

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

УКРАЇНСЬКА МОВА

ХРЕСТОМАТІЯ

Книга 2

Київ-2014

УДК 811.161.2(082.24)

ББК 81.2 Укр-93

У 45

Українська мова. Хрестоматія: в 3 кн. Книга 2.

Укладачі: М. Железняк, Г. Козачук. К., 2014. – 252 с.

Хрестоматія «Українська мова» містить біографічні нариси про видатних українських мовознавців із значенням їхніх найголовніших публікацій, уривки з однієї чи кількох праць та низку запитань-завдань для перевірки засвоєння знань студентами.

Науково-методичний комплекс подає першоджерела до мовознавчих курсів, які викладають в інститутах української та іноземної філології чи на філологічних факультетах педагогічних та класичних університетів.

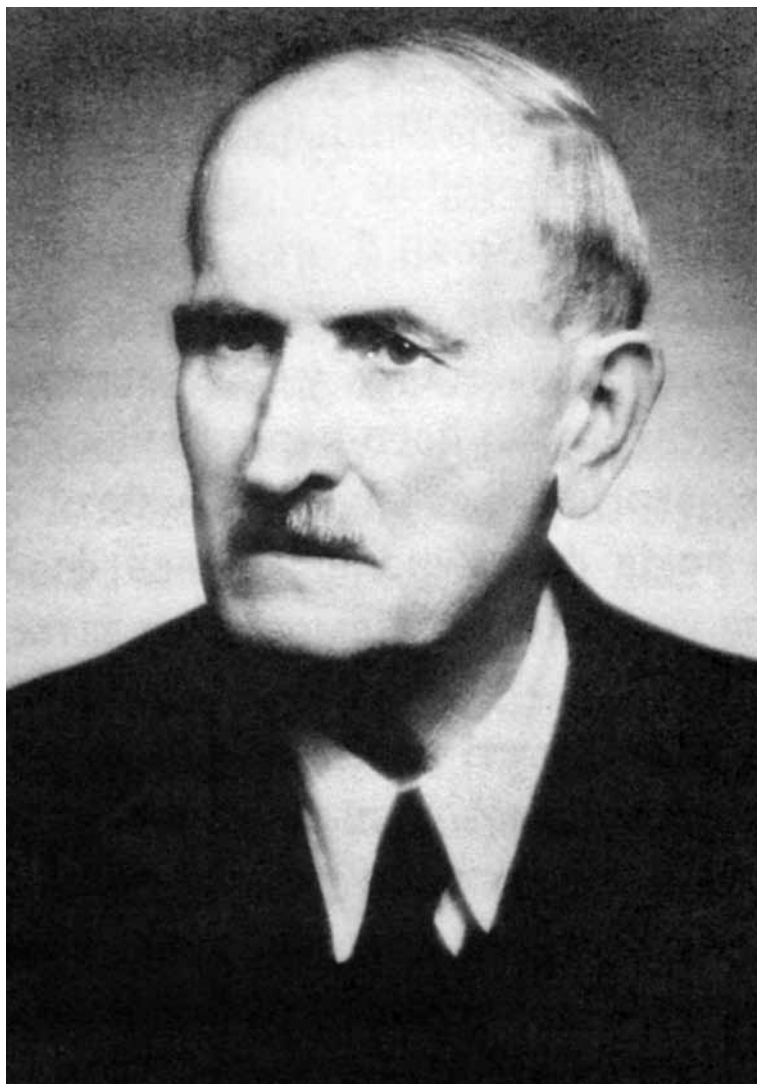
Затверджено до друку Вченою радою Інституту енциклопедичних досліджень НАН України (протокол № 4 від 15. 04. 2013) та Вченою радою Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (протокол № 4 від 28. 11. 2013).

Рецензенти

д. ф. н., проф. А. К. Мойсієнко

к. ф. н., проф. Г. В. Семеренко

Хрестоматія розрахована на студентів філологічних спеціальностей педагогічних та класичних університетів. Вона може стати в пригоді учням старших класів, а також усім, хто цікавиться історією та сучасним станом української мови.

Зілінський Іван Миколович

(22. V. 1879 – 21. IV. 1952)

Іван Миколович Зілінський (за батьковим прізвищем Кобас) народився 22 травня 1879 року в селі Красна Короснянського повіту в Західній Галичині (нині Польща). Це село належало до говірок «замішанців», які суттєво відрізнялися від власне лемківських. Батько Івана був дзвонарем і громадським писарем, а мати Анна Зелінська була полькою з сусіднього села Воля Ясеницька Березівського повіту. Вона померла на четвертому році Іванового життя. Виховувала його старша сестра Марина.

Уже з дитинства Іван тягнувся до науки. У початковій школі в рідному селі, а згодом у Коросні він був найкращим учнем, багато читав, і книги відкривали для нього новий, невідомий світ.

Побоюючись дуже великих видатків на науку, батько не одразу погодився навчати сина. Однак після двох років вагань усе ж віддав хлопчика до Перемиської української гімназії. Обов'язковою вимогою для зарахування до неї було знання німецької мови, яку майбутній гімназист інтенсивно вивчав під керівництвом місцевого вчителя.

У гімназії Іван Зілінський, крім української, добре опанував російську, німецьку, латинську та грецьку мови. Як згодом він згадає, у гімназії одержав «перший товчок до пізнішого вивчення різниць поміж українською літературною мовою та її народними говорами».

Щоб заробити кошти для подальшого навчання в університеті, І. Зілінський поєднував навчання із вчителюванням (давав приватні уроки). Водночас він активно працював у товаристві «Просвіта», а з молодіжним хором Івана Смолинського під час літніх канікул об'їхав майже всю Галичину.

На думку молодого Івана Зілінського, у справі розвитку культури й освіти народу могло прислужитися духовенство, і тому після закінчення гімназії в 1900 році він записався на теологічний факультет Львівського університету. У той час українська молодь Львова пожвавила рух за рівноправність українських студентів з польськими, що закінчився «сецесією», тобто масовим відходом українських студентів в інші європейські університети. Іван Зілінський теж після майже двох років навчання у Львівському університеті поїхав до Відня, де в 1901 році вступив на філологічний факультет. Тут він разом із класичною та германською вивчав і слов'янську філологію, яка згодом його захопила на все життя. Великий вплив на формування майбутнього науковця справили лекції та семінари таких професорів, як Ватрослав Ягич, Константин Їречк та Вацлав Вондрак.

За дорученням В. Ягича уже на другому курсі університету Іван Зілінський підготував працю на тему «Загальний стан української діалектології», яка стала початком його наукових досліджень, що тривали впродовж усього життя. Наступне дослідження він присвятив описові мови рідного села. За ініціативи В. Ягича, який побачив у студентові вдумливого дослідника мови, від 1904 року Зілінський вирушав у наукові експедиції до Галичини, Буковини, на Закарпаття.

У 1905 році Іван Зілінський познайомився з відомим норвезьким славістом Олафом Броком, який перебував у кількомісячному відрядженні у Відні. У нього Іван Зілінський пройшов індивідуальний курс експериментальної фонетики. Це стало основою для написання наукової розвідки «Entwurf der Phonetik der Kleinrussischen Dialekte in Österreich-Ungarn», за яку Віденський університет 1907 року надав йому звання доктора філології.

Після закінчення університету (1907–1908) Іван Зілінський працював заступником вчителя у Бережанській гімназії, а в 1909 році його перевели на ту ж посаду у Львівську академічну гімназію. У вересні 1909 року Івана Миколовича призначено постійним професором Бережанської гімназії, де він викладав українську та німецьку мови, історію й географію, а згодом його перевели до української гімназії у Станіславіві (нині Івано-Франківськ), де протягом трьох років він викладав українську, німецьку та латинську мови.

На початку ХХ століття слов'янська філологія досягла неабияких успіхів. На той час майже кожний слов'янський народ мав свою національну діалектологію, побудовану за певними науковими критеріями. Винятком були лише українці, які не мали своєї держави, а перебували під владою Росії та Австро-Угорщини.

У той час у Петербурзі почала виходити «Енциклопедія славянської філології» за ред. О. О. Шахматова. Оскільки українські діалекти на території Росії були мало досліджені, О. О. Шахматов звернувся до В. Ягича з проханням доручити комусь з учених провести польові дослідження українських говірок і на основі цього подати статтю до енциклопедії. В. Ягич порекомендував І. Зілінського, який від 15 травня до 15 серпня 1911 року за спеціально розробленою програмою записував особливості говірок на території Східної України, зібравши матеріали з 60 населених пунктів. Першою науковою працею І. Зілінського, написаною на підставі цих матеріалів, була «Проба упорядкування українських говорів» з присвятою І. Франкові з нагоди сорокаліття його письменницької праці. Він опублікував її у збірнику «Привіт Іванові Франкові» (Львів, 1914). Тоді ж 1914 року І. Зілінський написав ґрунтовну синтетичну працю «Короткий огляд фонетики українських говорів для „Енциклопедии славянской филологии“», але війна перешкодила її виданню.

Із перших днів війни І. Зілінського було мобілізовано до австрійської армії. У 1921 році він повертається до Львова й обіймає посаду професора Української академічної гімназії. За дорученням мовної комісії товариства ім. Тараса Шевченка Іван Зілінський працює над реформою українського правопису. У 1922 році проект правопису був ухвалений Науковим товариством ім. Шевченка. Однак основними науковими інтересами вченого й надалі залишається українська діалектологія.

Наукові праці І. Зілінського набували широкого визнання, зокрема серед польських лінгвістів. У 1926 році він стає професором Ягеллонського університету в Кракові. У цей час учений багато працює в архівах, музеях і бібліотеках, де знаходить низку цінних для української історії та культури пам'яток. До науково-дослідної праці, насамперед з діалектології, він залучав і своїх студентів, організовуючи експедиції на Лемківщину, Холмщину, Полісся.

Головним питанням його наукових досліджень залишається класифікація українських говорів, про що йшлося в його доповіді на Першому з'їзді слов'янських філологів у Празі 1929 року. А працю І. Зілінського «Географія української мови» (з картою) було опубліковано в 1938 році в книзі «Географія України й сумежних країв» В. Кубійовича.

У період окупації Польщі німцями І. Зілінський працював редактором, а згодом директором Українського видавництва. Від другої половини 1944 року й до кінця війни сім'я Зілінських перебувала в Празі.

Від 1945 року І. Зілінський – професор україністики у Карловому університеті (Прага), в якому читав лекції з української та білоруської мов. Однак здійснювати наукові дослідження було складно через відсутність необхідних діалектних записів, які, як і вся

бібліотека І. Зілінського, залишилася в Кракові. Лише після довгих зволікань бібліотеку переправили до Праги, але розпочаті наукові праці вченому закінчити не вдалося. На 73 році життя 21 квітня 1952 року І.Зілінський помер. Поховано його на Бубенецькому цвинтарі в Празі.

Заслуга І. Зілінського в історії українського мовознавства полягає в тому, що він уперше дослідив говірки майже на всьому українському терені (Східна Україна, Волинь, Полісся, Лемківщина, Бойківщина, Закарпаття), подав науково обгрунтовану класифікацію українських говорів, уточнив межі говорів карпатської групи, уклав діалектну карту українських говорів, описав фонетику української мови, працював над унормуванням українського правопису, виховав цілу плеяду науковців-лінгвістів.

Література

1. Кисілевський К. Іван Зілінський. – Вінніпег, 1962. – 49 с.
2. Збірник пам'яті Івана Зілінського (1879–1952): Спроба реконструкції втраченого ювілейного збірника з 1939 р. // Наук. т-во ім. Шевченка, Філол. секція. – Нью-Йорк; Париж; Сідней: Наук. т-во ім. Шевченка, 1994. – 583 с.
3. Бевзенко С. П. Зілінський Іван Михайлович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 213.
4. Мушинка М. Листування Івана Зілінського з Іваном Панькевичем (1913—1915). – Нью-Йорк; Пряшів, 2008.
5. Мушинка М. І., Хобзей Н. В. Зілінський Іван Михайлович // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2010. – Т. 10: З – Зор. – С. 584–585.
6. Canadian Lemko Association (Lemko OLK), Toronto, Canada. Джерело доступу: <http://www.lemko-olk.com/art17.php>
7. Діячі Науки і Культури Лемківщини. Джерело доступу: <http://lemko.org/history/krasovskiy/diyache/5.html>

Основні лінгвістичні праці І. М. Зілинського

1. Де-що з фонетики українських говорів // Альманах укр. студентів «Січ» у Відні (в пам'ять 40-их роковин основи Т-ва «Січ» у Відні). – Л., 1908. – С. 267–277. Окремо – Л., 1908. – 13 с.
2. Проба упорядкованя українських говорів // Записки НТШ. – Л., 1914. – Т. 117–118. – С. 333–375. Окремо – 42 с.
3. Правописні правила, прийняті Науковим Товариством ім. Шевченка. – Л.: [б. в.], 1923. – 29 с.
4. Львів чи Заблудів? У справі генези перехідного заблудівського говору на українсько-білоруському пограниччі // Стара Україна. – Л., 1924. – Т. II–V. – С. 54–58.
5. До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів // Записки НТШ. – Л., 1925. – Т. 141–143. – С. 1–19.
6. З фонетичних студій. У справі лябілізації та веляризації в українській і в декотрих інших слов'янських мовах. – *Łud Słowiański*. – Краків, 1929–1930. – Т. I. – С. 169–212.
7. Карта українських говорів // Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава, 1933. – Т. XIV. – 20 с. + карта.
8. Лемківська говірка села Явірок // *Łud Słowiański*. – Краків, 1934. – Т. III. – С. 178–212.
9. Взаємовідносини між українською та польською мовою // Записки НТШ. – Л., 1936. – Т. 155. – С. 203–216.
10. Питання про лемківсько-бойківську мовну границю // *Łud Słowiański*. – Краків, 1937. – Т. IV. – С. 75–101 (з діалект. картою).
11. Географія української мови (з картою) // Географія України і сумежних земель. – Л., 1938. – С. 334–340.
12. Границі бойківського говору // Літопис Бойківщини. – Х.–Самбір, 1938. – С. 75–87 (з картою).
13. Український правопис. Упорядкував Іван Зілинський. – Краків: Українське видавництво, 1941. – 79 с.

Злинський І. М. До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів // Ювілейний збірник Наукового Товариства імени Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований 1873–1923. – Львів, 1926. – С. 1–19 (Відбитка).

[...] Із порівняних дослідів словянських мов знаємо, що ріжноманітні зміни у звуках, формах і словах, зародившись у певних пунктах даної мовної території, поширюються з цих осередків у різних напрямках. Одні мовні зміни охоплюють меншу або більшу частину суміжних споріднених словянських мов, або тільки одну мову, і нераз перехрещуються з іншими мовними явищами, що поширюються з іншого центра в протилежному напрямі, інші знов явища поширюються вужче й не сягають далеко від місця свого зародження.

Поширення даного мовного явища залежить не тільки від його експанзивної сили, але також від темпа, з яким воно поширюється. Навіть якась сильна собою звукова зміна, що стремить охопити цілу територію даної мови, або кількох суміжних, близько споріднених мов, мусить спинити своє дальше поширення, коли дійде до такого місця мовної території, де потрібні умови для переведення такої звукової зміни ще не настали, або вже й минули, коли н. пр. випередила її якась інша звукова зміна, що поширюючись у протилежному напрямі з якогось іншого центра території власної або й чужої мови, заняла вже це місце, або полосу даної мови й таким чином станула на перешкоді дальшому поширенню цієї першої звукової зміни.¹

Коли отже хочемо пояснити походження якогось мовного явища, мусимо крім означення його сучасного географічного поширення (т. зв. його ізоглоси) мати ще на увазі його вихідний пункт (місце зародку) та коли, в якому напрямі й з яким темпом воно поширювалося.

Найлегче поширюються ріжні мовні явища на суміжних територіях двох дуже зближених до себе мов, де вони взаємно перехрещуються, зводять зі собою завзяту боротьбу, і з бігом часу витворюють цілий ряд перехідних говорів, про які нераз дуже трудно сказати, на якій основі вони повстали, як це бачимо на сучаснім білорусько-укр. та словацько-укр. пограниччю.

Я не буду спинятися тут на обговоренні спірного питання про походження білоруської мови, чи повстала вона на півд.-руській основі (як думає Шахматов, Лер-Сплавінські і и.), чи розвинулася самостійно. Ми тільки сконстатуємо факт, що обі мови укр. і білоруська мають цілий ряд дуже старих, спільних мовних прикмет, що повстали ще перед відокремленням обох мов у самостійні мови і це свідчить в кождім разі про споконвічне сусідство й дуже близьке споріднення укр. і білоруської мови. Найістотніші (кардинальні) прикмети, які витворилися на території укр. мови перед кінцем XIII в. і творять підвалину її самостійності (відрубності) є: 1) **ѣ** > **і**, 2) квалітативні зміни в старих **о**, **е** в нових замкнених складах, 3) диспаляталізація шелестівок перед **е**, **и**.

Ці самостійні укр. мовні явища мали своє джерело без сумніву в південній частині укр. мовної території та поширювалися повільно, протягом цілих віків, у західнім і північнім напрямі й їх процес іще до сьогодні не цілком закінчений, як це бачимо в сучасних північно-українських, а по часті й в закарпатських говорах.

1) Переміна старого **ѣ** в **і** розпочалася, як це доводять ріжні лінгвісти, дуже давно, правдоподібно вже в XI в. (пор. вже у Збірнику Святослава). Цей процес обняв до тепер не тільки цілу нашу південну мовну територію, але вспів охопити навіть найдальші

¹ Pop. N. Trubetzkoy, Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der russischen Spracheinheit. (Zeitschrift f. slav. Philologie, Bd. I, Doppelheft 3/4, ст. 318).

закутки усіх укр. закарпатських говорів.– Тимчасом у сучасних північно-укр. говорах, у вузькій сумежній смузі, в сусідстві з білоруськими говорами, бачимо на місці старого **ѣ** в наголошених складах дифтонг **іе**, в котрīm місцями ще й сьогодні сліднє хитання поміж складовими елементами того дифтонга то в напрямі перемоги елементу **е** то **і**, н. пр. стрієчка, стрієчка, дієд, сієно і т. п.; а в ненаголошених складах переважно **е** з диспаліталізацією попередньої шелестівки або **и** в тих говорах, що знають заміну ненаголошеного **е** на **и** н. пр.: бедá, песóк, стенá, гнездó, девчáта, дивчáта і т. п.

Сусідні білоруські говори мають так само під наголосом дифтонг **іе** і в ненаголошених складах **е**, тільки з паліталізацією попередніх шелестівок. – Звідкиж могло взятися в північно-укр. говорах це звукове явище, чуже звуковій системі цілої укр. мови, а спільне з сумежними білоруськими говорами; де його вихідний пункт, який час його повстання і напрям поширювання? – Такі визначні славісти, як Шахматов, Лер-Сплавінські, Трубецкой² доказують, що нахил до ідентифікації **ѣ** з **е**, і то наперед у ненаголошених складах, мав свій зародок на сучасній білоруській території приблизно коло ½ XIII в. (Смоленська грамота 1229 р.) і звідтам ширився поволи на схід, на територію сучасних південно-великоруських говорів і на північний схід, на терен мішаних говорів середньо-великоруських, де запанував шойно протягом XVIII в.

Хоч, як звище сказаного видно, це звукове явище мало дуже велику експанзивну силу, то на півдні вспіло воно захопити поза цілою сучасною білоруською територією тільки вузьку сумежну смугу північно-укр. говорів, бо дальшому його поширенню на південь стануло в дорозі инше не менше сильне звукове явище, що ширилося у протилежному напрямі з півдня на північ, а саме переміна **ѣ** в **і**. На сумежній території суч. півн. укр. говорів ці оба звукові явища стрінулися і ще на наших очах ведєся поміж ними завзята боротьба. Коли ця стріча відбулася, цього через брак потрібних мовних пам'яток не можна докладніше означити, в кожному разі переміна **ѣ** в **е** в північно-укр. говорах мусіла відбутися ще перед отвердінням шелестівок перед старим **е** в цих говорах.

З вище сказаного видно, що **е** на місці **ѣ** в ненаголошених складах у сучасних північно-укр. говорах не є якась своєрідна укр. риса, а могла повстати тільки під чужим, білоруським впливом.

2) Подібно дасться пояснити третя подана у Г-ва звукова риса північно-укр. говорів (пор. ст. 8), а саме **е** на місці старого **ѣ**, з попередньою твердою шелестівкою, бо це звукове явище (але з паліталізацією попер. шелестівки) є також поширене в старинних білоруських пам'ятниках і в сучасних білоруських говорах і ми над цим через брак місця не будемо спинятися.³

3) Початок квалітативної переміни старих **о**, **е** в нових замкнених складах у південних укр. говорах кладуть лінгвісти приблизно на половину XII в. у звязку з занепадом глухих, але перші сліди переміни звука **о** в **у**, **е** в **ю** стрічаються в пам'ятниках доперва в XIII в., звук **і** на місці **о**, **е** не ранше XV в., а шойно в XVI в. дасться сконстатувати замітне його більше поширення.⁴

² Пор. Шахматов, літографований „Курсь исторіи русскаго языка“ ч. II, ст. 403, Спб. 1909/10; Лер-Сплавінські, „Stosunki pokrewieństwa języków ruskich“ (Roczn. Slaw. т. IX, ч. 1, ст. 50, 69); Н. Трубецкой (ор. с. ст. 311).

³ Пор. Карскій, Бѣлоруссы т. II, ст. 95 наст.

⁴ Пор. Шахматов, Літорг. Курс... ч. II, ст. 285–286; Лер, Stosunki pokr. R. S. IX, 1, ст. 68 наст.

Як поволи поширювалася ця звукова зміна з півдня на захід, а ще поволіше на північ укр. яз. території, це бачимо ще сьогодні в наших архаїчних говорах. У декотрих закарпатських говорах маємо ще й тепер рефлексі старих **о, е**, що не дійшли ще до **і** (пор. рефлексі: **у, ю, ї, ѡ**), а північно-укр. говори мають тепер під наголосом в такому положенні різні дифтонги, а в ненаголошених складах **о, е**.

Ця обставина, що в архаїчних говорах карпатських нема сліду дифтонгів та що вони існують тільки в північно-укр. говорах, подібно як і в південно-білоруських в наголошених складах, наводить на думку новіших лінгвістів (Лер, Дурново⁵), що процес переміни старих **о, е** під наголосом і без наголосу ішов у всіх південно-укр. говорах відмінним шляхом, ніж в північно-укр. говорах, а саме без посередництва дифтонгів, які правдоподібно повстали під білоруським впливом.

Зате факт, що північно-укр. говори в протиставленні до всіх інших укр. говорів трактують старі **о, е** в нових закритих, ненаголошених складах цілком аналогічно як білоруські говори, свідчить, що й ця риса, чужа звуковій системі цілої укр. мови, не є своєрідна, українська, як думає Ганцов, а повстала також під чужим впливом.

Не тут місце розібрати спірне питання, чи на місці старих **о, е** в нових замкнених складах були колись також в ненаголошених складах у білоруських і північно-укр. говорах дифтонги, що відтак монофтонгізувалися (як думає Трубецкой) та чи ці старі **о, е** були в тих позиціях первісно довгі (без дифтонгів) і відтак скоротилися (як думає Ганцов), або чи (як думає Смаль-Стоцький) ці **о, е** ніколи не були довгі, лише короткі; ми тут тільки зазначимо, що сильніший еспіраторний наголос у північно-укр. говорах, ніж у південно-українських спричинив, що в північно-укр. говорах ненаголошені **о, е** в нових замкнених складах збереглися, подібно як у білоруських і південно-великоруських говорах⁶.

Трубецкой пояснює монофтонгізацію дифтонгів **ю, ї** в ненаголошених складах в **о, е** в білоруських і в північно-укр. говорах одною із тих звукових змін, що вяжуться з могутим звуковим явищем т. зв. „аканням“, що повстало не ранше XIII в. на території сучасних південно-великоруських гов. і звідтам ширилося могутю хвилею на захід, так що залило з часом не тільки цілу білоруську територію, але обхопило також доволі широку суміжну смугу на півночі укр. мовної території (в розумінні збереження ненаголошених **о, е** в нових замкнених складах).⁷

Дальше поширення цього звукового явища на південь, поза багнюсту й лісистою пологою сучасних північно-укр. говорів, мусіло спинитися, зустрівшись там із загальноукр. тенденцією переміни ненаголошених **о, е** в **і**, що посувалася з півдня на північ. Коли це сталося, трудно поки що докладніше означити. В кожному разі вище обговорене явище у північно-укр. говорах не споконвічне, як думає Г-в, а розмірно пізніше й могло стрінутися з **і** не ранше XV в.⁸, що не перечить хронології переміни старих **о, е** в **і** в південно-укр. говорах [...].

⁵ Пор. ор. с. 158; Лер, R. S. VIII, 256–9.

⁶ Дурново каже (ор. с. 159): „Слабость ударения (у південних укр. говорах) могла способствовать дифтонгизации гласных или сохранению дифтонгов не только под ударением, но и без ударения: во всей остальной русской области дифтонги из монофтонгов известны только под ударением“.

⁷ Пор. Трубецкой, ор. с. 312.

⁸ На думку Лер-Сплавинського „акання“ опанувало сучасну білоруську територію щойно протягом XV в. (Пор. його Stosunki pokrewieństwa... R. S. IX, ч. 2, ст. 70).

Ми не можемо тут через брак місця розводитися над різними родами й стадіями розвитку „акання“, цього дуже інтересного звукового процесу, що його влучно називає Трубецкой „die Verstümmelung des Vokalismus der unbetonten Silben“, що під ним він розуміє цілий ряд звукових змін, як: 1) переміну ненаголошених **ѣ** в **е**, **ю** в **о** в південно-влкр., білоруських і північно-укр. говорах; 2) дислябілізацію ненаголошеного **о** та збіг його з ненаголошеним **ѣ**; 3) переміну ненаголошеного **а** в **е** по м'яких шелестівках і и.⁹ Цей процес поробив найбільші спустошення в південно-влкр. говорах, де він найранше розвинувся, у виді ослаблення (редукції) ненаголошених голосівок, а чим даліше на захід, тим слабші вспіє поки що викликати наслідки. У сумежних північно-східніх білоруських говорах виступає сильне „акання“ і „якання“, у дальших південно-західніх білор. говорах є лишень умірковане або слабе „акання“, а деякі з них мають найслабший ступінь „акання“, себто ненаголошені **о**, **е** не вспіє ще перейти в **а**, подібно як у переважній частині північно-укр. говорів.¹⁰

Ганцов старається виказати на основі власних спостережень над чернігівськими й деякими північно-полтавськими говірками, крім цього на основі інформацій своїх слухачів і чужих друкованих матеріалів, що збереження ненаголошених **о**, **е** в нових замкнених складах сягає доволі глибоко на південь в укр. язикову територію. Чи це звукове явище справді так далеко й послідовно є поширене на півдні також на Правобережжю, це ще вимагає докладніших дослідів на місцях¹¹, бо на друковані етнографічні матеріали через їх недокладну транскрипцію не можна цілком спуститися, однак розмірно велике поширення цієї звукової риси не мусить виключати її звязку з процесом „акання“.

Як сильно відбився білоруський вплив на північно-укр. говорах, це бачимо найкраще на Чернігівщині. Поминаючи цілу смугу тепер вже цілком збілорущених говорів на первісній укр. основі, з сильним „аканням“ і „яканням“ у північній частині черн. губ.¹², бачимо, що „слабе акання“, (у виді переміни ненаголошеного **о** в **а**) вдерлося місцями доволі глибоко в середньо-чернігівські говори. Не менше сильний вплив білорущини виказують середньо-поліські говори (на схід від р. Горині), що проявляється не тільки в „аканні“, що є поширене далеко на південь від р. Прип'яти, але навіть і в дзеканні, що є вже пізнішою білоруською звуковою рисою¹³.

⁹ Пор. Трубецкой, *op. cit.* ст. 312.

¹⁰ Пор. Е. Ф. Карській, *Русская диалектология*, ст. 84., Ленинград 1924.

¹¹ На діял. карті Г-ва сягають перехідні говори на північно-укр. основі на Київщині до лінії, проведеної від Житомира здовж р. Росі. По інформаціях проф. І. Огієнка про говірку свого рідного м-ка Брусилова, що лежить у південній частині радомиського пов., границя поміж північними й південними говорами переходить саме через м-ко Брусилів. В говірці Брусилова виступає на місці старого **ѣ** під наголосом і без наголосу правильно звук і: вітер, сміх, мішок, дівчата...; зате на місці старих **о**, **е** під наголосом переважає і, а без наголосу **о**, **е**: дзвін, піт, віл побіч вил, дом; тітка, лід але мед, підківка, підп'єрти, спізнівся, камінець; роздво, дождать, небож, в'єчор, бідність, п'єпел, Кієв побіч Кієв... У Старомісті, зараз за річкою на північ, вже чути правильно виговір: стил, вил, силь..., а в с. Карабачині, на захід від Брусилова говорять послідовно: стил, вил, сіль...

¹² Дуже цінний опис одної такої говірки завдячуємо О. Курило, „Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробрічів, Городнянського повіту“ (Збірник Історично-філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук, Київ 1924.).

¹³ Пор. В. А. Каминській, *op. cit.* Отчеть... з 1910 р. ст. 88; з 1911 р. ст. 38; з 1913 р. ст. 87–8.

Зате в західніх поліських і підляських говорах вплив білоруський є значно слабший, а навпаки є навіть многи позначки, що там місцями бере верх укр. вплив над білоруським і то навіть на чисто-білоруській території. Як про це свідчать досліді Карського¹⁴, ціла погранична полоса південно-західніх білор. говорів відзначається не тільки слабим або повним браком „акання“, але у них є поширений перехід ненаголошеного **о** в **у**, перехід **ѣ**, **е** в **і** і **и**., спорадична диспаляталізація шелестівок перед **е**, що могли повстати під впливом сумежних півн.-укр. говорів.

З вище сказаного видно, що білоруський вплив на північно-укр. язикову територію ішов у північно-східнім напрямі, і бере верх над укр. елементом у середньому й східньому Поліссю, а навпаки в західнім Поліссю і Підляшшу півн.-укр. вплив є сильніший за білоруський. Тому сумнівним є погляд Г-ва, буцім то найчистіший півн.-укр. тип зберегли східньо- і середньо-поліські говори¹⁵, бо н. пр. чернігівські говори зазнали крім сильного впливу білоруського шей доволі сильного впливу південно-укр. говорів.

Тут зверну увагу ще на один наслідок сильного білоруського впливу на чернігівські говори, а саме на відмінну (від пересічного, всеукраїнського обниженого **и**) артикуляцію старого **и**, що у східньо-поліських говорах належить часто до категорії високих голосівок переднього ряду (особливо по шипучих н. пр.: чісти (півд.-укр. чистий), жіто, шіло...). Г-в називає цей відтінок звука **и** характеристичним для півн.-укр. говорів і вважає його за чисто укр. звук, тимчасом такий сам відтінок **і** є поширений тільки в самих крайніх укр. говорах на білоруському, польському (гов. Доли) і на словацькому пограниччю й він на мою думку повстав також під чужим впливом.

З усього попередно сказаного виходить, що коли розглядати всі вище подані характеристичні риси північно-укр. говорів не з вузького становища, як це робить Г-в, а у звязку з аналогічними рисами сумежних білор. говорів, то показується, що вони не є споконвічні, своєрідні-українські, та що вони поширилися з півночі, одні ширше, другі вужче на сумежну укр. язикову територію і стверджують хіба те, що сучасні, північно-укр. говори представляють собою цілий ряд поступенно-перехідних говорів від чисто-українських до білоруських на укр. основі.

З основних рис цілої укр. мови тільки одна, а саме диспаляталізація шелестівок перед **е**, встигла охопити всі північно-укр. говори, переміна **ѣ** в **і** обняла переважну їх частину, а третя (переміна старих **о**, **е** в **і** в нових замкнених складах) дала себе випередити протилежній, чужій тенденції збереження ненаголошених **о**, **е**.

Не будемо тут спинятися довше над обговоренням усіх інших другорядних рис, які на думку Г-ва є характеристичні для північно-укр. говорів, хоч деякі з них, н. пр. послідовне отвердіння **р** у всіх позиціях, закінчення наз. відм. одн. чол. роду прикметників на – **и**... на мою думку розвинулися також під білоруським впливом.

Поза тим, що Г-в звернув належну увагу на відмінні рефлексі старих ненаголошених **ѣ**; **о**, **е** (в нових замкнених складах), не приносить праця Г-ва майже нічого нового та оригінального для вияснення питання про діял. поділ укр. язикової території на головні групи.

Таку поправку мого поділу в „Проб-і“ що до відділення карпатських говорів від північно-укр. говорів, як це переводить Г-в, зробив іще в 1918 р. проф. Лер-Сплавиньські у згаданій рецензії в R. S.¹⁶

¹⁴ Пор. Бһлоруссы, т. I, 195.

¹⁵ Пор. Г-в, Класифікація... ст. 58.

¹⁶ Це питання обговорив я докладно в моїй вище названій рецензії на «Очеркъ» М. Д. К., ст. 234 наст.

Поділ укр. яз. території на північні й південні говори на основі відмінних рефлексів ненаголошених **ѣ, о, е**, як це бачимо у Г-ва, зробив Шахматов¹⁷ іще в 1909 р., тільки Г-в його розбудував.

Так само не дуже оригінальний є у Г-ва поділ південної групи на дві підгрупи: південно-східні й південно-західні. Гранична лінія поміж цими підгрупами цілком покривається у Г-ва з тою, яку я повів у „Проб-і“ поміж говорами східними й західними на основі ізольованих середнього л (І), котру я вперше означив і значіння якої для східних говорів (з чернігівськими говорами включно) Г-в не доцінює.

В занадто вузьких рамах цієї статті неможливо мені обговорити всі інші питання, порушені в праці Г-ва, як: питання про генетичний звязок поміж старо-українськими племенами й сучасними говорами, на якій основі повстали південно-східні говори і и.

Тут тільки зазначу, що генетичний звязок поміж південно-східними й південно-західними говорами в минулому не доказує їх безумовної цілоти в сучасному й їх можна вважати за дві окремі групи¹⁸.

Збираючи все вище сказане разом, приходимо до ось яких висновків:

1. Подані в праці Ганцова звукові риси як характеристичні для північно-укр. говорів не є своєрідні й не доказують споконвічної відмінності поміж північною і південною діял. групою, а розвинулися, як слушно здогадується акад. Смаль-Стоцький, розмірно пізно під білоруським впливом і вказують хіба на те, що сучасні північно-укр. говори представляють собою різні стадії перехідних говорів від чисто українських до білоруських.

2. Дефінітивна і всестороння діял. класифікація укр. говорів у сучасному й в минулому є рішучо передчасна перед переведенням як найдокладніших дослідів над усіма мовними явищами (фонетичними, морфологічними, лексичними...) на цілій укр. мовній території і як довго не матимемо потрібних історичних даних про всякі міграції і колонізації укр. населення в давнину.

3. А поки це не станеться, треба прийняти для практичних цілей при діял. дослідях тимчасовий, чисто географічний поділ сучасної укр. мовної території на 3 діял. групи: говори східні, західні й північні.

4. Через те, що укр. діалектологія справді страшенно нерозроблена, потреба негайно зорганізувати працю над дослідями цілої укр. мовної території, щоби зберегти перед загибеллю особливо цінні останки різних старих мовних явищ в наших архаїчних говорах.

Зорганізуванням праці повинні зайнятися чим швидше наші наукові установи та перш за все порозумітися між собою що до поділу й одностайного ведення цієї праці. Українська Академія Наук у Києві вже розпочала, судячи по останніх її виданнях, таку працю над східними укр. говорами, а наше Наукове Товариство покладе великі заслуги для української лінгвістики, коли з нагоди свого ювілею дасть почин до зорганізування діял. дослідів над західними укр. говорами¹⁹.

¹⁷ Пор. літографований «Курсь історії руссаго языка» ч. II. Спб. 1909/10: «Въ отношеніи монофтонгизаціи неударяемыхъ дифтонговъ (іѹ, ѹѹ, іѣ) вся малорусская область можетъ быть раздѣлена на двѣ части – южную и сѣверную».

¹⁸ Пор. мою рецензію в R. S. IX, 2, ст. 236 наст.

¹⁹ Систематичними дослідями над укр. говорами в Закарпатській Україні займається від кількох літ дійсний член нашого Товариства д-р Іван Панкевич.

Запитання і завдання

1. Як трактуються фонетичні, граматичні та інші мовні зміни у суміжних говірках однієї мови чи суміжних генетично споріднених мовах?
2. Які умови можуть інтенсифікувати чи затримувати розвиток певного мовного явища в суміжних говірках чи мовах?
3. До яких результатів може привести взаємне перехрещення територіально зближених між собою говірок?
4. Про які спільні фонетичні риси української та білоруської мови йдеться в статті?
5. Як у статті трактується явище переходу [ɕ] в [i]?
6. Як пояснюється наявність дифтонга [i^ˆe] в північних українських говірках?
7. Як трактується явище переходу давніх [o], [e] в [i] в новоутворених закритих складах?
8. Як пояснюється наявність дифтонгів у сучасних північних говірках і відсутність їх в інших говірках української мови?
9. Як пояснюється посилене чи послаблене «акання» в північних говірках української мови?
10. На основі інших наукових діалектологічних джерел знайдіть спільні чи відмінні трактування явищ, поданих у пунктах 5–9.

Пояснення окремих слів

Експанзивна (сила) – екпансивна, розширювальна, поширювальна;
ізогласа – лінія на лінгвістичній карті, якою позначають межі поширення якогось мовного явища;
квалітативні (зміни) – якісні (зміни);
диспаліталізація шелестівок – ствердіння приголосних;
дифтонг – поєднання двох голосних звуків в одному складі;
Г-в – Всеволод Михайлович Ганцов;
паляталізація – пом'якшення приголосних звуків;
дислябіалізація – втрата огублення звука;
підляські говори – українські говірки на побережжі Західного Бугу.

Ковалик Іван Іванович

(16. II. 1907 – 21. IV. 1989)

Іван Іванович Ковалик народився 16 лютого 1907 року в селі Млинові Ряшівського воєводства в Польщі. Батьки його були селяни. Спочатку він навчався в Млинівській початковій школі, а від 1917 року – в гімназії міста Перемишля, яку закінчив у 1926 році. Цього ж року Іван Ковалик вступає до Перемишлянської духовної семінарії, у якій семінаристи були на повному утриманні. У 1928 році він залишає семінарію та вступає до Львівського університету на філософський факультет, який закінчує у 1933 році зі ступенем магістра філософії в галузі слов'янської філології. У 1933–1934 навчальному році Іван Ковалик був докторантом кафедри української мови Львівського університету, яку тоді очолював відомий польський україніст Я. Янів. На той час у Львівському університеті працювали такі відомі мовознавці, як Є. Курилович, В. Пашицький. Але найбільший вплив на формування Івана Ковалика як мовознавця мав видатний польський лінгвіст В. Дорошевський – професор Варшавського університету. Однак І. Ковалику не допомогли отримати роботу у Львівському університеті ні добра підготовка фахівця-лінгвіста, ні талант дослідника, тому що він не був католиком.

У 1935 році Іван Іванович влаштовується на роботу в пекарню. Вечорами навчається в ремісничій школі, водночас укладає словник пекарської термінології (втрачено в роки війни), збирає матеріал для майбутніх лінгвістичних досліджень. У 1937 році І. І. Ковалик переходить на роботу в Національний музей на посаду наукового співробітника, але, крім основної роботи, виконує обов'язки бібліотекаря, екскурсовода, бухгалтеря, адміністратора. У той час він написав низку статей з мовознавства: «Характеристика мови творів В. Стефаника», «Характеристика стилю мови творів Стефаника», «Стефаникове назовництво (Методи і техніка назовництва у творах В. Стефаника)», «Функції дієслівних приростків в українській мові», «Наворотні дієслова типу: ламати, прощати, потопати в світлі будови української мови» та інші.

У вересні 1939 року І. І. Ковалика призначили викладачем кафедри української мови Львівського державного університету, де він працював до 30 червня 1941 року. Під час німецької окупації від 1 липня 1941 року до червня 1942 року І. Ковалик був службовцем у Львівському хліботресті й водночас від жовтня 1941 року до червня 1944 року викладав у ремісничій школі.

Після звільнення Львова він від 1 серпня 1944 року обіймає посаду старшого викладача кафедри української мови Львівського державного університету, а від січня 1946 року працює доцентом цього ж університету. У 1949 році І. І. Ковалик захищає кандидатську дисертацію «Багатократні дієслова в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами», а в 1967 році – докторську дисертацію «Питання словотвору іменників східнослов'янських мов у порівнянні з іншими слов'янськими». Питання словотвору стає на все творче життя Івана Ковалика його основною темою дослідження. За 46 років своєї праці він виховав не одне покоління вчителів-словесників, підготував понад 40 кандидатів і докторів наук, створив наукову школу українських дериватологів. Від січня 1950 року і до 1973 року І. І. Ковалик завідував кафедрою української мови Львівського державного університету ім. І. Франка. У 1963 році йому було присвоєно звання професора. У застійні часи Іван Ковалик перейшов на роботу в Івано-Франківський педінститут, де очолював кафедру української мови аж до виходу на пенсію в 1983 році. Від 1983 до 1985 рік він був професором-консультантом у Дрогобицькому державному педагогічному інституті.

Помер І. І. Ковалик 21 квітня 1989 року.

В історію мовознавчої науки професор Іван Ковалик увійшов насамперед як видатний дериватолог. З 214 праць дослідника майже вісімдесят – з українського та загальнослов'янського словотвору. Крім дериватології, учений значний внесок зробив у дослідження проблем морфології української мови. Результативними були його дослідження в таких галузях мовознавства, як історична фонологія, лексикологія й семасіологія, ономастика, фразеологія, історія мови, стилістика, культура мови, теорія мови тощо. Професор Іван Ковалик був ініціатором укладання «Словника мови поетичних творів І. Франка», розробив принципи його укладання, а також «Словника художніх творів В. Стефаника».

Література

1. Ощипко І. Іван Ковалик – завідувач кафедри української мови Львівського університету ім. І. Франка // Українська філологія: досягнення і перспективи. – Львів, 1995.
2. Демський М. Т. Ковалик Іван Іванович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 267.
3. Сербенська О. О. Професор Іван Ковалик, його доба та оточення // Дзвін. – 2002. – № 9. – С. 103–110.
4. Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003.
5. Грещук В. Учений, педагог, людина: До 100-річчя від дня народження професора І. Ковалика // Українська мова. – 2007. – № 1. – С. 82–86.
6. Терлак З. М. Ковалик Іван Іванович // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2013. – Т. 13: Кії – Кок. – С. 456.

Основні лінгвістичні праці І. І. Ковалика

1. Назалізація і деназалізація приголосних у слов'янських мовах // Вопросы славянского языкознания. – 1953. – Кн. 3. – С. 71–98.
2. Вчення про словотвір (словотворчі частини слова). – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – 78 с.
3. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – Ч. I. – 153 с.
4. Про деякі питання слов'янського словотвору. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 24 с.
5. Вчення про словотвір. Словотворча характеристика слова. Відношення вчення про словотвір до інших мовознавчих дисциплін. – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1961. – Вип. 2. – 83 с.
6. Про довгі приголосні фонemi в сучасній українській мові // Вісник Львів. ун-ту: Серія філологічна. – Л., 1973. – Вип. 8. – С. 3–12.
7. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 5–56.
8. Про семізацію і семемізацію у словотвірному гнізді кореня *зелен-* в українській мові // Українське мовознавство. – К., 1983. – Вип. II. – С. 50–60.
9. Методика лінгвістичного аналізу тексту. – К.: Вища школа, 1984. – 119 с. (співавтор).
10. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки: посібник для студентів філологічних фак-тів спец. № 2102 «Українська мова і література». – К.: Вища школа, 1985. – 215 с. (співавтор).

Ковалик І. І. Вчення про словотвір (словотворчі частини слова). – Львів: Видавництво Львівського університету, 1958. – 78 с.

Системний характер словотворчої будови мови

[...] В XIX ст. деякі вітчизняні мовознавці вже дивились на мову як на суцільну систему, в якій всі її складові частини й елементи перебувають у постійному взаємозв'язку й обумовленості.

О. О. Потебня з цього приводу писав, що утворення і зміна граматичних форм, які складають формальний зміст речення, є другою назвою для зміни самого речення, тобто того найближчого цілого, в якому відбувається життя цих форм. Із зміною граматичних категорій неминуче змінюється і те ціле, в якому вони виникають і змінюються, а саме – речення.¹

М. Крушевський підкреслював системний характер фонетичної будови мови, лексики мови і граматики, зокрема морфології. Але все це, як він зазначав, ще не вичерпувало системності мови, яка виявляється також у словниковій будові.² М. Крушевський розглядає словотвір як струнку систему однаково організованих типів слів, утворених за певними закономірностями. [...]

Мова як система систем

[...] Системний характер структури мови взагалі і її ділянок зокрема вимагають від дослідників вивчити всі системи родового і видового типів в їх органічних взаємозв'язках і взаємообумовленості.

Структуру мови слід відрізнити від систем (підсистем) мови.

Системи мови – це сукупні єдності однорідних елементів – фонетичних – фонематичних, граматичних (морфологічних і синтаксичних), словотворчих, лексичних і фразеологічних, семантичних та стилістичних.

Структура мови – це єдність різнорідних – від найменшого до найбільших – мовних елементів – фонетичних – фонологічних, граматичних (морфологічних і синтаксичних), словотворчих, лексичних, фразеологічних, семантичних і стилістичних, які створюють собою будову мови.

Структура мови, отже, пронизує усі яруси (ряди) всіх систем (підсистем), які входять до складу загальної системи мови.

Структурність мови спільна для всіх мов, системи – специфічні для кожної мови³.

¹ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. I, изд. 2, Харьков, 1888, стор 76–77.

² Н. Крушевский. Очерк науки о языке. Казань, 1883, стор. 109.

³ А. А. Реформатский. Принципы синхронического описания языка – в книге «Тезисы докладов на открытом расширенном заседании ученого совета, посвященном дискуссии о соотношении синхронного анализа и исторического исследования языка», М., 1957, стор. 8–15.

Схема 1
Окремі системи мови та лінгвістичні дисципліни

ЗАГАЛЬНА СИСТЕМА МОВИ

Структура мови		Лінгвістичні дисципліни		
Система фонем	Система голосних	Фонетика, фонологія, орфоепія, графіка		
	Система приголосних			
Система грамагичної будови	Система морфології	Грамагика	Морфологія Синтаксис	
	Система синтаксису			
Система словотворчої будови	Система способів словотворення	МОВОЗНАВСТВО	Вчення про словотвір	
				морфологічного
				морфолого-синтаксичного
				синтаксико-морфологічного
				синтаксичного
				лексико-морфологічного
				семантичного (лексико-семантичного)
				фонетичного (фонетико-морфологічного)
контамінаційного				
Система лексичного складу і фразеології	Система лексики	МОВОЗНАВСТВО	Вчення про словотвір	
	Система фразеології			
Система семантичних категорій	Система основних лексичних значень слів і їх вивідних, вторинних значень	Лексикологія, лексикографія, фразеологія	ОРФОГРАФІЯ (правпис) (система правописних правил)	
Система стилістики	Система стилістичних засобів мови: фонетичних, грамагичних, словотворчих, лексичних, фразеологічних, семантичних і т. п.	Семасіологія, етимологія	Стилістика	

В процесі вивчення окремих фактів мови не слід їх аналізувати ізольовано від даної системи мови, а, навпаки, слід досліджувати однотипні явища в їх нерозривному взаємозв'язку і взаємообумовленості в процесі їх становлення, формування і дальшого історичного розвитку в напрямі їх вдосконалення. Між згаданими системами є постійний органічний зв'язок, але не у всіх випадках він однотипний і прямолінійний (пор. явище адвербіалізації іменних форм, явище морфологізації, чергування фонем і т. п.).

Найбільш відрізняється від згаданих систем сукупність стилістичних засобів мови.

Г. О. Винокур⁴ правильно вказував на те, що стилістика має зв'язок з усіма системами мовних засобів.

Проте він, на думку В. В. Виноградова, помилково вважає, що стилістична система є поняття своєрідне і цілком не співвідносне, хоч і тісно пов'язане з системою звукової, формальної і семасіологічної будови мови і що для кожного періоду історичного розвитку мови можна говорити про наявність системи стилю, яка являє собою певну видозміну відповідної системи в попередній період⁵.

Системність словотворчої будови мови

Системний характер будови мови взагалі, як ми бачили, виявляється в різних її галузях, а, отже, і в її словотворчій будові. До складу системи словотвору мови входить сукупність усіх способів творення слів.

Академік В. В. Виноградов вказував на те, що в словотворчих рядах або системах стійким є не тільки те слово – кореневе або непохідне⁶, яке, входячи до складу основного словникового фонду, немов би зміцнює внутрішню єдність того або іншого з цих рядів, але і деякі похідні слова, і що особливо важливо, деякі типові моделі словотворення, історично стійкі способи творення слів⁷. Система словотвору тісно зв'язується з системою граматичної будови мови; з системою лексичного складу мови⁸.

Системність словотворчої будови мови виявляється, перш за все, у самих словотворчих ресурсах, словотворчих частинах слова (корневих і афіксальних). Сукупність усіх способів утворювання слів також являє собою системну цілість, замкнуту в певних рамках словотворчих можливостей в даній мові на тому чи іншому етапі її історичного розвитку. контамінаційного

До складу системи словотворчої будови мови входять всі наявні в даній мові словотворчі категорії і типи як її складові частини.

Під системою ми звичайно розуміємо єдине ціле, частини якого перебувають у законних співвідношеннях і постійних взаємозв'язках.

⁴ Г. О. Винокур. Цитов. стаття, стор. 18.

⁵ В. В. Виноградов. Итоги обсуждения вопросов стилистики, журн. «Вопросы языкознания», № I, 1955, стор. 68–69.

⁶ В лекціях в одному і тому самому значенні вживаються терміни – *похідне слово* і *вивідне слово*.

⁷ В. В. Виноградов. Об основном словарном фонде и его словообразующей роли в истории языка, Сб. «Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина», М., 1952, стор. 166.

⁸ Там само, стор. 178.

В яких же співвідношеннях перебувають словотворчі категорії і типи як складові частини всієї системи словотворчої структури мови?

Вже процес зміни колишніх похідних основ у відповідні непохідні вказує на те, що між окремими величинами словотвору наявні постійні взаємозв'язки і перехід одних величин у інші.

Про системний характер словотворчої будови мови свідчить уся системна сукупність словотворчих засобів, які можна відповідно класифікувати з різних точок зору – морфологічної, семантичної, з погляду ступеня їх продуктивності, їх синонімії та омонімії тощо.

Системність словотворчої будови мови виявляється ще й в тому, що окремі частини мови мають виключно свої специфічні словотворчі засоби. Слід зазначити, що кореневі й афіксальні (суфіксальні і префіксальні) морфеми та всі інші згадувані нами засоби словотворення утворюють також «систему» словотворчих засобів мови. Правда, системність словотворчої будови мови не відзначається тією обов'язковістю, що буває звичайно у відмінюваних іменників, дієслів тощо⁹, але й тут діють певні закономірності і тенденції, які слід вивчати і узагальнювати.

Система словотворчої будови мови як система систем

Системний характер мови в усіх її ділянках ще недостатньо виявлений. Ще не з'ясоване це питання і в межах словотворчої будови мови¹⁰.

М. Крушевський відмічав, що «все те, що відоме в граматиці під загальною назвою словотворення, являє собою *масу систем*»¹¹ (курсив наш – І. К.), які губляться у незримій масі слів і які не завжди можна помітити при поверховому спостереженні. Н. М. Петерсон¹² вважає, що одним із завдань вивчення системи словотвору є дослідження співвідношення між непохідними і похідними основами та виявлення процесу переходу колишніх похідних основ у непохідні.

Л. А. Булаховський підкреслює, що іменники або прикметники мають свою типову для них *систему словотворчих елементів* (суфіксів, префіксів), яка майже у такій самій мірі, що і факти словозміни, утворює те, що дозволяє говорити про певну велику категорію граматичних значень.¹³

Системний характер словотворчої будови мови в цілому визнає В. В. Виноградов у працях з питань про словотвір. Ми вважаємо, що система словотворчої будови являє собою спеціальну систему, яка характерна тим, що до її складу входять менш загальні підлеглі їй словотворчі системи (підсистеми), тобто, що *система словотвору мови є системою систем*.

⁹ Див. А. А. Булаховський. Курс русского литературного языка, т. I, изд. 5-ое, Киев, 1952, стор. 127–137; А. А. Реформатский. Памяти профессора А. И. Смирницкого, журн. «Вопросы языкознания» № 6, 1954, стор. 153.

¹⁰ Про систему мови як систему систем див. статтю автора, надруковану у «Доповідах і повідомленнях ЛДУ», Львів, 1955, стор. 78–79.

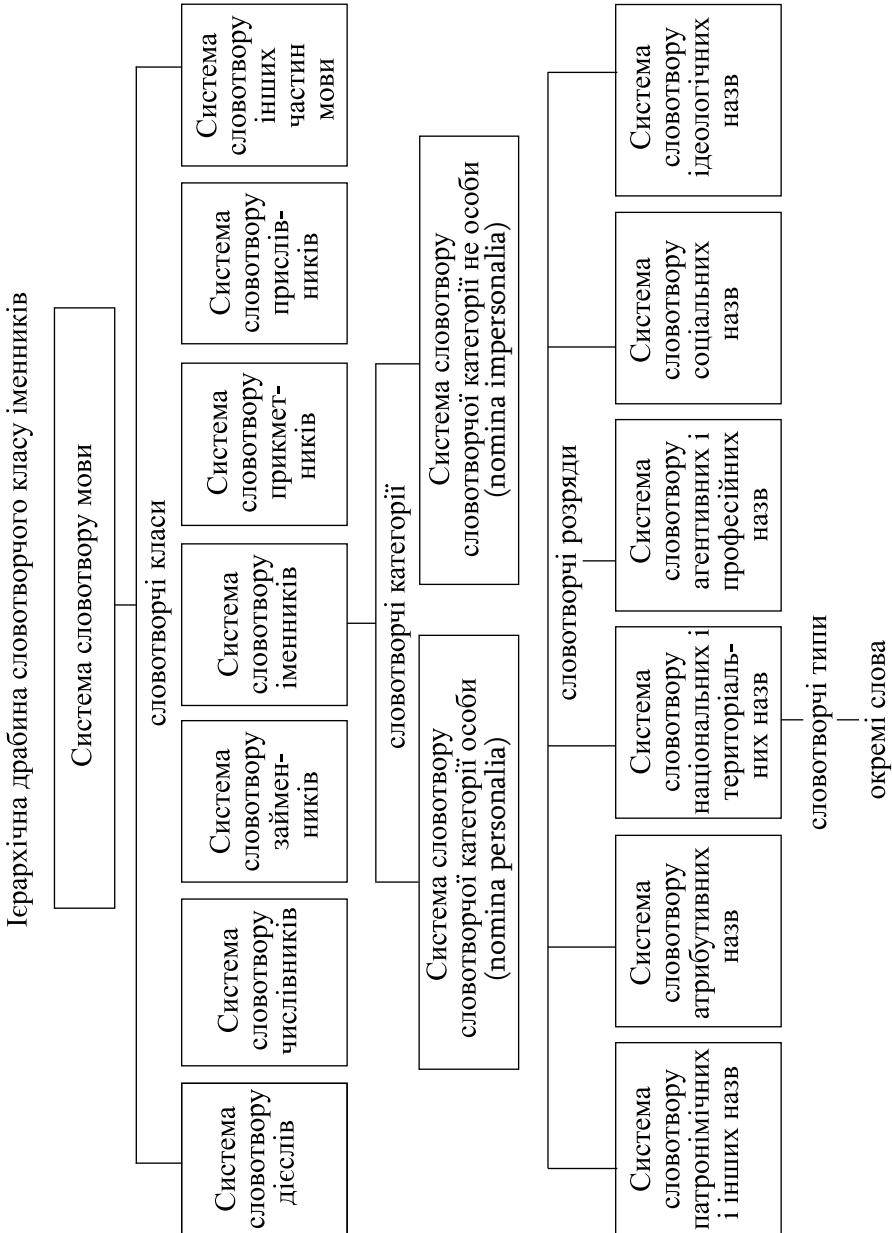
¹¹ Н. Крушевский. Очерк науки о языке, Казань, 1883, стор. 109.

¹² Н. М. Петерсон. Система языка, Известия АН СССР, ОЛЯ, т. V, вып. 2, 1946, стор. 153.

¹³ Л. А. Булаховский. Курс русского литературного языка, т. I, стор. 127.

Схема 2
Ієрархічна драбина словотворчого класу іменників

Під терміном *система* ми розуміємо єдине ціле, частини якого перебувають між собою в закономірних співвідношеннях і постійних взаємозв'язках. Таким чином, в складі системи словотворчої будови мови повинні бути наявні такі супідрядні частини, між якими є постійні взаємозв'язки і закономірні співвідношення. Такими супідрядними складовими частинами загальної системи словотворчої будови мови слід вважати системи словотвору окремих частин мови, які являють собою супідрядні *словотворчі класи*. Кожен із цих словотворчих класів у межах всіх частин мови являє собою систему словотворчих величин нижчого порядку, які можна назвати *словотворчими категоріями*. В межах словотворчого класу такої частини мови, як прикметник, виділяється система *словотворчих категорій* якісних і відносних з присвійними прикметників, а в рамках останніх виявляються окремі *словотворчі типи*, сукупність яких якісно відрізняється в межах згаданих прикметникових словотворчих категорій.

Така ієрархічна підпорядкованість системних словотворчих величин найнижчої системи сукупності словотворчих типів через систему словотворчих категорій в межах словотворчого класу прикметників є яскравим свідченням того, що в сфері словотворчої будови прикметника наявні переважно підпорядковані системні споріднені величини, які об'єднані в одну цілісну системну категорію вищого порядку.

Така системна підпорядкованість супідрядних словотворчих величин нижчого порядку у висхідному порядку словотворчій величині вищого порядку зустрічається і в межах інших частин мови.

Розглянемо ще системну драбину ієрархічно підлеглих словотворчому класу іменників супідрядних словотворчих величин, показаних у схемі 2.

Систему словотворчої будови іменників можна поділити на дві основні словотворчі категорії:

- 1) словотворча категорія особи (*nomina personalia*),
- 2) словотворча категорія предмета (неособи) (*nomina impersonalia*).

Словотворча категорія особи розбивається на такі підлегли їй нижчого порядку словотворчі розряди:

- 1) словотворчий розряд соціальних назв;
- 2) словотворчий розряд національних і територіальних назв;
- 3) словотворчий розряд агентивних і професійних назв;
- 4) словотворчий розряд атрибутивних назв;
- 5) словотворчий розряд ідеологічних назв;
- 6) словотворчий розряд патронімічних і інших назв.

Усі згадані словотворчі розряди виражаються в мові за допомогою системи відповідного ряду словотворчих типів.

Кожна з наведених словотворчих величин в межах словотворчої категорії особи являє собою системну цілість, частини якої – підлегли їй нижчого порядку словотворчі величини – розміщені в порядку супідрядності і, взяті разом, об'єднуються в одне системне словотворче поняття вищого порядку. Таким чином, система однорозрядних словотворчих типів об'єднується у поняття словотворчого розряду, система словотворчих розрядів вкладається у словотворчу категорію, сукупність словотворчих категорій – у словотворчий клас і система словотворчих класів – у загальну систему словотвору мови. Саме в такому розумінні ми і визнаємо систему словотвору системою систем.

Ця схема аж ніяк не свідчить про те, що на протязі історичного розвитку мови в межах системи словотвору не відбувається змін. Зміни в межах системи словотвору бувають, і завданням вивчення історичного розвитку системи словотвору є показати історичні зміни в складі окремих словотворчих типів, словотворчих розрядів, а тим самим і в межах інших вищого порядку словотворчих категорій.

Звичайно новоутворені слова можуть формуватися за наявними в системі словотворчої будови словотворчими моделями або можуть бути випадки становлення нових словотворчих типів, наприклад, слова з суф. **-щик**, **-чик**, **-льщик**, **-овщик** у староруській і східнослов'янських мовах та інші. За словами Л. А. Булаховського, «кожна наступна епоха в своїх новоутвореннях керувалась не загальною тенденцією до систематичності, а колом асоціацій, з одного боку, а тим, що вже реально в мові здійснилось, і, з другого боку, тим, що потребувало вираження».¹⁴

Часто в розділі про словотвір йде мова про продуктивність чи непродуктивність окремих суфіксів. Проте глибший аналіз словотворчого процесу показує, що за підставу ступеня продуктивності не досить брати тільки окремо взяті суфіксальні складники слова, бо один і той же суфікс в деяких словотворчих типах може бути продуктивним, а в інших непродуктивним, а то й мертвим. У зв'язку з цим краще говорити про продуктивність чи непродуктивність цілого словотворчого типу як основного словотворчого поняття найнижчого порядку. [...]

Суфікс та його роль в процесі творення слова

Визначення терміну суфікс

Звичайно *словотворчим суфіксом*¹⁵ (наростком) називають таку післякореневу словотворчу частину слова, що здебільшого оформляє основне лексичне значення слова¹⁶.

Проте таке загальне визначення суфіксальної частини слова аж ніяк не розкриває всієї гами функції цього словотворчого засобу.

Г. О. Винокур вважав суфікси знаками часткових ідей, тобто такими знаками, які самі собою не передають ще цільної ідеї, а виражають лише її складові частини, елементи, відтінки і т. д. і стають виразниками цільних ідей в певних сполученнях, що утворюються за певними законами¹⁷. Цими словами Г. О. Винокур, підкреслюючи значущий характер суфіксів слова, вказав на їх співзначність разом з передсуфіксальною частиною слова.¹⁸

¹⁴ Л. А. Булаховский. Курс русского литературного языка, т. I, стор. 130.

¹⁵ Термін *суфікс* латинського походження (лат. suffixus – прикріплений ззаду). У нашому вітчизняному мовознавстві його перший вживає, очевидно, Буслаєв.

¹⁶ Порів. Курс сучасної української мови, вид. АН УРСР, том I, стор. 293.

¹⁷ Г. О. Винокур. О задачах истории языка, стор. 13.

¹⁸ М. Крушевський (Очерк науки о языке. Казань, 1883, стор. 76–77) суфіксом називає «всякий звук или всякий звуковой комплекс, который присоединяется к концу корня и сообщает его значению какой-нибудь оттенок». Виходячи із такого надто загального визначення поняття терміну суфікс, він поширює його і на означення флексії (закінчення) слова.

Очевидно, що словотворчої функції суфіксів не можна зводити до функції оформлення лексичного значення слова, бо ця роль суфікса ще цілком не вичерпує всієї смислової структури суфіксальної частини слова.

Суфіксальні морфеми в процесі творення слова разом з передсуфіксальною його частиною не тільки модифікують лексичне значення передсуфіксальної частини слова, але одночасно граматично оформлюють граматично нейтральну передсуфіксальну частину, а тим самим і все слово.

«Слово, – говорить О. О. Потебня, – містить у собі вказівку на певний зміст, властивий тільки йому одному, а разом з тим вказівку на один або кілька спільних розрядів, що звуться граматичними категоріями, під які зміст цього слова підводиться нарівні зі змістом багатьох інших»¹⁹.

Лексичне і граматичне значення слова виявляється за допомогою сукупності всіх словотворчих частин, що складаються у слова в процесі його утворення.

Ці форманти, за словами В. С. Ільїна, «різною мірою навантажені щодо вияву того чи іншого значення слова: окремі частини мають першорядне значення щодо оформлення семантики слова, другі – служать для уточнення лексичного значення слова, інші служать в основному для виявлення граматичних значень, а деякі об'єднують у собі елемент і першого і другого»²⁰.

Таке визначення функції різних типів формантів вимагає деякого уточнення.

На нашу думку, не слід вважати, що, мовляв, не всі, а тільки деякі форманти, які оформляють семантику слова, одночасно виявляють якість граматичне значення і лише деякі поєднують їх. Навпаки, ми вважаємо, що всі форманти, які служать для оформлення семантики слова, одночасно приносять з собою в слово і якість граматичне значення.

Які ж є докази того, що носіями граматичного значення є суфікси, а не передсуфіксальна частина слова?

Коли виділити будь-яку передсуфіксальну частину слова, то ми побачимо, що вона буде граматично не оформлена, нейтральна, і тільки суфікси будуть її навантажувати певними граматичними значеннями, тобто будуть носіями певних граматичних категорій, таких, як рід (у іменникових суфіксах), вид (у дієслівних) і т. п.

Для прикладу можна навести іменникові суфікси **-ець**, **-ок**, **-ач**, **-ак**, **-ик** і т. д., які є формантами-показниками граматичної категорії чоловічого роду; суф. **-иц-я**, **-от-а** і інші – жіночого роду; **-ств-о**, **-ття**, **-ло** – середнього роду.

Наявність такого чи іншого іменникового суфікса вказує і на тип відміни даного іменника.

В зв'язку з цим можна говорити про те, що всі суфіксальні форманти не тільки є співвиразниками лексичного значення, але й одночасно вносять в дане слово відповідне граматичне значення.

В цьому саме і виявляється тісний зв'язок між словотвором і граматиною. В суфіксальних морфемах збігається і сплітається в один комплекс щось лексичне і щось граматичне²¹.

В так званих кореневих іменниках, в яких суфікси відсутні, функцію суфіксів виконує щось подібне до нуля.

¹⁹ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. II, Харьков, 1888, стор. 25.

²⁰ Курс сучасної української літературної мови, т. I, стор. 291.

²¹ Порів. М. Д. Степанова. Словообразование современного немецкого языка, М., 1953, стор. 17.

Польський дослідник теорії словотвору професор В. І. Дорошевський²² ще в 1929 році запропонував розподілити функції іменникових суфіксів таким чином:

1) функції структурні, щільно зв'язані із словотворчою системою мови;
2) функції реально-значеневі (визначений умовний зміст) – określona treść przedstawieniowa;

3) функції експресивні (елемент чуттєвий, афективний – pierwiastek uczuciowy, afektywny).

Немає жодного сумніву, що кожний суфікс виконує, перш за все, структурну функцію, але не про всі суфікси можна говорити, що вони споконвічно виконують реально-значеневу функцію. Такої реально-семантичної функції не виконують змертвілі суфіксальні форманти, хоч раніше вони могли її виконувати.

Як відмічає професор В. І. Дорошевський, незважаючи на те, що згадані ним три різні функції не слід вважати генетичною схемою, яку можна було б застосувати до історії кожного суфікса, все ж таки слід відмітити, по-перше, те, що експресивна функція вимагає наявності попередніх функцій – реально-значеневої і структурної, і, по-друге, що реально-значенева функція вимагає наявності структурної функції.

Грамматико-словотворчі функції суфіксів

В. М. Прилипко²³ правильно зводить словотворчу функцію суфікса до позначання відношення лексичного значення вивідного слова в цілому до значення основного слова, слова-основи, від якої утворене нове слово.

І саме тому вивчення семантики і словотворчої функції суфіксів не можна відривати від глибокого аналізу лексичного значення як основних слів, так і вивідних, бо тільки на фоні порівняння значення основного слова і вивідного можна з'ясувати роль словотворчого суфікса, використаного для утворення нового слова.

В процесі творення слів за допомогою суфіксальних морфем здійснюється декілька основних функцій суфіксів як словотворчих частин слова.

1. Основною загальною функцією суфіксальних морфем є процес утворення окремих частин мови: іменників, прикметників, дієслів, прислівників і т. д.

За допомогою суфіксів від різних словотворчих основ утворюється цілий ряд слів – іменників, прикметників, дієслів – взагалі різні частини мови як похідні лексичні одиниці.

Для кожної частини мови характерні тільки її суфіксальні словотворчі засоби, і лише в рідкісних випадках збігаються суфікси іменників і прикметників, наприклад суфікс **-ок**: *горб-ок*, *глиб-ок-ий* і т. п.

В. В. Виноградов вірно зазначає, що відокремлення категорії прикметника від категорії іменника в історії російської мови (та й інших слов'янських мов – *І. К.*) супроводилось розмежуванням способів їх суфіксального і префіксально-суфіксального словотворення. На його думку, в сучасній російській мові в продуктивних способах утворення іменників і прикметників збігу немає.

²² Див. W. Doroszewski. Zarzys ogólnej klasyfikacji znaczeniowej sufiksów w językach słowiańskich, Praha, 1931, стор. 9.

²³ В. М. Прилипко. Из истории русского словообразования, Наукові записки Житомирського державного педінституту, т. I, 1950, стор. 149.

Тут варто тільки нагадати, що процес субстантивзації прикметників до певної міри привносить в систему словотворчої будови іменників словотворчі елементи (афікси) прикметникового походження, наприклад *черговий, вартовий, подорожній* і т. п., і хоч вони прикметникового походження, їх суфікси також до певної міри субстантивувалися. Наявні суфікси прикметникового походження **-ов-**, **-н-** вже входять в склад іменникових суфіксів. Доказом цього є той факт, що з цими суфіксами вже безпосередньо утворюються нові іменники²⁴.

Ця згадана загальна функція суфіксів – субстантивізація, ад'єктивізація, вербалізація, адвербіалізація і т. п. не вичерпує всієї широти і багатогранності словотворення.

2. До процесу субстантивзації щільно прилягає функція визначення граматичних категорій роду, числа, відміни та інколи відмінка.

Слід відмітити, що здебільшого всі три граматичні категорії роду іменників – чоловічого, жіночого і середнього – мають свої характерні словотворчі суфікси.

В.В.Виноградов відмічав, що класи іменників за граматичними родами виражаються в формі називного відмінка, в деяких окремих відмінкових закінченнях і в «формах суфіксального словотворення»²⁵.

Це свідчить про те, що в період виникання граматичної категорії роду суфікси були продуктивними формантами в галузі утворення іменників чоловічої або жіночої статі²⁶.

3. Деякі суфікси іменників вказують на категорію числа. Наприклад, суфікс **-ин** – на однину (порів. слова типу *селянин, селянина*; множина – *селяни, селян; громадянин, римлянин, галичанин* і т. п.) та суфікс **-ощ-і** – на множину (порів. слова типу *пестоці, ласоці, трудноці, radoці* і т. п.).

4. Інколи відсутність чи наявність суфікса свідчить про відмінкову форму даного типу іменників. Наприклад, іменники середнього роду, що належать до так званої IV відміни, мають суфікси **-ен, -ат** тільки у більшості відмінкових форм: вони відсутні у наз. і знах. відм. однини, а також в оруд. однини (порів. форму типу *ім'ям* поруч з формою *іменем*).

В зв'язку з цим лінгвісти підкреслювали необхідність і доцільність пов'язувати аналіз словотворення іменників з вивченням суфіксів і закінчень іменникових форм²⁷.

Діалектичний зв'язок між передсуфіксальною частиною слова і суфіксом приводить до того, що ці дві словотворчі частини слова утворюють собою словотворчу єдність – лексичну одиницю, яки хімічно зливаються в нову якість (морфема + морфема > слово).

Суфікси, хоч і не відзначаються лексичною автосемантикою, в процесі утворення слова виконують синсемантичну роль²⁸.

Якщо роль суфіксів у процесі творення слова не обмежується тільки тим, що суфікс оформлює загально визначене лексичне значення, а й одночасно граматично оформлює корінь чи первісну вихідну словотворчу основу, слід відмітити, що формотворчі суфікси виконують роль утворення тільки нової форми старого слова.

²⁴ Порів. рос. *портной, столовая*; польське *myśliwy* і т. п.

²⁵ В. В. Виноградов. Русский язык (грамматическое учение о слове). М., 1947, стор. 58.

²⁶ I. Kuryłowicz. W sprawie rodzaju gramatycznego, Sprawozdanie z czynności i posiedzeń PAU, 1934, № 10, стор. 7.

²⁷ Див. А. М. Пешковский. Наш язык, ч. I, Книга для учителя, изд. 3, М., стор. 24, 38–39; В. В. Виноградов. Русский язык, стор. 57–58.

²⁸ Див. Otto Funke. Satz und Wort, Bern, 1950, стор. 87–88.

Суфікси поділяються на словотворчі і формотворчі.

Словотворчі суфікси граматично оформлюють нове слово, яке виникло в результаті процесу утворення за допомогою даного суфікса і передсуфіксальної частини слова.

При діянні формотворчих суфіксів слово, яке вони оформлюють, уже наявне в мові, а при функціонуванні словотворчих суфіксів нове слово є результатом їх співдіяння з передсуфіксальною частиною.

Перші і другі суфікси є по суті формотворчі, бо вони утворюють форму слова.

Різниця між суфіксами формотворчими і словотворчими полягає лише в тому, що роль формотворчих суфіксів обмежується тільки функцією творення нової форми вже наявного в мові слова, а функція словотворчих суфіксів ширша, – вони утворюють нове слово і одночасно надають йому відповідного граматичного значення, граматичної форми, змістом яких є різні граматичні категорії.

В цьому і виявляється багатство функцій словотворчих суфіксів.

Інколи буває так, що формотворчі суфікси можуть стати словотворчими і, навпаки, словотворчі – формотворчими. Цей перехід зв'язаний з втратою або набуванням у формотворчих суфіксах функції лексичного оформлення, а формотворча функція залишається, хоч вона інколи може міняти свій колишній характер.

Питання походження і утворення іменникових суфіксів

Проблема походження іменникових суфіксів як словотворчих частин похідних іменників хвилювала багатьох дослідників словотворчої будови слова.

В наш час у мовознавстві панує майже загально визнана думка, що суфікси виникли із колишніх кінцевих складових елементів складних слів²⁹. Цю думку висунено вже в XIX сторіччі³⁰.

М. Нідерманн відмітив деякі випадки цього процесу в латинській, грецькій, французькій, німецькій, староіндійській і литовській мовах, наприклад: лат. суф. **-edula**, **-elento**; франц. суф. **-ment**; нім. суф. **-heit**, **-schaft**, **-tum**, **-bar**, **-lich**³¹.

В слов'янських мовах рідко можна встановити походження суфіксів з колишніх самостійних слів, як складових елементів складних слів, але в окремих випадках це можливо. Ф. Зубати³² в чеському слові *pilous* вважає суфікс **-ous** продовженням другого члена складного слова **vqxъ** або **vqxъ**.

В польській мові останній складник **-dziej** в складних словах типу – *dobrodziej*, *złodziej*, *kolodziej*, який самостійно в мові не вживається, відчувається суфіксальною морфемою³³.

²⁹ Див. Д. Н. Ушаков. Краткое введение в науку о языке, изд. 9-е, М., 1929, стор. 76–78, 141 і інші.

³⁰ М. Niedermann. Studien zur Geschichte der lateinischen Wortbildung, Indogermanische Forschungen, X, Strassburg, 1899, стор. 223; Н. Paul. Prinzipien der Sprachgeschichte, Halle, 1920, стор. 248–249, і інші.

³¹ М. Niedermann, цитов. роб., стор. 223 і інші.

³² Т. Zubaty. Vykłady etimologické a lexicální. Sborník Filologický, II, 1911, стор. 87–90.

³³ Див. Н. Уłaszyn. Słowotwórstwo, gramatyka jez. pol., Kraków, 1923, стор. 212–221; І. Rozadowski. O zjawiskach i rozwoju języka, Kraków, 1950, стор. 245.

В німецькій мові складові частини слів **-mann, -frau, -werk, -reich, -voll, -los, -frei** в словах типу *Seemann* (моряк), *Zeitungsman* (газетчик), *Waschfrau* (прачка), *Milchfrau* (молочарка), *Backwerk* (печення), *wasserreich* (багатководний), *fischreich* (багаторибний), *einsichtvoll* (розумний) виступають у ролі так званих півсуфіксів³⁴.

Таке саме явище відмічає академік В. В. Виноградов у російській мові в словах типу *миноносец, авианосец, торпедоносец, броненосец; лесовод, садовод, скотовод, пчеловод, кроликовод, свиновод; языковед, музыковед, литературовед; золотосный, плодосный* і т. п. В цих словах словоелементи **-носец, -вод, -вед, -носн(ый)** виконують роль суфіксів³⁵. Те саме можна сказати про українські відповідники згаданих російських слів: *міноносець, мовознавець, екскурсовод, садовод* і т. п., про які чомусь не згадано у «Курсі сучасної української літературної мови» (вид. АН УРСР).

Про суфіксальний характер кінцевої частини російських назв міст типу *Ленинград, Сталинград -град* писав Б. Унбегаун³⁶. П. Зволінський вказує на процес «суфіксалізації» слівця-суфікса *-slaw* у польських особових назвах³⁷.

В. Дорошевський в кінці «Словотворчих монографій» (ч. I, стор. 245) вважає, що гіпотеза про походження суфіксів із колишніх самостійних слів, яку навіть великі вчені приймають як наукову аксіому (*rewnik naukowy*) немає достатньої кількості доказових мовних фактів.

Йдучи за вченням М. Крушевського про те, що генезис словотворчих елементів «пояснюється найчастіше процесом перінтеграції» (перерозкладу)³⁸, на основі вивчення іменникових суфіксів з основним приголосним **к** В. Дорошевський найважливішим словотворчим процесом вважає «процес перінтеграції», завдяки якій постали, мабуть, всі проаналізовані ним суфікси, не виключаючи і самого елементу **к**. На думку В. Дорошевського, нові словотворчі засоби можуть поставати тільки шляхом морфологічного переосмислення (*przewartościowanie morfologiczne* – термін Отрембського наявних складників (*zespołów*)).

В. Дорошевський вважає, що причиною словотворчої перінтеграції є перегрупування асоціаційних центрів, викликане діянням взаємно обумовлених асоціаційних і дисоціаційних тенденцій.

Критикуючи Персона за те, що він методологічною основою своєї теорії про поширення коренів (*Wurzelerweiterung*) визнавав, ніби «суфікси мають природну тенденцію при затемненні їх функціонального значення зливатися з коренем», В. Дорошевський відмічає, що не менш природною була дисоціаційна тенденція кінцевих частин кореня, які з часом змінювалися у самостійні суфікси.

³⁴ Див. К. А. Левковская. О словообразовании и его отношении к грамматике, в книге «Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию», стор. 155; М. Д. Степанова. Словообразование современного немецкого языка, М., 1953, стор. 182–191.

³⁵ В. В. Виноградов. Русский язык, стор. 105–106; Грамматика русского языка, т. I, изд. АН СССР, М., 1952, стор. 275.

³⁶ В. Unbegaun. La mode dans la toponimie russe. «Onomastica», II, 1948, стор. 115. Таке явище П. Зволінський вбачає у західно-поморському Stargard (*Funkcja słowotwórcza elementu słów w staropolskich imionach osobowych, Biuletyn Pol. Tow. Naukow., zesz. X, Kraków, 1950, стор. 185.*

³⁷ П. Зволінський, цитов. роб., стор. 185.

³⁸ Н. Крушевський, цитов. роб., стор. 107.

Основне припущення професора В. Дорошевського про те, що суфікси виникають шляхом процесу перінтеграції, зокрема так звані складні чи похідні суфікси типу **-ак**, **-ок**, **-ек**, **-ик** і т. п., взагалі прийняте у вченні про словотвір. Але його гіпотеза про те, що основний суфікс **к** є результатом дисоціаційних тенденцій кінцевих частин коренів перетворюватися у самостійні суфікси, нічим не обгрунтована.

В мові можуть появлятися суфікси шляхом запозичення з інших мов.

Процес виникнення суфіксів із колишніх самостійних слів, чи скоріше із колишніх останніх складників-компонентів, відбувався шляхом абстрагування після втрати лексичного значення даного елемента та навантаження його словотворчою функцією³⁹. В таких випадках без всякого сумніву наступає переосмислення мовних засобів – в давню форму вкладається новий зміст; на місце колишнього лексичного значення мовна творчість вкладає словотворчу функцію, відбувається утворення певної словотворчої категорії слів⁴⁰.

Про походження суфіксів існують такі припущення:

1. Суфікси виникли з колишніх кінцевих компонентів – *composit-iv* або з самостійних лексичних одиниць.

2. Суфікси могли виникати із колишніх флексій.

3. Так звані морфологічно-складні чи похідні, найбільш поширені суфікси поставали шляхом морфологічного перерозкладу (перінтеграції) та морфологічної абсорбції (поглинання) елементів колишньої передсуфіксальної складової частини похідного слова.

4. Суфікси можуть поширюватися з однієї мови на іншу шляхом запозичення.

Очевидно, що в різних мовах та й в різних категоріях словотворення згадані різні способи й засоби словотвору використовуються по-різному⁴¹.

Наприклад, в російській, українській і інших слов'янських мовах словотворчі суфіксальні засоби утворюються передусім шляхом морфологічного перерозкладу, в німецькій мові – шляхом втрати лексичного значення відповідного словоелемента (термін В. В. Виноградова) та утворення з нього півсуфікса.

Питання походження і розвитку суфіксальних елементів як словотворчих морфем зводиться не тільки до того, з чого виникли суфікси, але й до того, яке було первісне значення цих суфіксів. Чи під час свого виникнення і становлення вони виконували роль тільки структурно-граматичну, тобто чи були тільки утворювачами вивідних основ іменникових утворень, чи, може, поруч з іменникотворчою функцією мали одночасно додаткове суфіксально-семантичне навантаження, наприклад, значення *nomen actionis*, *agentis*, *instrumenti*, *loci* і т. д. Ширше мова про це буде у розділі про класифікацію і поділ іменникових суфіксів в слов'янських мовах. Тут можна тільки відмітити, що, мабуть, в процесі творення суфіксальної системи іменникові суфікси не тільки творили іменник як частину мови, але й мали конкретні лексико-семантичні словотворчі функції, бо інакше важко з'ясувати виникнення такої великої кількості іменникових суфіксів.

³⁹ Див І. Rozwadowski. *Wortbildung und Wortbedeutung*, 1904, стор. 329–351; Н. Paul. *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Wien, 1920; С. П. Обнорский. К истории словообразования в русском литературном языке, журн. «Русская речь», 1927.

⁴⁰ Р. А. Будагов. *Очерки по языкознанию*, М., 1953, стор.145.

⁴¹ Порів. П. Я. Скорик. О постепенном развертывании и совершенствовании основ грамматического строя, Труды Института языкознания АН СССР, т. IV, 1954, стор. 252.

Не слід думати, що всі суфікси виникли ще у так званий доісторичний період; навпаки, вони виникали і пізніше – в «історичний» період⁴². Найкращим свідомством цього є те, що число іменникових суфіксів у індоєвропейській мові-основі за підрахунком дослідників становило 98⁴³, у загальнослов'янській мові – 150⁴⁴.

Як бачимо, в індоєвропейській мові-основі було близько сотні суфіксів, а вже у спільнослов'янській мові-основі їх число зросло до півтори сотні.

Коли взяти до уваги, що й серед спільнослов'янських суфіксів зустрічаються багатозначні суфіксальні морфеми, то ми побачимо, що засоби словотворчої будови мови предків слов'ян значно збагатилися.

Завданням порівняльного вивчення словотвору слов'янських мов і є дослідити долю спільнослов'янських суфіксів, їх словотворчу транссемантизацію та спеціалізацію, їх зникання та морфологічно-словотворче поширення.

Характерною рисою індоєвропейських суфіксів було те, що вони були надто короткі і мали надто загальне значення і тому в період мови-основи предків слов'ян поступались місцем перед довшими і чіткішими суфіксальними елементами⁴⁵.

Майже всі продуктивні слов'янські суфікси склалися в доісторичний період на слов'янському ґрунті⁴⁶.

Словотворчі засоби, як і формотворчі, розвивались в результаті тривалого, повільного, поступового розвитку й вдосконалювання мови шляхом абстрагування.

Словотворчі категорії в порівнянні з граматичними категоріями відмінка чи особи менш абстрактні, вони є на нижчому ступені абстрагування⁴⁷.

В системі словотворчих категорій також наявні різні ступені їх абстрактності: одні з них менш абстрактні, наприклад, категорії назв діяча, знаряддя, місця, інші – більш абстрактні, наприклад суфіксальні іменникові утворення – назви збірності (*collectiva*)⁴⁸, назви абстрактних понять тощо. [...]

Класифікація іменникових суфіксів

В мовознавчій науці класифікація всієї системи словотворчих формантів ще всебічно не вивчена.

Всю систему словотворчих засобів звичайно поділяють в загальному на кореневі елементи і афікси, які разом складаються в результаті словотворчого сполучення в лексичну одиницю – слово. Кожен з цих основних типів словотворчих складників слова має свої характерні різновиди, групи і категорії.

⁴² Див. Н. Paul. Prinzipien der Sprachgeschichte, Halle, 1920, стор. 241, 248–249.

⁴³ Див. K. Brugmann. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, B. II, Indices. Strassburg, 1906.

⁴⁴ Див. W. Vondrák. Vergleichende Slavische Grammatik, B. I. Göttingen, 1924, стор. 494–669; I. Łoś, Gramatyka polska, cz. II, Lwów, 1925, стор. 8–9.

⁴⁵ Див. А. Мейе. Общеславянский язык, М., 1941, стор. 275.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ К. А. Левковская, цитов. стаття, стор. 173 і далші.

⁴⁸ Там само, стор. 174.

В цьому розділі ми зупиняємо увагу лише на класифікації іменникових афіксальних словотворчих засобів, а саме вкажемо на основні структурні типи іменникових суфіксальних формантів з точки зору їх походження, історичного розвитку, морфемного складу, будови, словотворчої функції, продуктивності, обсягу застосування, омонімічності і синонімічності тощо.

1. Всю систему словотворчих засобів можна ділити на різні групи в залежності від того, який принцип поділу ми беремо до уваги при їх класифікаційному поділі. Кожна частина мови звичайно має свої характерні засоби словотворення, має свої особливості утворення даної частини мови.

Характерною ознакою словотворчої будови кожної частини мови є, між іншим, її специфічні (своєрідні) словотворчі прийоми, словотворчі форманти, функція яких обумовлена передусім лексико-граматичними особливостями даної частини мови, даного слова. В зв'язку з цим можна говорити про суфікси іменників, прикметників, дієслів, прислівників та інших частин мови. Наприклад, суфікси **-ар**, **-ик**, **-иц-я** – іменникові; **-ськ-ий**, **-н-ий**, **-ов-ий** – прикметникові; **-ува-**, **-ну-**, **-а-**, **-ва-** – дієслівні.

2. Структурні типи суфіксальних морфем своєрідні не тільки для окремих частин мови. В складі суфіксальних утворень окремих частин мови є ще свої групи суфіксів в залежності від граматичних категорій даної частини мови, її семантико-лексичних груп. В цьому відношенні в складі іменникових утворень можна говорити про суфікси іменників чоловічого, жіночого і середнього родів, з яких кожна група іменників має в основному свої своєрідні словотворчі суфіксальні засоби⁴⁹. Тільки деякі суфікси можуть утворювати слова не тільки одного роду, але й двох чи навіть трьох. Сюди можна зарахувати укр. суфікси **-иц-е**, **-ин-а**⁵⁰.

3. За своїм походженням та обсягом поширення серед споріднених мов чи їх груп можна говорити про загальнослов'янські, загальногерманські, а то й загальноіндоевропейські, тобто такі, що відомі всім або більшості слов'янських чи індоевропейських мов, які були ними успадковані з колишньої спільнослов'янської або спільноіндоевропейської мов-основ предків слов'янських або індоевропейських народів, – та специфічні суфікси, які виникли вже на ґрунті однієї мови, або тільки однією мовою успадковані з мови-основи, наприклад, в українській мові суфікс **-ощ-і**: *радощі*, *ласощі*, *мудрощі* і т. д.

4. Роль суфіксів не в усіх випадках однакова. За допомогою суфіксів можуть утворюватися нові слова або тільки нові форми, основи нових форм цього ж самого слова.

Такі суфікси, що допомагають утворювати нові слова, називаються словотворчими суфіксами.

Суфікси, що служать для утворення тільки нових форм чи основ форм одного і того ж самого слова, називаються формотворчими. До таких суфіксів зараховують також форми слів з додатковим відтінком суб'єктивної оцінки, вираженої даним формотворчим суфіксом⁵¹.

⁴⁹ Порівн. А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка, Л., 1941, стор. 450–451.

⁵⁰ Порівняйте ще слова так званого спільного роду в російській, українській і інших слов'янських мовах. Див. Грамматика русского языка, т. I, М., 1952, стор. 111; Современный русский язык, Морфология, М., 1952, стор. 106; Б. М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови, Київ, 1948, стор. 92.

⁵¹ В сучасному вченні про словотвір багато дослідників, вслід за В. В. Виноградовим, поділяють суфікси на слово- і формотворчі, проте деякі з мовознавців, за Ф. Ф. Фортунатовим, вважають усі суфікси словотворчими елементами.

Про те, що суфікси показники суб'єктивної оцінки є тільки формотворчими, а не словотворчими засобами, найкраще свідчить відмічений О. О. Шахматовим слідом за К. С. Аксаковим той переконливий факт, що ці суфікси не «змінюють реального значення основного слова: *домик, домина, домишка, домишко*, а означають те саме уявлення, що *дім*»⁵².

О. І. Соболевський, навпаки, вважає, що іменні утворення суб'єктивної оцінки (збільшені, зменшені, пестливі і т. д.) є самостійними словами, а не формами основного слова. «Разница между именами простыми и именами увеличительными и т. д. не синтаксическая и уже, конечно, не морфологическая, а лексическая»⁵³.

Варт відмітити, що при утворенні здрібнених іменників відповідно змінюється кінцевий приголосний передсуфіксальної частини слова, наприклад, *кість – кістка, бик – бичок, капелюх – капелюшок, дах – дашок*⁵⁴.

5. На різних етапах розвитку мови не всі суфікси в однаковій мірі словотворчо активні, а деякі зовсім не утворюють нових слів. Питання ступенів продуктивності і непродуктивності суфіксальних формантів у процесі постійного збагачення лексичного складу мови в радянському мовознавстві вивчене досить ґрунтовно. Зокрема В. В. Виноградов встановив детальні ступені вживаності словотворчих засобів у російській мові.

Він подає таку градацію за спадом продуктивності суфіксів: 1) дуже живі і продуктивні суфікси; 2) живі і продуктивні взагалі; 3) живі і продуктивні в обмеженому обсязі словотворчих категорій і лексичних типів; 4) малопродуктивні; 5) непродуктивні суфікси; 6) півмертві; 7) вимираючі; 8) мертві.

6. Мертві, віджилі суфікси інколи так зрощуються з попередньою передсуфіксальною частиною, що вже не видаються словотворчими засобами, і їх можна було б назвати відмерлими зрощеними суфіксами, наприклад, колишній суфікс **-н-** в слові *сынъ*; **-р-** у слові *дар*; **-м-** у слові *дим*; **-в-** у слові *став*; **-н-** у слові *стан* і т. п.

7. В результаті морфологічного перерозложення, тобто збагачення звукового і морфемного складу суфіксальної частини за рахунок передсуфіксального складника слова, виникають так звані складні чи поширені суфікси з колишніми двома і більше морфемами⁵⁵ (рос. **-ик, -чик, -щик**; укр. **-ик, -чик, -щик, -овник, -альник**), які слід відрізнити від одноморфемних простих суфіксів (наприклад, **к, н, д, л**).

8. Інколи із запозиченими словами привносяться в дану мову і суфікси, і, таким чином, у мові, яка запозичає, поруч своїх суфіксів, появляються суфікси «чужі», запозичені.

До запозичених суфіксів в українській мові слід зарахувати **-іст, -ист, -ізм, -ант, -ент** і т. п.

9. Характерною рисою суфіксальних морфем є їх багатозначність. За допомогою одного суфікса можуть утворюватися різні лексико-семантичні групи слів, що належать до різних лексичних і словотворчих категорій. Такі суфікси називаються багатозначними.

⁵² А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка, Л., 1941, стор. 452–453.

⁵³ А. И. Соболевский. Исторический синтаксис, стор. 20.

⁵⁴ Це явище характерне і для інших слов'янських мов. Див. І. Otrębski. *Ź dziejów języków słowiańskich*, II, Slavia, г. XX, seš. 2–3, стор. 233–241.

⁵⁵ Їх складність виявляється тільки в фонетико-морфологічному відношенні, а не в словотворчо-семантичному (функціональному).

Однозначні суфікси, тобто такі, що утворюють тільки якусь одну категорію слів, бувають рідко.

Багатозначність іменникових суфіксів виявляється в двох напрямках: по-перше, в тому, що вони можуть утворювати слова, різнозначні щодо словотворчої семантико-лексичної категорії; по-друге, – в багатозначності утворюваних ними слів.

Потенціальну багатозначність суфіксів конкретизує передсуфіксальна основа слова, до якої вони приєднуються⁵⁶.

На багатозначність суфіксів вказували вже М. І. Греч, О. Х. Востоков, Р. Павський і інші.

Раніше не вміли чітко відрізнити і розмежовувати багатозначність й омонімічність словотворчих засобів. Це питання детально вивчене тільки в радянський період вітчизняними мовознавцями, зокрема академіком В. В. Виноградовим і Л. А. Булаховським, які виявили чітку межу між різними значеннями одного суфікса і омонімічними суфіксами.

Академік В. В. Виноградов встановив, що усунення омонімічних суфіксів проходить або шляхом їх злиття, або відмежуванням один від одного в залежності від їх словотворчої спеціалізації, омонімізації тощо.

В. В. Виноградов, виділяючи суфіксальні омоніми із обсягу багатозначних суфіксів, правильно підкреслює, що «якщо в іменному суфіксі розвиваються значення, які далеко розходяться і здатні привести до розпаду суфікса на два омоніми, то звичайно одно з цих значень відмирає, стає непродуктивним. Виживають тільки ті суфіксальні омоніми, які різко розрізняються або колом вживання, або способом словотворення, або експресивним забарвленням»⁵⁷.

Буває і протилежне явище, а саме – процес злиття різних за походженням суфіксів в один. Наприклад ст.-руськ. **-арь, -арь** > **-яр**; **-ло** (< **-сло** і **-дло**) і т. п.⁵⁸ Взаємодії суфіксальних омонімів В. В. Виноградов переконливо зводить до двох основних тенденцій, що весь час взаємно змагаються: семантична диференціація і об'єднання в семантично суцільну словотворчу суфіксальну морфему.

Ці дві тенденції впливають на процеси перегрупування і взаємовідношень продуктивних і непродуктивних словотворчих категорій іменникових утворень⁵⁹.

Ще можна виділити суфікси загальнонародної мови та місцевих діалектів, наприклад, зах.-укр. іменниковий суфікс **-иськ-о** і інші.

10. В складі всієї системи словотворчих суфіксальних засобів мови зустрічаються ще й суфікси, близькі за значенням, а то й тотожні, і їх звичайно називають синонімічними суфіксами.

11. В складі суфіксальних засобів в процесі утворювання нових слів виникають так звані словоелементи або суфікси-слівця, що виникли на сучасному етапі шляхом втрати колишнього лексичного значення останнього складника складного слова, який переходить у розряд словотворчих морфем. В. В. Виноградов сюди зараховує рос. **-лог, -фил, -фоб, -носец, -вод, -ман**⁶⁰.

⁵⁶ Див. Курс сучасної української мови, т. I, стор. 345.

⁵⁷ В. В. Виноградов. Вопросы современного русского словообразования... стор. 5.

⁵⁸ Там само, стор. 7.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Див. В. В. Виноградов. Русский язык, стор. 105–106.

12. Здебільшого суфікси виступають у всіх формах іменників; тільки деякі із суфіксів зв'язані з формою однини чи множини: одні з них виступають тільки в однині, а інші тільки в множині, у так званих множинних іменникових утвореннях (*pluralia tantum*)⁶¹; перші з них можна назвати одиничними, другі – множинними.

13. Останнім часом деякі лексикографи виділяють ще суфікси лексичні і лексикограматичні. [...]

Роль суфікса в процесі словотворення

Суфіксація кореня слова оформляє, модифікує невизначене загальне значення кореня, надає йому відповідне лексичне значення, основою якого звичайно є семантика кореневої частини слова.

Одночасно суфікс приносить у дане слово відповідне граматичне оформлення. Коренева передсуфіксальна частина слова виконує уточнюючу, а суфікс – розрізнявальну функцію.⁶²

Передсуфіксальна коренева частина слова є визначником (рос. определителем, польськ. *określnikiem*), наприклад, в словах *ши-ло*, *ми-ло*, *ри-ло*, *ра-ло* кореневі передсуфіксальні частини *ши-*, *ми-*, *ра-*, *ри-* є визначниками роду знаряддя, яким *миємо*, *шиємо* і т. д. Суфіксальна частина слова визначена коренем слова.

В процесі історичного розвитку системи словотворчої будови мови суфікси деколи можуть переосмислюватися, тобто під впливом значення слова (кореня) можуть набувати нове позитивне, негативне, чи навіть якесь інше значення. [...]

Пояснення окремих слів

Модифікувати – видозмінювати;

афективний – емоційний;

генетичний – той, що вказує на походження;

експресивний – виразний, наділений експресією;

формант – афікс;

генезис – походження;

градація – послідовність, розміщення.

⁶¹ Див. Л. А. Булаховский. Курс русского литературного языка, т. II, изд. 4, Киев, 1913, стор. 154–155; Современный русский язык, Морфология, стор. 88.

⁶² Див. I. Rozwadowski, *Semazyologia czyli nauka o rozwoju znaczeń wyrazów*, Lwów, 1903; Його ж, *O dwuczłonowości wyrazów*, журн. *Język polski*, VI, 129, II. Ло сь, *Сложные слова в польском языке*, СПб, 1901; *Stosunek zdania do innych typów morfologicznych*, *Rozprawy wydz. filolog. AU XLVI*, Kraków, 1910; St. Szober, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, Warszawa, 1924; H. Gaertner, *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, cz. III, 1, Lwów–Warszawa, 1934, str. 226–228, *Uwagi o podstawowych pojęciach i nazwach morfologicznych: Pień i wykładnik wyrazu*, журн. *Język polski*, XVIII, str. 109; I. N. Doroszewski, *O teorii dwuczłonowości prof. Rozwadowskiego*, *Sprawozdanie z posiedzeń T. N.*, W., 1927, str. 17–18, *Kategorie słowotwórcze*, *Sprawozdanie PAU.*, 1945, стор. 45.

Запитання і завдання

Системний характер словотворчої будови мови

Як мовознавці розглядають системний характер мови, зокрема словотвір?

Мова як система систем

1. Що собою являють системи мови?
2. Що таке структура мови?
3. Як розуміти тезу О. О. Реформатського «Структурність мови спільна для всіх мов, системи – специфічні для кожної мови»?
4. Розгляньте схему № 1, прокоментуйте її відповідно до тези О. О. Реформатського.
5. Чому стилістичні засоби відрізняються від мовних систем?

Системність словотворчої будови мови

1. Що входить до складу системи словотвору?
2. За визначенням вчених, що є стійким у словотвірних системах?
3. З якими іншими системами мови пов'язується система словотвору?
4. У чому виявляється системність словотвірної будови мови?
5. Як можна класифікувати словотвірні засоби мови?

Система словотворчої будови мови як система систем

1. Як учені розглядають систему словотвірної будови мови?
2. Як треба розглядати словотвірну систему мови відповідно до загального значення «система» у мові?
3. Що собою являє системна підпорядкованість у словотворенні?
4. Що таке «системна драбина» (наприклад, іменника)?
5. Назвіть кожну з основних словотвірних категорій іменника й відповідні розряди до них?
6. Прокоментуйте схему № 2.
7. Що розуміють під продуктивністю чи непродуктивністю окремих суфіксів?

Суфікс та його роль в процесі творення слова

1. Як учені визначають суть і функцію словотвірного суфікса?
2. За допомогою чого виявляється лексичне і граматичне значення слова? Які є думки вчених з приводу цього?
3. Які є докази того, що носіями граматичного значення є суфікси, а не «передсуфіксальна частина слова?» (І. І. Ковалик)
4. Як дослідники розподіляють функції іменникових суфіксів?
5. Як можна визначити основну функцію кожного суфікса?

Граматико-словотворчі функції суфіксів

1. У чому полягає словотвірна функція суфікса?
2. Які основні функції суфіксів з'являються у процесі творення слів?
3. Як учені пояснюють відокремлення категорії прикметника від іменника?
4. Яке відношення має суфіксальне словотворення до граматичних категорій роду, числа і відмінка?
5. Що лежить в основі поділу суфіксів на словотворчі і формотворчі? Яка функціональна різниця між ними?
6. У чому суть проблеми походження іменникових суфіксів? Як її розглядають учені?
7. Які припущення існують про походження суфіксів?

Питання походження і утворення іменникових суфіксів

1. Як поділяється вся система словотвірних засобів?
2. Як класифікуються іменникові афіксальні словотвірні засоби? Що береться за основу їх класифікації?
3. Яку градацію за спадом продуктивності суфіксів запропонував В. В. Виноградов?
4. Які зміни у морфемній структурі слова можуть відбуватися при словотвірному процесі?
5. Що є однією з найхарактерніших ознак суфіксальних морфем?
6. Що таке «суфіксальні омоніми» та «синонімічні суфікси»?
7. Яку роль виконує суфікс у процесі словотворення?

Кримський Агатангел Юхимович

(03(15). I. 1871 – 25. I. 1942)

Агатангел Юхимович Кримський народився 3(15) січня 1871 року в місті Володимирі-Волинському, нині Волинської області, в родині вчителя історії та географії. Походив із кримськотатарсько-білоруського роду, засновник якого, мулла з Бахчисарая (нині місто АР Крим), переселився до м. Мстиславль (нині Могильовської обл., Білорусь), прийняв християнство і одружився з місцевою жінкою. Очевидно, відтоді й дістав цей рід прізвище Кримський. В одному з листів до І. Франка А. Кримський писав: «... Мій батько з білоруського міщанського роду, мати – полька литовська, – я, значця, ані кровинки української не маю, тільки що вродився та виріс на Україні». А на другий день, продовжуючи писати листа, уточнював: «Хоч я родом не українець, але я цілком поукраїнився».¹

Через кілька місяців після народження Агатангела батьки переїхали до Звенигородки на Черкащині. Відтоді це тихе ошатне містечко стало батьківською оселею великого вченого-орієнталіста, україніста, історика й поета. У три з половиною роки він уже вмів читати, у 18 років знав 8 мов, до кінця життя вивчив ще понад 50.

Навчався Агатангел у Звенигородському міському училищі (1876–81), в Острозькій прогімназії (1881–84), потім у Київській другій гімназії (1884–85), а після її закінчення до 1889 р. – у знаменитій Колегії Павла Галагана, яка дала українській науці багатьох учених (О. Малиновський, М. Максимейко, М. Чубинський, А. Лівіцький, П. Филипович та ін.).

Особливий вплив на молодого Агатангела Кримського мав відомий український мовознавець П. Г. Житецький, і філологія захопила його на все життя. У 1895 році майбутній учений у листі до І. Франка писав: «Дивне діло тая філологія! Ніколи ніяка наука не могла заволодіти цілою моєю істотою так сильно, як вона: вона, філологія тая, має якусь таку силу, що може поглинути геть усю натуру людини і не покинути місця нічому іншому».²

А. Кримський ще юнаком зацікавився східними мовами й зробив перші спроби перекладів східних поетів українською мовою. І. Франко заохочував його до цієї діяльності, а також прихильно ставився до оригінальної творчості самого автора. У листі до А. Кримського він пише: «Смію радити Вам: пишть вірші, новели, перекладайте Гафіза, Сааді і кого хочете – сим Ви здобудете собі ім'я і пошану в літературі».³

У 1889 році А. Кримський вступив до Лазаревського інституту східних мов у Москві, після закінчення якого (1892) його залишили при кафедрі арабської філології для підготовки до професорського звання. Протягом 1892–1896 років молодий учений прослухав курс історико-філологічного факультету Московського університету під керівництвом відомого мовознавця, фольклориста й етнографа В. Міллера, знавця слов'янських мов Р. Брандта, фахівця з порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства П. Ф. Фортунатова, істориків П. Виноградова, В. Ключевського й 1896 року склав у Петербурзькому університеті магістерські іспити з арабістики, а в Московському університеті – зі слов'янської філології.

¹ Агатангел Кримський. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1968. – С. 6.

² Там само. – С. 11.

³ І. Франко. Твори в 20-ти томах. – Т. 20. – К., – 1956. – С. 417.

Для поглибленого вивчення східних мов та для дослідження арабських рукописів А. Ю. Кримського було відряджено на два роки до Сирії та Лівану. Після повернення в 1898 році до Москви він працював у Лазаревському інституті східних мов, де викладав у спеціальних класах курси історії семітських мов, керував перекладами з російської мови на арабську й навпаки, а крім того, читав лекції з історії арабської літератури, викладав арабську поезію та проблеми перекладу арабською мовою філософсько-літературних текстів.

Від 1901 року А. Ю. Кримський очолював кафедру арабської словесності й до 1918 року працював професором арабської літератури та історії мусульманського Сходу. Після смерті Ф. Корша він викладав перську мову та літературу й протягом двох років – турецьку мову; у Московському університеті також працював на кафедрі російської мови.

Від 1900 до 1918 рік А. Кримський виконував обов'язки секретаря Східної комісії Московського археологічного товариства, дійсним членом якого став у 1902 році. Він був редактором періодичного видання археологічного товариства «Древности восточные», а також редактором серій «Труды по востоковедению», які видавав Лазаревський інститут східних мов.

У 1918 році Агатангел Юхимович оселився в Києві – столиці УНР. Разом з В. І. Вернадським, Є. А. Тутківським, Д. І. Багалієм та іншими вченими став засновником і одним із перших академіків Української академії наук, протягом десяти років (від 1918 до 1928) був її неодмінним секретарем.

В Академії наук він очолював Історично-філологічний відділ, Кабінет арабо-іранської філології, Комісію словника живої української мови, Комісію історії української мови, Діалектологічну і Правописну комісії, а від 1921 року став директором Інституту української наукової мови (від 1930 року – Інститут мовознавства).

У 1918–1921 роках професор А. Ю. Кримський викладав всесвітню історію в Київському університеті та інших навчальних закладах. Одночасно він виконував обов'язки редактора видання «Записки Історично-філологічного відділу Української Академії наук».

За ініціативи А. Ю. Кримського в 1925 році було створено Київську філію Всесоюзної наукової асоціації сходознавства (з відділеннями в Харкові та Одесі), він стає її почесним головою, а згодом у 1926 році був обраний членом правління й почесним членом Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. А. Ю. Кримський виступав на захист колег, які зазнали репресій, зокрема сприяв звільненню М. Василенка. Після процесу в справі СВУ 1929–30 рр. Агатангел Юхимович був звільнений із усіх наукових посад та усунутий від викладацької діяльності. За деякими даними, уникнути арешту А. Кримському вдалося тому, що його найближчий помічник і названий син М. Левченко відмовився давати свідчення проти нього. Учений перебував у складному матеріальному становищі, мешкав у Києві та Звенигородці. Лише 1937 році його залучено до підготовки аспірантів у Інституті мовознавства АН УРСР, у 1938 році він очолив у ньому відділ української мови. Після приєднання до УРСР західноукраїнських земель у 1939 році А. Ю. Кримського неодноразово посилали у відрядження до Львова з метою популяризації здобутків української радянської науки (виступав із науковими доповідями, спогадами). А. Ю. Кримський нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. У січні 1941 році широко відзначено 70-річний ювілей ученого (урочисте засідання організували АН, СП УРСР та Київський університет), однак 20 липня

того ж року його заарештували за звинуваченням в українському націоналізмі. Помер А. Ю. Кримський у тюремній лікарні в м. Кустанай (Казахстан) 25 січня 1942 року. Місце поховання невідоме. Реабілітований 1957 року.

А. Ю. Кримський – відомий учений-поліглот, автор близько тисячі наукових праць з різних галузей мовознавства та інших гуманітарних наук. Найпомітніший його внесок у вітчизняне сходознавство, але й україністика збагатилася його оригінальними науковими працями, які не втратили своєї актуальності й у наш час.

Найважливішими дослідженнями з української мови, які присвячені історії її розвитку та діалектології, є такі: «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922); «Хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв.» (1922); «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» (1906); «Давньокиївський говір» (1906, рос. мовою). Разом з К. П. Михальчуком А. Ю. Кримський уклав «Програму для собирания особенностей малорусских говоров» (1910). Переважно на основі морфологічних особливостей він поділяє українські говори на два наріччя – західноукраїнське та східноукраїнське.

Значну увагу вчений приділяв проблемам розвитку й нормалізації української літературної мови. Окремі питання розглядаються в працях «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові» (1891); «Про нашу літературну мову» (1891); «Про научність фонетичної правописи» (1897); «Нарис історії українського правопису до 1927 р.» (1929) та інші. А. Ю. Кримський відредагував перший декретований український правопис «Головніші правила українського правопису» (1919) та «Найголовніші правила українського правопису» (1921), уклав «Українську граматику для учнів вищих класів гімназій та семінарій Придніпров'я» (т. 1–2, 1907–1908, рос. мовою). Він вважав, що українська літературна мова повинна формуватися й розвиватися на основі народної мови.

А. Ю. Кримський багато уваги приділяв вивченню українського фольклору та етнографії, а також досліджував процеси становлення старої та нової української літератури. Його праці з етнографії та фольклору опубліковані в книзі «Розвідки, статті та замітки. I–XXVII» (1928).

А. Ю. Кримський був науковим редактором багатьох видань, зокрема «Російсько-українського словника», т. 1–3, 1924–1933; «Українського діалектологічного збірника», кн. 1–2, 1928–1929; «Записок Історико-філологічного відділу ВУАН», кн. 2–5, 1923–1924; кн. 7–10, 1926–1927; кн. 12–17, 1926–1928; кн. 19, 1928; кн. 21–23, 1929; кн. 25, 1929; а також численних збірників з орієнталістики.

Перу А. Ю. Кримського належить низка праць із семасіології, історії ісламу та літератури арабів, персів і турків, багато посібників з арабської мови та статей зі сходознавства.

Література

1. Полонська-Василенко Н. Академік Агатангел Юхимович Кримський, 1871–1941 // Український історик. – 1971. – № 3–4.
2. Булахов М. Г. Крымский Агатангел Ефимович // Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Библиографический словарь. – Минск, 1977. – Т. 2.
3. Прицак О. Про Агатангела Кримського у 120-ті роковини народження // Наука і культура. – 1991. – Вип. 25. – С. 103–120.
4. Матвєєва Л. В., Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. – К., 1997. – 172 с.
5. Дзендзелівський Й. О. Кримський Агатангел Юхимович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 295.
6. Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. – К., 2006.
7. Агатангел Кримський – учений, письменник, українець: Зб. наукових праць. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 116 с.
8. Кочубей Ю. Орієнтал з України // Український тиждень. – 2010. – № 13 (126). – С. 46–48.
9. «Краєзнавча Черкащина». Джерело доступу:
http://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=73:2011-03-21-06-24-00&catid=27:2010-12-29-18-04-57&Itemid=7
10. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Джерело доступу:
<http://esteticamente.ru/institutions/oriental/krymsky.html>

Основні лінгвістичні праці А. Ю. Кримського

Мовознавчі праці зібрані у третьому томі п'ятитомного видання: А. Ю. Кримський. Твори в 5-ти томах. Мовознавство. Фольклористика. – К.: Наук. думка, 1973.

1. Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові // Зоря. – 1891. – № 24. – С. 472–476.
2. Про научність фонетичної правописи // Буковина, 1897, 27 марта (8 квітня). – № 70. – С. 2–3.
3. Филология и погодинская гипотеза. Дают ли филология малейшие основания поддерживать гипотезы г. Погодина и г. Соболевского о галицко-волинском происхождении всех малоруссов? // Киевская Старина. – 1898. – № 6. – С. 347–365; № 9. – С. 234–266.
4. О малорусских отглагольных существительных на *-енне* и *-инне* // Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера. – М., 1900. – С. 298–304.
5. Про нашу літературну мову. Звенигородка на Київщині, 1901 р., 15–27 липня // Літ.-наук. вісник. – 1901. – Т. 16, кн. 10. – С. 39–47.
6. Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації старо-руських рукописів // Наук. зб. присвячений Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині. – Л.: Друк НТШ, 1906. – С. 91–154.
7. Древнекиевский говор // Известия Отд-ния рус. языка и словесности АН. – 1906. – Т. 11, кн. 3. – С. 368–411.
8. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. Научно-практический курс сознательного изучения центрально-украинской речи, освещенный указаниями на важнейшие моменты из истории развития малорусского языка начиная с XI века, особенно из истории наречия восточно-малорусского (леопольского киево-чернигово-переяславского). – М.: Типогр. В. А. Гатцук, 1907 – Т. 1, вып. 1-й. – С. 15–272; Т. 2, вып. 1-й (уроки I–V). – 144 с.
9. Чи справді важко вивчити правопис на *Ї*? // Грінченко Б. Три питання нашого правопису / З додатком професора А. Е. Кримського. – К., 1908. – С. 29–38.
10. Программа для собирания особенностей малорусских говоров // Издание Имп. Акад. Наук. – СПб., 1910. – IV. – 162 с. (співавтор).
11. Деякі русько-слов'янські слова та ймення в арабських істориків і географів IX–X вв. // Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. – К.: Вид-во «Друкар», 1922. – С. 131–134.
12. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. – К.: Вид-во «Друкар», 1922. – 184 с.
13. Етнологічні й філологічні ложки дьогтю в бочках меду // Збірник Іст.-філол. відділу ВУАН, № 57. Розвідки, статті та замітки. – К., 1928. – I–XXVII. – 408 с.
14. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Ч. 1. Побутово-фольклорний текст // Збірник Іст.-філол. відділу ВУАН. – К., 1928. – № 83. – 86 с.
15. Нарис історії українського правопису до 1927 р. Доповідь на правописній конференції в Харкові в травні 1927 р. // Записки Істор.-філол. відділу ВУАН. – 1929. – Кн. 25. – С. 175–186.
16. Изучайте иностранные языки // Сов. Украина. – 1940, 28 декабря.

Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Твори в 5-ти томах. Т. 3. Мовознавство. Фольклористика. – Київ: Наукова думка, 1973. – С. 252–282.

I Вступні уваги

Термін «Україна», «український» – і «малоруси», «малоруський». Число людей малоруського плем'я.

Українська мова – це термін, який протягом останніх 30–40 років мало не зовсім витіснив собою давніший, ширший термін «мова малоруська».

Слово «україна» в старовину визначало попросту «пограниччя». За часів Великого князівства Київського XII віку ми знаходимо, наприклад, згадку про «україну» галицьку, точніш – галицько-волинську, на пограниччі області Смоленської (див. Іпатський літопис під роком 1189), й одночасно зустрічаємо звістку, під 1187-им роком, про «україну» наддніпрянську, лівобічну, теперішню Полтавщину. Після татарської руїни XIII віку під «україною» малоруси розуміли переважно самісінькі землі дніпрового степового пограниччя (Україна Лівобічна й Україна Правобічна). З XV–XVI віку тут розвилася козацтво, і тоді територія «України» значно поширилася як по лівому, так і по правому боці Дніпра. Під кінець XVI віку козащина України, цебто Наддніпрянщини, зробилася висловником національних ідеалів малоруського народу, а в XVIII–XIX віці нова малоруська література пішла з тієї знов-таки козацької України. Котляревський, Гулак-Артемівський, Квітка-Основ'яненко, Шевченко й інші талани літературно розробили живу малоруську мову своєї місцевостей, – і вона, мова «властиво українська», лягла в основу літературної мови геть усіх малорусів, хоч би якими малоруськими наріччями та говірками вони говорили. Геть усі національно свідомі малоруси, чи то російські піддані, чи австрійські, од Кавказу до Карпат, поволі позвикали звати себе «українцями» і теперечки дуже не люблять, як їх сторонні люди, за старою звичкою, все ще називають «малорусами».

Щоправда, у літературних суперечках поміж собою, не перед сторонніми, малоруси, як говорять про деяку неоднаковість проміж мовою малорусів б. австрійсько-підданих і б. російсько-підданих, то частенько ще йменують одну мову «галицькою», а другу – «українською» і протиставляють або досі були протиставляли «австрійських русинів» – властивим «українцям», цебто спокійнісінько звужують зміст терміна «Україна». Та за останніх часів навіть і в таких випадках вони воліють дотримуватися вже іншої термінології: не так давно були говорили: «мова України Австрійської» та «мова України Російської»; або по-найновішому говорять: «України Галицької» – та «Великої України».

Іменню «український» малоруси складають дуже високу ціну, аж до дражливості високу. Якби комусь спало на думку споритися проти того і вимагати, щоб вони держалися терміна «малоруський», а не «український», то це була б річ і недоцільна і даремна: життя практика перемагає філологічну точність. Та проте філологи, треба думати, як задля

точності діалектичної, так і через міркування про споконвічну історію розвитку малоруської мови, довго ще не відмовляється (принаймні, в своїх вузько спеціальних статтях) од терміна «малоруська мова», що виключає будь-яку плутанину.

Цифру всіх малорусів визначають понад 35 мільйонів (великорусів – понад 65 мільйонів, білорусів – десь менше як 10 мільйонів) [...].

III

Приналежність малоруської мови до східнослов'янської («руської») групи. Три найтипівіші спільні ознаки тієї групи (повноголосність, спосіб м'якшення зубних, зачинне **о**) і деякі не такі типові (доля юсів, **ѣ**, **ь** та **ѡ**). Гіпотези про те, коли мав закінчитися період праруської одності; мабуть це IX вік. Писані джерела для історії мови дійшли до нас лиш з XI в.: київські Ізборники Святослава 1073 та 1076 р., червоноруські Слова Григорія Богослова і ін.

Історія малоруської (по-теперішньому української) мови доволі складна, і, викладаючи її в коротких рисах, ми зупинимось на найвимовніших її стадіях, а здебільша навіть на самих-но видатних «віхах».

Усі слов'янські мови розпадаються на три сім'ї: а) західну (мови: полабська, польська, чеська, словацька, лужицька), б) південну (болгарська, сербсько-хорватська, словінська) та в) східну, що має три парості: південну, середню та північну, чи, за новішою термінологією, три мови: малоруську, білоруську та великоруську. Східнослов'янську сім'ю зовуть інакше руською [...].

У передісторичну добу мова всіх східних слов'ян була, це річ безсумнівна, мовою єдиною й одрізнялася тая єдина східнослов'янська мова од мови південнослов'янської та західнослов'янської отакими позначками:

1) в ній була повноголосність (спільноруське *борода, молоко, берег*; церковнослов'янське *брада, млѣко, брѣгъ*; польське *broda, mleko, brzeg*);

2) зубні **д**, **т** та сполучення **кт**, **гт**, **хт** м'яжила вона на [д]ж та ч (спільноруське *хо[д]жу, свѣча, ночь*; церковнослов'янське *ходѣж, свѣшита, ношть*; польське *chodzę, swięca, noc*);

3) вона мала зачинне **о** замість **е** (спільноруське *олень*; церковнослов'янське *ѡлень*; польське *jelen*).

Так само замість носових юсів **ѡ** та **ѡ** усі східні слов'яни встигли ще наприкінці періоду своєї мовної одності виробити неносові звуки **у** та **я** (спільноруське *дубъ, зять*; церковнослов'янське *дѡбъ, зѡть*; польське *dob, zięć*). Праруське **ѣ** звучало як **ie**. Немає сумніву, що за праруської ще доби глухі голосівки **ѣ** та **ѡ** (коротке **у** та коротке **і**) звучали в усій східнослов'янській сім'ї трошки інакше, ніж у інших слов'янських мовах, – мабуть, чи не з легким нахилом до **о** та до **е**.

Про той термін, коли закінчилася доба повної східнослов'янської (чи праруської) мовної одності, про це можна будувати самісінькі здогади.

Один з найавторитетніших філологів-дослідників, акад. О. О. Шахматов (великорус) у своїй передсмертній величезній праці «Очерки древнейшего периода истории русско-го языка»¹ з певністю висловлюється так: «Распадение восточнославянских племен и их

¹ Праця ця вийшла (у СПб., 1915) як 11-й випуск «Энциклопедии славянской филологии», що її видає Російська Академія наук.

языка относится (в своем постепенном ходе) к VII и VIII веку; вероятно, к IX веку восходит (как завершение процесса) распадение единого русского племени на три племенные группы: южную, северную и восточную» (стор. XXXVI і стор. XXV).

Так каже безсторонній великорус. Проте – річ імовірна, що не тільки в VII–VIII вв., ба навіть у IX віці [...], одність мови всіх східнослов'янських племен ще не було порушено нічим, практично дуже великим. Вважати мову всіх східнослов'янських племен у IX в. ще за практично єдину мову – це кінець кінцем не буде річ протинаукова. Що окремі говірки трьох східнослов'янських груп повинні були, звичайна річ, уже й тоді мати дуже характерні риси, – це так. Але будь-якого обопільного нерозуміння поміж ними в IX віці ми припустити не сміємо. Адже під тії часи взагалі всі слов'яни, навіть цілком різних слов'янських груп, ще не відчували хоч трохи сильної несхожості між слов'янськими мовами [...].

Відтінки між говорами трьох груп східнослов'янських племен IX віку могли являти собою переважно хіба тую неоднаковість, яка взагалі неминуча між говірками однієї й тієї самої мови, коли вона розкидана на великому просторі. В таких випадках, де ця неоднаковість відчувалася з практичною реальною силою, вона зводилася, очевидно, до несхожості окремих слів, що ними на півночі і на півдні неоднаково визначувалися однакові й ті самі поняття; такі слова, як *бана* (купол), *повонь* (водяний розлив), *вѣхъть* та ще чимало інших слів південних, що їх ми згодом знаємо з Київського літопису й інших південних пам'ятників і що їх часто-густо навіть пояснити не можна без допомоги сьогочасної української мови Київщини, навряд чи були і в IX віці відомі на півночі². А північ знову мала свої слова, такі, що їх не знав південь IX віку. Що ж до відтінків фонетичних і морфологічних між східнослов'янськими говірками IX віку, то тодішня одміна між північчю і півднем навряд чи тоді вже відчувалася в життєвій обихідці як порушення праруської мовної одності.

Треба, зрештою, пам'ятати й проте, що відносно IX віку будь-які філологічні міркування про тип староруських наріччів та про ступінь їхнього взаєморозуміння чи взаємонерозуміння не носять характеру безперечної точності, бо ж написаних даних од IX віку ми не маємо. Документальні східнослов'янські пам'ятники, що дозволяють судити про мову вже твердо, починаються властиво тільки-но в XI віці, чи в Києві, чи в Новгороді. Щоправда, мова південноруська, а саме наддніпрянська, має записи ще від X віку, в реєстрі ймень Дніпрових порогів, що їх дано грецькими буквами у Костянтина Багрянородного (ум. 959); але слов'янськими буквами південноруські пам'ятники йдуть допіру з часів Київської держави Володимира Святого, а саме як дрібні написи X–XI віку; а вже ж південноруські книги, так само як і книги північноруські, дійшли до нас тільки з часів Володимирових дітей XI віку.

Через це достовірну історію малоруської мови (а так само і великоруської) доводиться поневолі починати аж з XI віку, дарма що чимало малоруських і великоруських ознак готові були ще в IX віці.

Найдавніші, котрі до нас дійшли, південноруські пам'ятники це такі: з Київщини – Ізборники Святослава 1073 та 1076 років, Синайський патерик XI в., житійний Успенський збірник XII в. з творами теж і місцевих печерських отців, Богословіє Івана Дамаскіна XII в., Студійський устав бл. 1193 р., Златоструй XII в.; з Чернігівщини – Румянцівська

² Див. А. Крымский, Древнекиевский говор.– ИОРЯС АН, 1906, кн. III.

ліствиця XII в., № 198; з Волині – уривки Турівського євангелія XI в.; з Червоної Русі – південногалицькі Слова Григорія Богослова XI в., північногалицьке Євангеліє 1144 р., Віденський октоїх XII–XIII в., Христінопільський апостол XII–XIII в., північногалицьке Євангеліє 1268–1301 р.; буковинське Болгаро-Софійське євангеліє XIII в., буковинське Євангеліє Евсевія 1283 року й ін.

Писано ці книги чужою, церковнослов'янською (болгарською) мовою. Тільки ж писарі малоруські не хочуть робили описки в дусі своєї живої мови і, через це ми з-поміж церковнослов'янської кори вилловлюємо загальні зариси південноруської мови, якою говорили люди в літописній Київській великокнязівській державі.

IV Найголовніші риси південноруської мови, що їх видно з пам'яток XI віку

а) Фонетика. Поплутання **ы** та **и**, **ѣ** та **і**. Звук **е** ще не був твердий; його одміни (*жития* зам. *житиє*, *чоловѣкъ* зам. *человѣкъ*). Звук **о** в XI в. міг часом асимілюватися з **у** (*уружьє* зам. *оружьє*), часом з **а** (*багатий*); **у** могло вийти і з **в** (*уредь* зам. *вредь*). Буквою **г** XI віку віддається звук протяжний [γ або χ]. Плутанина складів **ра** і **ря**, **ру** і **рю** в XI віці.

І вияснюється, що в XI столітті південноруська мова знала поплутання звуків **ы** та **и**. От, у київському Ізборнику 1073 року маємо: *глаголетьсы* (л. 9 = εἰρητα, зам. *глаголетьси*), *сы мьнѣти начьнетъ* (л. 47 об. = εἰσὸν οἰηθεῖν), *помысли!* (л. 49 об. = ἐννόησον, зам. *помысли!*), *ти ли смѣши?* (л. 87 зам. *ты*), *неправѣди* (л. 104 об. зам. *неправды*), *запони* (л. 116), *просты ни* (л. 122 зам. *прости ны* = ἀπὸ ἀλλὰς ἡμᾶς), *пльтолюбыя* (л. 135), *на Амавунтыисцѣмь* (л. 153), *Ахименыды* (л. 154), *выны* (л. 154 об. зам. *вины*); аж надто часто *си* зам. *сы* (*суций*, напр. л. 257), чи *сии* зам. *сьи* (л. 154 об.); *о землямѣрыи* (л. 203 об.), *посинѣти* (л. 216 = *посынити*, тобто всиновити) та й ін. У малому Ізборнику 1076 року – *осырѣю* (л. 112 = осиротію). Безліч прикладів і в червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку.

Рівнобіжно з отвердінням праруського **и**, з'являється у південнорусів X віку дуже м'який звук **і** із старого дифтонга **ѣ** (ie). І от тоді як у середній та північній Русі дифтонг **ѣ** почав поволі з XI віку обертатися в **е**, ми стрічаємо в київському Ізборникові 1073 року вже отакі написання: *ниций* (л. 5 зам. *нѣции*), *нимая* (л. 142 = *нѣмая*), *ними суть* (л. 150 зам. *нѣми*), *пламене[ть]* (л. 153 об. = *пламенѣть*), м. б. [*с*]имя (л. 67 об. = *слѣрма* зам. *сѣмя*), *исцили* (л. 162), *въразуминие* (л. 264), *въ вѣри* (л. 17 об.), *о Авраами* (л. 113 об.), *на Купри* (л. 153 зам. *на Купрѣ*) та й чимало ще інших. У Ізборнику 1076 року: *пйти въ миру* (л. 237 = *въ мѣру*). У червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку: *стины* (л. 6 об. = *стѣны*) і т. ін. (Пор. сьогочасні українські: *стіна*, *міра*, *німий* і т. ін.).

Звук **е** в південнорусів XI віку ще не звучав твердо (цебто, напр., слова: *везе*, *несе*, *дерево* ще не звучали на сьогочасний лад з твердими **в**, **з**, **н**, **с**, **д**, **р**)³. В тому звукові **е** південноруси одрізняли два відтінки. Один ближчий до **ä**, в таких словах, як *шесть* та *житиє*; другий – ближчий до **ö** чи **ë**, перед твердими складами та у флексіях деklinаційних;

³ А звучали приблизно так, наче *везе*, *несе*, *дерево*.

і через те такі слова, як *жена, ледь, на немь, на неи, въ сеи сторонѣ* вимовлялися приблизно так: *жѣна, лѣдъ, на нѣмь, на нѣи, въ сѣи сторонѣ*. В першому випадку з-під пера південноруса XI віку легко з'являлася замість **е** буква **я**; напр., у Ізборникові 1073 року (л. 57) замість *житие* писалося *жития* (пор. сьогочасне *життя* при великоруському *житьѣ*). Написаннями отакого типу київський Ізборник 1073 р. попросту аж рясніє. У другому випадку ми замість **е** (близького до **ѣ, ѥ**) зустрічаємо з XI віку букву **о**: *чоловѣка* (Ізб. 1073 р., л. 179 об.), *жона* (Ізб. 1076 р., л. 181 об.), *ничосо* (Сл. Гр. Бог. XI в., л. 24) і т. ін. (пор. сьогочасні укр. *чоловіка, жона, нічого*). Стома роками пізніш з'явище отее поглого за собою дуже великі, надзвичайно важливі звукові переміни.

Ненаголошене **о** – це було в XI віці чистісінько **о**; та іноді могло схилитися то в бік **у**, то в бік **а**. Коли ненаголошене **о** сусідувало з **у** чи з **в**, то воно могло, як і тепер діалектично на Україні бува, вужчати та й обертатися в **у** (і тоді південноруські писарі XI віку писали *уружьє* замість *оружье, не мугуци* замість *не могуци*). Як же ненаголошений звук **о** стояв поруч з **а**, то він міг ширшати та й обертався сам в **а**, і таким побутом сьогочасне українське *багатий* (із *богатый*) видко вже і з пам'ятників XI віку. Цією рису Наддніпрянщина XI віку виявляє нам не тільки в словах рідних, ба однаковісінько і в словах чужих; *отъ Амона – Аманите* (у київському Ізборникові 1073 р., л. 137), *Иоанъ Схаластикъ* – у заголовку Чернігівської Румянцівської ліствиці XII віку; ба навіть *панахида* (поруч із *панохида*) у Студійському уставі 1193 року (л. 270 об.; пор. сьогочасне укр. *панахида*).

Ненаголошений звук **у** міг у XI віці повстати і з приголосного **в**: київський писар Ізборника 1073 року, так само як і киянин сьогочасний, замість *вредъ* вимовляв *уредъ* (л. 18 об. *на урѣды* = *πρόζ βλάστην*); у нього ж таки ми читаємо *прауда* (л. 60 об.). Частенько теж плував він прийменники **в** та **у**. Так само знову й у червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку славнозвісні Пілатові слова передано так: «*еже уписаль есмь, въписахъ*» (л. 143). Зрештою, вільна міна прийменників **у** та **в**, що її так люблять сьогочасні малоруси, може вважатися за міцно вкорінене явище допіру аж стома роками потім після того (Чернігівська ліствиця, Віденський октоїх тощо), хоч правда, що й у XI в. виявляється воно вже виразніше.

Приголосний звук **г** (тепер він у малоросів звучить як **h**, а в великоросів – як **g**) звучав у південноросів XI віку як звук протяжний, в жодному разі не як **g**. Костянтин Багрянородний X віку передавав **г** в іменнях Дніпрових порогів або через гаму (себто через звук протяжний), або навіть через грецьку букву **χ**. Так само й червоноруський писар Слів Григорія Богослова XI віку писав *ходъ* замість *годъ* (л. 146), і, навпаки, замість *слухъ* він писав *слугъ* (л. 336 = *ἀχοή*). Київський писар Ізборника 1073 року, перероблюючи ймення царя *Авгаря* в *Аварь* (л. 262), засвідчив цим те, що він вимовляв **г** за **h**. Частенько він і зовсім проминав букву **г**; наприклад, *отъ едино* (л. 18 об. замість *отъ единого* = *μόνου*), *томления вражьско* (л. 185 об. зам. *вражьского*), *мночьстьныхъ* (л. 264 = *многочесных*), *рече Бо* (л. 50 = *θεός*, себто *рече Богъ*) і багато ін. В Ізборникові 1076 року: *сърѣшу* (л. 1 об. замість *сърѣшиу*), *изниеть* (л. 237 замість *изгниеть*). На чернігівській чарі коло 1151 року: *своего осподаря* (зам. *господаря*). І т. ін.

Склади **рю** та **ру**, **ря** та **ра**, як це й тепер водиться, легко плуталися в південній Русі XI віку. В київському Ізборникові 1073 року є і *царю* (л. 144) і *цару* (л. 143 об., л. 185 об., л. 260 об.); є *кумира* (л. 251 об.) і *кумиря* (л. 120); *твору волю* (л. 158), *раствораеться* (л. 211 об.) і т. ін. Те саме і в інших південноруських рукописах XI віку.

б) Деякі явища в склоненні XI віку. Архаїчні риси: *на дорозѣ, духови* (або вже й *духовѣ* = дав. одн.); чоловічі ймення на **-о** (*Павло, дядько, Василько*). Нові форми XI віку типу: в *густому лісу*, род. мн. типу *манастыревѣ, врачевѣ, молевѣ* (*моль, теж як і польнь* – ч. р., а *пара* – жіночого, не *парѣ*). Займенники XI віку, форми: *собі, тобі*.

В царині склонення південноруська мова XI віку одрізнялася, як і тепер, тим, що вона заховувала тую давнину, яку вже й тоді втрачувала мова північної Русі. Коли малоруси й до сьогодні утворюють свій давальний і місцевий відмінки однини з перехідним зм'якшенням (*на дорозі, дівці, в кожусі*), коли вони й досі зберігають кличний відмінок (*дівко!, чоловіче!, коню!*), коли вони досі зберігають давальний відмінок на **-ові** (*чоловікові*) тощо, то цілком зрозуміла річ, що так воно все було й у XI віці. Так само знов і тоді архаїчніше *духови* (наприклад, у Словах Григорія Богослова XI віку, л. 357) чергувалося з *духовѣ* (л. 356 об.). А тим часом північноруси XI віку вже виявляли нахил утворювати форми *дѣвкѣ, на дорогѣ, вѣ кожухѣ* (пор. у писаря Новгородської мінеї 1096 року: *рабу твоєму Дѣмькѣ*), кличний відмінок вони замінювали називним, почували знехтї до давального відмінку на **-ови**, а незабаром і зовсім його закинули. Улюблені для сьогочасних українців імення чоловічого роду на **-о** (*дядько, Павло* тощо) вже з давніх-давен були в дуже широкому вжитку, наприклад, *Синько* в умові Ігоря з греками 945 року, *Петро, Пауло* – в Ізборникові 1073 року (л. 262 об.), *Марко Печерникъ* – у Києво-печерському монастирі, *Василько* та *дядько* – в Начальному літописі і т. ін.; а в великорусів XI віку ці ймення, як бачимо, перейшли вже в систему жіночої одміни (пор. теж таки новгородське *рабу твоєму Дѣмькѣ*, 1096).

Та були в південноруському склоненні XI віку і свої новоутворення.

Поплутання давального та місцевого відмінка на сьогочасний малоруський зразок в *густому лісу* відбилося в писаря Слів Григорія Богослова XI віку: *о жестосрьдumu Фараосу* (л. 305); у київському Богословії Івана Дамаскіна XII віку: *о Божьствьнууму вѣпльщению* (л. 114), *о будуцууму суду* (л. 184–185). У родовому відмінку множини м'якої одміни, де великоруси воліють кінцівку **-ей** (великоруське *врачей, дождей, монастырей* = малоруське *врачів, дощів, монастирів*), південноруські пам'ятники XI віку показують ясных попередників сьогочасної малоруської форми; пор. *врачевѣ* в Ізборнику 1073 року (л. 48 об., л. 105, л. 130) і в Синайському патерику XI віку (гл. 306) і в Чернігівській ліствиці XII віку (л. 81 об., л. 185 об.); *дѣждевѣ* – Слова Григорія Богослова XI віку (л. 209 об.); *плачевѣ* – там само (л. 248); *манастыревѣ* – у Печерському Успенському збірнику XII віку (л. 32); *молевѣ* – в Ізборнику 1073 року (л. 77 об.).

До речі сказати, *моль, польнь* та й ще декотрі інші слова належали в XI віці до чоловічого роду (так воно й тепер по-малоруськи, а по-великоруськи *моль і польнь* – жіночого роду); а замість *парѣ* казалося тоді *пара* (жіночого роду; пор. сьогочасне малоруське *сильна пара* = великоруське *сильный пар*).

У склоненні займенників споконвічність сьогочасних малоруських форм *тобі, собі* цілком стверджується багатьма вказівками геть усіх пам'ятників XI віку.

в) Дієслова XI віку; тип *роститовати* (зам. *роспытывати*), *боваты* (*бывати*); споконвічність форм *біжу, вони біжать*. Стародавність форм *ми знаємо, вони носять, він носить*; стяження *ас в а* в XI віці (типу *він зна*). Спряження помічного дієслова: *є* зам. *есмы* і зам. *суть*. Форми майбутнього

часу в XI віці, що відповідають сьогочасному *знати*ме; форми минулого часу в XI віці на **-въ** зам. **-ль**. Страдальні причасники на «-яный» зам. «-еный»; синтаксис пасивних зворотів типу *його вбито*. Дієслівні форми типу *бойсь* в XI віці. Дещо про прийменники *од* (зам. **отъ**), *з* (зам. **съ**).

В чергуванні дієслівних основ на **-овати** і **-ывати** те, що нам показують південноруські пам'ятники XI віку, свідчить про вимову **-овати**. І якщо північний рус доби Володимирових дітей схилився до кінцівки **-ывати** (пор. і сьогочасне великоруське *распытывать, описывать*), то для київського писаря Ізборника 1073 року форма *роспытовати* (л. 10), а так само й для червоноруського писаря Слів Григорія Богослова *описовати* (л. 10 об.) – це були єдині рідні для них форми (пор. сьогочасне малоруське *розпитувати, описувати*). Писар київського Ізборника 1073 року навіть замість *бывати* писав *бовати* (л. 136 об. – «знаменія боваху»), а що ненаголошена буква **о** часто визначала під його пером звук **у**, то цілком можлива річ, що в Києві XI віку вже вимовляли по-нинішньому: *розпитувати* та *бувати* (хоч отаке південноруське **-увати**, з точно написаною буквою **у**, виявилось на письмі вже аж за сто років після того).

У спряженні інших дієслівних основ ми так само часто впізнаємо в XI віці сьогочасні малоруські форми; наприклад, стародавність сьогочасного малоруського *біжи, біжу* та *вони біжать* (у протилежність до великоруського *бѣжи, бѣжу, бѣжутъ*) стверджує і церковнослов'янська мова: ясна тая давність для *біжи, вони біжать* і т. ін. – і з показань київського Ізборника 1073 року (л. 9 об., л. 131), Ізборника 1076 року (л. 9, л. 73), Слів Григорія Богослова XI віку (л. 113), Чернігівської ліствиці XII віку (л. 17 об., л. 45, л. 126 об.) і ін.

Звичайна нинішня малоруська кінцівка 1-ої особи множини **-мо** (*ми знаємо, ми ходимо*) випадково засвідчена в південноруських пам'ятниках допіру з XII віку (у Печерському Успенському збірнику XII віку: *прѣдѣстуаємо*, л. 361 = проіѡмев). Та порівняльно-лінгвістичні міркування показують, що оце **-мо** далеко старіше навіть од доби Київської держави.

Кінцівка 3-ої особи теперішнього часу на **-ть**, яка теж має своє коріння в сивій прадавнині (сьогочасне малоруське *він носить* та *він береть*[ся]⁴, *вони носять* та *вони беруть*), зустрічається на кожнісінській сторінці геть усіх південноруських пам'ятників XI віку, хоч це йде проти церковнослов'янського правопису. Зникнення флексії **-ть** в оцих формах це теж з'явище, що вже в XI віці цілком встановилося; і теперішні малоруські форми: *він є*, *він бере*, *він буде*, *він убиває* (пор. вкр. *єсть, береть, будеть, убиваєть*) звичайнісінькі і в київському Ізборнику 1073 року, і в червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку; стяжіння **ає** в **а** так само було тоді в повному ході; наприклад, *быва* и *отъбыва* (*бываєть* и *отбываєть*) – Ізборник 1073 року (л. 230, л. 239 об.), *умлъкаа* (*умолкаєть*) – Слова Григорія Богослова XI віку (л. 284 – σεστῆται).

У дієслові *быти* 3-я особа однини *єсть* чи *є* іноді в XI віці, як це й тепер воно буває, являлася заміною й для інших осіб (1-ої і 2-ої): «*мы повелѣни є*» – Ізборник 1073 року (л. 34 об. – прѡстѣтѡмѣда), «[ты] чистъ *єсть*» – Слова Григорія Богослова (л. 112 – χαδαρός ἔι), «нѣщии *єсть*» – Ізборник 1076 року (л. 215, замість *суть*).

⁴ Форма на **-еть** без **-ся** тепер по-українськи призабулася; кажуть попросту: *він бере*, без будь-якої приголосної кінцівки.

Тій формі майбутнього часу, що в ній у сьогочасних малорусів допомічне дієслово має форму **-му** (*знатиму, знатиме* і т. д.), відповідає в пам'ятниках XI віку архаїчніша форма, де допомічне дієслово має давню форму **имаць**, цебто *знати имаць* і т. ін. Але початкове **и** в *имаць* могло вже одпадати, і форма майбутнього часу *из'ѣдати мать* у Чернігівській літвиці XII віку (л. 198 об.) – це перший ступінь до сьогочасного малоруського *из'їдати*.

Видко з XI віку нахил висловлювати минулий час не тільки-но причасником на **-ль** (*онъ даль єсть, они дали суть*), але й причасником на **-въ** (*онъ давъ єсть, они давъше суть*); наприклад, в київському Ізборнику 1073 року: *онъ є събравъ* (л. 77 об.), *є давъ* (л. 89), *установивъ* (л. 23 об. = εδοῦμάτισε) тощо. Із них згодом у множині запанувала форма тільки на **-ль** (пор. сьогочасне малоруське *ми дали*, хоч іще в XV віці для малоруських грамот звичайна була форма типу *мы взозрѣвше есмо*), а в однині – навпаки: тепер запанувала виключно форма на **-въ** (пор. сьогочасне малоруське *він дав, він зібрав, він уставив*, те що по-великоруськи: *онъ даль, онъ собралъ, онъ уставилъ*).

Форма страдального причасника – замість етимологічної кінцівки **-еный** часто, як і тепер, мала в XI віці кінцівку **-аный**. Паралелі до сьогочасного малоруського *посажаний, повішаний, скінчаний, засмоляний* є в Ізборнику 1073 року (л. 121 об., л. 190 об., л. 262), в Успенському збірнику (л. 68, л. 75), у Чернігівській літвиці (л. 114 об., л. 145 об.) й у багатьох інших.

Трапляється в XI віці спосіб висловлювати пасивний синтаксис безсуб'єктними реченнями: із знахідним відмінком замість суб'єкта та з причасником середнього роду замість предиката, на зразок сьогочасного малоруського *його вбито*. Отак, в Ізборнику 1073 року: «имъ же є поручено строй-тъ» (л. 46 об. = ті, що їм доручено той лад; по-великоруськи: «тъ, кому поручень этотъ порядокъ»); в Ізборнику 1076 року: «медь дано бысть Богомъ» (л. 268; по-великоруськи: «медь данъ Богомъ»); у червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку: «свѣтъ тьмою женомо, нъ не постижемо» (л. 1 об. = по-великоруськи «свѣтъ тьмою бываєть гонимъ, но не одолѣваемъ ею»). Та при суб'єкті в множині – отакі приклади зазначаються документально тільки-но в XIV віці (у грамотах: «листы принесено» – по-великоруськи «письма принесены» і т. ін.).

Дієслівна форма відворотна, що утворюється з **-ся** чи з **-си**, трапляється в пам'ятниках XI в. так само із кінцівкою **-сь**, яка вживається аж надто спеціально по-південноруськи. У Словах Григорія Богослова: «инь би явильсь» (л. 21 об. = ἄλλοζ᾿ανώφθη); «постыдися или убоись!» (л. 366), – пор. сьогочасне малоруське *явись, біійсь* (по-великоруськи *явилсь, бойся*).

Серед південноруських прийменників XI віку *оть* уже міг мати свою нинішню форму *одъ* (пор. *одо Иерусалима* в Словах Григорія Богослова, л. 90 об = ἀπὸ Ἱερουσαλήμ). У прийменнику *изъ* початкове **и** могло відпадати, а до прийменника *съ* могло додаватися доброзвучне *и* спереду. Тому *изъ* та *съ* плуталися поміж собою в XI віці на сьогочасний малоруський лад. Наприклад, в Ізборнику 1073 року: *незмутьнѣ* (л. 247), *бе-злияния* (л. 13 об. = ἀσυχῆτος), *многое о строи збесѣдовавъше* (л. 216 об.), *слико исьвяжете – будеть сьвязано* (л. 125 об.), *измѣсна* (л. 25 об. = συχθεντα); в Ізборнику 1076 року: *ісь благословениємъ* (л. 275); у Словах Григорія Богослова XI віку *трѣбованиємъ и зволениємъ* (л. 176 об.); в Успенському збірнику XII віку: *оружие звлекоша* (л. 15 а), *з молитвы святого* (л. 106 об.); у Богословію Дамаскіна XII віку: *луна ись звѣздами* (л. 75).

г) Висновок – мова Наддніпрянщини та Червоної Русі часів Володимира Святого та Ярослава Мудрого має здебільша вже всі сучасні малоруські особливості.

Ми могли б подати значно довший реєстр особливостей південноруської мови XI віку, повитягавши їх з-під кори книжної церковнослов'янської мови того часу. Але й того, на що ми вказали, вистачить, щоб схарактеризувати київську та червоноруську мову з доби дітей Володимира Святого.

І що ж воно виходить?

Із показаних рис одні властиві були виключно південноруським наріччям XI віку (таке, наприклад, затвердіння **и** та поплутання його з **ы**, паралельно з появою нового м'якого **і** із **ѣ**; такі – форми типу: *в густому лісу, бовати*). Другі відомі були й усім середньоруським племенам (чи майбутнім білорусам – наприклад, *уредъ = вредъ, г = ѡ, ру = рю, онъ давъ, медъ дано*, приіменники: *од Іерусалиму, ізвязати*). Треті – відомі були і на півночі (як *тобѣ, знає*) та тільки де-не-де. Четверті становили колись спільне східнослов'янське (чи праруське) добро, але в XI віці виявляли несумнівний нахил зникати скрізь у мові північнорусів і непорушно зберігатися в мові південнорусів (наприклад, *дѣциѣ, дорозѣ, чоловікові, чоловіче!*). І рівночасно північ витворювала свої власні мовні риси, чужі для півдня (наприклад, новгородське **ч = ц**, давальний відмінок *Дѣмѣѣ*).

Таким чином, усією сукупністю своїх познач, жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI віку – це цілком рельєфна, певно означена, ярко індивідуальна лінгвістична одиниця; і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських особливостей.

V

Південноруська мова од XI до XIV віку

Занепад глухих звуків **ѣ** та **ь** і його наслідки. Дрібніші наслідки: подвоєння м'яких приголосних звуків (*життя, лля*), вимова **ов** замість **ъл** (*вовк*). Замінна довгота і зв'язана з нею найголовніша особливість української мови: *шѣсть* через *шѣсть* обертається в *шѣсть*, а *кѣнь та лѣд* через *куѣнь, люѣд* та *куѣнь, люѣд* обертається в монофтонгове *кѣнь, лѣд*, не пізніш од XIV віку. Отвердіння звука **с** теж близько XIV віку. Південноруська мова XIV в. є вже сучасна українська, так само як середньоруська і північноруська XIV віку – то вже теперішні білоруська та великоруська мови. Відношення білоруської мови до української та великоруської.

А проте південноруська мова XI віку ще не мала найістотнішої, найяскравішої своєї позначи: вимови *бѣб, кѣнь, тѣй* (замість *бобѣ, конѣ, тѣй*), – не мала вона тієї риси, яка найрізкіш одрізняє малоруську мову не тільки од великоруської та білоруської, ба й од усіх слов'янських мов укупі. Деякі зародки цієї риси могли злегка позначитися може й раніш од XI віку; тільки ж, як говорити загалом, то оця риса, і поруч неї ще декотрі інші звукові з'явища, які теж доволі типові для малоруської мови, ведуть свій початок, власне кажучи, допіру з XII віку, тобто допіру з того часу, як цілком виразно позначився надзвичайної великої ваги звуковий факт: **з а н е п а д г л у х и х**, занепад не спорадичний, а такий, що одбувався в масовому характері.

«Занепад» цей полягав у тому, що глухі голосівки **ъ** та **ь**, які раніш мали свою окрему цілоскладову вимову, почали в одних випадках замінятися чистими **о** та **е**, а в інших випадках – цілком зникали і, значить, переставити творити окремий склад. А поруч з цим – двоскладове сполучення **ои** (так само, як і **аи**, **уй** та ін.) оберталось в один склад **ой** (а так само і **ай**, **уй** тощо), цебто звук **и**, обертаючися в **й**, переставав бути окремим складом.

Явище це йшло в південнорусів з надто великою повільністю і дуже ступнево (у решті східного слов'янства, тобто в білорусів та великорусів – воно перевелось скоріше). Та й не в усіх фонетичних позиціях одбувалося воно одночасно: у середині слів глухі звуки зникали раніш (як іноді, то навіть, мабуть, чи не в X ще вікові), а у флексіях – зникали пізніше. Опріч того: у тих говірках, що повисувалися були далі на південь у бік степового пограниччя, наприклад, над Дніпровими порогами, або в сьогочасному Поділлі, або в напівмолдавській Буковині, процес занепаду глухих ішов швидше й рішуче; навпаки, чим далі жили південноруси, на північ, уздовж болотяної смуги Полісся, то тим повільніше йшов у них занепад глухих; так само по містах ішов цей процес швидше, по селах – повільніш.

Один із перших наслідків од занепаду глухих – це було подвоєння попередніх м'яких приголосних, на зразок сьогочасного малоруського *життя* (із *житъе*), *затишшя* (із *затишьє*), *ходіння* (книжне *хожденіє*). Уже навіть писар київського Ізборника 1073 року вимовляв імення *Илія* за *Илля* (л. 254) і, поруч книжного *облишиє* (л. 4, л. 196), писав він по-своєму, по-рідному: *облишьиис* (л. 81). Червоноруський писар Слів Григорія Богослова XI віку називав посвячення-хиротонію *священньемъ* (л. 92). У київському Успенському збірнику XII віку читаємо: *въ безаконьни* (л. 78), у Богословію Дамаскіна XII віку: *растеньниє* (л. 98). У XIV віці це з'явище цілком увійшло в норму, і одтоді в західномалоруському наріччю починається навіть спрощення такого подвійного приголосного звука в один.

Друге цікаве звукове з'явище, сполучене з занепадом глухих, – це був перехід плавного сполучення **-лъ-** (чи то **-ъл-**) в **-ов-**. Через це з'явилося малоруське *вовк* із *влькъ* (чи то з *вълкъ*). В Ізборнику 1073 року ми, в таких випадках, іще не бачимо, щоб писалася буква **в**, та зате ми там стрічаємо відсутність букви **л**; наприклад, *мъчаниемъ* (л. 50 об. замість *мльчаниемъ*); те саме в червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку: *въхвующемъ* (л. 200) зам. *вльхвующемъ*. А безпосередньо написане **-ов-** з буквою **в** ми констатуємо в документах аж після кінця XIV віку: *повнѣшиее* – у буковинській господарській грамоті 1411 року⁵, *невдовзѣ* – в Четві-Мінеї 1489 року тощо.

А вже ж найвизначнішим наслідком занепаду глухих була поява так званої заміної довготи. А саме подовжувалися корінні звуки **о** та **е**, котрі стояли перед тим складом, де зникали **ъ** та **ь**, або де **и** ослабало в **й**. Наприклад, праруське *шесть*, *ледъ*, *конь*, *на той*, *на ней* почали звучати в південнорусів коло XII віку (іноді раніш, а іноді й пізніш) як *шѣсть* (*шеестъ*, *šeest'*), *лѣдъ* (*лѣдд*, *lōdd*), *кѣнь*, *на тѣй*, *на нѣй* (*на нѣдд*, *на нѣдд*). Оці здовжені **е** та **о** швидко, незабаром-таки, порозкладалися на двоголосівки, і стало чути такі слова: *шйѣсть*, *лйѣдд*, *кйѣдд*, *на тйѣй*, *на нйѣй*, які збереглися в архаїчних говірках ще й до сьогодні. Дифтонг **іе** легко й швидко почав переходити в монофтонгове **і**:

⁵ Та й то треба буде ще поглянути в самий оригінал грамоти 1411 р., не покладаючися на друкване видання Уляницького. Може бути, в первописі стоїть *пєвнѣшиее*.

в грамотах XIV віку отакі написання, як *шисть* (сьогочасне *шість*), уже цілком звичайні. А щодо дифтонгів *уо* та *юо*, то спершу з'явилася до них одміна: *убы* та *юбы* (*уи*, *юи*), і, як наголос закріпився на другій половині такого дифтонга, то й тут легко стало чути так само монофтонгове *і*: із *люй*д, *куй*нь вийшло *лід*, *кінь*, а із *на нюй*, *на туй* вийшло *на ній*, *на тій*⁶.

В писаних південноруських пам'ятниках наявність живих дифтонгів *уо*, *юо*, *уи*, *юи* виявлялася в тому, що замість етимологічних *о* та *е* писар не хотючи вживав букви *у* та *ю*. Найдавніший приклад – в імператора Костянтина Багрянородного X віку. Імення Дніпрового порога *Вільного* передано в нього через *Вουλι*, цебто грецькими буквами написано *у* замість *о* перед таким суфіксом, де випав глухий *ь*. Таку мову можна вважати в X віці за характеристичну, мабуть, лиш для далекого півдня України, але ще не для Києва⁷. Але за якихось сто років чи й більш ми вже й у київському Ізборнику 1073 року зустрічаємо *посубьнѣ* (л. 143 – *посѣбьнѣ*) та *орждьствомъ* (л. 18 = *юрдѣствомъ*, цоріа); а так само в червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку: *муцьнѣ* (л. 322 об. = *мѣждьнѣ*, *мѣжцьнѣ*); у Чернігівській ліствиці XII віку: *луи* (л. 168 = *лѣи*); після XIII віку прикладів багачко.

Дальша стадія, цебто перехід *уи* в *і*, документально виявляється з XIV віку; у київському Паїсійському збірнику XIV віку слово *полѣвньий* (половинний, середній) передано через *поливньий* (л. 148); в Іпатському літописному спискові під 1291 роком оповідається (очевидна річ, за малоруським оригіналом XIV віку) про *самострѣлы коловоритньи* (стор. 615 = *коловорѣтньи*); у галицькій Зудечівській грамоті 1413⁸ соляна яма, або ж *сѣлка*, пишеться *і сѣлка* (тут буква *ѣ* = *і*); у буковинській грамоті 1436 року *є на-иткиль* замість *на-ѣткіля* (сьогочасне *навідкіль*, *навідкіля*); у київських жидівствующих пам'ятниках з кінця XV віку буква *и* (або часом *ы*) на місці *ѣ* не рідкість.

Близько того-таки самого XIV віку затвердло мр. *е*, цебто, давніші фонемі *небо*, *дерево*, *будемъ* південноруська людність рішуче почала вимовляти як *небо*, *дерево*, *будем* (із твердими приголосними *н*, *д*, *р* і т. ін.)⁹. Отаке затвердле *е*, як воно на собі не мало наголосу, могло плутатися з ненаголошеним *ы*, ба навіть іноді з *у* та *о* (*мы будумъ* – дуже звичайна форма в буковинських грамотах XIV–XV віку; *бозо льсти* в Вислицькій грамоті 1393 р. = *безо льсти*).

Взагалі можна сказати, що в XIV віці малоруська мова дообразувалася геть до краю; малоруська мова XIV віку, в тих своїх говірках, котрі тоді встигли розвинути найбільше, це вже є сьогочасна українська мова. І дальша історія малоруської мови, у XV–XVII віках,

⁶ В декотрих говірках перехід дифтонга в монофтонг міг одбуватися й трохи інакшим шляхом (напр. *туой* – *туй* – *тій* – *тій*), тобто без переходу наголоса на другу половину дифтонга. Пор. статтю Вс. Ганцова про поліські дифтонги в II–III книжці «Записок Іст[орично]-філ[ологічного] відділу Укр[аїнської] Акад[емії] наук», 1922.

⁷ Той варяг, який перекладав Костянтинові Багрянородному назви Дніпрових порогів, десь, певне, найкраще тямив лиш говірку столичну, київську. І коли він пояснив імператорові, що *Вουли* має визначати по-варязьки Вароу фороџ = *Varufors*, або поріг хвилі (мовляв, щось ніби *вльни прагъ*), то виходить, що фонема *вльний* (замість *вѣльний*) була в Києві X віку ще чужою.

⁸ Про дату цієї грамоти (1413, а не 1421, як був гадав Головацький) див. у Розова: «Южнорусские грамоты» (К., 1917), стор. 82.

⁹ Оце, що великоруським алфавитом треба було б написати: *нѣбо*, *дѣрѣво*, *будѣм* і т. д.

зійшла тільки на те, що розвигі говірки впливали на нерозвигі, що архаїчні говірки випиралися щораз далі й далі з півдня на північ, до глухих закутків Полісся, де останки архаїчної малоруської мови не вмерли й до сьогодні.

Білоруська та великоруська мови так само геть дообразувалися в XIV віці (навіть акання виробилося), і обопільний контраст оцих трьох східнослов'янських паростів виступив тоді з повною рельєфністю, вже всім навіч. А період XV–XVII вв., що його малоруси та великоруси перебували серед надто неоднакових умовин історичних, цілком роз'єднав їхні мови в словарному запасі, ще різкіш побільшивши таким способом їхню несхожість між собою.

Зате спільне пожиття в одній Литовсько-руській державі дуже з'єднало малоруський словар із білоруським. І мабуть чи не в лексичній схожості малоруської та білоруської мови лежить найголовніша причина того факту, що декотрі австрійські філологи (Міклошич, Огоновський) уважають білоруську мову за парість малоруську, тоді як фактично білоруська мова значно ближче підходить до акаючої великоруської мови.

Запитання і завдання

I. Вступні уваги

1. Що означало слово «україна» в старовину?
2. Які писемні пам'ятки засвідчують те, що слово «україна» означає «пограниччя»?
3. Яке значення мало слово «україна» у XIII столітті?
4. Як змінилося значення слова «Україна», починаючи з XV-XVI століття? Чому у тексті статті слово «Україна» написано з великої літери?
5. Яке значення мала козаччина України (Наддніпрянщини) для формування ідеалів українського народу?
6. Знайдіть у тексті пояснення коренів нової української літератури.
7. Яка роль І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка у формуванні української літературної мови?
8. Як можна зрозуміти вираз «Іменню „український“ малоруси складають дуже високу ціну, аж до дражливості високу»?

III.

1. За якими спільними ознаками українська мова належить до східнослов'янської групи мов?
2. Яка є гіпотеза про те, «коли мав закінчитися період праруської одності...»?
3. На які три сім'ї розпадаються «усі слов'янські мови»? Які мови до якої сім'ї належать?
4. Якими рисами відрізнялася східнослов'янська група мов від південнослов'янської та західнослов'янської?
5. Що сказано у статті про час виникнення трьох окремих східнослов'янських мов? Зіставте з даними сучасного українського мовознавства.
6. Що можна сказати про «відтинки між говорами трьох груп східнослов'янських племен IX віку...»?
7. Як ви потрактуєте вислів «треба, зрештою, пам'ятати й про те, що відносно IX віку будь-які філологічні міркування про тип староруських наріччів та про ступінь їхнього взаєморозуміння чи взаємонерозуміння не носять характеру безперечної точності...»?
8. Назвіть найдавніші писемні «південноруські пам'ятники», які до нас дійшли.
9. Писемні пам'ятки були писані церковнослов'янською мовою. Поясніть, як до них потрапляли окремі елементи староукраїнської мови? Яку роль вони відіграли у відтворенні «загальних зарисів південноруської мови»?

IV. Найголовніші риси південноруської мови, що їх видно з пам'яток XI віку

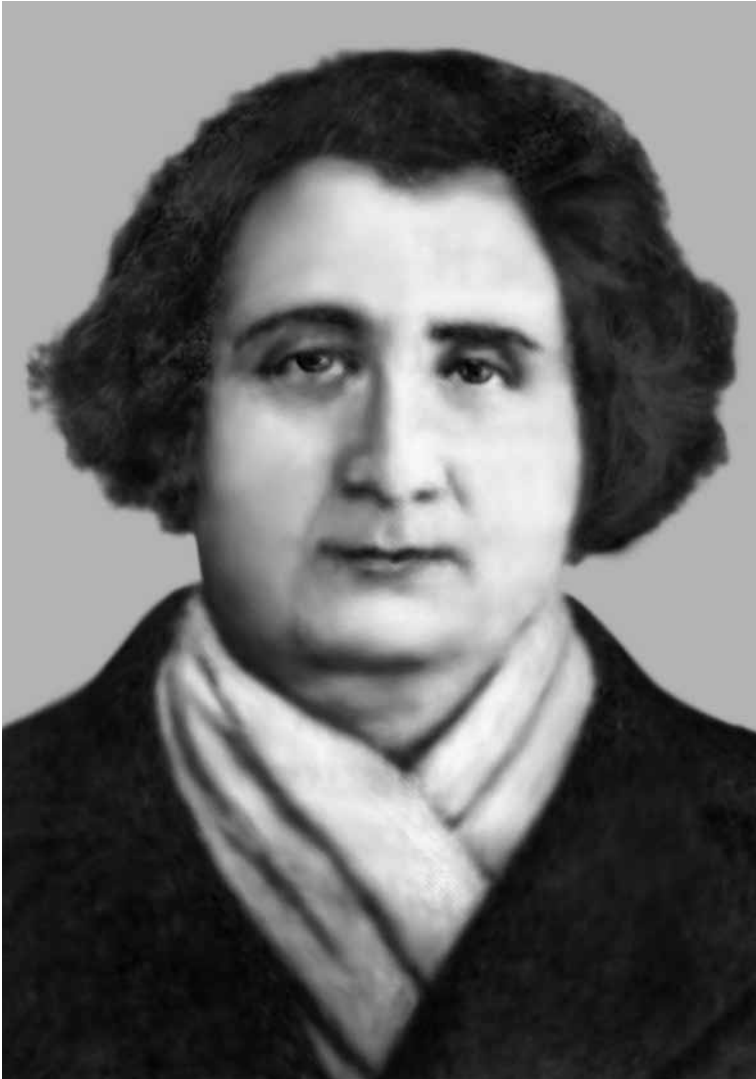
1. Які найголовніші фонетичні риси «південноруської мови» відрізняли її від інших східнослов'янських мов в XI столітті?
2. За текстом наведіть приклади паралельного вживання звуків [ы] та [и].
3. Знайдіть у тексті пояснення походження звука [і].

4. Знайдіть у тексті характеристику звука [e].
5. Знайдіть у тексті характеристику звука [o].
6. Що у тексті сказано про походження звука [y]?
7. Як вимовлявся звук [r]?
8. Як вимовлялися звукосполюки *рю* та *ру*, *ря* та *ра*?
9. Які риси української мови простежуються у відмінюванні іменників у писемних пам'ятках XI століття?
10. Які риси української мови простежуються у відмінюванні займенників?
11. Які риси української мови простежуються в дієслівних формах?
12. Знайдіть, що в тексті сказано про часи дієслів?
13. Знайдіть, що в тексті сказано про дієприкметники на *-аний*?
14. Що в тексті сказано про зворотні дієслова з постфіксом *-ся*?
15. Проаналізуйте висновки, подані після питального речення «І що ж воно виходить?».

V. Південноруська мова од XI до XIV віку

1. Які основні риси української мови засвідчені в писемних пам'ятках від XI до XIV століття?
2. Знайдіть у тексті пояснення появи голосного звука [i] в новоутвореному закритому складі.
3. Який був один із перших наслідків «занепаду глухих»?
4. Знайдіть у тексті пояснення переходу «плавного сполучення *-ль-* (чи то *-ьл-*) в *-ов-*».
5. Знайдіть у тексті пояснення процесу переходу етимологічних [o] та [e] в [i] в новоутворених закритих складах. Поясніть, чому А. Ю. Кримський називає це «найвизначнішим наслідком занепаду глухих»?
6. Що означає словосполюка «замінна довгота»? Як це пов'язано з дифтонгами?
7. Знайдіть у тексті пояснення вимови голосного звука [e] перед твердими приголосними [н], [д], [р], [т] та інших.
8. Проаналізуйте висновки, подані в трьох останніх абзацах тексту.

Курило Олена Борисівна

(06(18). X. 1890 – після жовтня 1946)

Олена Борисівна Курило народилася 6(18) жовтня 1890 року в місті Слонім (нині Гродненська область, Білорусь). Від 1892 року батьки Олени переїхали до Варшави, де дівчина закінчила гімназію з золотою медаллю. Для здобуття вищої освіти вона обрала один з найпрестижніших університетів того часу – університет Альбертина у місті Кенігсберг (нині Калінінград, РФ). Склавши іспити, Олена Курило 1908 року розпочала навчання на філологічному відділі філософського факультету цього університету. Окрім філологічної підготовки, вона прагнула отримати знання з низки дисциплін природничого циклу – слухала лекції з хімії, фізики та ботаніки. На час навчання в університеті припадає, за її словами, перша публікація, хоч і не наукового, а інформаційного характеру, в якій Олена Курило розповідала про життя російських студентів в університеті. Це стаття «Von Leben der russischen Studentenschaft» в університетському часописі «Albertina» за 1909 рік. Провчившись три семестри, Олена в 1910 році повернулася до Варшави, де наступного року вступила на історично-філологічний відділ Вищих жіночих курсів при місцевому університеті. Очевидно, саме навчаючись на курсах, вона зацікавилася українською мовою, фольклором, етнографією та літературою. Найбільший вплив на неї мав Євген Тимченко, який у той час працював у Варшавському університеті та викладав на Вищих жіночих курсах. Успішному навчанню перешкодили події Першої світової війни. У 1915 році Варшавський університет та Вищі жіночі курси було переведено до міста Ростов-на-Дону, куди переїхала й Олена Курило. У 1916 році вона склала державні іспити й отримала диплом, який засвідчував завершення навчання. У 1917 році Олена Курило, склавши іспити на звання вчителя педагогіки, історії педагогіки та методики російської мови, поїхала до Києва, де поринула у викладацьку та наукову діяльність. За її свідченням, у цей час вона працювала водночас у кількох установах, зокрема українську мову та її методику викладала на курсах для військових старшин, для учителів залізничних шкіл, на педагогічних курсах, низку предметів – в Інституті народної освіти. Олена Курило брала активну участь в українізації школи в перші роки існування Української Народної Республіки та Української Держави Гетьмана Скоропадського. Діяльність на освітянській ниві для Олени Курило полягала не лише в читанні лекцій, а й у підготовці вкрай необхідних підручників та посібників. З-під пера науковця вийшов найпопулярніший у той час підручник «Початкова граматики української мови» у двох частинах, надрукований у Києві в 1917–18 роках. До 1926 року його було перевидано 10 разів. Розуміючи важливість вироблення української термінології, створення різноманітних дво- та кількомовних термінологічних словників, Олена Курило від перших днів приїзду до Києва активно працювала в Термінологічній комісії при Українському науковому товаристві. Її лексикографічна діяльність реалізувалася в укладанні «Російсько-українського словничка медичної термінології», «Словника української фізичної термінології» (обидва видані у Києві 1918 року), згодом у 1923 році було надруковано за її авторством «Словник хемичної термінології», а 1928 року вона зредагувала «Словник ботанічної номенклатури». От де знадобилися знання з ботаніки, хімії та фізики, які отримала Олена Борисівна у Кенігсберзькому університеті! Словники, створені Оленою Курило, не втратили свого значення й донині. Два з них, а саме «Словник хемичної термінології» та «Словник ботанічної номенклатури» було перевидано в роки Незалежності України. Коли в 1921 році було створено Інститут української

наукової мови ВУАН, Олена Курило обійняла в ньому посаду старшого наукового співробітника, а від 1930 року працювала заступником директора, головою відділу сучасної (живої) української мови Інституту мовознавства ВУАН, який постав на базі ліквідованого Інституту української наукової мови та низки мовознавчих комісій, що діяли при ВУАН. Чимало зробила Олена Курило для впорядкування правописних норм української мови, зокрема вона уклала проект правопису чужих слів. Вона є авторкою «Курсу українського правопису», виданого в Києві 1919 року, а також дослідження «Наше письмо», яке видрукувало видавництво «Книгоспілка» 1924 року в Києві.

Відомо, що навчаючись на Вищих жіночих курсах, Олена Курило працювала в Бюро перекладів: перекладала з німецької, французької, англійської та російської мов на польську і відповідно з трьох перших мов та польської на російську. Репресії, що почалися із сумнозвісної справи «СВУ», поклали початок згоргання політики українізації. Керманічі радянської держави голодомором та репресіями прагнули винищити будь-яку свободу слова та думки, перетворити народ на глуху затуркану масу, що сліпо вірить у настанови кремлівської верхівки. Не оминуло це й Олену Курило: 4–21 лютого 1933 року вона перебувала під арештом за звинуваченням у належності до контрреволюційної націоналістичної організації. Аби врятуватися від переслідувань, цькувань та подальшого арешту, вона, як і багато науковців, письменників, діячів культури, виїхала зі своїм цивільним чоловіком Климентом Квіткою до Москви, де займалася викладацькою діяльністю в Московському обласному педагогічному інституті. У 1934 році К. Квітку було заарештовано й заслано до 1937 року в Казахстан (м. Караганда). Олена Курило, як свідчила пізніше на допиті, 1934 року їздила до нього і, щоб підтримати чоловіка, прожила в Караганді 15 діб. Ймовірно, тоді вона не здогадувалася, що доля готує їй ще одну поїздки в цей край, але вже за інших обставин. 5 жовтня 1938 року Олена Курило була заарештована вдруге й засуджена до восьми років таборів. Її знову, як і першого разу, звинувачували в належності до українського контрреволюційного націоналістичного підпілля. Нібито вона була зв'язковою між УССР, Москвою й українськими націоналістами, які відбували покарання в різних куточках СРСР.¹ Допити тривали два місяці, незважаючи на постійний тиск слідчого, намагання заплутити й залякати її, Олена Курило не визнала висунутих їй звинувачень.² Покарання Олена Курило відбувала в Караганді (Казахстан). 5 жовтня 1946 року її було звільнено. На жаль, подальша доля її не відома, до наукової діяльності вона більше не повернулася. Реабілітована Олена Курило була лише 1989 року. Вражає широта наукових зацікавлень дослідниці. Це й питання нормалізації української мови, зокрема в галузях стилістики й термінології, й історія української мови, історична й загальна фонетика, фонологія. Багато уваги приділяла Олена Курило збиранню діалектних та етнографічних матеріалів. Відповідаючи на одне з питань особової справи, яку заповнювала у ВУАН у 1923 році, а саме: чи брала участь у з'їздах, експедиціях, комісіях, Олена Курило зазначає, що 1922 року перебувала у відрядженні на Канівщині, де збирала діалектний і фольклорний матеріал. Навесні 1923 року з тією ж метою перебувала в Городнянському повіті на Чернігівщині, а в серпні цього ж року – в Пирятинському повіті Полтавської губернії. У листопаді Олена Курило знову вирушає в діалектологічну й фольклорну експедицію, цього разу маршрут пролягає

¹ Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М. «Дело славистов»: 30-е годы. – Москва, 1944. – С. 140.

² Там само. – С. 146–148.

через Остер, Лутаву, Чернігів, Березне, Стольне, Мену, Сосницю, Змітнів, Шебелинів, Нові Млини. Шість тижнів записує вона діалектний та фольклорний матеріал у населених пунктах центральної Чернігівщини. Дослідниця не лише сама записує діалектний, фольклорний та етнографічний матеріал, а й забезпечує необхідним інструментарієм інших збирачів. У 1923 році в Києві вона видала «Програму для збирання етнографічних матеріалів», що містила такі розділи: 1. Початки мови: а) жести, б) міміка, в) природні та перекличні (ономапоетичні) вигуки, г) дитяча мова. 2. Таємні мови. 3. Ономастика. 4. Початки письма. Як бачимо, Олена Курило намагається зафіксувати всі аспекти функціонування народної мови. Стежить учена за публікаціями своїх колег, радіє їхнім успіхам, вступає в жваві дискусії. Свої рецензії, переважно на словники та граматики, друкує в «Літературно-науковому віснику» і часописі «Вільна українська школа». Цікавими є її відгуки на низку праць Є. Тимченка, О. Синявського, М. Гладкого, В. Науменка, С. Рклицького, Майка Йогансена, С. Кульбакіна.

Література

1. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. – Вінніпег, 1954. – 79 с.
2. Ковалів П. Дещо про двох українських мовознавців: В. Ганцов та О. Курило // Овид. – 1957. – Ч. 6/83.
3. Курило Елена Борисовна // Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды: Биобиблиографический словарь. – Т. 2. – Минск, 1977. – С. 334–335.
4. Вілецька Н. М. Про мовознавчі погляди О. Б. Курило // Культура слова. – 1993. – Вип. 44. – С. 35–38.
5. Матіяш Д. Внесок Олени Курило в розвиток сучасної української літературної мови // Молода нація. – 1999. – Вип. 10. – С. 195–215.
6. Глібчук Н. М. Проблеми мовної норми в науковому доробку Олени Курило // Вісник Львівського університету. Серія «Філологічна». – 2000. – Вип. 29. – С. 41–45.
7. Гамалія В. М. Внесок Олени Курило в українську наукову термінологію // Нариси з історії природознавства і техніки. – 2002. – № 44. – С. 173–177.
8. Муромцева О. Г. Курило Олена Борисівна // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 300–301.
9. Центр українознавства. Джерело доступу:
<http://uaznavstvo.univ.kiev.ua/ua/Calendar/Calendar-2005/hamalija.html>
10. Українська література. Джерело доступу:
<http://www.ukrlit.vn.ua/article/1108.html> Мовознавча спадщина Олени Курило

Основні лінгвістичні праці О. Б. Курило

1. Початкова граматики української мови. – К.: Видавниче т-во «Криниця», 1917. – Ч. 1. – 95 с.; 1918. – Ч. 2. – 46 с. (з доповненнями і змінами витримала 10 видань).
2. Російсько-український словничок медичної термінології // Укр. Мед. Вісти. – 1918. – Кн. 11. – С. 306–319.
3. Курс українського правопису: підручник для шкіл і самонавчання. – К.: Видавниче т-во «Криниця», 1919. – 157 с.
4. Уваги до сучасної української літературної мови. – К.: Всеукраїнське вид-во, 1920. – 48 с.; 2-е вид. – Х., К.: Книгоспілка, 1923. – 120 с.; 3-є вид. – К.: Книгоспілка, 1925. – 250 с.; 4-е вид. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 304 с.
5. Паралельні форми в українській мові, їх значіння для стилю: Читано у Філол. секції Укр. Акад. Наук. – К.: Вид-во Вукоопспілки, 1923. – 23 с.
6. Програми для збирання етнографічних матеріалів // Збірник Іст.-Філол. Відділу ВУАН. – К.: Друкарня ВУАН, 1923. – № 13, вип. I. – 34 с.
7. Словник хемичної термінології (Проект). Матеріяли до української природничої термінології та номенклатури. – К.: Державне вид-во України, 1923. – Т. III. – 140 с.
8. Наше письмо: Український правопис: підручник для перших років навчання. – К.: Книгоспілка, 1924. – Ч. 1. – 56 с.
9. Фонетичні та де-які морфологічні особливості говірки села Хоробричів, давніше Городнянського повіту – тепер Сновської округи на Чернігівщині // Зб. Іст.-Філол. Відділу ВУАН. – К., 1924. – № 21. – 112 с.
10. До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 14–37.
11. Уваги до сучасної української літературної мови. 3-є вид. – Х.; К.: Книгоспілка, 1925. – 250 с.
12. До питання про українські форми з ненаголошеним *a* на місці етимологічного *o* (багатий, гарячий та ін.) // Збірник Іст.-Філ. Відділу ВУАН. – К., 1928. – № 76, ч. 2. – С. 139–149.
13. До питання про умови розвитку дисимілятивного акання // Записки Іст.-Філ. Відділу УАН. – 1928. – Кн. 16. – С. 48–72.
14. Матеріяли до української діалектології та фольклористики // Збірник Іст.-Філ. Відділу ВУАН. – К.: Друкарня ВУАН, 1928. – № 85. – 136 с.
15. Спроба пояснити процес заміни *o*, *e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів: (З мапою Поділля) // Збірник Іст.-Філ. Відділу ВУАН. – К.: Друкарня ВУАН, 1928. – № 80. – 88 с.
16. Про незалежну від наголосу зміну *a* по м'яких консонантах та по *i* в українських діалектах // Збірник Іст.-Філ. Відділу ВУАН. – К.: Друкарня ВУАН, 1929. – № 64: Український діалектологічний збірник. – Ч. 2. – С. 75–107.
17. До поняття «фонема» // Збірник секції граматики української мови. – К., 1930. – Кн. 1. – С. 217–234.
18. Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на *-но*, *-то* // Збірник секції граматики української мови науково-дослідного ін-ту ВУАН. – К., 1930. – Кн. 1. – С. 1–39.
19. До питання про походження північно-українських рефлексів *-o-ue*, *we*, *wy*, *e* // Записки НТШ. – Л., 1937. – Т. 155. – С. 79–85.

Курило О. Б. Уваги до сучасної української літературної мови. – Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. – 303 с. (За третім виданням «Книгоспілки» у 1925 році)

§ 1. Прикметники дієслівного походження

Українська мова не знає активних дієприкметників на *-чий*, *-(в)ший*, ані пасивних на *-мий* у тому творенні та в тій функції, як їх уживає сучасна українська літературна мова, як ото: – Тварини, жиючі й живші на землі. Факт, спостерегаємий... Незадовольняючі наслідки. Чоловік, намагаючийся стати... Вражаючий випадок. Далекосягаюча спеціалізація та ин. За активні дієприкметники каже П. Житецький: «Що до активних дієприкметників, то їх зовсім нема в народній мові»¹.

А. Прикметники дієслівного походження на *-чий*

В народній мові колишні дієприкметники на *-чий* і значінням своїм і функціями перейшли в категорію прикметників. У них ми не відчуваємо чинности: значінням своїм вони вказують на прикмету, властивість. У таких прикладах, як – *Робуча*, як бджола; *бачучі* очі; *важучий* мішок. Хоч *лежачий* аби комір *стоячий* Ном. 8904. *Маючі* люди. Такий *знаючий* як циган до пасіки. *Трудяща* копіяка годує довіку. А *трудяще*, а чепурне, а *роботяще* Шевч. – прикметники дієслівного походження вказують на прикмету чи властивість, що її суфікси *-уч-*, *-ущ-*, *-ач-*, *-ащ-* здебільшого підсилюють. Пор. прикметники підсиленого значіння, як *злющий*, *злючий* від прикметника *злий* (а не від дієслова) – *Злючих* собак держала Гр.; *добрячий* від *добрий* – *Добрячі* були люди покійнички МВ.; *багатючий* від *багатий* – Один по одному (убогі) спішать, щоб з багатющими поспать Гр.; *гладючий* від *гладкий* – Ото яка гладюча корова Гр.; *гідючий* від *гідкий* – Таке гідюче, що й глянути на його не хочеться Гр.; *важнючий* від *важний* – Мати і взяла собі в голову, що Антосьо важнюща персона, коли й Тимоха проти його ні чичирк Гр.; *білючий* від *білий* – Дівчата все в білющих сорочках та в квітках Гр.; *поганючий* від *поганий*, *скупучий* від *скупий*, *твердючий* від *твердий*, *здоровлючий* від *здоровий*, *товстючий* від *товстий* та ин.

Наведені вище прикметники дієслівного походження не мають часового відтінку, як дієприкметники, а вказують на сталу ознаку, як прикметники: *важучий* це не той, що тепер важить, а дуже важкий, важенний; *бачучий* – той, що має властивість добре бачити, рос. зоркий; *робучий* або *роботячий* – рос. трудолюбивий; *маючий* – багатий, заможний; *трудячий*, *трудящий* – те саме, що *роботячий*, також рос. трудовий.

Даю на увагу наголошеність наростків (суфіксів) *-уч-*, *-ущ-*, *-ач-*, *-ащ-* у цих прикметниках дієслівного походження.

Щоб дати змогу ширше орієнтуватися в значінні вживаних прикметників дієслівного походження, в їх функціях та в характері їх творення, я навожу трохи не всі цієї категорії прикметники (крім сумнівних випадків), що трапилися мені у використаних джерелах, обминувши ті з них, що вище подано. Зрозуміла річ, подані прикметники можуть прислужитися і як лексичний матеріал. Де на це є матеріал, навожу прикметники синоніми з іншими наростками.

¹ О переводах евангелия на малорусский языкъ, ст. 24.

- Акучий – рос. акающий. Говірка одна, тільки тут (у Змітневі Сосн. п.) люди акучі².
Балакучий = балакливий. Там така приязна та балакуча жінка Гр.
Бачущий = бачучий, що добре бачить. Щоб дитина була бачуща, видюща і пам'яту-
ща Гр.
Беручий = беркий. У нас діти беручі до письменства Гр.
Благащий, благущий рос. умоляющий. Не завважив і не чув слова її благащого
МВ. II, 117.
Блискучий = блискавий = блискотливий. Очі поночі блищать блискучі МВ. II, 176.
Як замахнувся блискавою шаблею – тільки кров тепла счервонила сиву хвилю Дніпро-
ву МВ. I, 158.
Болющий, болючий. Болить воно (серце) рівно, однаково, болем болющим МВ. Бо-
лющі зуби. Барв. 35.
Брикучий = брикливий. Кобила... брикуча Гр. Це біс, а не дівка! бач, яка брикуча Гр.
Везучий – що добре везе. Кобила хоч і шкапувата, та проте везуча Гр.
Видющий, видючий – 1) = видимий (явний). Видюща смерть страшна Ном. 8295.
2) Протизначник до поняття «сліпий», рос. зрячий. Коли мені сліпому курка, то тобі ви-
дующому й дві Ном. 984.
Гавкучий – що голосно, часто гавкає. Це в нас гавкучий собака Гр.
Гнучий = гнучкий. Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча Котл.
Говорючий – 1) протизначник до «німий». Говорючий голуб Гр. 2) = Говіркий рос.
разговорчивый. Молодий говорючий Радюк Лев. – Гр.
Годящий – 1) Годящий на віник та на смітник Гр. 2) ...ні з чим і вирядити; ні сорочеч-
ки, ні одежинки годящої МВ. I, 52. 3) Годящий (рос. понимающий) тесля Гр.
Гомонючий = гомонливий – балакливий: Гомонючий чоловік Гр.
Горючий – що має здатність горіти, що добре горить. Ясень – горюче дерево Гр.
Горящий – рос. горящий. Побачив ті вогні із-під землі горящі Стор. 498.
Гудючий – рос. гудящий. Гудючий лютий зимній вітер Лев. I, 35.
Дрімлючий, дрімучий – сонливий. Тихенько дрімучий Прут далі тече. Гр.
Дряпучий – 1) що має властивість дряпатися. Кіт дряпучий Гр. 2) задержуватий.
Ти його тільки займи – він такий дряпучий, що зараз і битися буде Гр.
Живучий, живущий – 1) що має властивість оживляти, рос. животворный. Добув
води живучої Рудч. II, 82. 2) рос. живучий. Живучі діти Гр.
Завалючий – мало придатний, поганий Гр.
Завидуший – заздрісний. Завидуші очі Гр.
Загребущий – жадний. Очі завидуші, руки загребущі Гр.
Заробляющий – що добре заробляє. Найшовсь чоловік у прийма. Люди кажуть – доб-
рий і заробляющий: і тесля, і столяр, і чоботар, до всього здатний Барв. 264.
Заробляющий – що живе з зарібку. Я заробляющий чоловік Гр.
Колючий – що сильно коле, що має властивість колоти. Див. приклад на Гнучий.
Котючий – 1) що легко котиться. Бач, які котючі гроші, швидко вже й розкотились.
2) плідний (про вівцю, кішку) Гр. Котючі вівці ОК.

² Так відповів візник із с. Купчичів (Сосницького п. на Чернігівщині) на мій запит, чим різ-
ниться змітнівська говірка від говірки с. с. Загребелля, Андріївки Сосн. п. та м. Сосниці; в остан-
ніх трьох містинах говірка окуча, у Змітневі – акуча.

Кругойдучий – поворачивающийся в виде круга. Над глубоким кругойдучим яром стоїть у руїнах колись-то пишний замок Кул. VI, 588.

Кусючий = кусливий, що має властивість кусатися. Кусючі мухи Гр. Чорна комашня, то ця не кусається, а оця руденька – то клята куслива Гр.

Ламучий = ламкий, що легко ламається. Осика ламуче дерево Гр.

Лаючий – що часто лається. Лаюча баба Ном. 13620.

Летючий – що має властивість літати. Це летюча птиця, а це піша Гр.

Линючий – що має властивість линяти. Заполоч линюща Гр.

Ловучий – 1) що вміє ловити Гр. 2) = ловецький Гр.

Лопотючий – що сильно лопотить, що має властивість лопотіти. Купила собі ситцю на спідницю, там такий цупкий та лопотючий Гр.

Люб'ячий – що привітно, з любов'ю ставиться. Такий він був люб'ячий до мене МВ.

Мелючий – рос. мукомольный (про млин). Мелючий млин Гр.

Мерущий = мерлий – мрець. Бджоли (зняться)... проти мерущого Гр.

Минущий – рос. скоропреходящий, тленный. Усе тінь минуша, одна річ живуша: світ з богом Ном. 393.

Мислячий. Треба нам працювати в тих благословенних землях, де над мислячою головою не стоїть із довбнею безголовий цензор Кул. VI, 583.

Мовчущий = мовчазний. Мовчущий був такий, тільки зо мною... розмовляє Барв. 355. Розпорошена по пустинях Русь довго не важилась видалятися у дикі мовчущі степи Кул. VI, 36.

Невидючий 1) = невидомий – сліпий. Невидючими очима мов сонце побачив Шевч. Темна нічка невидома Гр. 2) = невидний. Вихвачу тобі води цілющої і проведу дорогою невидющою Рудч. I, 130.

Невмирущий – безсмертний. З невмирущими авторами «Марусі» та «Катерини» почали вони простувати до воскресу староруської бояновщини Кул. VI.

Невсипущий – 1) невтомний. Тільки невсипущі чати по степових могилах і урочищах не давали Орді набігти знеобачка Кул. VI, 45. 2) безустанний. Чи то нудьга невсипуща його з ніг звалила Шевч.

Невтерпучий – рос. нестерпимый. В невтерпучих муках стогнали Стор.

Неминучий – рос. неминуемый, неизбежный. Біду побачив неминучу Котл.

Непитущий – що не п'є горілки, вина. Пообідавши стали кружлять горілку, а Івашко, як непитуший, вийшов з хати Стор. 162.

Непосидячий, непосидючий – рос. непоседливый, подвижной. Непосидячі сіромахи з верху Дніпра... ходять було тими часами на Низ до Дніпра і далі Кул. VI, 45.

Несуща – що добре несеться (про свійську птицю). Химині кури несущі були Гр.

Нетерплячий, нетерп'ячий – рос. нетерпеливый. Жінки дуже нетерп'ячі Рудч. I, 188.

Орудущий³ – орудник, рос. руководитель, командующий. Оце ще мені орудущий! усе тільки мудрує та коверзує Гр.

Орючий – що добре оре. У мене плуг орючий Гр.

Палючий – рос. жгучий. Уже на коневі і хвіст обгорів, такий то палючий той змій Рудч. II, 118.

Пам'ятуший = пам'ятливий. Див. приклад на Бачущий.

³ У Грінченківському словнику це слово подано з наголосом на корені.

Пахнучий, пахнючий, пахнющий, пахнячий, пахучий, пахущий – запашний. Пахнючий перець Гр.

Пекучий див. палючий. Пекучий вітер, пекуче сонце, журба пекуча Гр.

Плачу́чий – рос. пла́чущий. І пригадалася йому та дівчина плачуща МВ.

Плодючий = плідний = плідливий = плодний Гр.

Покотючий див. котючий 1). От анахтемський шаг, який покотючий: трохи був не закотивсь Гр.

Посидячий – рос. усидчивый Гр.

Прагну́чий – жадливий. Я на горілку не прагну́чий Гр.

Роботя́чий = робучий = робітливий = робітний. Ручки ж мої роботя́чі, чом не робите? Чуб. V, 777. Чи хороша, чи вродлива, чи до діла робітлива? Гр. Там є дівка дуже красна, та лем не робітна Гр. В іншому значінні *робітний* у сполученні – Це сорочка робітна (= до роботи) Гр.

Родючий – що добре родить. Родюча земля, родюче дерево Гр.

Ростючий = ростовитий – що швидко росте Гр.

Скачу́чий – що має властивість скакати. Цей горох скачу́чий, як молотили Гр.

Скрипу́чий = скрипливий. Скрипуче дерево й здорове переживе Ном. 8156. До цього прикладу дано в Номиса варіант, де замість *скрипу́чий* – *скрипливий*.

Слухачий – що слухає, рос. слушающий. Усім головам слухачим на мно́гі літа Гр.

Співучий, співущий = співливий – що вміє співати, що любить співати. Як би так, щоб хтось співущий, то б вам заспівав Кан. Соловей інший удасться дуже співливий Гр. Співучі баби ОК. Співучий – також рос. певучий. Голосок тихий, співучий Гр.

Сплю́чий – сонливий. Сплю́чий пес не угонить зайця Ном. 7205.

Сп'я́чий – що спить, рос. спящий. Прийшов до сп'ячого бога Шух. 3.

Сцілю́чий див. цілючий.

Терпля́чий – терплячий – рос. терпеливый Гр.

Тонучий – що тоне, рос. утопающий. Тонучий і бритви хопиться Ном. 9784.

Тягучий – що має властивість тягатися, розтягатися, пружистий. Тягуче тісто – коржа не можна розкачати: що розкачаю, то воно збіжиться Гр.

Тямучий, тямущий – рос. смыслящий, толковый. Він чоловік тямучий, не зіпсує діла Гр. Павло Підзубень дуже тямущий чоловік, всяку старовину молодою головою зазнає Гр.

Цілю́чий, цілющий, сцілю́чий – 1) що має властивість сціляти, тоб-то злучати в одно ціле. Побризкала брата цілющою водою і голова приросла до шиї Гр. 2) рос. живительный, целебный, целительный. Як сцілю́чий вітер від долин подише, хворі мої лоні міччу заколише Щог. – Гр.

Кількість наведених прикладів дає можливість робити певні висновки.

Вказані прикметники даються творити й від дієслів на *-ся*: *годя́чий, котю́чий, ламу́чий, тягучий* та ін. значінням своїм ідуть від дієслів *годитися, котитися, ламатися, тягатися* та ін. Стороженко перекладає рос. «тяжущийся» укр. *тяжу́чий*: Випровадив суддя тяжущих Стор. 75.

Бувши у величезній своїй більшості непрефіксовані, прикметники цієї категорії зрідка й із префіксами трапляються: *загребу́чий, заробля́чий, покотю́чий, сцілю́чий*. І префіксовані прикметники заховують значіння сталої, не часової властивості, тоб-то не мають відтінку прийдешності.

Форми на *-чий* змішалися в народній мові з формами на *-щий*, проте переважають форми на *-чий*.

Переважають суфікси *-уч-(-юч-)*, *-ущ-(-ющ-)* проти суфіксів *-ач-(-яч-)*, *-ащ-(-ящ-)*, незалежно від характеру пня (основи) теперішнього часу в тому дієслові, що від його походить прикметник цієї категорії.

Характер словотвору в українських прикметниках цієї категорії відмінний від характеру словотвору в російських дієприкметниках літературної мови на *-щий*⁴: суфікси *-уч-(-юч-)* і д. зв'язані з коренем (сучасним) безпосередньо: брикучий, кусючий, пекучий, дряпучий, пам'ятуший, роботящий, тягучий, співучий, скрипучий, ловучий, орудуший, тямучий та ін. Це треба на оці мати, творячи прикметники від дієслів, що в них пні теперішнього часу з наростком (суфіксом) *-је-*: отже не кусаючий, гавкаючий, пам'ятаючий, орудуючий, а *кусючий, гавкучий, пам'ятучий* чи *пам'ятуший, орудуший*. Сказане не стосується до прикметників від дієслів із наростком *-је-* у пні теперішнього часу, де прикметниковий наросток *-юч-* є по голосовому звукові, що до кореня належить, як *лаючий, знаючий, маючий*, також *стоячий*.

Зрідка маємо наростка *-юч-* (тоб-то *-уч-* з попереднім м'яким шелестовим) там, де б могли чекати наростка *-уч-*: прагнучий, ростучий. Тут очевидно аналогія з тими формами, що мають переднаростковий шелестовий звук м'який.

Значінням своїм ця категорія прикметників дуже часто відповідає прикметникам дієслівного походження з наростками *-лив-ий, -к-ий*: балакучий і балакливий, блискучий і блискотливий, брикучий і брикливий, гомонючий і гомонливий, кусючий і кусливий, плодючий і плідливий (і плідний), роботящий, робуший і робітливий (і робітний), скрипучий і скрипливий, співучий і співливий, беручий і беркий, гнучий і гнучкий, ламучий і ламкий. У вказаних синонімах наростками *-уч-(-юч-)*, *-ущ-(-ющ-)*, *-ач-(-яч-)*, *-ащ-(-ящ-)* здебільшого сильніше відтінена властивість, як наростком *-лив-*: тут очевидно важить асоціація з наростками у прикметниках недієслівного походження, як *злючий, добрячий* та ін. Див. вище ст. 18 – 19.

Наведені приклади вказують, що прикметники дієслівного походження цілком втрапили відтінок часовий. Тільки в одному випадку захована часовість: прийшов він до сп'ячого бога Шух. 3.

У наведених прикладах почасти заховують дієприкметниковий характер без виразного часового відтінку прикметники *благащий, горящий, гудючий, кругойдучий, плачущий, слухащий, тонучий*, що всі їх можна перекласти відповідними російськими дієприкметниками на *-щий*.

Функціями своїми прикметники дієслівного походження цілком дорівнюють іншим прикметникам: вони можуть правити за атрибут, предикат, також суб'єкт, але ніколи не мають функції апозитивно-предикативної, як російські дієприкметники в літературній мові (*животные, живущие* в воде...). Російським дієприкметникам у функції атрибутивній та предикативній іменній відповідають українські прикметники дієслівного походження

⁴ Народня російська мова творенням, значінням та функціями вказаної категорії прикметників здебільшого спадається з українською народньою мовою: дерево стоячее, облако стоячее, болото зыбучее, зелье забудущее, муравьи ползучие; глаза завидуши, руки загребуши; что корова заблудящая, что ворона залетающая; от смерти умирущей казной отсыплюсь; плодущий, роботящий. Приклади взято в Ф. Буслаєва: Историческая грамматика русского языка, изд. 2-ое, Москва, 1863, ч. I, ст.104–105.

з відповідними наростками. Де відповідних прикметників нема, там доводиться обминути їх описовим дієслівним зворотом. Російським дієприкметникам у їх функції апозитивно-предикативній відповідають українські описові звороти з особовими дієсловами. Приклади: – Сич це *призвісне* (рос. предвещающее) Гр. То став же брат старший та середульший на полівку ізбігати, на степи широкі, на великі дороги *розхідніі* (рос. расходящиеся) Гр. Замість «далекосягаюча спеціалізація» треба *далекосяжна* спеціалізація, або, коли хочемо особливо піднести чинність: спеціалізація, *що далеко сягає*; замість «вражаючий випадок» – *разючий* випадок; замість «живших і жиючих на землі істот» треба: істот, *що жили й живуть* на землі. Цю заміну фіктивних дієприкметникових форм описовими дієслівними зворотами та прикметниками, ідучи за народною мовою, часто використовує у своєму перекладі євангелії Морачевський, що за його П. Житецький каже: «Морачевський понад усякий сумнів у великій мірі володів чуттям народної мови, так би мовити, психологією її»⁵. У Морачевського в перекладі сказано⁶: і бачить, *що усі у тривозі, і плачуть і кричать дуже* М. 5, 38, а в Куліша в його перекладі сказано в цьому місці: і бачить тривогу, і *плачущих, і голосячих гучно*; у Морачевського: *найшли його у церкві, як він сидів посеред учителів, слухав їх, а сам запитував* Л. 2, 46, а в Лободовського: *сидячого, слухаючого, питаючого*; у Морачевського: *усякий, хто підносить* сам себе, понизиться, а *хто понижає* себе, піднесеться Л. 18, 14, у Лободовського: *вєяк високозносячий* сам себе понижений буде, а *понижаючий* себе підвищиться; у Лоб.: *когого (раба) пан застане роблючим* отак Л. 12, 43; у Мор.: *найде, що він так робить*; у Лоб.: *застав їх сп'ячих* від туги; у Мор.: і *найшов, що вони спали* з печалі; у Лоб.: *не будь не віруючим, але віруючим*, у Мор.: *не будь невірний, але вірний* І, 20, 27. Морачевський іще так обходить дієприкметники: *казав пророк Єремїя сими словами* М. 2, 18, у Лоб.: *казане пророком Єремїєю глаголючим*; у Мор.: там *встрінете чоловіка з глеком води* Мар. 14, 13, у Лоб.: і *зустріне вас чоловік, несучий воду у глечику*. Щоб точніше зберегти вислів, можна б: і *зустріне вас чоловік, несучи воду в глечику* (про таку заміну докладніше нижче, при дієприслівниках).

Навожу ще приклади з літератури, що описовими дієслівними зворотами відповідають російським дієприкметникам в апозитивно-присудковій функції: – Чи на те ж я тебе призрів і викохав, щоб ти мене при старості, *що вже одною ногою у ямі стою*, покинув без усякої⁷ помочи Кв. Чи ви, братіки, *що читаєте* або *слухаєте* сюю книжку, думаєте, що він малював собі просто? Кв.

Поширене слово *слідуючий* легко дається замінити словами *дальший, такий, отакий*: *дальша* лекція відбудеться; на це вказують *такі* (або *отакі*, коли хочемо ближче означити) правила, пункти.

Дехто відчуває ту неприродність, що вносять у мову чужі їй активні дієприкметники на *-чий* і намагається їх замінити прикметниками з наростком *-аль-* у невластивій їм апозитивно-предикативній функції, а це надає висловові трохи чи не ще більшої робленості, штучності. Навожу приклад із рукопису, де дієприкметникові форми виправлено на прикметники з наростком *-аль-*. Фрази «Гіпотеза *намагаючогося до мети* розвитку», «*проквітаючих* у крейді» виправлено на «гіпотеза *намагального до мети* розвитку», «*проквітальних* у крейді». Тут можливі тільки особові дієслівні звороти.

⁵ Ор. с. 39.

⁶ Усі цитати з євангелії узяті з названої вище праці П. Житецького.

⁷ Російський тут вплив, – треба: без ніякої.

Б. Прикметники на *-лий*

Як попередньої категорії прикметники дієслівного походження, так і прикметники дієслівного походження на *-лий* значінням та функціями цілком належать до категорії прикметників, – це бачимо й у сучасній російській літературній мові. Проте українська мова знає прикметники на *-лий* від дієслів геть ширше, як російська літературна мова⁸.

Приклади. Непрефіксовані прикметники: – На *булих* (давніх, колишніх) товаришок, сільських дівчат і з-під лоба не поглянула, наче ніколи вони й не здибалися з собою Гр. *Висла* колодка (= висячий замок) Гр. А тим часом у *дбалої* господині-паніматки вже й обід постиг Лев. I, 174. Забачалося в Петрівку *мерзлого* Ном. 5344. Не pomoже воронові мило, а *мерлому* кадило Ном. 5668. Дізналася своїм серцем *чулим* Гр. Чи є, діду, *стигли* кавуни? Гр. Розказували про *минуле*. *Сталі* принципи.

Префіксовані прикметники: – *Забігли* душі (з України за Дунай) Гр. Вогонь *запеклих* не пече Шевч. Це чоловік *зайшлий* Гр. Гарно!.. токоче її *зраділе* серце Мир. – Гр. Тліє під землею твоє *наболіле* тіло Мир. – Гр. *Набрякли* жили кидалися-билися Мир. – Гр. Під *навислими* скелями стояли мраморяні статуї Лев. I, 221. У вікна крізь *намерзлі* шибки ледведле пробивався світ Мир. – Гр. Її принесли додому *обмерлу* Мир. – Гр. *Опішшла* (= лінива, повільна) служниця Гр. Чоловік сот з дві *осі(д)лих* і *приблудних* Гр. *Непідлегла* воля духа Кул. – Гр. У *невмілого* руки болять Ном. 6021. Ці свині, кажуть, ніби-то *впаслі* (= що їх легко відгодувати) Гр. Був колись він і здоровий, і заможний, а тепер зовсім *підупалий* Гр. *Підупале* господарство Гр. Скільки виточила сліз із старих *погаслих* очей, згадуючи про мене Барв. 406. Ціле руно *посивілого* волосся на голові Мир. – Гр. Гора *похила* до річки Гр. На *похиле* дерево і кози скачуть. Ще ж бо ти на світі у *похилих* літях не зовсім одиниця Кул. – Гр. Запрошували *прибулих* козаків поснідаць Стор. Радив рушницю придбати на *прийшли* часи МВ. – Гр. Я ж не *втеклий*, я ж свій чоловік і сам прийду, – чого мене вести по вулиці Гр. Подивитися на двері позачинювані, на *втихий* двір, постоїть та й додому вертається МВ. II, 139.

Прикметники на *-лий* творяться від дієслів неперехідних: прикметник *похилий* (див. вище приклади) дається значінням своїм вивести не з дієслова *похилити*, а *похилитися*. Потебня вважає, що в російській мові прикметники на *-лий* префіксовані здебільшого ближчий держать зв'язок із дієсловом, а непрефіксовані цілком одійшли від дієслова: мерзлый – замерзлый, зяблый – озяблый, горелый – погорелый – Зап. II, 238. Такий самий, думаю, стосунок дається встановити й між українськими непрефіксованими та префіксованими прикметниками на *-лий*, – непрефіксовані та й деякі префіксовані цілком втратили часовий відтінок. На це вказують наведені приклади.

Прикметники на *-лий* – це видно з прикладів – часто відповідають російським дієприкметникам на *-(в)ший* в їх атрибутивній (похиле дерево) та предикативній іменній функції (я ж не втеклий), але не у функції апозитивно-предикативній, – останнє Потебня має за полонізм: «Таке уживання займенникових (членних) дієприкметників на *-л-* у старій західній та південній руській літературній мові виходить із польської: „а мое зась войско, *засталое* (= оставшееся) подь Берестечкомь... сами безь орды... знявшия, просто пойшли“ – Зап. II, 242.

⁸ У давнішій російській мові вільніше проти сучасної вживалося прикметників на *-лий* від дієслів: – отъ синего камня отъ розсѣлого, поклепавъ напрасно *пропальхъ* своихъ гусей, вздохнуль чрезвычайно *немоглымъ* образомъ, *шлыя* (идущие на расход) деньги, *зналое* дело. – Бусл. I, 107.

Українська мова не знає ні дієприкметників ні прикметників на *-(в)иший*.

Українські прикметники на *-лий* значінням та функціями спадають з російськими прикметниками на *-лый*. Щоб ближче отже вказати, який є стосунок у функції та в значінні між прикметниками на *-лый* і *-(в)иший* у російській мові, – а це вияснить стосунок між українськими прикметниками на *-лий* та російськими дієприкметниками на *-(в)иший* – на вожу відповідне місце з Потебні: «Префікс у дієслівному прикметникові на *-л-* підпирає його зв'язок із дієсловом, і навпаки, непрефіксовані ймення на *-л-* швидче гублять усякий зв'язок із дієсловом. Розуміється, є такі непрефіксовані і префіксовані, що не цією стороною різняться, а іншою, напр. *рослый* – високий, і *взрослый* – совершеннолѣтній; здебільшого проте це не так. Пор. напр. мерзлый і замерзлый, мозглий і промозглий, зяблый (говядина, дерево, лѣто зяблое – коли хлѣб морозом поб'є) і озяблый, горѣлый і при (у-, за-, по-) горѣлый, кипѣлый (кипяченый, вареный) і накипілий, колѣлый (дохлый, палый) і околѣлый, линялый (про звіря) і полинялый та ин. Ці префіксовані форми, що ближчі до дієприкметників, ніж відповідні непрефіксовані, мірою дієприкметности (причастности) рівноважні з такими префіксованими, що до них важко або не можна дібрати в мові непрефіксованих, наприклад, численні похідні від дієсл. ѣс/ѣ: огрубѣлое тѣло, оголѣлый, загустѣлый, одурѣлый, ошалѣлый, оторопѣлый, осовѣлый, посоловѣлый, окостенѣлый, окаменѣлый, обледенѣлый, заиндевѣлый, закоптѣлый, окривѣлый, заплесневѣлый, осиротѣлый, нагорѣлый, обрусѣый; ає/а: захудалый. Даль скрізь перекладає ці форми минулими дієприкметниками: „заиндевѣвший“. Такого пояснення не можна обминути; але російська літературна мова все ж має ці префіксовані форми не за дієприкметники і відмежовує їх від дієприкметників на *-иший*, *-виший*... Боячися змішати цю префіксовану форму з дієприкметником, ми в апозиції, що сприяє зберігати дієприкметникове значіння, ставимо замість неї дієприкметника на *-ь*, *-въ*. Нам видається ніяково сказати: «человѣкъ, *возмужалый* въ трудахъ и лишеніяхъ» замість «возмужавший». А коли ставимо в апозиції таку форму, напр., «поля, *запустѣлыя* послѣ нашествія непріятеля», то вважаємо її за прикметника, як і в «мальчикъ, блѣдный отъ страха». Зап. II, 238–239. Українське «полюбили круглу сироту, *вырослу* в погорді, *навиклу* до послуху» не віддає російського «полюбили круглую сироту, *выросшую* в пренебреженіи, *привыкшую* к послушанію»: російські дієприкметники на *-(в)иший* мають тут функцію, що її не мають українські прикметники на *-лий*, функцію *апозитивно-предикативну*, – українська мова віддає це значіння описовими дієслівними зворотами: ...що виросла в погорді, що навикла до послуху. За дієслівні, а не прикметникові форми має Потебня підкреслені форми у прикладах: Менша сестра, літ *не доросла*, та ж мені їхать не звеліла. Там за Лопанню, зараз за річкою, де тепер хороші і великі хороми, там були озера, очеретом *поросли* Кв.–Зап. II, 240.

Де в російській мові дієприкметник має функцію апозитивно-предикативну (ев. атрибутивно-предикативну), там можливі українські описові дієслівні або дієприслівникові звороти. Рос. «Не состоявшийся вчера концерт состоится...», «Концерт, не состоявшийся вчера, состоится...» по-українськи можна перекласти: «Концерт, не відбувшись вчора, відбудеться...» або «Концерт, що вчора не відбувся, відбудеться...»

Як українським прикметникам на *-лий* не завжди відповідають російські дієприкметники на *-(в)иший* (див. наведені на ст. 29–30 приклади), так російським дієприкметникам на *-(в)иший* в їх атрибутивній та іменній предикативній функції не завжди відповідають українські прикметники на *-лий*: є й інші прикметникові форми: – Рідний твій батенько...

цурається тебе, мого цуценяти *зблудного* (= заблудившогося) Барв. 478. Ой прийшов до нової стоянки, а вже його ворон-коні *позастоювані* (= застоювшися) Гр. Стояла довго *тороплена* (= оторопевшая) Котл. Бог любить грішника, але *каяного* (= раскаявшегося) Гр. Українські прикметники на *-лий* здебільшого мають пасивніший відтінок проти російських дієприкметників на *-(в)ший*. Як видно з прикладів, російським дієприкметником на *-(в)шийся*, тоб-то дієприкметникам пасивнішого відтінку, можуть відповідати українські прикметники або дієприкметники на *-ний*. У наведеному нижче польському прикладі Потебня віддає польського дієприкметника на *-ту* українським пасивним дієприкметником на *-ний*: А kiedy już nie stanie w elefancie juchy, Powali się, nieborak wyżęty i suchy. Tam że sobą przytłucze własnie jako skałę One sprosna, krgwią swoją szelmę wychowała (= укр. вигодовану) – Зап. II, 235.

В. Прикметники дієслівного походження, що відповідають російським дієприкметникам на *-мый*

Пасивних дієприкметників на *-мий* нема в українській мові⁹. Заховалося дуже небагато прикметників дієслівного походження на *-мий*, що зберігають ті функції, які можуть мати прикметники взагалі, зокрема вище наведені категорії прикметників дієслівного походження. У таких фразах, як – Там стало пекло *невгасиме* Шух. 16. Шуміли *несходими* пущі Кул. VI, 221. Такий ставок, що *несходимий*: роц така зростається Кан. Як підуть дощі, так грязь буде *необходима* Гр. Гуляли вони, пили, їли усе добре, та й пішли собі назад, покидавши усе, що позоставалось: і *питиме*, і *їдиме* Рудч. II, 157 – прикметники на *-мий* заховують пасивний відтінок. Цілком утратили пасивність або мають переходовий характер названі прикметники в таких фразах, як – Де ж таки хто чував, щоб дитина так незвичайно з *питимою* (рідною, також *питомий*, *питоменний*) своєю матінкою поведилась? МВ. I, 25. Є злодії, що їх сатана наведе на те, а є й *родимі* (рос. прирожденные, природные) Шух. 80. Голь *нещадима* (= ні до чого) Ном. 1513. Обомліла й занімала, *нерухома* стала Гр. *Рухоме, нерухоме* (рос. (не)движимое) майно. Темна нічка *невидома* (= невидна) Гр. Шкода з того *видіма* (= явна) була МВ. I, 9 – 10. Щось побачив страшне, *невідоме* Гр. *Відомий, знакомий, знайомий*.

Прикметники на *-мий* утворені тільки від перехідних дієслів. Як сказано, вони дуже невеликого поширення в українській мові. Російським дієприкметникам на *-мый*, де вони мають значіння і функцію прикметників, можуть відповідати українські прикметники дієприкметникового походження на *-єнний*, *-єний*, *-ан(н)ий*, також пасивні дієприкметники на *-ний*, як і прикметники з суфіксом *-н*.

Приклади: – *Непроцєнний* і *непроцєний* (гріх) Нар. 138; Гр. (рос. непростимый, непростительный). Кихва *незлічені* (рос. несчетный, неисчислимый, безчисленный) гроші має Гр. Оттоді то Черевань доскочив собі *несчислєнного* скарбу Кул. – Гр. *Збагнєнна* (рос. постижимая) річ, *здійснєнна* (рос. осуществляемая) річ ОК. Скарб великий,

⁹ За дієприкметники на *-мый* у російській мові в Буслаєва сказано: – Пасивні дієприкметники тепер. часу властиво належать до мови церковно-слов'янської і тільки під її впливом уживають їх в освіченій книжній мові. Проста мова (просторечие) надає їм характеру прикметникового, напр. у Древн. стих. «тъма несвѣтима» 18, 27. Волог. послов. «ношамое носится, держамое держится» Дал. 91. – Бусл. I, 108.

незрахований (= незлічений) Кул.–Гр. Не вернуться *сподівані* (рос.ожидаемые) Шевч. Крик, галас счинили *несказаний* (рос. невыразимый, неизъяснимый) Гр. Нашою втіхою буде сила нашого духу *невгамованого* (рос. неукротимого) Кул. – Гр. На *жданого* (рос. ожидаемого, жданного) гостя багато треба Ном. 11922. *Невр'онений* – рос. неузвзимый Гр. *Благаний* – рос. просимый, желанный Гр. *Невблаганий* – рос. неумолимый Гр. *Неспок'утуваний* (гр'іх) – рос. неотмолимый Гр. *Непогамований* = негамований Гр. Голод, що рідний батько, – злодія *неосудним* (рос. невменяемым, не подлежащим осуждению) робить Гр. З його косар такий жвавий, такий робочий *невтомний* (рос. неустойчивый) Гр. *Непереможний, незв'язаний* – рос. непреодолимый, непобедимый Гр. *Невиводний* – рос. неисчерпаемый Гр. *Відкладний* – рос. откладываемый Гр. та ин. Також: Біду побачив *неминучу* (рос. неминуемую) Котл.

Російським дієприкметникам на *-мый* можуть відповідати й українські пасивні дієприкметники на *-ний* від *недокоханих* префіксованих дієслів, явище в українській мові одмітне проти російської літературної мови. Українська мова творить пасивні дієприкметники на *-ний* не тільки від докоханих дієслів: *вжити* – *вжитий*, *зібрати* – *зібраний*, *розбити* – *розбитий*, *видати* – *виданий*, *вишити* – *вишитий*, *відкласти* – *відкладений*, – а й від відповідних недокоханих дієслів: *уживати* – *уживаний*. (Очіпок на їй вишневий... *уживаний* тоді Барв. 510), *збирати* – *збираний*, *розбивати* – *розбиваний*, *видавати* – *видаваний*, *вишивати* – *вишиваний*, *відкладати* – *відкладаний*. Ці останні недокоханого стану пасивні дієприкметники можуть інколи загальним значінням збігатися з пасивними дієприкметниками докоханого стану на *-тий*: – Якийсь москаль сидить: головач розкошланий, *невмиваний* (невмитий) МВ. II, 13. *Вишиваний* (вишитий) рукав Рудч. I, 162. Лезить Янчик порубаний, порубаний, постріляний і кулями *спробований* (пробитий) Гр.

Г. Прикметники дієслівного походження і дієприкметники на *-ний*, *-тий*

Цю категорію прикметників почасти вже зачеплено в попередньому пункті: тут даю на увагу те, чого я там не торкнулася.

Проти інших дієслівного походження прикметників найширше мова українська вживає прикметників на *-ний*. Перейшовши почасти в категорію прикметників, вони заховують усі ті функції, що їх можуть мати й дієприкметники. Прикметники на *-чий* (*-ций*), *-лий*, *-мий* втратили в народній свідомості свої ознаки дієслівності: народня мова не творить їх вільно від дієслів, а – як до наростка – то ширить, то вузиться окремі категорії; найвужча з названих є категорія на *-мий*. Вільно творить народня мова від усякого перехідного дієслова пасивні дієприкметники на *-ний*, *-тий*, проте й у них помітний процес утрати властивого їм дієприкметникового значіння: на це вказують і вище наведені прикметники на *-єнний*, *-єний*, що часто відповідають російським пасивним дієприкметникам на *-мый* у їх функції атрибутивній, рідше іменній предикативній (тоб-то як ім'я в зложеному присудкові). Вказують на це й ті пасивні дієприкметники, що значінням змішалися з прикметниками інших суфіксів, здебільшого суфікса *-н-*, у таких випадках, як: – І худоба ота пропаде! зостанеться чорту *нетрудженому* (= лінивому) Гр. Пшоно *труджене* (рос. трудом добытое) Барв. 484. Луччий розум *природжений* (= природний), як навчений Ном. 6039. Одно дитя *природжене* (= рідне), друге дитя сужене Гр. На дух-мару вона походила з своїм *нездвигеним* (= нездвижним, нерухомим)

обличчям МВ. II, 199. *Небереже́ного* (= необережного) і чорт не стереже Ном. 4297. Которий би міг бідний невольник відгадати, міг би йому листи *визволені* (рос. освобожденные грамоты) писати, щоб не міг ніхто ніде зачіпляти Гр. *Наві́жєний* – божевільний Гр. *Відкладаний* – відкладний.

Процес переходу дієприкметників на *-ний* у категорію прикметників, тоб-то процес утрати дієслівності та пасивності, позначається й на тому, що дієприкметниковий суфікс *-ений*, *-аний* набирає значіння прикметникового суфікса. Таке видно з оце тільки наведених прикладів, також із вище поданих прикладів на *-єнний*, *-єний*, як і з того, що суфіксом пасивних дієприкметників українська мова творить прикметники й від неперехідних дієслів. То чоловік не наш: він *зайдений* відкілясь Гр.; *їжджаний* шлях МВ.; вони до цього *звичені* (= звичні) МВ. Де ваш Левко *мандрований*? Кв. Я буду що-дня *наїжена* й *напита* Гр.

І прикметники з дієприкметниковим суфіксом *-єний* і дієприкметники на *-ний*, *-тий* певними своїми функціями збігаються з прикметниками взагалі: вони здебільшого бувають за атрибут; менше вони поширені у функції іменного предиката, як це взагалі буває з прикметниками в українській мові, де предикативність переважає в дієслівних формах.

Приклади на пасивні дієприкметники у функції іменного предиката: – Будеш смертю *караний* Яв. 185. А вже ж тая криниченька гатою *загачена*, а вже ж тая дівчинонька з іншим *заручена* Чуб. V, 251. А вже ж моє біле личко *ціловане* давно іб. 280; 383. Широкої ворітечка *поодчиняні*, а виднії віконечка *поодсувані* іб. 774. В тебе хата *неметена*, в тебе свита *позичена* іб. 880. То козаки наші новобранці, що *забрані* в неділеньку вранці іб. 937. Божничок вишиваним рушником *навішений* МВ. Будь воно *прокляте* від мене Пир.

Про стосунок підметових (суб'єктних) фраз із пасивними дієприкметниками-предикатами до безпідметових фраз із пасивними дієприслівниками-присудками на *-но*, *-то* [...].

З усіх прикметників дієслівного походження тільки дієприкметники на *-ний*, *-тий* трапляються у функції апозитивно-предикативній: – По середині стіл, зеленим сукном *засланий* Стор. 124. Жупани по коліна, *пошиті* до діла Чуб. V, 307. Парубок у чорному кобеняку, *підперезаний* червоним поясом Стор. 172.

Укінці зазначу, що в українській мові нема ще від деяких дієслів усталених дієприкметникових форм. Діалектично українська мова знає замість дієприкметників на *-ений* форми на *-аний* (*-яний*). Через аналогію з дієприкметниками на *-аний*, як *даний*, *зібраний* та ін. маємо й *несяний*, *навиняний*, *оженяний*, *зачиняний*, *робляний*, *ношаний* та ін. Літературна мова усталила форми на *-ений*: *несений*, *роблений*, *зачинений*, *навинений*, *ношений*, *оженений* та ін.

У народній мові маємо від деяких дієслів паралельні дієприкметникові форми, на *-ний* і на *-тий*. Кажуть: одчинений і одчинятий, одягнений і одягнутий, замкнений і замкнутий, зв'язаний і зв'язаний, забраний і забратий, затягнений і затягнутий, понакривані і понакривати Рудч. II, 141, посланий і послатий Чуб. V, 523, гнений і гнутий, меляний і мелятий Гр. За формами на *-ний* промовляє літературна традиція.

Ще даю на увагу мало обізнаним з українською мовою, що іменних дієприкметникових форм на взір російських літературних *несен*, *веден*, *бит* українська мова не знає. Зосталися тільки форми, що походять від колишніх іменних дієприкметникових форм ніякого роду на *-но*, *-то* і що тепер правлять у фразі за дієприслівники-предикати: *ходжено*, *роблено*, *бито*. [...]

Запитання і завдання

1. Яких активних дієприкметників «не знає українська мова»?
2. Знайдіть у тексті, як про це зауважує П. Житецький.
3. Знайдіть у тексті пояснення, чому колишні дієприкметники на -чий перейшли в категорію прикметників?
4. Якими семантичними і граматичними особливостями характеризуються прикметники на -уч-, -ущ-, -ач-, -ащ-?
5. Проаналізуйте наведені в тексті приклади з названими суфіксами. Відзначте, які з прикметників дієприкметникового походження активно вживаються в сучасній українській літературній мові?
6. Вкажіть на особливості словотвору українських ад'єктивованих прикметників.
7. Які синтаксичні функції виконують прикметники дієприкметникового походження?
8. Як здійснюється переклад російських дієприкметників на -щий в українській мові?
9. Знайдіть у тексті, що сказано про прикметники дієслівного походження на -лий.
10. Зверніть увагу на наведені в тексті приклади з прикметниками на -лий, назвіть ті з них, які вживаються в сучасній українській мові.
11. Чи властиві українській мові прикметники на -вш(ий)?
12. Чи властиві українській мові прикметники дієприкметникового походження на -мий? Які є відповідники їм в українській мові?
13. Що у тексті сказано про прикметники дієприкметникового походження на -ний?
14. Яку синтаксичну функцію в реченні виконують прикметники на -ний?
15. Які паралельні форми до прикметників на -ений є в українській мові?

Курило О. Б. Спроба пояснити процес зміни *o, e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів // Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН, № 80. – Київ, 1928. – 87 с.

„Dans toute langue, les phonèmes sont étroitement liés les uns aux autres; ils constituent un système cohérent et fermé, dont toutes les parties se correspondent. C'est le premier principe de la phonétique; il est d'une extrême importance, car il établit qu'une langue n'est pas constituée de phonèmes isolés, mais d'un système de phonèmes“.

J. Vendryes. Le langage, p. 40.

„Un enseignement plus générale qui résulte des faits exposés, c'est qu'un état phonétique donné n'est pas un ensemble de résultats morts, mais un système de tendances qui agissent en tant que telles et non seulement par leurs résultats“.

A. Juret. Essai d'explication de la transformation des voyelles latines accentuées *e, o, a* en roman *ie, io, é*. (Bulletin de la Société de linguistique de Paris v. XXIII, p. 155).

Вступ

Той факт, що рефлексії давніх *o, e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (як і деякі інші мовні явища) не залежать від наголосу, а в північних діалектах зв'язані з наголосом, навернув мені думку про можливість двох відмінних процесів, якими відбувалася ця зміна в двох основних групах українських діалектів, південній і північній¹. Друковані праці з української діалектології та етнографії, мої власні діалектологічні дослідження² та рукописний матеріал окремих збирачів³ вказують на дві

¹ Тоб-то в тій групі українських діалектів, де цей процес відбувався незалежно від наголошеності чи ненаголошеності *o, e*. В розумінні цього терміну, як і нижче терміну північний, іду за В. Ганцовим в його „Діалектологічній класифікації українських говорів“.

² Діалектологічні дослідження, які зв'язані з цією темою, я робила за своїх екскурсій: дві екскурсії на Чернігівщину 1923 р. та чотири екскурсії на Поділля 1924, 1925 й 1926 рр. Наслідки моїх дослідів на Чернігівщині це досі три надруковані праці: 1. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів Сновської округи. Київ. 1924 (Збірник Іст.-Філ. Відділу У.А.П., № 21); 2. До характеристики й процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків (Україна 1925, кн. 5); 3. До питання про умови розвитку дисимілятивного акання (Записки Іст.-Філ. Відділу У.А.П., кн. XVI). На названі праці я й посилаюся в цій своїй розвідці.

Зібраний на Поділлі матеріал досі ще не опублікований. Пункти, де я збирала матеріал, будуть у відповідних місцях вказані. Характеристику особам, що правили мені за об'єкти для дослідів подільських говірок, даю не тут, а в передмові до 1-го випуску діалектологічного словника Поділля.

³ Матеріал, не від мене зібраний, склався в мене з записів малописьменних по-українськи, а то й узагалі малописьменних людей, з школярських записів та з діалектологічних записів в окремих пунктах Поділля, що їх місцева інтелігенція робила за мою спеціально для подільських

українські звукові системи, відмінні своїми основними тенденціями, настільки відмінні, що творять дві різні бази для двох різних процесів зміни *o*, *e* в нових закритих складах. Контраст саме тим так яскраво позначається, що матеріал мій походить переважно з крайніх пунктів (найбільший матеріал я збрала на Чернігівщині та на Поділлі), де ці дві мовні системи не перемішалися з собою і не творять проміжних явищ.

Виставлені за motto цитати вказують, яким шляхом іду в поясненні певної мовної зміни, в даному разі зміни давніх *o*, *e* в нових закритих складах. Процес цей я розглядаю не як окреме, відірване від інших мовних процесів, явище: зіставивши ті загальні мовні явища, які й тепер ще живі в українській мові, в її південних діалектах, явища, що свого часу спричинилися до зміни *o*, *e* в нових закритих складах незалежно від наголосу, я даю ту базу, на якій виросла названа зміна, як неминучий результат збігу певних мовних тенденцій.

В дотеперішній лінгвістичній літературі сучасні монофтонгічні рефлексії давніх *o*, *e* в нових закритих складах переважно вважаються за дальші стадії попередніх дифтонгічних рефлексій незалежно від того, чи рефлексія ця відбувалася в північній групі українських діалектів, чи в південній. Проте Р. Брандт допускав, що природніше було-б виводити *i* з *o* та *e* не через дифтонгічні стадії, а в дифтонгах, на які вказують дані діалектології, вбачати явище локальне⁴. Позиція Р. Брандта в цьому питанні невиразна: поряд із наведеним твердженням маємо й „Въ пользу дифтонговъ говоритъ обычность передъ сжатимъ *o* призвукъ: подвергшееся сжатію начальное *o* всегда имѣетъ передъ собой *в*, напр. слово *окно* звучитъ *вікно*“. А ще вище: „Также и малорусское сжатіе м. б. проходило черезъ эти стадіи“, тоб-то через стадії *o*, *uo*, через які проходила й чеська мова.

Неймовірна й безпідставна є друга частина думки В. Шимановського, що „переходъ *o* въ *у* и *e* въ *и*, *ě* и въ *ю* (воль – вуль, несъ – нись, нѣсъ, нюсь) могъ совершиться безъ посредства какихъ бы то ни было другихъ звуковъ, и что въ слогахъ, измѣнившихъ *o* въ *и*, такая замѣна могла произойти лишь подъ влияніемъ аналогіи слоговъ закрытыхъ съ *e*“. Дифтонги має В. Шимановський за явище пізніше, в мовних бо пам'ятниках дифтонги на місці *o*, *e* не відзначені: *у*, *ю* з *o*, *e* в закритих складах не можна вважати за дифтонги: пам'ятники, де такі *у*, *ю* мають місце, писані на території, де відповідних дифтонгів нема⁵.

говірок виготовленою діалектологічною програмою. Особи, що мені подавали матеріал, названі у відповідних місцях. Усім їм, як і всім тим, хто сприяв моїй роботі за моїх діалектологічних екскурсій, я радо складаю тут свою щире, сердечне подяку.

⁴ Лекції по исторической грамматикѣ русскаго языка, читанныя... Романомъ Брандтомъ. Вып. 1. Фонетика. Москва 1892, стор. 96–100. Наведу тут Брандтові слова, щоб спростувати дещо: „Мнѣ казалось бы, къ чему склонень и Ягичъ, что естественнѣй виводить *i* изъ *e* и *o* безъ посредства дифтонговъ, считая дифтонги побочнымъ явленіемъ областной рѣчи“ (стор. 99). Брандт не вказує, де саме Ягіч висловився проти дифтонгічних стадій у переході від *o*, *e* до *i*. У рецензії на П. Житецького „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“ Ягіч пише: „...kann ich mich einverstanden erklären mit den Worten des Verfassers auf S. 115, dass die kleinrussischen Varietäten mit den Diphthongen *uo*, *ie* die wirklichen Stammführer des kleinruss. Vocalismus sind“, d. h. ich fasse die Erscheinung so auf, dass uns die betreffenden Formen deutlich den Weg zeigen, auf welchem das Kleinrussische von dem ursprünglichen *o* bis zum äussersten *i* wandelte“. J. Arch. II, 2, 356.

⁵ Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси. Варшава 1897, ст. 28–29.

Також автори „Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache“, Степан Смаль-Стоцький та Теодор Гартнер, не визнають дифтонгічних стадій у процесі зміни *o*, *e* в *i*. На їх думку втрата *ъ* та *ь* утворила нові умови: консонанти⁶ опинилися в кінці слова або складу, і вся артикуляційна сила й зосередилася на консонантах у незвичній досі позиції; тимчасом попередні вокалі *o*, *e*, скоротившись й ослабнувши, перейшли в *i* (стор. 76–77). Пізніше акад. С. Смаль-Стоцький так висловлюється з приводу дифтонгічних звуків у чернігівських говірках: „Дифтонгічні звуки в чернігівських говорах зявище зовсім не ‚архаїчне‘, а досить молоде – зявище до того не українське, а чуже, противне дотепіршій загальноукраїнській звуковій системі і українській системі наголошування“⁷. Появу дифтонгічних звуків в українській мові С. Смаль-Стоцький пояснює сусідством білоруським⁸.

Цілком ізольовано стоїть у розумінні переходових стадій від *o*, *e* до *i* В. Богородицький. Для зміни *e* > *i* В. Б. допускає дифтонгічну стадію *ie*; перед паляталізованим консонантом елемент *e* був вужчий, і тут дифтонгічний звук *ie*, спавшись з *ie* < *ě*, разом з останнім дав *i*; елемент *e* перед непаляталізованим консонантом діставав відтінок *e^o* і через стадію *ī* також перейшов в *i*. Зміна *o* > *i* відбувалася через стадії *ō* – *ō̄* – *ū* – *u^y* – *y* (*i*)⁹.

В давніх українських мовних пам’ятниках дифтонгічних звуків не відзначено¹⁰. Не від-

⁶ Думаю, що в спеціальних розвідках слід-би держатися міжнародної термінології, – це я й роблю в тих випадках, де певні терміни здобули вже собі широкого вжитку. Справедлива мені видається думка В. Вондрака: „užívám zde většinou běžných mezinárodních terminů grammatických z praktických ohledů, jež jsou na bílé dni, a tak si počínají, jak vidím, i mnozí čeští a polští slavisté. Zamlouvalo by se to ovšem pro všechny!“ Prace lingwistyczne ofiarowane Janowi Baudouinowi de Courtenay, стор. 7.

⁷ Slavia, Ročník VI, seš. 1, 36.

⁸ Slavia, Ročník III, seš. 2–3, 468.

⁹ „Общій курсъ русской грамматики“, Казань 1913, стор. 423 – 424, примітка.

¹⁰ В написанні „Чеолчич“ в купчій В’ятслава Дмитровського, писаній у Львові у вересні–листопаді 1370 р. (дату беру за В. Розовим – „Южнорусскія грамоты, собранныя Владимиромъ Розовымъ“, т. I, Київ 1917, стор. 16–17; А. Соболевський та А. Кримський датують цю грамоту 1371 роком, – див. А. Соболевського „Очерки изъ истории русскаго языка“, стор. 63, А. Кримського „Украинская грамматика“, т. I, вип. 2, ст. 420), не можна, думаю, вбачати дифтонгічний звук по ч. Соболевський (ib.) читає це слово „Чюлчич“, даючи до нього (як і до слів „по нюи“, „Василіов“) примітку, що з *ю* це слово читається в „Aktach grodzkich i ziemskich Rzeczypospolitej Polskiej“ t. VIII, а Головацький читає: по нюи, Василіов, Чеолчич. Розов таку дає примітку до цього слова: „Повидимому нужно читать Чеолчич, но буква *ε* своимъ язычкомъ достигаеть *o*; получившееся сочетание напоминает *ю*, передѣланное изъ *ε*“ (ор. с. 18). Навіть коли й обставати за написанням *eo*, то в цьому можна бачити м’якість попереднього *ч*.

Написання „куождои“ у присязі молдованського господаря Стефана польському королеві Казімірові, писаній у Сучаві 1468 р. („отъ куождои парсоуны“ – див. В. Уляницького „Матеріали для історії взаимныхъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи, Валахії и Турції въ XIV–XVI вѣкахъ“, стор. 106; див. також А. Кримського „Украинская грамматика“, т. I, вип. 1, стор. 148) це технічна помилка замість „коуждои“. За помилку мабуть мав це написання й А. Яцимирський у своїй розвідці „Языкъ славянскихъ грамотъ молдавскаго происхожденія“ (у збірнику „Статьи по славяновѣдѣнію“, вип. III), де те саме місце цитується за Уляницьким „отъ куждои парсуни“ (стор. 158). Загалом у молдованських грамотах знана форма „каждий“, – див. Documentele lui Ștefan cel Mare publicate de Ioan Bogdan, volumul I, II, București 1913. I. Богдан пише в названій присязі

значено дифтонгічних звуків і в південних діалектах українських¹¹. Цей останній факт дав підстави Т. Лер-Сплавінському до здогаду про два різні процеси зміни *o*, *e*. Дозволяю собі навести довшу цитату: „Dotychczas wprawdzie przyjmuje się ogólnie, że dyftongi są

„**ѡт каждоу парсоуны**“ (т. II, стор. 302), додаючи в примітці, що форми „*коуждой*“ в Уляницького та „*коуждой*“ в Калужняцького помилкові: в оригіналі написано „*калждой*“. Інтересно те, що в тій самій присязі і в іншому місці (див. у названій праці І. Богдана, т. II, стор. 300) в оригіналі, як видно з доданої примітки, теж є форма „*калждому*“, яку І. Богдан виправляє на „*каждому*“. Що написання таке двічі трапляється, то можливо, що така вимова становила індивідуальну особливість писаря.

¹¹ Цитата з Лучкая, що її подає І. Галюн у своїй розправі „Як досліджувано українські дифтонги“, взята не з оригіналу і суперечить тому, що в латинському оригіналі сказано: Лучкай дифтонгічних звуків ніде не відзначив. І. Галюн цитує: „На Угорскій Русі в Сатмарскій и Бережскій столицѣ (яко на розгранью Русі) говорять: *кунь*, *вуть*, *пупь*; або *куѣнь*, *пуѣпъ*, *вуѣль*; або *кѣнь*, *вѣль*, *пѣпъ*; і просто – *кѣнь*, *вѣл*, *пѣп*“. М. Lutskey – Grammatika Slavo-ruthena, seu vetero-slavicae et actu in montibus Carpathicis Parvo-Russicae... edita Budae, 1830, с. 5 (Записки Іст.-Філ. Відділу У.А.Н., т. X, стор. 99). На вказаній тут сторінці М. Лучкай пише: „*o* pariter sonat velum *o* latinum. Sed inter Ruthenos in quibusdam partibus velut Hungaricum *ü*, Gallicum *u*, поп *pür*, пост *püsz*t, волум *volüm*, alii demum amant et ut *i* vel *ъ* sam pronunciare, e. g. *пѣп*, *снѣп*, *кѣнь*, *пѣп*, *снѣп*, *кѣнь*, *вѣл*, alii item exemplo Valachorum ducti ut *ou* seu *ъ*, e. g. *снѣп*, *кѣнь*, *вѣл*“. В перекладі на українську мову це буде: „*o* вимовляється (бренить) однаково, що *o* латинське. Але в деяких місцевостях (вимовляється), як *ü* угорське, *u* французьке, поп *pür*, пост *püsz*t, волум *volüm*; інші люблять його вимовляти, як *i* або *ъ*, напр. *пѣп*, *снѣп*, *кѣнь*, *пѣп*, *снѣп*, *кѣнь*, *вѣл*; інші, ідучи за прикладом (зором) Волохів, – як *ou* або *ъ*, напр. *снѣп*, *кѣнь*, *вѣл*“. Так і розуміє Лучкай М. Возняк, – див. його „Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст.“, Львів 1911, стор. 84.

Не вказує на дифтонгічну вимову *ъ* і твердження Йосипа Левицького в його граматиці „Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien“, Перемишль 1834 р. (граматики цієї не маю, нема детального розгляду її у названій тут праці М. Возняка, – посилаюся отже на відповідне місце названої розправи І. Галюна, ст. 100), що звук *ъ* вимовляється в Галичині, як німецьке *ie* в словах *die*, *wie*: в німецькій літературній вимові орфографічне *ie* це довгий високий переднього ряду вузький звук *i*.

Дифтонгічного звука нема й у сполученні *yi*, що ним Верхратський віддає вимову німецького *ü*: „Місто загально у нас в русині уживаного *i*, що повстало з первістного *o* або *e*, чути понайбільше на Угорщині давніші форми, в котрих *o* стісняє ся на *u* або (в порівнянні новіші вже) форми, в яких у переходить на *ö* (звучить майже як *yi* або німецьке *ü*)“ – Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів (Записки Наук. Товар. ім. Шевченка, т. XXVII, I кн., стор. 11).

Сучасний дослідник карпатсько-руських діалектів Г. Геровський відзначає один випадок дифтонгічної вимови, а саме в заперечному слові *niet* (ніт, ні) з *e* нескладовим (Slavia, Ročník VI, seš. I, s. 140). Можливо, що тут маємо вплив дифтонгічного звука у відповідному словацькому слові *nie* (якщо в поблизьких словацьких діалектах нема ідентичного заперечного *niet*), підсилений спеціальною заперечною інтонацією на емпатично подовженому вокалі, інтонацією, яка, думаю, й сама може дати підставу до розщеплення вокаля. Заперечна інтонація, яку-б тут можна допустити, зна на мені з вимови заперечного двоскладового *ńé'é!* у Фельштині на Поділлі: після першого енергично наголошеного складу *ńe* відбувається зімкнення голосників (позначаю це значком *ʹ*), які розмикаються, даючи закритий ненаголошений злегка зредукований *é*. Інтонація тут виразно падаюча з значним інтервалом між двома складами. Подібна інтонація зна на мені й із вимови польського заперечного *ńé!* Це теж падаюча інтонація з двома вершками і значним між ними інтервалом; зімкнення голосників відбувається не всередині, а вкінці; слівце сприймається, як односкладове.

dawniejszą fazą tego samego procesu, który dalej drogą monoftongizacji za pośrednictwem *u*, *ü*, *y* doprowadził ostatecznie do postaci *i*, ale przy bliższym rozpatrzeniu rzecz ta nie przedstawia się tak prosto. Powiązanie wszystkich tych warjantów w jeden szereg zmian fonetycznych, któreby w sposób naturalny jedna z drugiej wypływały, jest bardzo trudne. Niewiadomo, dlaczego droga od wzdłużonego *o* do *u* musiała koniecznie prowadzić przez dyftongi w rodzaju *uo*, *ue*: o wiele prościej przedstawia się przecież rozwój fonetyczny, jaki widzimy w języku polskim, gdzie bez pośrednictwa dyftongów dawniejsze wzdłużone *o* wskutek ścieśnienia (podwyższenia artykulacji) zbliża się do *u* i w wielu gwarach zupełnie się z niem identyfikuje¹². Dalszy zaś rozwój od *u* do *i* drogą stopniowego przesuwania artykulacji ku przodowi (*ü*, *y*, *y'*) jest całkiem prosty (! *O. K.*). Tak więc zupełny brak postaci dyftongicznych w gwarach karpaccich, co z całą pewnością stwierdza Ziłyński, nie dowodzi bezwzględnie ich mniej konserwatywnego charakteru w porównaniu z gwarami pasa północnego, w którym dyftongi spotyka się prawie powszechnie: możliwe bowiem, że rozwój głosowy szedł tu i tam odrębnymi drogami. Małoruska dyftongizacja wzdłużonych *o*, *e* znajduje paralełę w niektórych gwarach wielkoruskich i białoruskich, które – jak to badania najnowsze wykazały – przemawiają mniej lub więcej silną tendencją do dyftongizowania wzdłużonych *o*, *e* (choć w innych zupełnie pozycjach, w zależności od pewnych warunków akcentowo-intonacyjnych). Nie jest wykluczone, że fakta te stoją, mimo odmiennych warunków, w pewnym związku z małoruskimi¹³. A w takim razie możnaby przypuścić, że prasłow. *o* i *e* wzdłużone w zgłoskach zamkniętych odbywało na gruncie małoruskim dwojaki rozwój: w gwarach południowo-zachodnich graniczących z obszarem polskim uległo, tak samo jak w polskim, ścieśnieniu, które doprowadziło do postaci *u* i (*u* w dalszym ciągu *u* przesuwano się ku przodowi, dochodząc przez brzmienia *ü*, *y*, *y'* do *i*); w gwarach zaś północno-wschodnich stykających się z obszarem wielkoruskim i białoruskim ulegało, podobnie jak w tamtych językach, dyftongizacji, która stopniowo (drogą przemian w rodzaju *uo* $\geq$ *ue* $\geq$ *uy* $\geq$ *üy*) doprowadziła ostatecznie również do brzmienia *i*¹⁴.

Два різні процеси переходу *o*, *e* в *i* в двох основних групах українських діалектів допускав й Н. Дурново, причім в обох процесах проміжними стадіями мали бути стадії дифтонгічні. У своїй розправі „К української діалектології“ Дурново з приводу твердження В. Ганцова, що процес аміни *i* < *o*, *e* був єдиний сливе на всьому просторі української мовної території, пише: „Это утверждение основано на наблюдении над судьбой дифтонгов только в северномалорусской области. Но раз фонетический строй северномалорусских говоров издавна коренным образом отличался от фонетического строя южномалорусских говоров, то и изменение дифтонгов могло идти в этих говорах иным путем, чем в южномалорусских, тем более, что в южномалорусском процесс изменения дифтонгов в *i* протекал самостоятельно, а в северномалорусском под влиянием южномалорусских говоров, в которых этот процесс уже закончился. Поэтому

¹² Инакше думає І. Розвадовський про зміну *u* < *o* в польській мові: „Nie ulega wątpliwości, że ze zwężeniem łączyła się pierwotnie i zasadniczo także dążność do dyftongizacji, czyli: długie *a* e o przeszły w zasadzie w $\hat{a}$ $\hat{e}$ $\hat{o}$ długa nosówka w $\hat{a}$ przy ztracie dyftongizacji doszły do krańcowego rozwoju w postaci *o* *i*(*y*) *u* *q*... (Historyczna fonetyka w kolektívnií práci: „T. Benni, F. Łoś, K. Nitsch, F. Rozwadowski, H. Ułaszyn. Gramatyka języka polskiego“. Kraków 1923 str. 75). Дифтонги тут, як бачимо, з кінцевим звуженим звуковим елементом.

¹³ Про питання можливої паралельності української та білоруської дифтонгізації з одної сторони і великоруської з другої див. нижче.

¹⁴ Tadeusz Lehr. З рецензії на „Пробу упорядкованя українських говорів“ Івана Зілінського. RS. T. VIII, 211–213.

вопрос о том, каким путем шло изменение дифтонгов в *i* в южномолорусском, в настоящее время не разрешим. Карпатские говоры выяснению вопроса не помогают, потому что и в них мы имеем более или менее законченный процесс изменения дифтонгов, но несколько в ином направлении; севернокарпатское *i* могло получиться и органически из *ii*, известного нам из карпатских говоров, но скорее всего явилось в результате подражательного процесса под влиянием галицких говоров; среднекарпатское *ii* трудно выводить из *u*, какое имеется в южнокарпатских говорах, в виду того, что старое *u* в среднекарпатских говорах сохранилось¹⁵.

Ті нижче описані мовні тенденції, що й тепер ще живі в південній групі українських діалектів, в зв'язку з тим фактом, що в названій групі дифтонгічних звуків, рефлексів давніх *o*, *e*, нема, вказують, що процес переходу *o*, *e* в *i* не мав у південних українських діалектах стадій дифтонгічності.

Перш як описати всі ті мовні явища, що в південній групі українських діалектів виносять процес переходу *o*, *e* в *i* (ев. в інші рефлекси) в нових закритих складах, я коротко вкажу на ті мовні явища, що йдуть у супроводі з творенням дифтонгічних звуків, рефлексів *o*, *e*, в нових закритих складах, у північній групі українських діалектів. Це потрібне на те, щоб, зіставивши основні мовні явища в дифтонгічних діалектах з основними явищами в діалектах південних, вказати на їх цілковиту відмінність, на брак у південних діалектах всіх тих головних моментів, що спричинилися до дифтонгізації *o*, *e* в північних українських діалектах. На дотичні явища північні я тут коротко вказую: детальніше вони схарактеризовані в моїх надрукованих уже працях. Див. вище на ст. 167–168 прим. 2. Там дана й характеристика дифтонгічним звукам.

Явища, що тісно зв'язані з дифтонгізацією *o*, *e* в північних діалектах українських, такі:

1. Шляхом фонетичним дифтонгічні звуки розвинулися в новому закритому складі тільки під наголосом. В ненаголошеній позиції дифтонгічні звуки в закінченнях – явище морфологічне, а не фонетичне¹⁶.

2. Більш-менш однакова квантитативність усіх наголошених вокалів. Див. Хор.¹⁷ § 3. (Меншу квантитативність *u* та *i* поясню умовами творення цих звуків). В інших чернігівських говірках крім хороборської я теж не відзначила різниці між квантитативністю наголошених вокалів різного тембра. Див. В. Ганцов. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку¹⁸.

¹⁵ Slavia, Ročník IV, 1925–1926, ст. 128.

¹⁶ Дифтонгічний звук у ненаголошених прикметникових закінченнях має аналогію у відповідних численних наголошених закінченнях прикметникових. Подаю тут вибрані з розвідки Л. Булаховського „Наголос українських прикметників“ (Записки Іст.-Філ. Відділу У.А.Н., кн. XIII–XIV) прикметники з наголосом на кінцевому складі: старий, товстий, радий (і радий), малий, слабкий, блідий, вороний, глухий, густий, дорогий, живий, золотий, кривий, крутий, лихий, молодий, нагий, німий, половий, пустий, рудий, святий, скупий, дурний, тупий, худий, твердий, прямий, кривий, новий (і новий), плохий, волосяний, бортяний, земляний, косяний, водяний, смоляний, льняний, шкляний, дощаний, кам'яний та ин. Також: слабкий, хисткий, крихкий, м'який, липкий та інші з суфіксом *k*.

¹⁷ Скороченням Хор. позначаю свою працю „Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів“. Київ 1924.

¹⁸ Записки Іст.-Філ. Відділу У.А.Н. кн. II–III, ст. 124.

3. Енергічна експіраторна сила та значна квантитативність наголошеного складу проти ослаблення, квалітативного й квантитативного, складів ненаголошених¹⁹. З досліджених від мене чернігівських говірок найсильніше це явище проявлене в Хоробричах. Див. Хор. §§ 3, 5; також Дис. ак.²⁰, ст. 60–67.

4. Падучий напрям наголосу, передусім експіраторної сили, в наголошеному складі²¹. Див. Хор. § 2; Дифт. зв.²² ст. 19–33.

5. Напружена лябіовеляризація *ev.* паляталізація консонантів перед наголошеним вокалем. Хор. §§ 11, 12; Дифт. зв. 19–33.

6. Неоднотайне творення наголошеного вокаля, зв'язане з напруженою лябіовеляризацією *ev.* паляталізацією консонантів перед наголошеними вокалями і з падучим напрямом наголосу в наголошеному складі: починаючися вузько й напружено, наголошений вокаль укінці слабшає й ширшає. Див. Хор. § 4.

Для інших чернігівських говірок крім хороборської я ще не мала нагоди висвітлити останнє явище тим матеріалом, який в мене є. Про неоднотайність творення дифтонгічних звуків див. Дифт. зв. ст. 19–33. Неоднотайне творення інших наголошених вокалів виразніше й частіше виступало в Хоробричах, як в інших чернігівських говірках. Наводжу тут слова, що характеризують це явище, одного з найкращих моїх об'єктів для досліду хороборської говірки, неписьменної Ганни Лавріненкової. Коли я вимовляла наголошене *e* в слові *eńé*, як його звичайно вимовляють в українській літературній мові, без кінцевого поширення й ослаблення, і спиталася Ганни Л., чи як слід вимовляю це слово, вона мені відповіла: *wi kàžăt'ã grǒstã, atrúbãm, a ɥnas trěbã z ařazkãju*. А свекруха Ганнина Хведоска Л., що на той час була в хаті, додала: *na weř jãzik*. Див. Хор. ст. 32. Подаю тут приклади на виразно неоднотайного творення наголошених вокалів в чернігівських говірках (крім с. Хоробричів). Сильніша позиція наголошеного складу, сильніша позиція слова, взагалі всі ті моменти, що підсилюють наголошений склад у слові, спричиняють до виразнішої неоднотайності в творенні наголошеного вокаля.

Дифтонгічні говірки²³.

с. Шабелинів: *na gǒzi, stěni* (стіни, через аналогію до форми однини *stenà*);

с. Лутова: *gǒbiće, prawǒdãt', bábã, pãrãbãk*²⁴;

¹⁹ Це має силу, як загальна тенденція фізіологічна, – тут не взято на увагу окремих випадків, де з певним ненаголошеним складом зв'язана важлива його функція в слові.

²⁰ Скороченням Дис. ак. позначаю свою розвідку „До питання про умови розвитку дисимілятивного акання“ в „Записках Іст.-Філ. Відділу У.А.Н.“, кн. XVI.

²¹ Даю на увагу твердження Е. Зіверса: „Die Diphthongierung von *e, õ* zu *ea, oa* (тоб-то дифтонгічні звуки з кінцевим ширшим звуковим елементом О. К.) setzt aus phonetischen Gründen jedenfalls zunächst fallenden, vermutlich von Hause aus zugleich geschleiften Ton voraus“. Eduard Sievers: Steigton und Fallton im Althochdeutschen mit besonderer Berücksichtigung von Otrfrids Evangelienbuch“ в „Aufsätze zur Sprach- und Literaturgeschichte. Wilhelm Braune zum 20 Februar 1920 dargebracht von Freunden und Schülern“. Dortmund 1920; ст. 158. І далі на тій самій сторінці в примітці: „Bei steigendem Ton ergibt *e* vielmehr die Diphthongierungsform *ei*“.

²² Скороченням Дифт. зв. позначаю свою розвідку „До характеристики й процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків“ в „Україні“ 1925, кн. 5.

²³ Про положення названих тут сіл проти більших пунктів, що їх можна й не на детальній географічній карті знайти, див. Дифт. зв. стор. 14–15.

²⁴ Знаком *ã* позначаю вузький *a*.

с. Виповзів: pòjezd, bõhu, bõže(ä), žwõnãt', wõl'ã, kalõdežã²⁵, parõm, dãrõhi, hõd'i, nõsãci, nõsãt', dõbri, dõjeť', steklõ, hnezdõ; màk, da màtëri, pãrãbãk; astër, kazëlec, ãnhëli, panëslì, wedërce, tixënkì; babùšã;

с. Вибли: hõre, hõrečko, brõwi; ehè, berè, pèrwe, trèba, z mène, zalatënkì;

с. Баба: mõt'ã, hõd'i, hõre, zdalõs'ã, ne xõču;

м. Березне: u põl'i, wõdit', za bõčku, hawõrit', čirwõni, drõwa, hõrad, karõwa, paprõdãu., krutarõha, u warõt'ãx, xõlad, lõdka, salõmenik, kõnika, šãukõwië, hatõw(u)o, stõraž; màtka, bãčite; ehè, umèr, žiwè, tibè, sïbè, tepèr, praxadèc, kanèc, pamèrzli, zapèrlì, prinësla, wtërtì, pasèdãt', jèsip, u berèznõ(u)m;

м. Стільне: õl'ho, põjës, zwõnet', čabõt'ãx, bõbu, rõbit', na warõt'ãx, prõsto, xlõpec, okõnečko, dõma;

с. Змітнів: põle, põlemo, paulõ; pãwãl; perè, umrèm, žiwèm, tepèr, sèrcã (nom. sg.), alèno, dèrewa; wùxa;

м. Мена: kalõdeža, abharõžden, h'õre, xõdet', sõkal, asõbi; bùdeš.

Монофтонгічні говірки (тут це явище виступає значно рідше, як у дифтонгічних говірках):

м. Остер: hõrãd; bàt'uška; idè, astër, pã sèlax, prãserèdãk (= острів) awèčãk, nèwadãm;

с. В'юнище (коло Сосниці): ehè, konèm;

с. Козилівка: dèwet', dèset'.

Наведені приклади показують, що найчастіше неоднотайна артикуляція звязана з звуками *o*, *e*. Наголошені вокалі неоднотайної артикуляції треба тут так приблизно розуміти: $\acute{e} = \acute{e}e^a$, $\acute{a} = \acute{a}(u)\acute{a}$, $\acute{o} = \acute{o}o^o$, $\acute{u} = \acute{u}u^o$.

7. а) Що енергічніше є творення наголошених *o*, *e*, то ці вокалі вужчі²⁶. Напруженість позначається тут не тільки звуженням вокаля, а й творенням переходових звуків: вужчого переходового звука між попереднім консонантом і наголошеним вокалем, ширшого переходового звука між попереднім наголошеним вокалем та наступним консонантом. Див. вище пункт 6 укінці. Див. Хор. § 4, Дис. ак. ст. 68.

б) Ослаблене творення вокалів призводить до їх поширення. Це має силу і для кінцевого ослабленого елемента наголошеного вокаля, і для ненаголошених вокалів (див. Дис. ак., стор. 68) не тільки в чернігівських акучих дифтонгічних говірках, а й в окучих дифтонгічних говірках: ненаголошені *o*, *e* в чернігівських дифтонгічних го-

²⁵ Різних відтінків *l*, від *l* злегка вищого власного звука, як *l* російське (і польське, в кого воно не перейшло в *ц*) до *l* злегка нижчого власного звука, як *l* німецьке, я все позначаю тут знаком *l*.

²⁶ Сильніша експірація звужує звук. Див. Untersuchungen über Lautbildung von Dr. Ernst A. Meyer. Die Neueren Sprachen 1910. Ergänzungsband. Festschrift Wilhelm Viëtor. Marburg, стор. 166. Thomson Alexander. Beobachtungen zur russischen Aussprache. Zeitschrift für slav. Phil. 1925, B. II, Heft ½ стор. 34; ib. Heft ¼ стор. 391. A. Meillet L'accent quantitatif et les altérations des voyelles. MSL, v. 21, f. 3, p. 109.

Твердження, що енергічніша артикуляція, звязана з сильнішою експірацією, звужує *o*, підсилюючи його початковий вужчий переходовий звуковий елемент, можна підперти й такими окремими, переважно з психічним натиском уживаними словами, як хороборське випадкове bõl'ãj проти загалом уживаного bõl'ãj , як хороборські тільки пісенні форми maŋuodka , sasõnka проти звичних maŋõdka , sasõnka , як лутавське puõdaleko , як білоруське mũioho (див. Дифт. зв. ст. 18; 20), де й нема потрібної тут для дифтонгізації *o* умови – закритости складу.

вірках ширші звуки, як наголошені *o*, *e*. Широкі відтінки ненаголошених *o*, *e* в звязку з їх ослабленою наголосовою силою це ті моменти, що не дають названим ненаголошеним вокалям можливості дифтонгізуватися.

Явище, у цьому пункті вказане, є вияв дисимілятивного принципу, який у сприятливих умовах призводить до дисимілятивного акання. Див. Дис. ак., стор. 67–72.

8. У звязку з ослабленою вкінці артикуляцією наголошеного вокаля наступний консонант стикається з ним легко, тоб-то консонант, що безпосередньо йде за наголошеним вокалем і що кінчає собою склад, не обриває попереднього вокаля на місці сильної його артикуляції, а вже в ослабленому елементі, і сам артикулюється ненапружено. Із консонантом наступного складу кінцевий консонант попереднього складу теж легко стикається, не асимілюючися йому (Хор. § 10): в чернігівських говірках дзвінкі консонанти перед глухими загалом не втрачають голосу і не стають напруженішими, тоб-то не переходять у відповідні глухі (*palážka*, *nižši*, *dùbčik*, *hlibši*).

Перш як на підставі відзначених тут живих іще язикових явищ вказати, як відбувся процес дифтонгізації в тих дифтонгічних говірках, де дифтонгічний звук, маючи початковий вужчий елемент, падучої сонорності, я спинюся на питанні, що на сучасному українському (та білоруському) ґрунті не має безпосередньої живої підстави, а саме на питанні про зміну квантитативності *o*, *e* в новому закритому складі в звязку з ослабленням і втратою слабих піввокалів.

Від Міклошича починаючи встановилася гіпотеза про звязок зміни *o*, *e* в нових закритих складах з довгістю *o*, *e* в цих умовах. Проте Ягіч у своїй критиці „Лекцій по історії руссаго языка“ А. Соболевського відхиляє гіпотезу про замінене подовження *o* та *e* в звязку з втратою наступних слабих піввокалів: „И противъ этого положенія можно бы очень много возражать, напр. спросить бы, почему это дѣйствие не распространяется на остальные гласныя, а только на *o*, *e*?“²⁷ Ще не так категорично висловлюється Ягіч у цитованій уже тут рецензії на П. Житецького „Очеркъ...“: „Aber selbst das ist mir nicht sicher, ob jedes *o* in dieser Weise gedehnt war“²⁸.

Проти замінного подовження *o*, *e* висловився й ак. С. Смаль-Стоцький²⁹.

²⁷ Критическія замѣтки по исторіи руссаго языка. Сб. отд. русск. яз. и слов. РАН 1890, т. 46, ст. 33–34.

²⁸ J. Arch. II, кн. 2, ст. 355, – мова тут про *o* в новому закритому складі в українській мові..

²⁹ Gramm. d. ruth. (ukr.) Spr. ст. 76–77; Slavica, Ročník III, seš. 2. a 3, ст. 467; Ročník VI, seš. I, 33–34.

Даю тут на увагу, що А. Juret у цитованій вже тут (див. ст. 1) розвідці своїй відхиляє гіпотезу про подовження *e*, *o* в романських мовах, яке ніби має стати за одну з умов дифтонгізації. Вихідний пункт для дифтонгізації А. Juret бачить у самому факті наголошеності *e*, *o* (ор. с. 138; 140). Jules Ronjat в розвідці „Accent, quantité et diphthongaison en roman“ (Bulletin de la Société de linguistique v. XXIV, 1923) вважає, що умовою для дифтонгізації мусить бути певна довгість: „On admet généralement que la diphthongaison est due à la longueur de la voyelle interessée; il vaudrait mieux dire, je crois: la diphthongaison suppose une certaine longueur; il y a toujours quelque difficulté, dans la parole comme dans le chant, à filer un son bien égal pendant une durée notable“ (ст. 357). „Une certaine intensité, que varie avec les langues et avec les époques, peut entraîner un vacillement du son, surtout s’il est tenu pendant une certaine durée“ (ст. 366).

Р. Брандт відносить подовження *o*, *e* до доби спільнослов'янської: українське звуження *o*, *e* в закритому складі це слід давньої квантитативності не спільноруської, а спільнослов'янської³⁰.

Детально розвиває таку думку А. Шахматов.

Шахматов допускає, що ще на спільнослов'янському ґрунті *o* та *e* в позиції перед складом з півкоротким *ъ*, *ь*, *ї* були півдовгими закритими звуками *ō*, *ē*. Підпору тому, що *o* у вказаній позиції не було коротке, Ш. бачить у серб. *дѣм*, *кѣст*, *мѣј* та ін., словен. *p̄ds*, *b̄og*, *tv̄j* та ін., поль. *bóg*, *sól* та ін., чеськ. *bůh*, *kůň* та ін., вх. луж. *kón*, *bón*, укр. *дім*, *сінь* та ін., де *i* веде до дифтонга *uo* з *ō*. Можна-б, думає Ш., допустити, що *ō* замість *ō* з'явилося в окремих слов'янських мовах, а не за спільної слов'янської доби, але імовірніше виходить тут із двох моментів: перший, ще за спільнослов'янської доби, коли *ō* переходило в *ō* півдовге через свою позицію перед півкороткими *ъ*, *ь*, *ї*, а другий – в окремих слов'янських мовах, де півдовге *ō* переходило в *ō* довге в зв'язку з втратою в наступному складі півкороткого вокаля. Таких двох моментів вимагає саме українська мова: укр. *рѣр*, звідки *риор*, *рир*, *рѣр*, *рір*, не можна виводити з спільноруського *роръ* з коротким *o*, бо спільноруські напр. *korol'ъ*, *torozъ* не дали укр. **koril'*, **mogiz*; отже, *рір* веде або до спільноруського та спільнослов'янського *роръ* з *ō* або до спільнор. та спільносл. *роръ* з *o* півдовгим. Але в серб. і словен. *рѣр* *o* коротке, також чеська й польська мова не знають тут звуженого *o*, – через те більше сили має другий здогад: *ō* у вказаних вище умовах на спільнослов'янському ґрунті змінилося в *ō* півдовге. (Підпору тому, що півдовге *ō* було закритим, Ш. бачить у розщепленні його на *uo* в окремих слов'янських мовах). Відповідні міркування наведені й що-до *e*³¹.

А. Мейє має спільнослов'янські *o*, *e* за звуки короткі, а подовження їх – за явище секундарне, властиве окремим слов'янським групам: „Malgré leur extension, ces allongements sont de date dialectale“³². Ближче на цьому питанні Мейє не спиняється.

Н. Трубецької у своїй розвідці „Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit“, спираючися на тому, що українська (та білоруська) дифтонгізація відбувалася одночасно з втратою піввокалів і що дифтонгізуватися могли тільки старі *o*, *e* подовжившись, робить висновок, що втрата піввокалів у південноруській групі тоді сталася, коли ще існувала давня квантитативність вокалів. Подовження старих *o*, *e* відбулося ще за праслов'янської доби наслідком ослаблення піввокалів ще перед втратою³³.

Замінне подовження знають латиські діалекти; воно тут в окремих говірках зв'язане з падуchoю інтонацією. Див. Dr. J. Endzelin. Lettische Grammatik. Heidelberg 1923: „Für die livonischen Mundarten ist der regelmässige Schwund der gemeinlettischen Kürzen der Endsilben geradezu charakteristisch... Vor stimmhaften Konsonanten wird dabei ein kurzer Vokal der unmittelbar vorhergehenden Wurzelsilbe gedehnt“. І далі в примітці: „Die so entstandene Länge wird in Dondangen, Ruhtern u a. mit fallender Intonation gesprochen, anderswo, z. B. in Sussikas, mit dem Dehnton“. (ст. 55–56).

³⁰ Ор. с. 99–100. Див. також його „Начертание славянской акцентологии“ СПб. 1880, ст. 203–212.

³¹ Очерк др. пер. ист. русск. яз. ст. 3; 5.

³² Le slave commun §§ 120; 121.

³³ Zeitschrift für slav. Phil. B. I, ст. 299–300.

Як сказано, наголошені вокалі, не виключаючи й дифтонгічних звуків, квантитативністю більш-менш рівні. Такі поодинокі факти в мовних пам'ятниках, як воовьца в Галицькій Євангелії 1266–1307 р.³⁴, вѡца, о вѡци в Полікарповій Євангелії³⁵, не можуть правити за підставу твердження, що *о* тут довший звук, як інші вокалі³⁶.

Форми *вууль*, *куунь*, що їх Шишацький-Ілліч записав у Глухівському повіті на Чернігівщині³⁷, можна, думаю, пояснити близькістю складових елементів дифтонгічного звуку *ио*, що мало вправне вухо (звичайно асимілюючи те, що чує, з набутими авдиційно-графічними звичками) сприймало за *и*.

У Брандта сказано: „Кое-гдѣ (въ Гродненской и Ковенской губ.) слышится, будто бы, вмѣсто сжатаго *о* просто *ѡ*; если это вѣрно, то въ этомъ можно видѣть глубокой архаизмъ“³⁸. Наскільки відомо, інших даних крім цієї чутки нема на більшу довгість *о* проти інших вокалів, хоча-б і не з української мовної території.

Гіпотеза про зміну квантитативності вокалів у зв'язку з ослабленням та втратою давніх слабих піввокалів у тих мовах, де нема живих слідів давньої квантитативності, можлива в як-найзагальніших рисах. Можна допустити, що в певних східнослов'янських діалектах, у яких пізніше певні умови фонетичні призвели до дифтонгізації *о*, *е* в нових закритих наголошених складах, вирівнювання квантитативності вокалів відбувалося в зв'язку з ростом еспіраторної сили та ослабленням піввокалів у слабій позиції: ішло загальне підсилення наголошених складів і загальне ослаблення складів ненаголошених³⁹, – це, треба думати, і сприяло тут втраті давньої квантитативності вокалів. Проте треба допустити, що таке зодностайнення квантитативності не було ще поширене на всі вокалі, коли відбувався процес дифтонгізації: *о*, *е* у другому закритому складі повноголосих форм були ще мабуть меншої квантитативності, як старі *о*, *е* в новому закритому складі. Крім надто малої для дифтонгізації квантитативності могло ще на перешкоді до дифтонгізації таких *о*, *е* стояти і їх тоді ще менша еспіраторна сила й ширше творення проти *о*, *е* старих. Меншої проти інших вокалів квантитативності були очевидно й *ъ*, *ь* у сильній позиції⁴⁰.

³⁴ А. Соболевскій. Очерки изъ ист. русск. яз. ст. 24. А. Крымскій. Укр. грамм., т. I, вып. I, ст. 143.

³⁵ А. Соболевскій. ор. с. 39.

³⁶ В. Шимановскій у наведеній вище праці думає: „Что касается написаній въ родѣ воовьца, воовьчихъ, вѡца, вѡци (которыя = во овьца, во овьчихъ и т. д.), то, по нашему мнѣнію, они приобрѣтають доказательную силу лишь въ томъ случаѣ, если будетъ доказано, что они появились не въ силу того же обстоятельства, по которому явились написанія: боогу, идооша, коолижьто, держашеть, идуущимъ и т. п.“ (ор. с. ст. 30). Див. також проф. А. Є. Кримскій. Деякі непевні критерії до діалектологічної класифікації старо-руських рукописів. Відбитка з „Наукового Збірника присвяченого проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині“ Львів 1906, ст. 1–12. Виставлені в цій праці аргументи й досі зберігають свою довідну силу.

³⁷ Черниговск. Губ. Вѣдомости 1854. 47. Часть неоффиц. ст. 311. Цитую за П. Н. Тихановичем: Брянскій говоръ. Сборн. отд. русск. яз. и слов. РАН. т. 76, 1904, ст. 123.

³⁸ Ор. с. 100.

³⁹ Про подовження безпосередньо переднаголошених *а*, *я* (*е*) в певних умовах див. мою розвідку Дис. ак.

⁴⁰ Яків Головацький у своїй граматиці 1849 р. пише, що *е* вимовляється в горах Самбірської округи та на угорському боці в так званій Країні, як „полуласна *ь* (стиснене коротке *е*: днь, пнь, тьпърь, държитъ, ньнька. Є то винятковий вимоворъ, але забытокъ колишнього може обще уживаного

Всі відзначені вище живі ще мовні явища в зв'язку з природою дифтонгічних звуків падучої сонорності, де початковий звуковий елемент вужчий, таке дають розуміння процесу дифтонгізації в українських та білоруських дифтонгічних говірках.

Втрата слабих піввокалів позначилася підсиленням усіх нових закритих наголошених складів. Виходячи з напряму наголосу в наголошених складах у чернігівських дифтонгічних говірках, з його падучості, можна думати, що до цього спричинилася втрата піввокалів, яка була зв'язана з експіраторним підсиленням нових закритих наголошених складів: тут сталося перенесення слабкої експіраторної сили піввокалів, що згодом втрапили свою складотворчість, у попередній наголошений вокаль і зосередження наголосової сили на початку наголошеного складу⁴¹.

Підкреслюю той момент, що втрата слабих піввокалів зв'язана була з експіраторним підсиленням не всякого нового закритого складу, а тільки складу наголошеного: підсиленню нових закритих ненаголошених складів стояла на перешкоді загальна тенденція до ослаблення ненаголошеного вокалізму, – звідси й різна рефлексія *o*, *e* (як і *ě*, *ę*) в наголошеній і ненаголошеній позиції в дифтонгічних говірках.

Падучий напрям наголосу, що утворився в нових закритих наголошених складах, міг пізніше поширитися й на інші наголошені складу⁴².

Зміцнення експіраторної сили в зв'язку з втратою піввокалів було в нових закритих наголошених складах більше, як в інших наголошених складах, і це проявилось в сильнішому звуженні *o*, *e* в нових закритих наголошених складах проти *o*, *e* в іншій наголошеній позиції⁴³, тоб-то в сильнішому звуженні тих вокалів, що вони своїм творенням не досить вузькі й не досить широкі, щоб ставити опір зв'язаним з звуженням і з напрямом наголосу змінам. Зосередження наголосової сили на початку наголошеного складу призвело до сильнішого звуження початкових звукових елементів *o*, *e*⁴⁴.

заслуговує на увагу граматики“ (цитую за М. Возняком – Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст. у Львові, 1911, ст. 220). Вказую на цей факт, як на можливість певних ухилів і при зодностайненій квантитативності. Кажу „зодностайненій“, бо думаю, що коли-б тут був ще якийсь інший ухил від звичної для Я. Головацького квантитативності вокалів, він-би і його відзначив.

Думаю, що залежність квантитативності *o*, *e* від втрати слабих піввокалів далася-б почасти вияснити інструментальними дослідженнями над квантитативними змінами вокаля у зв'язку з його підсиленням та ослабленням. Зокрема вказую, що напр. у великоруській літературній вимові „ударенный гласный немного сокращается по мѣрѣ усиления“. Л. В. Щерба. Русск. Гласн. ст. 154.

⁴¹ Див. на ст. 11 в примітці 1. цитати з граматики І. Ендзеліна.

⁴² Пор. Schuchardt-Brevier, „...die Häufigkeit eines gewissen Lautwandels wird zur Allgemeinheit“ (стор. 49).

⁴³ Див. вище на стор. 9 примітку 2.

⁴⁴ Н. Трубецької думає, що в українській мові дифтонгізація *o*, *e* в нових закритих складах сталася наслідком антеципації слабих піввокалів, звужених перед втратою. „Die kl. Diphthongierung war die Folge der gleichzeitigen Wirkung zweier Faktoren: der Länge des *ō* bzw. *ē* und des Schwundes des Halbvokals der nächsten Silbe. Lautphysiologisch kann man sich den Vorgang

Зміцнення експіраторної сили наголошених складів проявилось й у лямбіовеляризації непаліталізованих *i* в сильнішій паліталізації паліталізованих консонантів, що були безпосередньо перед наголошеними *o*, *e*.

Падучий напрям наголосу наголошеного вокаля в експіраторно підсиленому новому закритому складі в зв'язку з напруженою лямбіовеляризацією та паліталізацією попереднього консонанта йшов у парі з неодностайною артикуляцією вокалів у нових закритих складах: напружений вузький звуковий елемент на початку вокаля, ослаблений широкий на кінці. Неодностайна артикуляція найсильніший свій вияв мала в експіраторно підсиленних наголошених *o* та *e* нових закритих складів, тоб-то там, де вокаль з природи своєї нестійкий, уможливив виразну диференціацію своїх складових звукових елементів, тоб-то дифтонгізацію.

Наперед висунені в напрямі до *y*, *i* дифтонгічні стадії з'явилися, думаю, під впливом діалектів південної групи, де $o > i$.

Втрата піввокалів позначилася отже в дифтонгічних говірках з дифтонгічними звуками падучої сонорності, де початковий звуковий елемент вужчий, зміною самих *o*, *e* в новому закритому складі, тоб-то зміною самого вокаля, залишивши попередній консонант, що колись становив з *ъ* або *ь* склад, незмінним.

Вказані тут мовні явища, що спричинилися до диференціації звукових елементів у давніх *o*, *e* в нових закритих складах, становлять, можна думати, базу для дифтонгізації *o*, *e* в тих говірках, де наголошений дифтонгічний звук має ослаблений укінці звуковий елемент. Інший характер дифтонгічного звука міг бути спричинений іншими супровідними умовами. Так, напр., пустошенські дифтонгічні звуки *iē*, *iō*⁴⁵, будучи цілком відмінного від чернігівських дифтонгічних звуків характеру, мали, судячи з відповідних фактів, і іншу базу для свого розвитку: „Отношение между обоими элементами дифтонга *iē* очень разнообразно. Чаще всего *i* является слабѣйшимъ элементомъ и должно быть характеризовано, какъ неслоговое *i* приблизительно той же степени открытости, что и обыкновенное *i* слоговое... Иногда элементъ *i* звучитъ настолько слабо, что долженъ быть признанъ звукомъ въ количественномъ отношеніи редуцированнымъ: *v¹est*i*, pl¹en...* Въ медленной рѣчи немолодыхъ женщинъ оба элемента дифтонга *iē* приблизительно равновѣсны, а слоговая функція распределена между *i* и *e* приблизительно равномерно... Иногда стремление произнести обѣ части дифтонга *iē* съ одинаковымъ вѣсомъ приводитъ къ разложенію *iē* на *ie*, т. е. образованию двухъ слоговъ на мѣстѣ одного. При этомъ – какъ это ни странно – ударение

so denken: ein im Schwinden begriffener „Halbvokal“ zeigt immer die Tendenz sich stark zu verengen; diese Verengung kann schon im Anfang der vorhergehenden Silbe antezipiert werden; die Antezipation geschieht aber nur dann, a) wenn der Vokal der vorhergehenden Silbe nicht allzu eng und nicht allzu breit ist (also nur bei *o*, *e*, aber nicht bei *u*, *y*, *i*, *a*), und b) wenn Anfang und Ende der Vokalartikulation für das Sprachgefühl nicht in einem Punkte zusammenfallen, d. h. wenn dieser Vokal (*o*, *e*) nicht kurz, sondern lang ist“ (op. с. 299–300). (Експіраторній силі тут не дано уваги).

Можливість антеципації зредукованих вузьких піввокалів мало ймовірна в українських і білоруських дифтонгічних говірках, де нема фактів, які-б вказували хоча-б на незначні сліди тенденції до такої вокальної асиміляції.

⁴⁵ Д. В. Бубрихъ. Фонетическія особенности говора с. Пустошей Ягод. вол. Судогод. у. Владим. губ., Изв. РАН, т. XVIII, кн. 4.

как будто обнимает сразу два слога“ (стор. 313). Такой самый приблизительно е стосунок складових елементів дифтонгічного звука *ӣо*, причім елемент *и* частіше тут підпадає квантитативній редукції, як *і* в дифтонгічному звукові *іе̄* (ст. 314).

З усього тут видно, що пустошенські дифтонгічні звуки загалом ростучої сонорности з сильнішим кінцевим звуковим елементом. А з цим звязані й інші язикові явища: „Всякая гласная артикулируется качественно строго равномерно на всем своем протяжении, т. е., какъ она начинается, такъ и продолжается, такъ и кончается. Въ этомъ отношеніи пустошенскій говоръ представляетъ собою полную противоположность напр., московскому говору, гдѣ качественная неравномѣрность въ артикуляціи гласныхъ – явленіе обычное. Приведу примѣръ. Въ то время, какъ *о* въ словѣ ‚возь‘ въ московскомъ произношеніи заключаетъ въ себѣ своеобразный переходъ отъ лабиализаціи усиленной къ лабиализаціи ослабленной, *о* въ словѣ ‚возь‘ въ пустошенскомъ произношеніи лабиализовано съ начала до конца совершенно равномерно; москвичи слово ‚возь‘ произносятъ приблизительно, какъ *v^oas*, тогда какъ пустошенцы произносятъ это слово *vos*“ (стор. 309).

У великоруських дифтонгічних звуках, судячи з описів, переважає ростучий напрям, тоб-то в них кінцевий звуковий елемент сильніший. Проте можливі й хитання в стосунках складових елементів великоруських дифтонгічних звуків. В тотемських дифтонгічних звуках О. Брок⁴⁶ констатує в наголошеному складі в спокійній мові падучий напрям (ст. 21). Проте „Не трудно было подмѣтить случаи, и въ скорѣйшей и въ болѣе медленной рѣчи, въ которыхъ гласную слога слѣдовало опредѣлить, съ одного конца до другого, какъ такую, относительно однообразную артикуляцію. Но безусловно чаще замѣчалось, какъ говору какъ будто было трудно удержать однообразную артикуляцію; гласная масса слога тогда превращалась въ рядъ переходящихъ другъ въ друга оттѣнковъ, въ родѣ болѣе или менѣе яснаго дифтонга, о которомъ можно было установить лишь то, что болѣе узкая его часть – передняя, болѣе открытая – послѣдняя, никогда не наоборотъ; а какую часть считать „слоговой“, какую „неслоговую“ или же только слабымъ переходящимъ звукомъ, это можно было обыкновенно установить для отдѣльнаго случая или извѣстныхъ группъ, но оказалось невозможнымъ подвести всѣ эти случаи подъ общее правило“ (ст. 26). Сказане має силу й для *іе̄* і для *ӣо* (ст. 45–46). Відзначено тут зміни стосунків складових елементів дифтонгічного звука в звязку з зміною інтонації. Ростуча інтонація питання зосереджує силу звука на кінцевому звуковому елементі: „Мѣстоименіе то „*tôo*“ подъ вопросительнымъ удареніемъ принимало видъ *tôo*, названіе „*tôt'ma*“ или „*túot'ma*“ равнымъ образомъ въ выраженіи вопроса или сомнѣнія переходило въ „*tuot'ma*“ (ст. 21)⁴⁷. Хитання відзначає й В. Тростянський у воронізьких дифтонгічних звуках:⁴⁸ коли слово з наголошеним *о* вимовляється приспішеним темпом, то переважає звуковий елемент *о*; проте зрідка бувають випадки, коли при дуже повільному темпі, також у співі, переважає елемент *и*.

⁴⁶ Описаніе одного говора изъ юго-западной части Тотемскаго уѣзда. Сборн. Отд. русск. яз. и слов. РАН. т. 83; 1907.

⁴⁷ Пор. наведене вище на ст. 8 у примітці 1. твердження Е. Зіверса.

⁴⁸ Къ изученію мѣстныхъ говоровъ въ Воронежской губ. Сборн. Отд. русск. яз. и слов. РАН. т. 95, 1920, ст. 7–8.

Великоруські дифтонгічні звуки різняться від українських (і білоруських) не тільки стосунком складових елементів: також і позиція їх не збігається з позицією дифтонгічних звуків в українській і білоруській мові. Шахматов⁴⁹, в. Вайк⁵⁰ та Л. Васильєв⁵¹ встановили незалежно один від одного, що великоруський дифтонгічний звук *io* має місце в наголошеному складі там, де він вийшов з *o* ростучої інтонації: це збігається з певними даними з південних (переважно словинської мови) та західних слов'янських мовних груп. А в українських та в білоруських дифтонгічних говірках дифтонгічні звуки розвинулися незалежно від праслов'янських наголосово-інтонаційних умов, а в певних від звукового оточення залежних наголошених позиціях. Через те, думаю, трохи чи й можна вбачати зв'язок між дифтонгізацією *o*, *e* в українських та білоруських дифтонгічних діалектах з одної сторони і в великоруських дифтонгічних діалектах – з другої (див. вище на стор. 5–6 згодом Т. Лера-Сплавінського)⁵².

⁴⁹ Очеркъ древн. пер. ист. русск. яз. § 3221.

⁵⁰ Zur sekundären steigenden Intonation im Slavischen, vornehmlich in ursprünglich kurzen Silben. Arch. XXXVI, 323–324, 344 і д., 354 (примітка 1), також R. S. VII, 163–164.

⁵¹ Л. Васильєв, О значенні каморы въ нѣкоторыхъ древнерусскихъ памятникахъ XVI–XVII вѣковъ. РФВ. LXXVIII, кн. 3–4, Казань 1918. Ця дуже цінна праця, на жаль, не закінчена.

⁵² Думка Розвадовського та Карського, що в білоруських записках, де однаковим написанням віддано дифтонг з *o* і в новому закритому наголошеному складі і у відкритому наголошеному складі, треба в дифтонгах у відкритих складах розуміти лябіялізовану вимову попередніх консонантів, має підстави. Крім того матеріалу, що дає Розвадовський (МРКJ. I, вип. 2) твердження це можна підсилити й даними з хороборської говірки, де лябіовеляризовані консонанти незалежно від природи їх бувають перед нагол. *o* незалежно від його походження (s^hõn, k^hõnika, kar^hõwa). Лер-С. відкидає таке пояснення (RS. VIII, стор. 254), базуючися на тому, що дифтонги у відкритих складах бувають і по *r* і по *s*, тоб-то по консонантах, що найменш надаються до лябіялізації. Суперечать цій думці дані з хороборської говірки.

Питання про дифтонгічні звуки в східнослов'янській групі зачіпає й М. Долобо в своїй розвідці „Der sekundäre v Vorschlag im Russischen“ (Zeitschrift für slav. Phil. V. III, H. ½), де між іншим розвиває думку про різні умови розвитку дифт. звуків з *o* у великоруській та білоруській мові з одної сторони і в українській – з другої. Дотеперішні детальніші описи білоруських дифтонгічних говірок, де дифт. звук має, як і в півн. укр. діалектах, ослаблений укінці звуковий елемент, не дають підстави думати, що дифтонгічні звуки розвинулися в них в інших умовах, як у півн.-укр. діалектах. Окремі форми, як тпионо (МРКJ. I, вип. 2, стор. 219, також Е. Карській, Бѣлоруссы, II, стор. 130), як *būol'āi* при *bōl'āi* в хороб. говірці (Україна 1925, кн. 5, стор. 18), як хороб. пісенні форми *mafūdka*, *sasūonka* проти звичних у мові *mafōdka*, *sasōnka* (ib.), також півн.-укр. *riōdaleko* (ib., стор. 21) та ін. пояснюються сильнішою позицією, сталою або випадковою, цих слів; причім у дифтонгізації такого *o* проявляються залишки тих тенденцій, що свого часу спричинилися до дифтонгізації *o* в нових закритих складах (див. вище стор. 9, прим. 2). Можливо, що в окремих випадках маємо тут запозичення. Питання це вимагає детальніших і ширших дослідів. Думаю, що в білоруських діалектах, де переважають дифтонгічні звуки з кінцевим сильнішим елементом (ростучий дифт. звук), дифтонгізація *o* могла статися наслідком ростучої інтонації, як і у великоруських дифтонгічних діалектах.

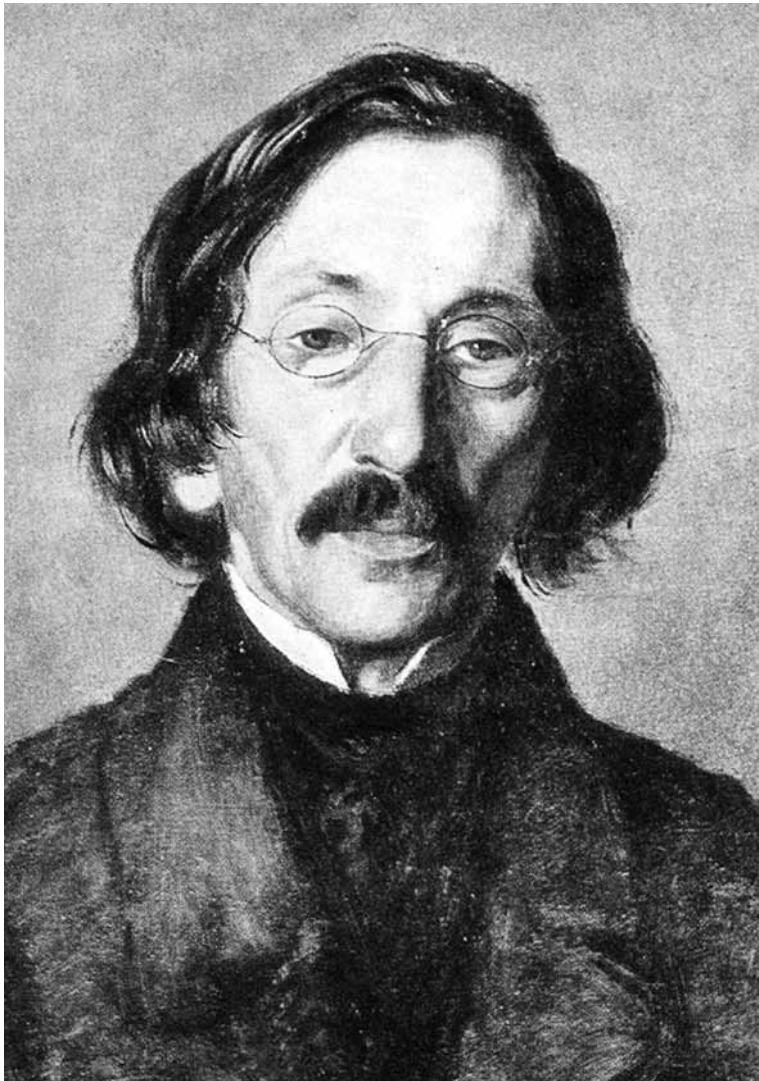
Запитання і завдання

Вступ

1. Який факт наштовхнув дослідницю на думку «про можливість двох відмінних процесів», якими відбувалася заміна давніх *o*, *e* в нових закритих складах у північній і південній групі українських говірок?
2. Які є підстави говорити про «...дві різні бази для двох різних процесів зміни *o*, *e* в нових закритих складах»?
3. Яку думку висловлює Р. Брандт щодо рефлексії дифтонгів у нових закритих складах? Як він пояснює перехід голосних *o* та *e* в інші голосні у нових закритих складах?
4. Як трактують перехід голосних *o*, *e* в *i* в нових закритих складах С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер?
5. Як пояснює цей перехід голосних В. Богородицький?
6. Як обґрунтовує перехід *o*, *e* в *i* в нових закритих складах М. Дурново?
7. Знайдіть у тексті пояснення явищ, які тісно пов'язані з дифтонгізацією *o*, *e* в північних українських діалектах.
8. Хто з учених-славістів уперше висунув гіпотезу про зв'язок зміни *o*, *e* в нових закритих складах з довгістю *o*, *e*?
9. Хто з учених висловлював інші думки?
10. Як пояснює ще явище О. О. Шахматов?
11. Як характеризує спільнослов'янські звуки *o*, *e* А. Мейє?
12. Як трактує ще явище М. Трубецької?
13. З чим пов'язує явище переходу *o*, *e* в *i* нових закритих складах О. Курило?

Пояснення окремих слів

Вокали – голосні звуки;
веляризація – додаткова артикуляція задньої частини спинки язика в напрямку до заднього піднебіння;
експіраторний – видиховий;
квалітативний – якісний;
квантитативний – кількісний;
піввокали – голосні неповного творення (ь і ъ);
рефлексія – процес (шлях) переходу дифтонгів у монофтонги.

Максимович Михайло Олександрович

(03(15). IX. 1804 – 10(22). XI. 1873)

Михайло Олександрович Максимович народився 03(15) вересня 1804 року на хуторі Тимківщина на Полтавщині (нині село Богуславець Золотоніського р-ну Черкаської обл.) у сім'ї зuboжілого дворянина – службовця Шостинського порохового заводу – в будинку бабусі по матері Ганни Савівни Тимковської. Там жив й Іван Назарович Тимковський, «святий чоловік», котрий після смерті свого брата виховав п'ятьох своїх племінників, які всі були письменниками, а двоє з них – професорами¹. Ілько Федорович був доктором права і філософії Харківського університету, а Роман Федорович викладав грецьку та римську словесність у Московському університеті. Сестра їхня Гликерія Федорівна була матір'ю Михайла Максимовича. Батько Олександр Іванович у 1803 році на вимогу діда залишив службу колезького реєстратора у Києві, одружився, і сім'я мешкала на хуторі Старосілля під Переяславом. До трилітнього віку тут жив і Михайло. Потім родина оселилася в діда Івана в Прохорівці Золотоніського повіту. Очевидно, саме дід Іван своїми розповідями про минуле викликав у хлопчика інтерес до історії, етнографії та фольклору українського народу. А рід Максимовичів був давнім козацьким. Витоки його сягають ще XVII століття від пращура Максима Васильківського. Дід Михайла – Іван Максимович – у чині секундмайора пішов у відставку, придбав ґрунт у Прохорівці на Черкащині і заснував там родинне гніздо, в якому й судилося закінчити свій вік його онукові².

У шестирічному віці Михайла Максимовича віддали у Благовіщенський жіночий монастир в Золотоноші, де свого часу здобували початкову освіту всі його дядьки і мати Гликерія. У черниці Варсонофії він вивчав граматику, Часословець і Псалтир. До навчання Михайло був завзятий, серед ровесників виділявся допитливістю, врівноваженістю й самостійністю. Черниця сповіщала рідних, що хлопець добре вчиться й має до цього хист. Це теж помічали його дядьки, і згодом кожний певною мірою сприяв тому, щоб Михайло отримав ґрунтовну освіту й знайшов себе в науці.

У той час, коли Михайло здобував початкову освіту, старший його дядько Ілля Федорович Тимковський за станом здоров'я залишив службу в Харківському університеті й оселився в Туранівці, в маєтку своєї дружини Софії Іванівни Халанської. Згодом її батько став директором новоствореної Новгород-Сіверської гімназії, в якій наприкінці 1812 року й почав навчатися Михайло Максимович. У своїй біографії він згадує, що сім літ у гімназії пройшли для нього як сім місяців.

Після закінчення Новгород-Сіверської гімназії у 1819 році М. Максимович вступив до Московського університету на словесний відділ філософського факультету. Протягом першого року навчання ним опікувався дядько Роман Федорович – професор грецької і римської філології, але в січні 1820 року він раптово помер. А ще й інша біда спіткала Михайла: у цьому ж році ввели плату за навчання. За сприяння дядька Єгора Федоровича, що служив у міністерстві закордонних справ, Михайла Максимовича зарахували до числа студентів, що навчалися за казенний кошт. Для них було запроваджено казарменний режим: підйом – ранкова молитва – сніданок – лекції – їдальня – помешкання пансіонату – вечірня молитва – сон. Витримати такий спосіб життя допитливому мрійникові було нелегко.

¹ Максимович М. О. «Києвъ явился градомъ великимъ...» Вибрані українознавчі твори. – К.: Либідь, 1994; Автобіографія. – С. 389.

² Там само. – С. 11.

Через два роки (у серпні 1821 р.) Михайло Максимович перейшов навчатися на природничий відділ фізико-математичного факультету, чотирирічний курс якого закінчив за два роки. «Про систему рослинного царства» – такою була тема дипломної роботи Максимовича-ботаніка. Згодом цю працю було надруковано в першому номері журналу «Новый магазин естественной истории, физики, химии и сведений экономических» за 1823 рік. Після закінчення фізико-математичного факультету М. Максимовича залишили при університеті для підготовки в магістри.

30 червня 1823 року М. Максимович склав останній іспит й отримав ступінь кандидата наук. На літні канікули він поїхав до України і там познайомився з Василем Опанасовичем Гоголем та п'ятнадцятирічним гімназистом Ніжинської гімназії Миколою Гоголем.

Робота М. Максимовича в Московському університеті розпочалася з упорядкування гербарію, до якого часто заново доводилося збирати та класифікувати рослини. Усе літо 1825 року молодий учений досліджував флору Московської губернії. Опублікована в журналі праця зацікавила фахівців, тому молодого дослідника запрошували на наукові зібрання та дискусії. У листопаді 1825 року М. Максимович почав читати курс господарської ботаніки та садівництва у землеробській школі. У лютому 1826 року він отримав запрошення викладати курс загального природознавства в університетському загородному пансіоні. Згодом молодий учений був асистентом на лекціях у професора Гофмана, після смерті якого він став завідувати ботанічним садом та гербарієм університету. М. Максимович оселився у ботанічному саду, де самі умови сприяли його творчій науковій праці.

У січні 1827 року М. Максимович успішно склав магістерські екзамени й поїхав до України, за якою весь час сумував, бо в душі був справжнім українцем. Його цікавив український фольклор, особливо пісні, і він за будь-якої нагоди їх записував. Використовуючи славистичні розвідки, зокрема «Рассуждение о славянском языке» О. Х. Востокова, «Грамматика чеської мови» Й. Домбровського, «Сербський словник» В. Караджича. Максимович працює над примітками й поясненнями до збірника пісень, що вийшов у Москві в 1827 році під назвою «Малороссийские песни». Пізніше дослідник опублікував ще дві збірки українських народних пісень (1834 р., кн. 1–3 та 1849 р.), яким М. Гоголь та І. Франко дали високу оцінку, зокрема останній наголошував, що видання М. Максимовича мали великий вплив на формування патріотизму в багатьох передових людей України. О. Пушкін використав їх у своїй поемі «Полтава», російський композитор О. Аляб'єв поклав 25 пісень з цього збірника на музику.

У липні 1827 року М. Максимович блискуче захистив магістерську дисертацію з ботаніки. Цей рік для молодого вченого видався щасливим, бо наполеглива праця дала свої результати: підготовлено до друку першу частину фундаментальної праці «Основания ботаники» – «Органология растений».

У 1829 році М. Максимовича затверджують ад'юнктом поза штатом. У 1830 році за допомогою та за активної співпраці з О. Пушкіним, П. В'яземським, Д. Веневітиновим, А. Дельвігом, Є. Баратинським, М. Язиковим він організує видання літературного альманаху «Денница». Перша книжка вийшла в січні 1830 року.

У 1831 році була опублікована друга частина книги М. Максимовича «Основания ботаники» – «Систематика растений», а також інші праці. Маючи такий солідний науковий доробок, відомий не лише в Росії, а й за кордоном, двадцятивосьмирічний

М. Максимович у 1832 році балотується на посаду екстраординарного професора. Документи були надіслані на затвердження у міністерство освіти в Петербург, але в посаді було відмовлено з поясненням, що всі штатні місця зайняті.

У травні 1832 року М. Максимовича з групою ботаніків відрядили на Кавказ досліджувати флору. Для молодого вченого подорож була не лише цікавою щодо наукових пошуків, а й корисною, бо джерела мінеральної води Північного Кавказу сприятливо вплинули на його здоров'я. Через чотири місяці він повернувся до Москви і з новими силами взявся за викладацьку роботу та наукові дослідження. У 1833 році побачило світ одне з перших у Росії популярних видань для народу «Книга Наума о великом Божем мире». Ця праця М. Максимовича витримала шість перевидань. 23 серпня 1833 року М. Максимовича нарешті обрали ординарним професором і завідувачем кафедри ботаніки Московського університету.

Саме в цей час здійснювалася підготовка до відкриття університету в Києві. М. Максимович домагався переведення його до Києва, але керівництво Московського університету не хотіло відпускати молодого перспективного вченого, який за одинадцять років роботи в цьому навчальному закладі «написав сто десять праць. З них лише тільки з однієї ботаніки – п'ятдесят вісім, зоології – чотирнадцять, хімії – чотири, фізики – п'ять. Чотири підручники! А скільки рецензій, критичних статей!»³

8 жовтня 1833 року цар Микола I підписав указ про створення університету в Києві. У ньому зазначалося, що «після переведення Волинського ліцею з Кременця до Києва перетворити оний у вищий навчальний заклад з відповідним поширенням і на твердих основах, переважно для мешканців Київської, Волинської і Подільської губерній».⁴ 25 грудня 1833 року був затверджений статут і штати, а 15 липня 1834 року відбулося публічне відкриття університету св. Володимира.

Щойно стало відомо про царський указ стосовно відкриття в Києві університету, М. Максимович, а особливо його друзі (О. Пушкін, П. Вяземський, М. Гоголь, В. Жуковський) звернулися до міністра освіти С. Уварова з проханням про переведення вченого до новоствореного Київського університету. Але справа посувалася дуже повільно: відпускати молодого професора з Москви не поспішали. Та все ж 4 травня 1834 року М. Максимович отримав наказ про призначення його ординарним професором російської словесності в університет св. Володимира й одночасно деканом першого відділення філософського факультету⁵.

Після передачі справ 5 червня 1834 року він виїхав із Москви, заїхав до батька, побував на могилі матері й 13 липня прибув до Києва. У той же день відвідав попечителя Київського навчального округу фон-Брадке й разом із ним був присутній на першому засіданні університетської ради, на якому на М. Максимовича було покладено обов'язки ректора університету (офіційно затвердили на цій посаді 16 жовтня 1834 р.).

Організувати університет було заскладно: не було свого спеціального приміщення (червоний корпус зведено лише в 1842 році), студенти навчалися в непристосованих кімнатах в різних будівлях на Печерську і Липках. В «Автобіографії» М. Максимович згадував, що приміщення були зайняті хоч і кращі, але незручні, невеликі й жалюгідного вигляду. У 1834 році в університеті навчався лише 61 студент, 27 із них – на філософському факультеті.

³ Глухенький М. Михайло Максимович. – К.: Молодь, 1969. – С. 77.

⁴ Максимович М. О. «Києвъ явился градомъ великимъ...» – С. 15.

⁵ Там само. – С. 399.

Задуми в ректора були великі й перспективні. Він розробив план удосконалення освіти в Україні й прагнув його здійснити. Передбачалося розширити можливості отримувати вищу освіту всіма верствами населення, сприяти розвитку науки, зокрема історії, мовознавства, етнографії, фольклористики тощо. М. Максимович мав намір укласти та видати український словник та підготувати українську енциклопедію, видати нове зібрання українських пісень і взагалі налагодити видавничу справу в Україні. Важлива роль відводилася випускам наукових журналів та інших періодичних видань. М. Максимович вважав це своїм священним обов'язком. Крім обов'язків ректора, в університеті він здійснював великий обсяг лекторської і наукової роботи. Але здоров'я у вченого було слабе, до того ж ускладнювалася ситуація в самому університеті, бо посилювався нагляд міської влади за студентами та викладачами. Ця обставина обурювала ректора, про що він повідомляв своїм друзям. Усе це підштовхнуло М. Максимовича до того, що у кінці липня 1835 року він звернувся до попечителя з проханням звільнити його з посади ректора через хворобу. Одинадцятого грудня це прохання цар задовільнив.

Надану відпустку професор використав на лікування в Криму. Після того він повернувся до Києва й цілком поринув у наукову роботу. Насамперед це були праці з історії – «Исторические заметки», «Об участии и значении Киева в общей жизни России», «О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом», «Обозрение старого Киева» тощо. У написаній 1837 році праці «Откуда идет Русская земля» вчений різко виступив проти норманської теорії походження Русі. Він переконливо доводив, що засновниками Київської Русі були слов'янські племена. У цей період він написав розвідку «Сказання про Коліівщину», яку цензура заборонила друкувати. Вона побачила світ лише після смерті автора. Цими та іншими історичними працями М. Максимович фактично започаткував власне українську фундаментальну історичну науку, розбудив інтерес учених до історії України. Крім того, М. Максимович у 1839 році завершив одну зі своїх найважливіших праць – «История древней русской словесности», кн. 1. Про неї журнал «Современник» писав: «Тут – початок праці прекрасної і загальнокорисної. Автор входить у найцікавіші дослідження з приводу походження різних слов'янських наріч, а потім обчислює в хронологічному порядку всі відомі писемні пам'ятки стародавньої художньої літератури нашої. У його філологічному дослідженні є самотність, своєрідність і докази, які свідчать про уважне і тривале ним вивчення предмета. Тільки подібні праці й просувають науку до її остаточної довершеності»⁶.

У 1840 році М. Максимович подав у відставку через погіршення стану здоров'я – давало себе знати перевантаження роботою, а також те, що посилювалися реакційні порядки в університеті. Професорові була призначена пенсія в розмірі 2/3 окладу, але на неї було важко прожити. Він їде на постійне проживання до батька на хутір Михайлова Гора, що біля Прохорівки.

У 1843 році М. Максимович на прохання попечителя відновлює свою роботу в університеті на кафедрі російської словесності. Не маючи адміністративних обов'язків, учений повною мірою віддається викладанню та науці; він продовжує працювати в Тимчасовому комітеті дослідження старожитностей, а від жовтня 1843 року на особисте запрошення генерал-губернатора погоджується також працювати у Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів.

⁶ Там само. – С. 20.

Лекції професора М. Максимовича приваблювали студентів не лише змістовністю, широтою охоплення матеріалу, доступністю його подання, глибиною знань, а й багатим внутрішнім світом професора. Це була творчо обдарована, чуйна, сердечна людина високої моральної культури, з постійною поетичною стрункою в мові та в стосунках з людьми. Його лекції слухали П. Куліш і В. Білозерський, О. Маркович і Д. Пильчиков, О. Навроцький і П. Чуйкевич. У січні 1844 року М. Максимович познайомився з Т. Шевченком, що було початком їхньої щирої дружби, взаємної поваги й тепла, з М. Костомаровим, якого заохочував до творчої співпраці.

Задумів у М. Максимовича було багато, але не всі їм вдалося втілити в життя, бо стан здоров'я поступового погіршувався. 1846 року професор залишив роботу в університеті й оселився на хуторі Михайлова Гора, де мешкав до кінця своїх днів. На «безкнижжі і безлюдді» жити було нелегко як морально, так і матеріально. Але вчений сповна віддається дослідженням в Археологічній комісії, і в 1845 році виходить упорядкований і відредагований М. Максимовичем I том «Памятников, изданных временной комиссией для разбора древних актов». У 1846 році виходить із друку перший зошит «Старожитностей», підготовлений Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів.

А життя підносило нові випробування. У 1851 році помер батько, через рік – найближчий друг М. Гоголь, у 1853 році померла сестра Олена, яка багато років доглядала хворого брата. Однак і в цей важкий час він працює: пише рецензії та відгуки для журналів «Отечественные записки», «Москвитянин» тощо, статтю «Батьківщина Гоголя», замітки на віршований переклад М. Гербеля «Песнь о полку Игореве».

У 1853 році М. Максимович одружився з дочкою небагатого поміщика Товбача Марією. Професор і далі плідно працює над історією рідного краю, веде активне наукове листування з друзями. Наприклад, у «Филологических письмах к М. П. Погодину», опублікованих 1856 року, він відстоює давність та окремішність української мови. На прикладах із фольклору та «Слова про Ігорів похід» М. Максимович доводив, що українська мова цілком самостійна, а не зіпсоване російське «наречие», як уважав його опонент М. Погодін. Вона зародилася в найдавніші часи, про що свідчать численні українізи в «Слові про Ігорів похід», і самі українці є автохтонами на терені від Дунаю до Дону. Такими сміливими й небезпечними на той час науковими висновками М. О. Максимович вселяв у сучасників-українців почуття гордості за свій народ, обстоював його самостійність, рівність з іншими народами та право на своє життя й національну культуру. А надруковані 1863 року в журналі «День» «Новые письма к М. П. Погодину. О старобытности малороссийского наречия» остаточно завдали поразки погодінській теорії про старшість «великоруської» мови над «малоруською». У 1856 році в «Русской беседе» була надрукована його оригінальна праця «Дни и месяцы украинского селянина».

Наприкінці 1857 року М. Максимович виїжджає до Москви разом із дружиною, бо йому було запропоновано редагування журналу «Русская беседа». Він також тут підготував перший випуск альманаху «Украинец» (продовжувач «Киевлянина»). Тоді ж відбулася зустріч з Т. Шевченком, який саме повернувся із заслання й зупинився в Москві. У червні 1859 року понад тиждень Т. Шевченко гостював на Михайловій Горі й написав тут портрет М. Максимовича та його дружини.

На початку 1861 року в Петербурзі виходить перший номер українського громадсько-політичного журналу «Основа», на сторінках якого було надруковано твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, С. Руданського, Л. Глібова. В одному з випусків М. Максимович

вміщує розвідку «Листи про Богдана Хмельницького». У цей же час він поновлює свою полеміку з М. Погодіним, розпочату ще в 1856 році щодо своїх статей «О старобытности малороссийского наречия» та «О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении новопришлым народом». У 1864 році він видає другу книжку «Украинца», де вміщує нариси про Київ, Волинь та інші міста.

У 1871 році з ініціативи вчених у Києві відбулося велелюдне урочисте святкування 50-річчя наукової й літературної діяльності М. О. Максимовича. Його вітали від Київського, Московського, Харківського, Петербурзького та Новоросійського (Одеського) університетів. Матеріали ювілею вийшли окремим виданням. Тоді ж видатного вченого було обрано членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Помер М. О. Максимович 10(22) листопада 1873 року на хуторі Михайлова Гора. Там він і похований. Михайло Олександрович як людина енциклопедичних знань та широких інтересів головне завдання ученого історика й археолога вбачав не в самодостатньому збиранні скарбів для поповнення музеїв чи приватних колекцій можновладців, а в поширенні знань серед народних мас, у вихованні поваги до рідної історії та культури. Як визначний учений, громадський діяч, педагог і просвітитель, він був одним із зачинателів боротьби за культурний розвиток українського народу.

Література

1. Пономарев С. И. М. А. Максимович. – СПб., 1872.
2. Драгоманов М. М. А. Максимович. Его литературное и общественное значение // Вестник Европы. – 1874. – № 3.
3. Грушевський М. С. М. А. Максимович (1804–1873): Из украинской историографии XIX века // Изв. отд. рус. яз. и словесн. Имп. Акад. Наук. – 1906. – Т. 11. – Кн. 1.
4. Білоконь І. П. Михайло Олександрович Максимович: До 150-річчя з дня народження. – К., 1954.
5. Пархоменко О. М. Питання української мови у працях М. О. Максимовича // Наукові записки Київського педагогічного інституту. Філол. серія. – 1956. – т. 20.
6. Острянин Д. Х. Світогляд М. О. Максимовича. – К., 1960.
7. Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості // Літературно-критичні статті. – К., 1993.
8. Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. – К., 1997.
9. Бойко Н. И. М. Максимович: «Не покину, – поки згину, – мою Україну...»: Історіографічний нарис життя і творчості М. О. Максимовича. – Сміла, 2001.
10. Плачинда В. П. Максимович Михайло Олександрович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 342–343.
11. Творча спадщина М. О. Максимовича. Джерело доступу: <http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/maksymovych.php3>
12. Педагогічне краєзнавство. Джерело доступу: http://kraeznavstvo.at.ua/news/maksimovich_mikhajlo_oleksandrovich/2010-08-30-70
13. Спадщина України. Західно-Українська Асоціація. Джерело доступу: <http://www.spadshina.com/programs/vidatni-ukrayintsi/maksimovich-mihajlo-oleksandrovich/>
14. Знамениті, великі, геніальні люди. Найцікавіше про них! Джерело доступу: <http://100v.com.ua/ru/node/2395>

Основні лінгвістичні праці М. О. Максимовича

1. Мнѣнія о Малороссійскомъ языкѣ и правописаніи онаго // Русск. Зритель. – 1829. – Ч. VI, № 21–22. – С. 71–78.
2. О значении и происхождении слова. // Журн. Мин. Нар. Просв. – 1835. – Ч. 5, кн. 1. – С. 14–27.
3. Пѣснь о полку Игоревѣ. (Изъ лекцій о Русской Словесности, читанныхъ 1835 года въ Университетѣ Св. Владимира) // Журн. Мин. Нар. Просв. – 1836, июнь. – С. 1–23; июль. – С. 439–470.
4. Критико-историческое изслѣдованіе о русскомъ языкѣ // Журн. Мин. Нар. Просв. – 1838. – Ч. 17, кн. 3. – С. 533–563.
5. Исторія древней русской словесности. Сочинение М. Максимовича. – К.: Универ. типогр., 1839. – Кн. 1. – 226 с.
6. О правописаніи Малороссійскаго языка. Письмо къ Основьяненку. // Кіевлянинъ. – 1842. – Кн. 2. – С. 153–180.
7. О малороссійскомъ произношеніи мѣстныхъ именъ. Объ именахъ южнорусскихъ родов // Москвитянинъ. – 1843. – Ч. 1, № 10. – С. 629–630; // Сочиненія. – К., 1889. – Т. III. – С. 329–344.
8. Отрывок из письма о малороссійскихъ собственныхъ именахъ // Москвитянинъ. – 1843. – Ч. 1, № 1. – С. 629–630.
9. Замечанія о системе славянскихъ нарѣчій // Москвитянинъ. – 1850. – № 1. – С. 1–3.
10. Филологіческія письма къ М. П. Погодину // Русская Беседа. – 1856. – Кн. 3. – С. 78–139.
11. Отвѣтныя письма М. П. Погодину // Русская Беседа. – 1857. – Кн. 2. – С. 80–104.
12. Краткій букварь для русскаго народа, изданный Михайлом Максимовичем. – М.: Унив. типографія, 1859. – С. 32 – 56.
13. Новыя письма къ М. П. Погодину. О старобытности малороссійскаго нарѣчія (письма 1–4) // Основа. – 1861. – Кн. 8. – С. 11–12; // День. – 1863. – № 8. – С. 10–12; № 10. – С. 2–5; № 15. – С. 11–14.
14. Къ исторіи малорусскаго языка // Максимовичъ М. А. Собраніе сочиненій. Т. III. Языкознаніе. Исторія словесности. – К., 1880. – С. 183–345.
15. Начатки русской филологіи // Максимовичъ М. А. Собраніе сочиненій. Т. III. Языкознаніе. Исторія словесности. – К., 1880. – С. 25–156.
16. Филологіческія наблюденія и изслѣдованія // Максимовичъ М. А. Собраніе сочиненій. Т. III. Языкознаніе. Исторія словесности. – К., 1880. – С. 156–182.

Собрание сочинений М. А. Максимовича. Т. III. Языкознание. История словесности. – Киев: Типография аренд. Е. Т. Керерь, 1880. – С. 363–401.

История русской словесности древняго периода

Глава I.

О Русскомъ и другихъ Словенскихъ народахъ и о Варягахъ

Народъ Русскій образовался изъ разныхъ отрослей Словенскаго племени, которыя съ незапамятныхъ для Исторіи временъ обитали въ Восточной Европѣ, начиная отъ Карпатъ и Вислы. Сіи первобытные насельники нашего Отечества, въ отличіе отъ прочихъ Словенъ Западныхъ, могутъ быть называемы Словенами Восточными или Русскими. Въ продолженіе многихъ вѣковъ своей древнѣйшей жизни они пребывали въ язычествѣ и состояли изъ множества отдѣльныхъ разноименныхъ отрослей, бывъ извѣстны у иноплеменниковъ и подъ общимъ именемъ многочисленнаго народа Венедовъ, Винидовъ, Антовъ; а Россія была называема Сармаціей, Скибіей, Гардарикомъ. Но во второй половинѣ IX вѣка Словены Восточные стали соединяться въ одно обширное Государство и прозываться Русью, по имени водворившихся у нихъ Руссовъ. Съ тѣхъ поръ наше Отечество представляетъ собою особый – Русскій міръ¹, въ которомъ десятивѣковое развитіе жизни запечатлѣно стремленіемъ къ полному единству, стройной цѣлости и общей самобытности народной. Здѣсь природа Словенская достигаетъ полноты бытія своего, и народность Русская, простираясь на Востокъ, покрываетъ собою уже всю Сѣверную половину Азіи и Сѣверо-западную часть Америки.

Что касается до Западной половины Словенскаго племени, то она распространялась по Европѣ также множествомъ отдѣльныхъ отрослей, изъ различнаго соединенія коихъ образовались потомъ особые народы Западно-Словенскіе. Народы сіи также ознаменовали свою жизнь въ Исторіи многими подвигами; но по раздѣльному другъ отъ друга и одностороннему образованію своему, многіе изъ нихъ не только не могли удержать за собою своихъ прежнихъ земель (напримѣръ Венгріи, С. Германіи) и государственной самобытности, но даже и совсѣмъ утратили свою Словенскую народность (напримѣръ Поморяне и Словены Заодерскіе).

Различая такимъ образомъ въ кругѣ Словенскаго племени двѣ половины – Восточную или Русскую и Западную, въ каждой изъ нихъ мы подразличаемъ еще два разряда: въ первой половинѣ Словенъ – 1) Юго-восточныхъ или Южно-Русскихъ и 2) Сѣверо-восточныхъ или Сѣверно-Русскихъ; во второй – 3) Юго-западныхъ или Задунайскихъ и 4) Сѣверо-Западныхъ или Вендскихъ².

¹ Сіе названіе употребляемо было еще въ началѣ XIII вѣка (у Епископа Суздальскаго Симона).

² Сообразно раздѣленію Словенскихъ языковъ на два разряда, которое предложено Добровскимъ, и Шафарикъ принимаетъ слѣдующее дѣленіе Словенъ: I) Разрядъ *Юго-восточный*: 1-й отдѣлъ – Русскій, 2-й отдѣлъ – Болгарскій, 3-й отдѣлъ – Иллирійскій; II) Разрядъ *Западный*: 1-й отдѣлъ – Ляшскій или Польскій, 2-й отдѣлъ – Чехо-Словенскій, 3-й отдѣлъ – Полабскій.

О Словенах Восточных или Русских³

Первый разряд – Словены Юго-восточные или Южно-Русские. Они составляют коренных насельников Южно-Русского края, занимающего оба-полы Днѣпра, справа до Дуная и Сана, слѣва по р. Деснѣ и Сулѣ къ Дону. Въ этомъ самомъ благодатномъ краю Россіи уже въ отдаленнѣйшіе вѣка развита была осѣдлая жизнь земледѣльческая, особенно между Днѣпровскими Словенами, которые потому и называются у Геродота Скиѳами Оратаями; а торговавшіе съ ними Ольвійцы называли ихъ въ то-же время Бористенеитами⁴, т. е. Днѣпровцами. Въ ближайшее къ нашему древнему періоду время, между отросями Южно-Русскихъ Словенъ – по сказанію Несторову – особенно Поляне отличались семейственностію жизни и кротостію нравовъ. Поляне первые прозвались Русью; ихъ главный городъ Кіевъ сдѣлался матерью городовъ Русскихъ; отъ нихъ разлилась – сперва по Кіевской Русской землѣ или Украинѣ, а потомъ и по всей Руси – новая жизнь ея. Такимъ образомъ они составляютъ главную и средоточную отросль между Словенами сего разряда; а ихъ земледельческая жизнь – основную стихію жизни Южно-Русской. Къ Востоку отъ сихъ Днѣпровскихъ Полянъ жили по р. Деснѣ – Сѣверяне (Птоломеевы Савары), а по Сулѣ Суличи или Суляне. Къ Западу отъ Полянъ

³ Въ исчисленіи Восточно-Словенскихъ отрослей мы ограничились извѣстнѣйшими, находящимися въ нашихъ древнихъ писаніяхъ: но у Географа Баварскаго (жившаго между 869–890 г.) и у Птолемея (жившаго во 2-мъ вѣкѣ) упоминаются еще многія другія. Подробныя соображенія объ нихъ, равно и о прочихъ Словенахъ древняго времени, находятся въ сочиненіи Шафарика *Slowanské Starožytosti, oddíl dégepisny, w Praze 1837*, – которое проливаетъ много свѣта на древнюю Исторію Словенскаго племени.

⁴ Изъ сего видно, что уже за пять вѣковъ до Р. Х. были сношенія Днѣпровскихъ Словенъ съ Греками. Одинъ *Бористенеитъ*, по имени *Біонъ*, былъ (въ 3 в. до Р. Х.) въ числѣ Греческихъ Философовъ Кириной секты. – Въ первомъ христіанскомъ вѣкѣ по Днѣпру путешествовалъ Апостоль Андрей Первозванный и достигши Кіевскихъ горъ предсказалъ, что *на сихъ горахъ возсіяетъ благодать Божія имать градъ великъ бытъ и церкви многи Богъ воздвигнути имать*. Сіе завѣтное преданіе нашихъ предковъ, сохраненное Несторомъ, не подлежитъ сомнѣнію, если принять въ соображеніе то, какъ далеко проникали въ другихъ частяхъ Свѣта первые Проповѣдники Христовой Вѣры; а также и свидѣтельство Оригена (въ III-мъ в.), что Андрей Первозванный проповѣдывалъ въ Скиѳіи, въ которой по показанію Птолемея обитали *Свовены*, т. е. Словены. – Сказаніе Нестора о Князѣ Днѣпровскихъ Полянъ *Кіѣ*, о его хожденія въ Царьгородъ и построении имъ Кіева на Днѣпрѣ и Кіевца на Дунаѣ, также не должно почитать вымысломъ; здѣсь подозрѣніе наводитъ только число *трехъ* братьевъ (Кія, Щека и Хорива): но сколько явленій надо-бы заподозрить, преслѣдуя число 3 или 12, кои такъ часто встрѣчаются и въ Исторіи челоуѣчества и въ Природѣ! – Геродотово названіе Днѣпровскихъ Словенъ *Оратаями* сходно съ ихъ собственнымъ наименованіемъ себя *Полянами*, второе также сохранилось у Нестора и производится отъ Днѣпровскихъ *Полей*. Если сіе имя не встрѣчается у Константина Багрянороднаго и Географа Баварскаго, то это потому, что Поляны въ ихъ время уже прозывались *Русью*, на что особенно указываетъ Несторъ. Но какъ названіе *Польской* земли усвоилось землѣ *Ляшской*; то, вѣроятно для отличія отъ ней, Южно-Русская *Польская* земля или *Поля* Днѣпровскія назвались *Украиною*, именемъ которое въ Южно-Русскомъ языкѣ значило то-же, что и поле.

жили Дrevляне, а за ними Дулебы и Бужане, между коими впоследствии распространились Велыняне или Волынцы, отъ коихъ и Волынь получила свое имя. Къ Югу отъ Полянъ до Чернаго моря и Дуная, простирались Улучи и Тиверцы (по Днѣстру), отличавшіеся воинственностью жизни и множествомъ городковъ. Наконецъ въ составъ Южно-Русскаго народа вошли еще Бѣлые Хорваты, Бойки и нѣкоторые другія отросли, принадлежащія къ Червонной или Галицкой Руси.

Второй разрядъ – Словены Сѣверо-восточные или Сѣверно-Русскіе. Съ древнѣйшихъ временъ они многими отросями жили на востокъ отъ р. Вислы, особенно въ средней Россіи – до Волги, а въ Сѣверной – до озера Ильменя. Словены Ильменскіе, долѣе всѣхъ Восточныхъ Словенъ называвшіеся родовымъ своимъ именемъ, а впоследствии извѣстные подъ именемъ Новгородцевъ, составляютъ главнѣйшую отросль сего разряда. Ихъ Новгородъ задолго еще до IX вѣка извѣстенъ былъ своею торговою промышленностью, коея духъ послужилъ Новгороду къ распространенію его Словено-Русской народности по Сѣверовостоку Россіи. Изъ Новгорода распространилось и первое государственное единство Сѣверной Руси. Словены сіи, по сказанію Несторову, переселились на Ильмень отъ Дуная, и по всей вѣроятности они принадлежали прежде къ Словенамъ Южно-Русскимъ или Скивскимъ (Птоломеевымъ Словенамъ), а близкіе къ нимъ Тверичи – къ Южно-Русскимъ Тиверцамъ (древнимъ Тирангитамъ). Къ Югозападу отъ Новгородцевъ жили Кривичи (Птоломеевы Карвоны). Большая часть сей многосложной отросли, какъ то: Смольняне съ Торопчанами, Псковичи съ Изборцами, впоследствии образовались, вмѣстѣ съ Новгородскими и прочими Средне-Русскими Словенами – Вятичами, Курянами (Птоломеевы Каріоны), въ народъ Великорусскій, собственно Русскимъ у насъ теперь называемый.

Другая часть Кривичей, подъ именемъ Половчанъ извѣстная, послужила средоточіемъ для образованія Дреговичей съ Туровцами, Радимичей и прочихъ Словенъ Сѣверо-западной Россіи въ народъ Литовско-Русскій или Бѣлорусскій, составляющій собою другую часть разряда Сѣверно-Русскаго.

Вотъ три вида Словенъ, носящіе на себѣ общее имя великаго народа Русскаго и составляющіе собою Восточную половину цѣлаго племени Словенскаго. [...]

Глава IV.

О народномъ Руссомъ языкѣ и его видоизмѣненіяхъ

Собственно Русскимъ языкомъ называется у насъ теперь языкъ Великороссіанъ, которые сами себя зовутъ и въ Малороссіи называются – собственно Русскими; народный же языкъ Южной Руси называется обыкновенно Малороссійскимъ нарѣчіемъ, также какъ народный языкъ Бѣлой Руси – нарѣчіемъ Бѣлорусскимъ. Но въ Галиціи и по сию пору тамошній языкъ не пересталъ называться просто языкомъ Русскимъ – тѣмъ именемъ, которое и всей Южно-Русской рѣчи принадлежало изстари, которымъ назвалась она первая, еще прежде чѣмъ усвоилось оно языку Великороссіанъ (какъ и самое имя Руси или Русской земли сперва принадлежало Кіевской землѣ или Украинѣ). Потому имя Русскаго языка въ

обширномъ смыслѣ должно приниматьъ какъ родовое имя, столько же принадлежащее языку всей Южной Руси, сколько и языку всей Сѣверной Руси; и въ такомъ общемъ значеніи Русскій языкъ можно бы называть Восточно-Словенскимъ. Три вида сего языка, принадлежащіе тремъ видамъ Русскаго народа, столько между собою различны, что ихъ можно принимать не какъ три нарѣчія, но какъ три особыя однородныя языка, наравнѣ съ прочими Западно-Словенскими языками, и даже съ большимъ правомъ, чѣмъ языки Польскій, Сербскій, Чешскій и Словацкій; ибо сіи послѣдніе сходнѣе между собою, чѣмъ Южнорусскій съ Великорусскимъ и даже съ Бѣлорусскимъ. И такъ въ кругу языка Русскаго или Восточно-Словенскаго станемъ различать три особыя языка:

1. Языкъ Южнорусскій, которымъ говорятъ во всей Южной Руси – Кіевской и Галицкой.

2. Языкъ Великорусскій, употребляемый всѣми Великороссіянами.

3. Языкъ Бѣлорусскій или точнѣе Литовско-Русскій⁵, принадлежащій Бѣлоруссїи и всей вообще Литовской или Сѣверо-западной Руси.

Древнѣйшую и собственную основу сихъ трехъ языковъ составляетъ языкъ Восточныхъ Словенъ, которымъ говорили они до водворенія у нихъ Руссовъ и до той поры, какъ Церковно-Словенскій языкъ, сдѣлавшись Богослужебнымъ и письменнымъ языкомъ Руси, началъ проникать и въ составъ народнаго языка ея. Измѣненія, происшедшія отъ сихъ двухъ главныхъ и еще отъ другихъ вліяній, при которыхъ совершалось дальнѣйшее развитіе языка Русскаго, относятся уже ко времени образованія Восточныхъ Словенъ въ Русь. Но какъ Восточные Словены еще за-долго до того состояли изъ многихъ особыхъ отрослей, въ разныхъ степеняхъ между собою родственныхъ; то безъ сомнѣнія и въ языкѣ сихъ отрослей уже издревле существовали свои большія или меньшія особенности, которыя и были коренною, внутреннею причиною мѣстныхъ разностей въ языкѣ Русскомъ.

Съ соединеніемъ Восточныхъ Словенъ въ разныя Русскія области возобновлялось и увеличивалось ихъ сближеніе, и внутренняя жизнь опять становилась одинаковѣе, развиваясь подъ вліяніемъ и по образцу господствующаго въ области города. Гдѣ были средоточія Русской жизни, и языкъ того мѣста становился главнымъ, образцовымъ для цѣлой области; распространялись въ ней, онъ объединялъ собою мѣстныя разности, замѣстствуя и самъ отъ нихъ, и развивался въ областныя нарѣчія. Нѣкоторыя изъ сихъ нарѣчій, распространяясь и господствуя въ нѣсколькихъ областяхъ, придали имъ новое единство образованія, и такимъ образомъ составила нынѣшняя особенность трехъ народныхъ языковъ Руси.

1. Языкъ Южнорусскій

Народный Южнорусскій языкъ запечатлѣнъ наибольшимъ единствомъ образованія и состава въ своихъ мѣстныхъ разностяхъ, такъ, что въ немъ можно различить, и то не очень рѣзко, только два нарѣчія: Восточное – Украинское или Малороссійское,

⁵ Въ Малороссїи называютъ его просто *Литовскимъ*, а говорящихъ имъ – *Литвинами*; потому и Сѣверо-западная часть Черниговской губерніи – куда простирались заселенія Радимичей и гдѣ говорятъ по-Бѣлорусски – называется уже *Литвою*.

и Западное – Галицкое или Червонорусское. Сія печать единства на языкѣ Южнорусскомъ служить ручательствомъ за древность его образованія, которое произошло, безъ сомнѣнія, не позднѣе древняго періода, а не въ среднія времена, какъ полагали нѣкоторые⁶, напрасно производя Южнорусскій языкъ отъ смѣшенія Русскаго съ Польскимъ. Такую смѣсь действительно представляетъ книжный языкъ у многихъ Южнорусскихъ Писателей, особливо XVII вѣка, а еще болѣе и прежде у Писателей Литовско-Русскихъ. Но въ народномъ языкѣ Южной Руси Кіевской и Галицкой – своя особенная, собственная и притомъ древняя основа. Заимствованій отъ Польскаго языка въ немъ не много и совсѣмъ нѣтъ въ немъ тѣхъ особенностей, которыми Польскій языкъ отличенъ отъ прочихъ Западно-Словенскихъ. Сими особенностями онъ сближается съ языкомъ Сѣверной Руси, а не съ Южнорусскимъ, у котораго гораздо больше сродства съ Чешскимъ и Словацкимъ, а съ другой стороны много общаго съ языками Словенъ Задунайскихъ. – Потому сродство Южнорусскаго языка съ Сѣверо-западными Словенскими показываетъ гораздо древнѣйшее ихъ общеніе, чѣмъ сближеніе Украины съ Польшею послѣ нашествія Татарскаго. Въ древнія времена Поморскіе Руссы, а еще прежде Волыняне, распространяясь въ Южной Руси, могли языку ея и съ своей стороны придать что нибудь Сѣверо-западнаго. Но въ среднія времена Южнорусскія области находились въ такихъ разныхъ обстоятельствахъ внутреннихъ и отношеніяхъ внѣшнихъ, что языкъ Южнорусскій необходимо образовался-бы въ нихъ гораздо болѣе различнымъ, если-бъ не былъ народнымъ языкомъ всей Южной Руси уже въ древнее время, когда въ ней происходило столь сильное преобразование развитіемъ одной общей жизни. Только тогда языкъ ея могъ образоваться съ такимъ единствомъ состава и духа на столь значительномъ пространствѣ. Образование Южнорусскаго языка сперва въ Украинѣ, потомъ въ Червоной Руси, происходило безъ сомнѣнія подъ вліяніемъ Кіевской или Поляно-Русской рѣчи. Потому и донинѣ Кіево-Переясловская рѣчь, распространенная по всему Запорожскому и Черноморскому краю, есть главная и образцовая разность Южнорусскаго языка, болѣе чистая, чѣмъ Сѣверская, Слобжанская и Волыно-Подольская разности нарѣчія Украинскаго.⁷ [...]

⁶ Такое мнѣніе находится даже и въ Пространной Грамматикѣ *Греча*, гдѣ изложена Исторія Русскаго языка. По словамъ его, Малороссійское нарѣчіе родилось и усилилось отъ долговременнаго владычества Поляковъ въ Юго-западной Россіи и даже можетъ назваться нарѣчіемъ Польскимъ. Но сіе можно сказать не болѣе какъ о нарѣчій *Перемышльской* земли, въ которомъ действительно такъ много Польскаго. Въ среднія времена, по долговременному вліянію Польши на Галицію, и вліяніе Польскаго языка отразилось собственно на Галицкомъ нарѣчій. Въ нарѣчій же Украинскомъ только Волыно-Подольская разность по мѣстамъ отзывается иногда Полонизмами, но такія позднѣйшія заимствованія легко различаются отъ природныхъ свойствъ языка Южнорусскаго.

⁷ Въ Червонорусскомъ или Галицкомъ нарѣчій, которое отъ Украинскаго или Малороссійскаго отдѣляется Днѣстромъ, есть свои мѣстныя разности. Онѣ обозначены слегка Вагилевичемъ въ письмѣ къ Погдину (см. Моск. Наблюд. 1836); но желательно, чтобы наши Галицкіе однородцы опредѣлили оныя со всею подробностію, обозначая съ тѣмъ вмѣстѣ и сродство ихъ съ окрестными языками Словенскими. [...]

Глава V.

О различіи главныхъ видовъ народнаго Русскаго языка

Каждый видъ и каждое нарѣчіе Русскаго языка имѣеть свои особенности; и если бы опредѣлить съ точностію всѣ отличительныя примѣты ихъ, тогда можно бы яснѣ видѣть происхожденіе той многосложности и того разнообразія, какія представляетъ Русская рѣчь во многочисленномъ народѣ своемъ, – тогда можно бы отличать явственнѣ всѣ ея разности и отгѣнки, частію принадлежащія глубокой древности, частію происшедшія во времена послѣдовавшія. Подробное изслѣдованіе народнаго Русскаго языка съ сей точки зрѣнія весьма важно и необходимо, какъ для Исторіи, такъ и для Филологіи не одной Русской, но и всей Словенской рѣчи. Однако до сихъ поръ сдѣланы еще только отрывчатые начатки тако-го изслѣдованія Русскаго языка въ его собственныхъ видоизмѣненіяхъ и въ связи съ языками Западно-Словенскими⁸.

Не предполагая составлять здѣсь полнаго опредѣленія трехъ видовъ Русскаго языка, я ограничусь указаніемъ на главнѣйшія и замѣтнѣйшія особенности каждаго.

1. Особенности Южнорусскаго языка

Южнорусскій языкъ отличается отъ Великорусскаго слѣдующими примѣтами:

1. Звукъ *o* не обращается въ *a* и не замѣняется имъ, но во многихъ случаяхъ удерживается какъ звукъ основной, коренной⁹. Потому а) окончаніе родительнаго падежа именъ прилагательныхъ принимаетъ ого и ёго (іого); наприм. мого, чого, ёго, сёго, чорного, синёго; б) частица роз никогда не произносится раз, но лишь изрѣдка риз (рôз), наприм. рôзно (произносится ризно).

⁸ Начатки сіи, состоящіе наиболѣе въ областныхъ словаряхъ, сдѣланы преимущественно въ прошломъ десятилѣтіи, стараніемъ Московскаго Общества Любителей Россійской Словесности, въ *Трудахъ* коего и помѣщены главные матеріалы по сей части.

⁹ Въмѣсто звука *o* Южнорусскій языкъ скорѣе принимаетъ *e* и *y*, чѣмъ *a*; исключеніе изъ сего представляетъ слово богатый, которое въ Южнорусскомъ употребляется постоянно съ буквою *a*: багатый – багата (много), багатырь (какъ бы въ отличіе отъ словъ: убогій, небога, сбôжье). а) Южнорусскій языкъ удерживаетъ еще звукъ *o* въ нѣкоторыхъ такихъ словахъ, въ которыхъ Великороссіяне и многіе другіе Словены давно уже употребляютъ *e*, напр. чоло, чоловѣкъ, лобода, чотыри, попелъ – вм. чело, человѣкъ, лебеда, четьре, пепель. – Что во многихъ словахъ звукъ *o* былъ древнѣе, чѣмъ *e*, сіе видно изъ древнихъ письменныхъ памятниковъ: въ нихъ находимъ: овда, оже, гробля – вм. едва, еже-ли, гребля. Такъ вм. молоко, волоку, по Западно-Словенской формѣ – млеко, влеку; вм. озеро, одинъ, польнь, Волось – езеро, едень или единъ, пельнь или пелунъ, Велесь. б) Что касается до обращенія звука *o* въ *y*, то сіе особенно любитъ языкъ Польскій (въ коемъ ò произносится какъ *y*). Тоже бываетъ изрѣдка въ Южнорусскомъ произношеніи; но гораздо болѣе въ языкѣ Бѣлорусскомъ (кунъ, вуль, куть). Впрочемъ *o* и *y* замѣняютъ другъ друга въ разныхъ языкахъ; отсюда – Руссы и Россы, Куманы и Команы, Булгары и Болгары.

2. Звукъ *и* въ Южнорусскомъ языкѣ имѣеть собственно только два измѣненія: острое и мягкое¹⁰. а) Острое *и*, общее всѣмъ языкамъ, употребляется всегда послѣ гласныхъ (–мои, твои), иногда же и послѣ согласныхъ (– кони, пани). б) Мягкое *и*, болѣе горланное, переходящее къ звуку *е*, неразличаемое и неупотребляемое Великороссіянами, свойственное вообще Словенамъ Южнымъ; – твердаго *и*, какъ Великорусское *ы* или Польскій *у*, совсѣмъ нѣтъ въ чистомъ Украинскомъ произношеніи¹¹.

Буква *ѣ* въ началѣ, срединѣ и концѣ словъ произносится какъ острое *и*. Для выраженія сего звука Южные Руссы собственно и употребляли букву *ѣ* издревле¹²; наприм. Чернѣговѣ, Воронѣжѣ (произнося Черниговѣ, Воронижѣ); тоже и въ повелительномъ наклоненіи: ходѣмъ, идѣте, хвалѣте (вм. ходімъ, идите, хвалите), какъ было и въ древнемъ Церковно-Словенскомъ правописаніи. Употребленіе звука *и* вмѣсто *ѣ* принадлежитъ Южнорусскому языку съ древнѣйшихъ временъ; оно свойственно еще Словенамъ Новгородскимъ, нѣкоторымъ Задунайскимъ и отчасти Чехамъ¹³. Но у Великороссіанъ, Бѣлоруссовъ, Сербовъ и другихъ Словенъ въ соотвѣтственныхъ случаяхъ употребляется обыкновенно звукъ *е*, иногда *я*.

¹⁰ Въ произношеніи гласныхъ звуковъ мы различаемъ три степени: 1) *твердое*, каковы *а*, *э*, *ы*, *о*, *у*; 2) *острое*, образуемое какъ-бы прибавкою передъ каждымъ гласнымъ звукомъ *ь* или краткаго *й*: *а* – *йа* (*я*), *е* – *йе*, *и* – *йи*, *о* – *йо* (*ё*), *у* – *йу* (*ю*); 3) *мягкое* занимаетъ между ними средину: мягкія *а*, *о* – сходятся почти въ одинъ звукъ, равно какъ мягкія *е*, *и* – весьма сближаются другъ съ другомъ, почему въ разныхъ языкахъ и дѣйствительно употребляются одно вмѣсто другаго.

¹¹ Такъ въ словахъ: *иди*, *сюды*, *милый*, *мы ходили* – по чистому Украинскому выговору *ы*, *и* произносятся одинаково – мягко. Гдѣ должно писать *и*, *і*, *ы*, тому вообще указателемъ служить правописаніе Церковно-Словенское и Великорусское. Собственно *и* въ началѣ словъ Южнорусскій языкъ произносить всегда мягко: *идемъ*, *иньшій*; слѣдственно острое *и* въ началѣ словъ предполагать букву *ѣ*: *ѣхати*, *ѣсти*. – Сокращенное *й* въ Южнорусскомъ языкѣ можетъ употребляться въ началѣ словъ и самостоятельно – какъ союзъ *й*: то и другое бываетъ обыкновенно тогда, когда предыдущее слово оканчивается гласною: *ты йдешъ*, *да й вернешся*.

¹² Букву *ѣ* вм. *и* писали Южные Руссы издревле даже и въ такихъ случаяхъ, когда-бы не слѣдовало; наприм. въ Договорѣ Игоря (по Лаврентьевскому списку) – *мечъ своѣ*; въ Грамотѣ Мстислава Владиміровича – *моръ дѣти*; въ Грамотѣ Льва Даниловича 1292 г. писецъ Захарія Вихоть писалъ – *вѣчнѣ*, *будучѣ*, *нашѣ* и проч. Подобное употребленіе буквы *ѣ* въ нѣкоторыхъ случаяхъ защищаль и Смотрицкій.

¹³ Изъ Сѣверо-Западныхъ Словенъ такое произношеніе встрѣчается только у Чеховъ, и лишь въ немногихъ словахъ оно принадлежало Словенамъ Заодерскимъ. Изъ Задунайскихъ Словенъ вмѣсто *ѣ* употребляютъ *и* Далматы и нѣкоторые другіе Иллицы. А что произношеніе сіе принадлежало въ древнѣйшія времена Словенамъ Македонскимъ, то нѣкоторымъ образомъ видно изъ приводимаго Теофиломъ (534 г.) имени Юстиніановой матери: *Бигленица* т. е. Бѣгленица. – Здѣсь кстати замѣтимъ, что знаменитый Греческій Императоръ-Законодатель былъ Словенинъ Македонскій, и что его славное имя есть только Латинскій переводъ его природнаго, Словенскаго имени *Вправда* или *Управда*; имя отца его было *Изтокъ*.

4. Въ Южнорусскомъ языкѣ звукъ *o* и другіе гласные часто¹⁴ произносятся одинаково съ *ъ*, т. е. какъ острое *u*; наприм. край (вскрай), мѣжь (между), за-мѣжь, вѣтъкъ, кѣнь, – произносятся крѣй, мижь, за-мижь, виткиль, кинь¹⁵. – Такое измѣненіе гласныхъ звуковъ едва-ли принадлежитъ Южнорусскому языку какъ его свойственное¹⁶, въ немъ самомъ происшедшее свойство; оно болѣе походить на подражательный обычай произношенія, который перешелъ въ Южную Русь – кажется – съ Запада, а именно съ Поморья Заодерскаго¹⁷.

¹⁴ Въ такихъ случаяхъ (по правописанію, предложенному мною въ изданіи *Малороссійскихъ пѣсень*. М. 1827) коренная гласная буква удерживается и только отмѣчается па́еркомъ. Правописание сіе необходимо, сколько при составленіи словаря, столько и для различенія словъ одинаково произносимыхъ; напр. окрѣпъ и окрѣпъ (кипятокъ); нѣжь (нежели), нѣжь и нѣжь; бездѣлье и бездѣлье.

Паерокъ въ старинномъ Церковно-Словенскомъ правописаніи ставился надъ словами вмѣсто *ь*, но у меня онъ принятъ знакомъ измѣненія гласной буквы въ *u*, подобно тому какъ *надстрочное двоеточіе* въ Русскомъ правописаніи означаетъ измѣненіе буквы *e* въ *io* (и даже въ *o*, напр. шѣль вм. шоль). Такъ и въ Польскомъ буква *o* *крескуется* (*ó*) въ тѣхъ случаяхъ, когда произносится какъ *u*.

¹⁵ Въ рѣдкихъ случаяхъ по чистому Украинскому выговору, вмѣсто звука *o* и другихъ, употребляется только мягкое *ы*; такъ вм. чернобровый обыкновенно говорится чернобровый, вм. дуброва иногда говорится дыброва. Замѣтимъ однакоже, что Южнорусскимъ языкомъ постоянно выдерживается мягкое *ы* во многихъ глаголахъ, въ которыхъ Великорусскій языкъ употребляетъ *ы* и *o*; таковы: крыти – крыю, мыти – мыю, ныти – ную, выти – выю.

¹⁶ Къ сей мысли приводитъ насъ 1) разнообразіе и произвольность, съ какими Южнорусскій языкъ измѣняетъ гласные звуки въ *u*. Ибо а) измѣненіе сіе простирается не на всѣ виды тогоже слова, но только на нѣкоторые; напр. комѣра, комѣрка и комѣрка; дубрѣва, дубрѣвонька и дубрѣвонька; слово конь только въ двухъ падежахъ произносится съ *u* – кѣнь, кѣньми. б) Чаше измѣняются въ *u* тѣ гласные звуки, на которыхъ приходится удареніе, потому и окончаніе родительнаго падежа мн. ч. *овъ* произносится обыкновенно *увъ* (въ Польскомъ *увъ*); однако гласные звуки и съ удареніемъ часто остаются безъ измѣненія, между тѣмъ какъ нерѣдко измѣняются звуки, на коихъ не приходится ударенія, напр. подгѣрье, вѣвця, вѣкѣно. в) Но и въ сказанныхъ случаяхъ гласные звуки могутъ быть произносимы и нерѣдко произносятся въ самомъ народѣ *безъ измѣненія* въ *u*. г) Хотя въ Южнорусскомъ языкѣ господствуетъ вообще измѣненіе гласныхъ въ острое *u*; однако въ нѣкоторыхъ разностяхъ измѣненіе гласныхъ бываетъ въ мягкое *ы*, или же въ другіе слитно-сложные звуки. Особенное разнообразіе въ семъ отношеніи представляетъ *Сѣверская* разность (отдѣляемая отъ Кіево-Переясловской рѣкою Сеймомъ); въ разныхъ мѣстахъ оной, напр. слово кѣнь произносится не чисто кинь, но куинь, куонь, даже по-Бѣлорусски – кунь, и просто конь. – 2-е) Къ мысли, что такого измѣненія гласныхъ звуковъ у Южнорусскихъ Словенъ не было въ древнѣйшія времена, приводитъ насъ и то, что сіе измѣненіе чуждо Словенамъ Новгородскимъ и Тверичамъ, коихъ мы признаемъ переселенцами съ Юга и у коихъ буква *ъ* имѣетъ Южнорусскій выговоръ.

¹⁷ Изъ записокъ Геннинга, Потоцкаго и другихъ Шафарикъ (Старож. Словен. стр. 925) составилъ любопытныя замѣчанія о языкѣ Эльбскихъ Деревлянъ, изъ коихъ видно, что сіи Словены также вмѣсто *роз* не говорили *раз*, но *риз* (напр. ризкокне, ризделена); что они вообще звукъ *o* часто произносили какъ *u*; наприм. *riste*, *wirjal* (орель), *kist*, *sliwi*, *wicaj* (очи), *wicig*, *pic*, *pic*.

5. Звук *в* послѣ гласныхъ и въ началѣ словъ (потому и въ предлогѣ *въ*) произносится полугласно, какъ сокращенное *ѱ*; иногда же протягивается и въ полное *у*; наприм. вм. всѣ, вслѣдъ, весь, въ лѣсѣ, говорится – уси, услидъ, увесь, у лиси. Наоборотъ звукъ *у* иногда сокращается и потому какъ-бы обращается въ *в*, наприм. ѱже, ѱмерь, ѱ ёго; пишутъ – вже, вмерь, въ ёго. Такъ въ древнемъ Латинскомъ правописаніи *V* и *U* часто замѣняли другъ друга.

6. Полугласный звукъ *в* нерѣдко замѣняетъ собою звукъ *л*; напр. вовкъ, вовна, жовтый, повный, пѳвтора – какъ-бы воўкъ, воўна и т. д. Отсюда переходъ къ Сербскому – вукъ, вуна. Такая замѣна сихъ двухъ звуковъ встрѣчается и въ другихъ языкахъ Словенскихъ: слобода и свобода, слово и свово, Витолдъ и Витовтъ.

7. Звукъ *г* произносится мягко, какъ Латинское *h*, что принадлежитъ также языкамъ Бѣлорусскому, также Словацкому, Чешскому и Лужицкому. Твердое произношеніе звука *г*, какъ Латинское *g*, въ Южнорусскомъ рѣдко, и то болѣе въ словахъ заимствованныхъ (наприм. – кгрунтъ, кгвалтъ; но сіи-же слова выговариваются и просто – грунтъ, гвалтъ).

8. Звукъ *ц* въ окончательномъ слогѣ не принимаетъ твердыхъ звуковъ; потому (вмѣсто *а, о, у, ы, ѳ*, употребляемыхъ языкомъ Великорусскимъ) требуетъ *я, е, ю, и, ѳ*, сходно съ древнимъ Словенскимъ; наприм. конецъ, коньця, коньцю, коньцемъ, коньци; вѳвця, вѳвци – вм. овца, овцы; лице, яйце, а не лицо, яйцо.

9. Южнорусскому языку свойственъ двоякій звательный падежъ въ именахъ мужескаго рода. а) Оканчивающійся на *у* и *ю*, какъ дательный Великорусскаго. Сія форма, господствующая въ Южнорусскомъ языкѣ, особливо въ уменьшительныхъ именахъ, встрѣчается изрѣдка и въ языкахъ Западно-Словенскихъ, но почти какъ исключеніе; наприм. сыну, царю! б) Господствующее въ Церковно-Словенскомъ окончаніе зательнаго падежа на *е* употребительно и въ Южнорусскомъ; наприм. козаче, орле, брате, сыне; но въ уменьшительныхъ – козаченьку, орлоньку, братику, сынку¹⁸.

10. Нѣкоторыми окончаніями прилагательныхъ Южнорусскій языкъ также отличается отъ Великорусскаго. а) Множественное число полной формы всѣхъ родовъ принимаетъ *и*: святьи, ясныи. б) Въ родительномъ падежѣ женскаго рода, вмѣсто сокращеннаго *ой, ей*, удерживается долгое *ои, ёи* (въ отличіе отъ дательнаго): святой, ясной, синѳи. в) Въ окончаніи родительнаго падежа мужескаго и средняго родовъ – *ого, ёго*, произносится всегда мягкое *г*.

Соотвѣтственные примѣры такового произношенія представляетъ и Южнорусскій языкъ въ тѣхъ же словахъ: рѳстъ, порѳсъ, вѳрлята, кѳстка, слѳвце, вѳчи, вечѳръ, нѳчь, пѳчь. Нѣтъ положительныхъ извѣстій, что такой обычай произношенія принадлежалъ всѣмъ Словенамъ Заодерскаго Поморья. Находя однако, что и у нихъ народныя имена *Вольновъ, Волковъ* произносили – *Вилины, Вильки*, вм. Бодричи – *Бидричи*, и потому принимая въ соображеніе сказанное нами въ примѣч. 9-мъ, мы предполагаемъ, что такой обычай измѣненія гласныхъ звуковъ въ *и* произошелъ у Словенъ Заодерскаго Поморья и уже оттуда перенесенъ ими въ Южную Русь. Въ Польскомъ языкѣ весьма немногія слова приняли такую замѣну, притомъ тѣ, въ коихъ не принялъ оной Южнорусскій языкъ, напр. *wilk, milczeć*, по Южнорусски – *вовкъ, мовчати*.

¹⁸ Въ отличіе отъ сего дательный падежъ въ Южнорусскомъ имѣтъ окончаніе *ови* и *еви* (напр. козакови, мѣсяцеви), какъ во многихъ Западно-Словенскихъ; впрочемъ употребляется дательный падежъ на *у* и *ю*, какъ въ Великорусскомъ. Первая форма кажется собственнѣ Южнорусскому языку.

11. Есть розница и въ окончаніяхъ глаголовъ. а) Въ неопредѣленномъ наклоненіи окончаніе ти (господствующее въ большей части Словенскихъ языковъ) Южнорусскому языку собственнѣе, чѣмъ сокращенное Великорусское ть. б) Окончаніе третьяго лица обоихъ чисель, принимающее въ Великорусскомъ обыкновенно ть, въ Южнорусскомъ обыкновенно имѣть ть (сходно съ древнимъ Церковно-Словенскимъ): хѳдѳть, хѳдѳать. Но въ единственномъ числѣ, когда звукъ *e* предшествуетъ окончанію ть, оно отбрасывается: бере, може, дыше; если же звуку *e* предшествуетъ *a* либо *я*, тогда и звукъ *e* можетъ отбрасываться: знае, спѣвае, гуляе, и – зна, спѣва, гуля¹⁹. Вмѣсто глагола е сть обыкновенно говорится *e*²⁰. в) Окончаніе прошедшаго времени мужескаго рода (по 6-й примѣтѣ) вмѣсто лъ имѣть всегда полугласное вь; наприм. знавь, давь, какъ-бы – знау, дау. Тоже и въ языкѣ Бѣлорусскомъ. Отсюда переходъ къ Сербскому окончанію прошедшаго времени на о – знао, дао. г) Окончаніе 1-го лица множ. числа мь въ Южнорусскомъ чаще употребляется полногласно – мо: ходимо, дамо (дадимь), ѣмо (ѣдимь), будемо, есьмо. д) Въ единственномъ числѣ втораго лица Южнорусскій языкъ употребляетъ окончаніе шъ; но иногда сохраняетъ Церковно-Словенское окончаніе си: ѣси, даси, въ Великорусскомъ – ѣшь, дашь.

12. Будущее время въ Южнорусскомъ языкѣ образуется чрезъ придачу глагола и му, коего начальное *и* исчезаетъ въ семь-же звукѣ неопредѣленнаго окончанія ти: знатиму, знатимешь, знатиме, знатимемь, знатимете, знатимуть.

13. Вспомогательный глаголь бытъ, который въ прочихъ Словенскихъ языкахъ только въ будущемъ вмѣсто бы имѣть бу²¹, въ Южнорусскомъ постоянно выдерживаетъ сей послѣдній слогъ: бути, бувь, бувавь, бувай, бувши; равно и въ сложныхъ: прибути, добути, забути и т. д.

14. Изъ вышеприведенныхъ окончаній глаголовъ и изъ другихъ словъ видно, что Южнорусскій языкъ предпочитаетъ окончанія гласныя. Такъ наприм. вмѣсто Днѣпръ, бровь, морковь, хоругвь, церковь, – въ Южнорусскомъ говорится Днѣпро, бровá, морква, корогва, церква²². Но Великорусскій языкъ болѣе любитъ концы словъ усѣченные, обращеніемъ гласнаго звука въ ѣ и ь: молва и молвь, земля и земь, тьма и темь, поди и подь.

15. Многія частицы въ Южнорусскомъ языкѣ употребляются отлично отъ Великорусскаго, наприм. отъ, да, со и проч.²³ [...]

¹⁹ Исключая немногіе глаголы, наприм. даю. Впрочемъ въ Слободжанской разности употребляется и полное окончаніе – *аеть, яеть*.

²⁰ Эта форма очень древняя, ибо встрѣчается часто во Фрейзингенской рукописи (писанной въ X вѣкѣ на языкѣ Хорутанскомъ). – Вмѣсто *есть* говорится *e* и въ нарѣчїи Верхнерусскомъ. Въ Сѣверской разности говорятъ уже *ѣ, ѣсть*, сходно съ Бѣлорусскимъ произношеніемъ *ѣ и ѣсьць*.

²¹ Съ юсомъ; – въ Польскомъ *бѣ*. – Въ Глаголитскихъ рукописяхъ вм. *да бы* встрѣчается иногда *да бу*. Въ Санкритскомъ языкѣ *бу* значить *быть*. Это приводитъ къ мысли, что Южнорусская форма сего глагола есть древнѣйшая.

²² Слово *сіе* въ древнѣйшемъ Польскомъ Псалтырѣ (Малгоржатиномъ) находится въ подобной формѣ – *цереква (czyerekwa)*.

²³ а) По Южнорусски *отъ* значить *вотъ*. Вмѣсто предлога *отъ* употребляется *одъ*, какъ въ Сербскомъ и большей части языковъ Словенскихъ; или же *вѳтъ (wit)*, какъ было у Словенъ Заодерскихъ. – б) Наоборотъ частица *да* произносится *та*; утвердительное *да* по Южнорусски *зге*. – в) Вмѣсто предлога *со, съ* – употребляются *зо, зь, изь*, какъ сами по себѣ, такъ и въ сложности – *зовсѣмъ, znovu, изъ ѣвъ*. – г) Вм. придаточной частицы *то* употребляется иногда частицы *се*, сокращенная въ *сѣ*: *коли-сѣ (когда-то), де-сѣ (гдѣ-то, видно), сѣо-сѣ (что-то)*.

Запитання і завдання

Глава I.

О Русскомъ и другихъ Словенскихъ народахъ и о Варягахъ

1. Що у тексті сказано про те, як утворився «народъ Русскій», яку територію він займав і під яким спільним ім'ям він відомий в історії слов'ян?
2. Від якого часу появляється назва «Русь»?

О Словенахъ Восточныхъ или Русскихъ

1. Де жили «Юго-восточные или Южно-Русские» слов'яни?
2. Знайдіть у тексті опис суспільно-господарського життя їх.
3. Які племена входили до південно-східної групи слов'ян?
4. Які племена входили до північно-східної групи слов'ян?

Глава IV.

О народномъ Русскомъ языкѣ и его видоизмѣненіяхъ

1. Як у тексті розшифровується значення термінів «русский язык», «русские»?
2. Яка мова називалася «Малороссійскимъ нарѣчіемъ»? Яку назву мала мова у Галичині?
3. Знайдіть, як у тексті сказано про три різні східнослов'янські народи?
4. Знайдіть, що у тексті сказано про відмінності у мові різних хіднослов'янських племен?

Языкъ Южнорусскій

1. Як у тексті сказано про єдність південної групи східнослов'янських племен? Що виступає неспростовним аргументом такої історичної єдності?
2. Що в тексті сказано про час виникнення української мови?
3. Як М. О. Максимович заперечує «теорію» виникнення української мови на основі змішування російської з польською мовою?
4. Знайдіть у тексті пояснення, мова якого слов'янського племені стала основою для української мови.

Глава V.

О различіи главныхъ видовъ народнаго Русскаго языка

Для чого треба детально вивчати особливості кожної мови?

Особенности Южнорусскаго языка

1. Якими особливостями система голосних української мови відрізняється від російської? Обов'язково звертайтеся у тексті до підрядкових посилань, у яких наявний додатковий коментар до голосних звуків.

-
2. Які особливості приголосних в українській мові?
  3. Які граматичні форми в українській мові мають іменники, прикметники, дієслова?
  4. Як творяться дієслова майбутнього часу недоконаного виду?
  5. Які особливості функціонування дієслова *бути* в українській мові?
  6. На голосні чи приголосні частіше закінчуються іменники та дієслова в українській мові?

Максимович М. А. Начатки русской филологии // Собрание сочинений М. А. Максимовича. Т. III. Языкознание. История словесности. – Киев: Типография аренд. Е. Т. Керерь, 1880. – С. 25–155.

Статья II.

О степенях сродства между нарѣчіями

§ 21. Степени сродства потому опредѣляются въ филологіи, что онѣ есть на самомъ дѣлѣ. Опредѣленіе ихъ важно; ибо безъ этого наука не можетъ привести многообразіе своего предмета къ стройному единству и цѣлости.

Двойственность челоѳческой природы представляетъ двоякое основаніе, на которомъ должна утвердиться система, въ изображеніи челоѳка – первоначально-единого, и по которому система челоѳческаго слова должна совпадать съ системою челоѳческаго рода.

Подобно царствамъ природы, все челоѳчество дѣлится постепенно на части, такъ что каждый его отдѣлъ, будучи частью своего цѣлага, самъ есть особое цѣлое, относительно своихъ частей.

По такому отношенію и подчиненію (въ которыхъ и состоитъ стройная цѣлость), каждый отдѣлъ природы или челоѳчества знаменуетъ особую степень сродства. Ни одна степень не должна быть упускаема изъ виду; но система обращаетъ главное вниманіе на значительнѣйшія степени, на которыхъ примѣтнѣе особенность образованія.

Каждый отдѣлъ царства, по своему особенному свойству и развитію, можетъ быть отличнѣе отъ другихъ и въ своемъ подраздѣленіи. Потому однообразіе въ подраздѣленіяхъ не есть еще непремѣнное условіе системы, хотя и составляетъ ея красоту.

Многіе члены челоѳчества давно утратили свою особенность и вошли въ составъ другихъ; иные совсѣмъ отжили бытіе свое и утонули безъ вѣсти въ минувшемъ; нѣкоторые живутъ неузнанные наукою. Безъ вѣрнаго знанія обо всѣхъ ихъ нельзя составить полной системы; а система истинная не приметъ въ себя ничего вымышленнаго.

§ 22. Шафарикъ, въ Славянскомъ Народописаніи, изъявилъ справедливое намѣреніе, чтобы разныя степени челоѳческаго слова означать особыми именами, соотвѣтственно тѣмъ же степенямъ челоѳческаго рода. Основою и средоточіемъ своего дѣленія онъ принялъ: кмень (по переводу Бодянскаго поколѣніе) – языкъ; народъ – рѣчь. Но я думаю, что наименовка степеней сродства на рускомъ языкѣ должна установиться нѣсколько иначе.

Названію народъ соотвѣтствуетъ не рѣчь, а языкъ. Такъ утверждено уже вѣкомъ употребленіемъ, по силѣ котораго говорится: языкъ еврейскій, санскритскій, греческій, латинскій, рускій, польскій, сербскій и проч.

По-славянски языкомъ называется и собственно языкъ, какъ опредѣленнѣйшій видъ челоѳческаго слова, и народъ говорящій извѣстнымъ языкомъ.

Это двоякое значеніе имени языкъ, и его происхожденіе, какъ мнѣ кажется, отъ личнаго мѣстоименія *язъ* или *я* (какъ бы въ знакъ того, что въ языкѣ выражается личность народа) – требуютъ, чтобы языкъ и народъ были приняты какъ два названія

равностепенныя и соотвѣтственныя другъ другу. Какъ трудно отступить отъ этого, видно у самаго Шафарика: на 3-ей страницѣ Народописанія повторяется у него трижды: «языки, кмены»; а на 4-ой страницѣ трижды говорится, уже по общему употребленію: «языкъ, народъ».

§ 23. И такъ равностепенныя и взаимно соотвѣтственныя названія суть народъ и языкъ. Сообразуясь съ этимъ, можно распредѣлить и остальные слова, наблюдая, чтобы высшимъ, объемнѣйшимъ степенямъ предоставлены были имена, имѣющія менѣе опредѣленное и болѣе обширное значеніе.

Сообразно двумъ органическимъ царствамъ природы, и въ системѣ человеческого царства можно принять дѣленіе его сперва на области, потомъ на округи, за тѣмъ на круги. Это и будутъ 4 объемнѣйшіе отдѣла, знаменующіе собою 4 высшія, отдаленнѣйшія степени сродства. За ними слѣдуютъ отдѣлы менѣе обширные, знаменующіе собою низшія, ближайшія степени сродства.

§ 24. На первой степени было не множество народовъ и языковъ, какъ нынѣ; но единство человѣка въ родѣ и словѣ; ибо «отъ единыхъ крове весь языкъ человѣчъ, жити по всему лицу земному». (Дѣян. XIII. 26).

Единство человѣка было не только на первозданной землѣ, но и на землѣ обновленной всемірнымъ потопомъ. «И бѣ вся земля устнѣ единѣ и гласъ единѣ всѣмъ. – Се родъ единѣ и устнѣ единѣ всѣмъ». (Быт. XI. 1. 6).

Сіе первоначальное единство расторгнуто посредствомъ другаго грознаго переворота на землѣ, извѣстнаго подъ именемъ разсѣянія людей и смѣшенія языка ихъ, «да не услышатъ кійждо гласа ближняго своего». (Быт. XI. 7).

Уже послѣ сего произошло постепенно то разнообразіе въ родѣ и словѣ человеческого, какое представляется нынѣшнимъ множествомъ народовъ и языковъ.

Расторженіе первоначальнаго единства въ такое многообразіе не можетъ быть изъяснено никакимъ разнообразіемъ климата, пищи и жизни. Безъ особеннаго, крутаго переворота въ человѣчествѣ, оно не могло произойти также, какъ земля не могла принять нынѣшняго лица своего безъ потопа всемірнаго.

§ 25. Вторую степень сродства составляютъ области, на которыя прежде всего дѣлится человеческое царство. Здѣсь родъ человеческій является породами (гасе), каковы: кавказская или бѣлая, монгольская или желтая, американская или красная, и негрская или черная.¹ Человѣческія породы опредѣляются преимущественно образованіемъ тѣла, у каждой особеннымъ. Нѣтъ сомнѣнія, что и между языками каждой породы есть свои общія отличительныя черты, хотя филологія, кажется, не успѣла еще опредѣлить

¹ Четверное число породъ принимали Линней, Бюффонъ, Кантъ, Рудолфи. Кювье сократилъ его въ три, причисливъ американскую породу къ монгольской. Другіе, по примѣру Блюменбаха, принимаютъ пять породъ. Бори-сень-Венсанъ дѣлитъ всѣхъ людей прежде всего на двое: на гладковолосыхъ и курчавоволосыхъ, – что совпадаетъ съ дѣленіемъ Виреевскимъ. У другихъ писателей встрѣчаются другія числа, 6 и 7; а нѣкоторые ученые вовсе отказываются отъ дѣленія на породы и даже отрицаютъ его. Это послѣднее есть крайнее удаленіе науки отъ своей цѣли. Разнорѣчія ученыхъ объ этомъ предметѣ и трудность его опредѣленія нисколько не опровергають его дѣйствительности. Мало-ли что наука видитъ теперь только, какъ *зерцаломъ въ гаданіи!*

ихъ достаточно. Но еслибы понадобилось назвать особымъ именемъ совокупность языковъ каждой породы, то для этого можно взять въ отдѣльномъ видѣ общеславянское слово *вѣтъ*, такъ часто употребительное въ соединеніи съ предлогами (*отвѣтъ*, *завѣтъ*, *привѣтъ* и пр.). Это имя всего болѣе, мнѣ кажется, можетъ итти къ языку человѣка на степени ближайшей къ его первородному, *вѣщему* слову.

Породы человѣка, во многихъ русскихъ книгахъ, называются *поколѣніями*. Но этимъ именемъ въ русскомъ языкѣ выражается различіе людей не столько по степени сродства ихъ, сколько по времени ихъ существованія. Въ *поколѣніяхъ* олицетворяется не одна изъ первыхъ или высшихъ степеней; но послѣдняя изъ нихъ, до которой дошло развитіе *человѣчества*, – въ которой мысленно и совмѣстно заключаются всѣ предыдущія степени. *Поколѣніе* есть особенное (индивидуальное) бытіе *человѣчества*, въ *дѣйствительномъ*, но скоропроходящемъ явленіи.

«Увы! на жизненныхъ браздахъ
Мгновенной жатвой *поколѣннѣя*,
По тайной волѣ Провидѣннѣя,
Восходятъ, зрѣютъ и падаютъ;
Другія имъ во слѣдъ идутъ».

(Пушкинъ въ Евг. Онѣг.).

§ 26. Области дѣлятся на округи. На этой третьей степени *человѣческой* родъ является *колѣнами*. Таковы, въ *породѣ* кавказской: наше *колѣно* индоевропейское, *колѣно* симическое. *Человѣческому* слову на этой степени можетъ быть усвоено имя *говоръ*, у котораго менѣе опредѣленное и болѣе обширное значеніе, чѣмъ у имени *рѣчь*.

Каждый округъ дѣлится на круги. На этой четвертой степени родъ *человѣческой* является *племенами*. Таковы въ индоевропейскомъ *колѣнѣ* племена: персидское съ индскимъ, греческое съ латинскимъ, славянское съ литовскимъ, и нѣмецкое съ кельтскимъ. *Человѣческое* слово на этой степени имѣетъ уже опредѣленное образованіе, но все еще родовое значеніе; и всего приличнѣе можетъ называться *рѣчь* чью: *рѣчь* славянская, *рѣчь* нѣмецкая и проч.

У Добровскаго и Шафарика принимается «языкъ славянскій» въ значеніи родовомъ, какъ совокупность всѣхъ славянскихъ *нарѣчій*. Но одного славянскаго языка давно уже нѣтъ, какъ нѣтъ одного народа славянскаго. Они давно разошлись во многіе языки и народы.

§ 27. Принимая такимъ образомъ четыре высшія степени въ *человѣческомъ* царствѣ, я нахожу приличными для нихъ и взаимно соотвѣтственными слѣдующія имена:

1. Царство: родъ – слово.
2. Область: порода – *вѣтъ*.
3. Округъ: *колѣно* – *говоръ*.
4. Кругъ: племя – *рѣчь*.

Подобно *цѣлому* царству, и каждый кругъ его имѣетъ свои степени развитія, по которымъ племя и *рѣчь* переходятъ въ народы и языки.

Рѣчи и племена въ царствѣ человѣческомъ тоже, что роды (genus) въ царствахъ органическихъ; а языки и народы соотвѣтствуютъ видамъ (species) органической природы. Тамъ иные роды явились прямо однимъ или же нѣсколькими видами; другіе перешли въ нихъ, раздѣлясь сперва на такъ-называемые подроды (subgenus). Въ иномъ родѣ значительная и ясная разница между видами; въ другомъ мало примѣтная.

Тоже въ рѣчахъ и въ племенахъ человѣческихъ. Въ каждомъ кругу свое; ибо въ каждомъ кругу общій образецъ человѣческой породы явился запечатлѣнный особенными примѣтами. Племенные особенности породы и особенное образование каждаго говора въ его рѣчахъ, принимаютъ еще новые опредѣленнѣйшіе виды, подъ которыми племена и рѣчи пребываютъ въ своихъ народахъ и языкахъ.

§ 28. Въ славянскомъ кругу, какъ показано выше, рѣчь и племя явились особыми языками и народами на разныхъ степеняхъ сродства. Прежде всего славянскій кругъ раздѣлился на двѣ половины: рускую, или восточную, и западную. На этой пятой степени славянская рѣчь имѣетъ еще родовое значеніе, и можетъ называться тѣмъ же именемъ: рѣчь руская, рѣчь западнославянская. Тоже и съ племенемъ: племя руское, племя западнославянское.

Въ русской или восточной половинѣ, рѣчь и племя приняли два вида: южнорусской и сѣверноруской, которые столько особенны, что ихъ, по сравненію съ другими, должно было признать за два языка и народа. Они произошли и опредѣлились, безъ сомнѣнія, еще въ весьма древнее время, и приходится на шестой степени сродства, которую я называю удѣломъ.

Родные другъ другу по своему происхожденію, два восточнославянскіе удѣла, при св. Владимірѣ соединились еще новымъ союзомъ государственнымъ и церковнымъ въ одну Русь. Тогда древняя восточнославянская природа, просвѣтлѣнная христіанствомъ, преобразилась въ новое бытіе и проникнута стала новымъ единствомъ рускаго духа.

Въ западной половинѣ своей, славянская рѣчь и племя образовались въ особые языки и народы уже на седьмой степени сродства; а на шестой степени, т. е. въ двухъ удѣлахъ своихъ – югозападномъ и сѣверозападномъ, они имѣютъ еще родовое значеніе.

И такъ славянская рѣчь, развиваясь въ особые языки, въ западной половинѣ своей перешла одну степень лишнюю противу восточной. Потому естественно, что въ нашей русской или восточной половинѣ меньше было разъединенія и внутренняго измѣненія славянской рѣчи, – что въ большей полнотѣ и цѣлости могли сохраниться ея родовыя, первообразныя свойства.

§ 29. Языкъ есть живая совокупность словъ, которою выражаетъ себя народъ, и которая отъ одного поколѣнія передается другому и сохраняется ими, какъ завѣтное наслѣдіе.

Народъ, какъ особый видъ племени, вполне познается только въ кругу своихъ соплеменниковъ. Языкъ, будучи особымъ образованіемъ родовой рѣчи, можетъ быть вполне яснымъ только въ связи съ прочими языками своего племени. Изъ соображенія всѣхъ ихъ получается понятіе объ ихъ родовыхъ принадлежностяхъ и свойствахъ, безъ котораго ни одинъ изъ нихъ не можетъ быть достаточно извѣстнымъ; ибо безъ знанія о родѣ нѣтъ вѣрнаго понятія о видѣ.

Первоначальный славянскій языкъ уже давно не существуетъ особно; но онъ продолжаетъ бытіе свое въ нынѣшнихъ языкахъ, отъ него происшедшихъ. Онъ существуетъ въ нихъ своими коренными принадлежностями и свойствами, въ нихъ разсѣянными

и перемѣшанными, такъ что, кромѣ словъ и оборотовъ общихъ имъ всѣмъ, у каждаго изъ нихъ вѣрно уцѣлѣло еще что нибудь отъ родоначальнаго языка, что не сбережено у другихъ, или не доставалось на долю нѣкоторыхъ. Такимъ образомъ въ сравнительномъ изслѣдованіи соплеменныхъ языковъ состоитъ надежнѣйшее средство къ полнѣйшему знанію каждаго, и даже къ взаимному пополненію ихъ самихъ. И нѣтъ ни одного нарѣчія въ славянскомъ кругу, которое могло бы оставлено быть безъ вниманія, и не могло бы послужить собою хотя нѣсколько или для проясненія, или для пополненія другихъ. Всѣ они суть члены одного тѣла, и составляютъ одно тѣло.

§ 30. Въ разныхъ вѣтвяхъ народа, языкъ его является съ большими или меньшими отмѣнами въ звукахъ, въ цѣлыхъ словахъ и въ оборотахъ словъ. Эти отмѣны происходили сколько отъ внутренняго стремленія къ разнообразію, столько и отъ внѣшнихъ условий, подъ которыми шла жизнь народа и развивался его языкъ.

Отмѣны, съ какими бываетъ языкъ въ своемъ народѣ, называются нарѣчіями (діалектами). Если какое нарѣчіе многосложно, то нѣкоторыя среднія степени его измѣненій можно называть поднарѣчіями; а ихъ дробнѣйшія и менѣ замѣтныя отмены – разностями. Имена «подрѣчіе и разнорѣчіе» я считаю здѣсь неумѣстными.

Какъ въ опредѣленіи высшихъ степеней, такъ и здѣсь, наука обязана наблюдать постепенность сродства, – чтобы нарѣчія и ихъ разности не остались раскиданными членами; но были бы правильно сближены, и дробнѣйшія заключились бы въ тѣхъ объемнѣйшихъ, къ которымъ они принадлежать.

Для того-то въ удѣлѣ языка южнорускаго, я различилъ (1836 г.) сперва два нарѣчія – малорусское и червонорусское; и уже въ нихъ подразличаю дробнѣйшія отмѣны.

Такъ и въ удѣлѣ сѣвернорускаго языка, прежде всего принимаются нарѣчія великорусское и бѣлорусское. Но потомъ, въ обширномъ великорусскомъ нарѣчіи, должно отличать еще двоякій говоръ: нарѣчія говорящія на *о*, и нарѣчія говорящія на *а*; и уже къ нимъ должно относить дробнѣйшія разности языка, какими говорятъ Великороссіяне въ разныхъ областяхъ государства рускаго. [...]

Запитання і завдання

Статья II.

О степенях родства между нарѣчїями

1. Чому так важливо вивчати спорідненість мов у філології?
2. На якій основі ґрунтується ступінь спорідненості мов?
3. Знайдіть, як у тексті пояснено слово «языкъ»? Зіставте зі значенням в сучасній російській мові. Яке слово відповідає цьому поняттю в українській мові?
4. На якій основі і скільки ступенів спорідненості мов виділено М. О. Максимовичем?
5. Знайдіть у тексті, як пояснено перший ступінь спорідненості мов?
6. Як визначається другий ступінь спорідненості мов? Знайдіть у тексті пояснення слова «поколѣніе»?
7. Що входить у поняття «округ» як третій ступінь спорідненості?
8. Як пояснюється спорідненість на четвертому ступені? Що таке «племена»?
9. Як поділяється «славянській кругъ» і чому?
10. Чому східні слов'яни поділяються на два типи – «южнорускій и сѣвернорускій»?
11. Знайдіть у тексті, як пояснено природу близькості між собою східнослов'янських мов і як західнослов'янських мов?
12. Знайдіть у тексті, як пояснюється співвідношення понять «языкъ – народъ»?
13. Яку роль у формуванні слов'янських мов відіграв «первоначальний славянській языкъ»?
14. Як у тексті сказано, що таке діалект, або наріччя? Які наріччя виділені в українській мові?

Письмо четвертое

17 Юля

Истинно не понимаю, какъ могъ ты назвать справедливымъ утверждение, будто бы въ Древнерусскихъ памятникахъ, писанныхъ до XIII-го вѣка, Русскій народный языкъ не показался нигдѣ своими особенностями, и потому онъ безразличенъ, тождественъ съ языкомъ книжнымъ?.. Да не самъ ли ты приводишь изъ Нестора и Кіевской Лѣтописи XII-го вѣка цѣлый рядъ такихъ мѣстъ, въ которыхъ различаешь слова и обороты не Церковныя, но, по твоему, «чисто Великороссійскія», и это различіе, этотъ рядъ выписокъ, ты полагаешь въ основаніе твоей новой системы!... Положимъ даже, что отмѣченныя тобою выраженія и не «чисто Великороссійскія»; но здѣсь достаточно уже, что они Россійскія, что они не-Церковныя. Отличая ихъ отъ прочихъ, Церковныхъ, формъ, въ языкѣ Нестора и Кіевской Лѣтописи, ты самъ показываешь въ немъ очевидное присутствіе и сочетаніе двухъ языковъ: Церковнаго, книжнаго, и не-Церковнаго, народнаго, или скажемъ опредѣлительнѣе: Церковно-Славянскаго и народно-Русскаго, чтобъ не оставалось недомолвки. О трехъ древнѣйшихъ нашихъ памятникахъ, о Договорахъ Кіевской Руси съ Греками, ты справедливо замѣчалъ, въ «Изслѣдованіяхъ», что писцемъ ихъ былъ всего скорѣе Болгаринъ. У Нестора объ Игоревомъ Договорѣ сказано: «Романъ же созва боляре и сановники, приведоша Рускыя слы, и велѣша глаголати, писати обоихъ рѣчи на харатьѣ». Этимъ сказаньемъ я поясняю двоякость, очевидную въ языкѣ Договоровъ: писецъ, переводчикъ Греческій, какъ ты полагаешь Болгаринъ, пишетъ текстъ Договоровъ на письменномъ языкѣ Славянскомъ, переводя на него и рѣчи Греческихъ болярь, но, включая туда и рѣчи Русскихъ пословъ, онъ ставитъ въ своемъ текстѣ не рѣдко и формы словъ Русскія.

Смотри въ Олеговомъ Договорѣ первое народнорусское выраженіе «о Головахъ». Это существительное имя во всей Западной Славянщинѣ, Южной и Сѣверной, давнымъ давно уже переимѣнилось въ глава, глова, лова; въ народныхъ Русскихъ нарѣчіяхъ понынѣ говорятъ: голова и галава. Если бы Русскій посоль говорилъ по Бѣлорусскому или Среднерусскому произношенію, то Задунайскому Славянину, говорящему глава, ближе бы и написать галава. Но если написано голова, то это можетъ служить примѣтою, что такъ написано по выговору другаго Русскаго нарѣчія, всего вѣроятнѣе Кіевскаго, такъ какъ посольство было изъ Кіева.

Слѣдуетъ другое слово, лодья: опять Русская форма слова, по крайней мѣрѣ, по отношенію къ Задунайской Славянской рѣчи, гдѣ это слово приняло звукъ *a*, ладья. Ты, сколько помню, въ своихъ «Изслѣдованіяхъ», относилъ это слово къ Скандинавскимъ или Норманскимъ; но то была явная ошибка, происшедшая отъ твоего чрезмѣрнаго усилія находить Скандинавство во всей Русской жизни до XI-го вѣка; ты вѣдь утверждалъ тамъ, что и наша Русская мифологія была Скандинавская, а не Славянская! Слово лодья есть обще-Славянское, принадлежащее и Литовской рѣчи, и Скандинавской, и Чудской или Финской. Въ Олеговомъ Договорѣ читаемъ: «Аще ли таковая лодья ли

отъ буря или бороненія земаго боронима, не можетъ възборонитися въ своя си мѣста, съпотружаемъся гребцемъ тоя лодья мы Русь и допровадимъ съ куплею ихъ поздорову». Далѣе: «воволочимъ ихъ мы Русь – полоняникъ – о полоненіи – по 20 золота – по нужи – межи вами – хотять – не переступати».

Изъ Игорева Договора выпишу слѣдующія формы словъ чисто-Русскія, которыхъ нѣтъ во всей Западной Славянщинѣ: «да входятъ въ городъ одинѣми ворота – да не имѣють волости купити паволокъ лише по 50 золотникъ – елико есть городовъ – но егда придетъ осень». Изъ Святославова Договора выпишу Русскія формы словъ, отличныя отъ Церковно-Славянскихъ: «хочю – утверждаю миръ – елико есть городовъ – яко золото».

Въ добавокъ къ этимъ Русскимъ словамъ, взятымъ изъ памятниковъ X-го вѣка, писаннымъ Греческими писцами изъ Болгарь или иныхъ Славянъ Задунайскихъ, возьмемъ нѣкоторыя Русскія формы словъ изъ пѣсни о Полку Игоревомъ, сложенной Южнорусскимъ пѣвцемъ подъ исходъ XII-го вѣка, именно 1185–86 года (говорю это утвердительно). Въ этой пѣсни народныя Русскія формы словъ такъ рѣзко отличаются отъ находящихся тамъ же формъ Церковно-Славянскаго языка (уже бывшаго тогда письменнымъ языкомъ Руси), что для большей очевидности, я раздѣлю ихъ чертою:

Голова, голосъ, соловій,
молодой, золото, шоломъ,
(или по Кіевской Лѣтоп., шоломъ),
молотять, городъ, ворота,
забороло, воронь, хоробрый,
берег, одинъ, озеро, собѣ, ночь.

*Глава, гласъ, славій,
младый, злато,*

*градъ, врата,
забрало¹, врань, храбрый,
брегъ, единъ, езеро, себѣ, ношь.*

Не ужели и здѣсь не показалась еще наша народная Русская рѣчь своими особенностями?... Нѣтъ, въ словахъ, которыя выписаль я тебѣ изъ трехъ Договоровъ, Пѣсни Игоревой (пропуская всѣ прочіе памятники, гдѣ въ изобилии находятся тѣже формы, особливо въ Русской Правдѣ, въ Несторѣ, въ Кіевской Лѣтописи) Русская народная рѣчь ясно уже обозначилась своими отличительными и существенными примѣтами отъ всей Западно-Славянской рѣчи въ особенности языка Церковно-славянскаго.

Въ отличіе отъ всей Западно-Славянской рѣчи, она означилась, во первыхъ, тѣми полногласными словами, въ срединѣ которыхъ звуки *л* и *р* обставлены двумя гласными *о* или *е* (по областнымъ нарѣчіямъ измѣняются они въ *а*, *и*) какъ-то: голова, голосъ, болото, золотникъ, паволока, волость, полоняникъ, полонити, молодой, соловій, шоломъ, молотити, городъ, ворота, забороло, воронь, хоробрый, порохъ (во множ. проси),

¹ Дубенскій, въ своемъ изданіи слова о Полку Игоревомъ, 1844 года, въ приложенномъ тамъ *Указателѣ* (Словарѣ), положилъ слово *забрало*, *забороло*, въ мужескомъ родѣ, *забраль*, *забороль*! Такъ и нѣкоторыя другія Древнерусскія слова положены тамъ не въ томъ видѣ, какой имѣли и еще имѣють они дѣйствительно въ языкѣ, на примѣръ, вмѣсто *насадь* муж. р., *лукаморя*, *Боричевъ* (узвозъ Боричевъ), *папорзъ*, *брехати*, Дубенскій сочинилъ: *носада* жен. р., *лукъ-моря*, *Боричево*, *папорогъ*, *брешити*, и прочая.

боронити, по здорову, берегъ, переступати. Слова этой отличительной породы понынѣ ведутся въ народной Русской рѣчи какъ Сѣверной, такъ и Южной, слѣдственно они принадлежать равно всей Русской рѣчи. Они произошли въ ней не отъ вліянія Финской рѣчи (какъ полагалъ Добровскій), и не отъ вліянія климата (какъ полагалъ Востоковъ), т. е. Сѣвернаго климата (какъ утверждалъ Надеждинъ), но составляютъ исконную, первобытную принадлежность Русской рѣчи, какъ доказывалъ я съ 1836 года, приведенный къ этой мысли сравненіемъ Русскихъ формъ съ Санскритскими (порохъ или порохъ – парâга, боровъ – варâга, который – катара, и прочая), и видя, что два гласные звуки, которыми обставлены *л* и *р* не вставные, и не бѣглые, но коренные и постоянные, въ Русскомъ выговорѣ, да и не короткіе!

Во вторыхъ: Русская рѣчь въ древнихъ памятникахъ нашихъ означилась отличительно словами: осень, одинъ, озеро, въ которыхъ удерживается начальный звукъ *о*, между тѣмъ какъ въ Церковно-Славянскомъ и во всѣхъ прочихъ Западно-Славянскихъ языкахъ въ этихъ словахъ вмѣсто *о* ставится *е*: есень, единъ, езеро.

Наконецъ, я отмѣтилъ тебѣ, въ отличіе Русской рѣчи отъ Церковно-Славянскаго языка, слова: а) по нужи, межи вами, утвержаю, съпотружаемся; б) хочю, хотять, ночь.

Церковно-Славянскій языкъ имѣеть двѣ особенности, ему исключительно принадлежащія, т. е. что сложенный звукъ *тш* (= ч) перевернуть у него въ *шт* (= щ не но нашему, а по Кириловскому, первоначальному значенію этой буквы); а сложный звукъ *дж* перевернуть въ *жд*.

Подобно тому изъ корня *ход*, съ прибавкою глагольнаго окончанія *жу* выходитъ *ходжу*, какъ и теперь еще говорить Южнорусскій народъ во многихъ мѣстахъ Украины и Червоной Руси; но вообще въ Русской рѣчи, изъ сложнаго звука *дж*, отброшенъ коренной звукъ *д*, и оставлено только *ж*: хожу, а въ Церковно-Славянскомъ языкѣ оборотомъ *дж* въ *жд* – хожду. По этому и вмѣсто Церковно-Славянскаго глагола съпотружаемся, находимъ въ Олеговомъ договорѣ – съпотружаемся; тамъ же «по нужи, межи вами»; а въ Церковно-Славянскомъ нужда, между, перевернулись изъ первообразныхъ нуджа, меджу (меджи, меджь и медь), отъ которыхъ, съ пропускомъ кореннаго *д*, въ Русской рѣчи издревле оставались нужа, межи, межо или межь (по Украински мѣжь), хотя въ Русскомъ извѣстны нуда и нудьга, а въ Карпато-Русскомъ поднарѣчій слышны: меджи и нуджа. Удержаніемъ сложнаго звука *дж*, въ этихъ случаяхъ, въ Задунайскомъ отдѣлѣ отличается Хорватскій языкъ; Сербскій любитъ звукъ *дь*; Хорутанскій опускаетъ коренной звукъ *д*, и вмѣсто *ж* ставитъ полугласный *й* или *ь* (вмѣсто нужа – нуя). Въ Сѣверозападномъ удѣлѣ звукъ *дж* переходитъ въ *дз*: такъ по Словацки, вмѣсто меджи – медзи; но по Чешски выключается коренной звукъ *д* – мези (соотвѣтственно нашему межи). Вотъ какимъ путемъ, вмѣсто кореннаго *д*, являются *дж* – *ж*, и *дз* – *з*. Языкъ Южно-Русскій въ народномъ произношеніи удерживаетъ первобытный звукъ *дж* и въ началѣ нѣкоторыхъ словъ, на примѣръ: джерело – жерело, жерло, джбань – жбань (въ Польск. и Чеш. дзбань, здань). Такъ и въ Санскритскомъ: джани, жона, жена; джива, жизнь, и проч.

Я это сказалъ для того, чтобы показать, какую особенность, несогласную съ общимъ строемъ Славянской рѣчи, представляютъ въ Церковно-Славянскомъ языкѣ эти звуки *жд* и *шт*, перевернутые изъ первообразныхъ *дж* и *тш* (= ч), и для объясненія, почему у насъ на Руси въ древнее время такъ не любимо было это Церковно-Славянское

жд, пока, наконецъ, къ нему попривыкли. Вспомни, что и въ молитвѣ «Отче нашъ», вмѣсто «даждь намъ дньсь» (какъ въ Остромировомъ Евангеліи), въ другихъ Русскихъ спискахъ Евангелія XII и XIII-го вѣка писано: «Дажь», а въ спискахъ XIV в. «Дай же»; въ древнѣйшемъ же спискѣ Екзархова Богословія даже выскоблено *д* послѣ *жс*: даж.ь, вож.ю, ноуж.а. Потому-то и въ Твореніяхъ Св. Кирилла Туровскаго читаемъ: вижь (а не виждь), стражу (а не стражду), нужда (а не нужда), преже (а не прежде), чюжа (а не чужда), вожи (а не вожди), рождство (вм. рождество), заблужшимъ, расуженьемъ твоихъ мыслій», и проч. Наконецъ, и въ посланіи св. Симона къ Поликарпу сказано о Св. Леонтіи Ростовскомъ: «се третій гражданинъ небесный бысть Русскаго міра». Тутъ взято Церковно-Славянское слово гражданинъ, но съ исключеніемъ кореннаго звука *д*, потому что онъ поставленъ послѣ *жс*, и вышло стеченіе звуковъ, которое для древней Руси казалось несвойственнымъ.

Предлагаю на твое разсужденіе слѣдующія слова изъ Игоревой пѣсни: плѣкъ, влѣкъ, стлѣпъ, брѣзь, врѣхъ, и прочая. Вѣдь это не народныя Русскія формы словъ? По Русски говорится полкъ, волкъ, столпъ, борзь, верѣхъ; то принадлежность нашего книжнаго, церковнаго языка, который въ устахъ своего Задунайскаго (Македонскаго) народа такъ любилъ обращеніе гласныхъ звуковъ *о* и *е* въ полугласные, въ срединѣ словъ. Для Русской рѣчи, искони любящей полногласіе, трудно было это непрестанное улеченіе гласныхъ звуковъ, это превращеніе ихъ въ полугласные, какое любилъ языкъ Церковно-Славянскій, можно сказать противоположный Русской рѣчи по этому свойству (мѣхъ, дньхъ, зѣль, плѣнь). И когда онъ сталъ богослужебнымъ и письменнымъ языкомъ на Руси, у насъ довольно долго соблюдали эту его особенность, довольно долго писали въ срединѣ словъ *ь* и *ь* вмѣсто коренныхъ гласныхъ *о* и *е*; однако потомъ перестали такъ писать и стали писать сообразно своенародному, Русскому выговору, который ни какъ не могъ покориться въ этомъ выговору Кирилловскаго языка и передѣлаться на его ладъ; напротивъ, этотъ послѣдній передѣлался у насъ на Русскій ладъ, растворился полногласіемъ Русской рѣчи.

Подобное измѣненіе Церковный языкъ получилъ у насъ и въ нѣкоторыхъ другихъ своихъ особенностяхъ, которыми онъ не сходилъ съ природною Русскою рѣчью вообще, и съ Великороссійскимъ нарѣчіемъ въ особенности. Напр., отъ чего въ Московскихъ изданіяхъ поставлено «да прїидеть царствіе твое» – когда въ Остромировскомъ спискѣ было: «да прїидеть царствіе твоѣ»? Конечно отъ того, во 1-хъ, что, по господствующему Великороссійскому выговору, глагольное окончаніе 3-го лица утвердилось съ *ь*-мъ (*ть*), а въ Кирилловскомъ языкѣ оно было отончено *ь*-мъ (*тъ*), какъ и понинѣ оно въ нарѣчій Малороссійскомъ. Во 2-хъ, потому что Великороссійское нарѣчіе не различаетъ легкаго *е* отъ тонкаго или остраго *і*-е, и ставитъ въ словахъ одинъ звукъ.

Другой примѣръ. Отъ чего въ Московскихъ изданіяхъ поставлено: «да будетъ вола твоа», – когда въ Остромировскомъ спискѣ было: «да бждеть волѣ твоа»??

О перемѣнѣ *ть* на *тъ* сказано выше. Постановка же *у* вмѣсто *юса* (*ж*) произошла отъ того, что для Русской рѣчи несвойственно превращеніе переходнаго звука *у* въ тотъ носовой звукъ, который въ Кирилловской азбукѣ изображался буквою *ж*. Русскому люду не для чего была эта буква, не имѣющая для себя звука въ его рѣчи; потому наши давніе Русскіе грамотники выключали *юс* изъ своего писанія. Такъ бы поступить имъ и съ буквою *ж*; ибо въ Русской рѣчи тоже нѣтъ различія для слуха между постояннымъ *я*, и переходнымъ *я*, и этотъ послѣдній не превращается у насъ въ тотъ

носовой звукъ, который въ Кирилловской азбукѣ изображался буквою ѡ. Но удержавъ эту букву, по другой причинѣ, наши грамотники скоро забыли ея подлинное, первоначальное значеніе, смѣшали ее съ буквою і·а, и потомъ дали имъ уже произвольное различіе въ правописаніи, совсѣмъ не такое, какъ было первоначально въ языкѣ Кирилловскомъ. Отъ того-то, вмѣсто «вола·а твои·а» какъ было, и какъ бы должно, стали писать: «волаѡ твоаѡ». Такъ же несвойственно ставится ѡ вмѣсто і·а и въ Славянской грамматикѣ Добровскаго (и въ вашемъ Русскомъ ея переводѣ); ибо знаменитый Чешскій филологъ, хотя разбиралъ Славянскій языкъ до послѣдняго корешка, но не разобралъ подлиннаго значенія буквъ ж и ѡ въ Кирилловской азбукѣ, и ихъ правильной постановки. Это объяснилъ Славянскому міру нашъ первоначальникъ въ филологіи, Востоковъ, (въ своемъ достопамятномъ разсужденіи о Славянскомъ языкѣ 1820 года), – и чѣмъ же объяснилъ? Сравненіемъ Церковно-Славянскаго языка по Остромировскому списку... (не съ Великороссійскимъ нарѣчіемъ; но....) съ Польскимъ языкомъ: съ нимъ оказалось, въ этомъ случаѣ, ближайшее сходство.

Для Русской грамоты Церковно-Славянскія буквы ж и ѡ были совершенно лишнія и напрасныя; ибо въ Русской рѣчи нѣтъ звуковаго различія между постоянными у и я, и переходными; но въ Западно-Славянской рѣчи переходные звуки у и я подверглись разнообразнымъ превращеніямъ, въ томъ числѣ и въ носовые сложные звуки, въ которые переходили они такъ послѣдовательно въ четырехъ языкахъ (за Дунаемъ – въ Церковно-Славянскомъ и Хорутанскомъ, на Сѣверо-Западѣ – въ Польскомъ и Полабскомъ), такъ послѣдовательно и соотвѣтственно, что зная Польскій и Полабскій выговоръ, напримѣръ, слова ячмень – енчмень, янсмень, утвердительно говорю, что въ Остромировскомъ спискѣ ошибочно поставлено і·ачмы, и что по древнему Кирилловскому правописанію надо писать ѡчмы. Тутъ я не могу не замѣтить, какъ напрасно филологическая теорія достопочтеннаго Павскаго различаетъ и въ составѣ Русскаго языка одно носовое я (ѡ), будто бы слагающееся изъ ен, и разлагающееся на ен; другое чистое я (і·а), сложенное изъ ъ или ѣ съ а. Мнимое составленіе изъ ен и разложеніе на ен теорія Павскаго приписала не только носовому я, но и его намѣстнику а. Такъ, напримѣръ, личныя уменьшительныя имена: Саша, Маша, Ваня, Дуня, по теоріи, сокращены изъ Сашень, Машень, Ванень, Дунень, и носовыя а, я, остаются въ нихъ безъ разложенія на ен, пока находятся въ концѣ своихъ словъ; но если, напримѣръ, къ Саша прибавится слогъ ка, когда намѣстный а, очутясь въ срединѣ слова, разлагается на ен, и выходитъ не Сашака, а Сашенька (Фил. Набл. II. 187, 215). А по моему, слогъ ка принимается личными уменьшительными именами на тѣхъ же условіяхъ, какъ и всѣми вообще именами, кончающимися на а и я: всѣ они одинаково, получая новый звукъ а въ слогѣ ка, отбрасываютъ свой прежній а. Такъ отъ имени Саша, съ прибавкою ка, произойдетъ конечно не Сашака, однако и не Сашенька, а просто Сашка, какъ отъ слова душа – душка. Имена, кончащіяся на я (= ъ+а), съ прибавкою слога ка, тоже отбрасываютъ отъ себя прежній а, удерживая при себѣ только ъ; и потому отъ Ваня, баня, пуля, съ прибавленіемъ слога ка, происходятъ Вань-ка, бань-ка, пуль-ка: здѣсь очевидно звукъ я разлагается на свои составныя части ъ+а. Въ этомъ сложеніи и состоитъ существо звука я, также, какъ существо воды въ сложеніи изъ кислорода съ водородомъ, какъ существо зеленаго цвѣта въ сложеніи желтаго цвѣта съ синимъ, – и разложиться звукъ я можетъ только на а, и на ъ или ѣ; что же касается до слога енъ, то онъ (наравнѣ съ слогами онъ, оч, еч), включается въ слова, какъ особый

уменьшительный слогъ: Саш-ень-ка, душ-ень-ка. Переходный звукъ *я*, также какъ и постоянный *я*, имѣютъ одинъ и тотъ же звуковой составъ. Переходный *я* можетъ замѣняться звуками *а*, *е*, и носовыми *ан*, *ен*, *ин*; но въ каждомъ изъ этихъ звуковъ свой особый составъ, съ которымъ они и являются уже готовые, на смѣну *я*. Приведу слѣдующій особенный случай: коренной звукъ *о* въ имени женскаго рода *хоть*, при Украинскомъ выговорѣ (*хѳтъ* = *хитъ*) перемѣняется на *и*, при Бѣлорусскомъ выговорѣ; (*хуть*) перемѣняется на *у*; Польскій языкъ, принявшій это *у* за переходный, поставилъ, вмѣсто его, по своему обычаю новое *ен*, и выговорилъ *хенць* (*chęc*); не ужели сказать, что здѣсь разложилось на *ен* коренное *о* или *у*? Изъясняя въ составѣ Русскаго языка превращеніе *а* и *я* въ *е*, теорія Павскаго различаетъ носовое *я* (**А**) съ намѣстникомъ его *а*, отъ обыкновенныхъ *я* и *а*, (Ф. Н. I. 129), и полагаетъ, что первые, предполагаемые состоящими изъ *ен*, отбрасывая *н*, естественно получаютъ *е*; а вторые – сперва выпадаютъ изъ словъ для сокращенія, ихъ мѣсто заступаютъ *ь* или *й*, которые, по всѣмъ правамъ, превращаются въ бѣглое *е*! А на мой взглядъ, оба эти процесса теорія выдумала отъ себя, а не дознала ихъ на самомъ дѣлѣ. Смотри: переходъ не носоваго *я* (*Г*А) въ *е* черезъ *й* – теорія Павскаго поясняетъ перемѣною слова *заяць* въ *заецъ* черезъ *зайць*; между тѣмъ въ этомъ словѣ именно носовое **А** – *зааць*, по Польски *заёнць*, по Полабски *заянць*; слѣдственно, теорія должна бы этимъ словомъ пояснять свой первый способъ превращенія, т. е. отпаденіе звука *н* отъ *е*, изъ носоваго *я*. Зачѣмъ же различается въ теоріи то, что не имѣетъ различія въ самомъ предметѣ *ея*, чего на дѣлѣ и сама она различить не можетъ?...

Не такъ ли поступилъ и ты, мой почтенный академикъ, въ своей Новороссійской системѣ?... Отлучаешь Малороссійское нарѣчіе такъ разное отъ Великороссійскаго, «хотя и безъ основанія»! – признаешь тожество Великороссійскаго нарѣчія съ Церковно-Славянскимъ, хотя это тожество не болѣе, какъ филологическій призракъ, до котораго ты дошелъ только путемъ «логическаго наведенія»! А между тѣмъ, ты уже населяешь Великороссійскимъ племенемъ въ IX-мъ вѣкѣ и Македонію вокругъ Солуны (вмѣсто тамошнихъ Словенъ), и берегъ Чернаго моря, и всю Кіевскую сторону, вмѣсто обитавшихъ тогда и нынѣ обитающихъ Малороссіянъ, которыхъ ты приводишь сюда съ Карпатскихъ горъ уже послѣ Батыева нашествія, на мѣсто Великороссіянъ, будто бы ушедшихъ отсюда, при нашествіи Батыевомъ!... И что же у тебя въ основѣ этихъ новопридуманныхъ заселеній и переселеній: историческія о томъ свидѣтельства письменныя, или давнія преданія изустныя?.. Нѣтъ! Историческія преданія, на примѣръ, Карпатской Руси, говорятъ наоборотъ: что она пришла въ Карпаты съ береговъ Днѣпра, вмѣстѣ съ Уграми, въ X-мъ вѣкѣ; а по другому преданію, что она перешла въ Карпаты въ XIV-мъ вѣкѣ изъ Подолья, вмѣстѣ съ своимъ княземъ Коріатовичемъ. Могли быть оба переселенія: но дѣло въ томъ, что, по обоимъ преданіямъ, существующимъ въ Карпатахъ, Русь переходитъ туда изъ нашего Малороссійскаго края, съ береговъ Днѣпра и съ Подолья. А ты, неизвѣстно почему, выводилъ насъ, Малороссіянъ, изъ Карпатскихъ горъ, послѣ нашествія Татарскаго, тогда какъ мы и прадеды наши всегда думали и говорили, что мы жили здѣсь, по обѣ стороны Днѣпра, съ незапамятнаго времени, съ предковъ къ! Что у насъ въ Кіевѣ водворились на княженіе Аскольдъ и Диръ, а за ними вѣщій Олегъ съ Рюриковымъ сыномъ. Что у насъ въ Кіевѣ началась и отъ насъ разошлась во всѣ концы Русскаго міра, жизнь, насажденная святымъ Просвѣтителемъ Руси – Владиміромъ; а когда

Великокняжеская Кіевская Русь, отживъ свой цвѣтущій вѣкъ, умалилась, тогда новымъ средоточіемъ Русскаго міра стала Москва, среди племени Великороссійскаго. Мы, Малороссіяне, остались по прежнему въ своей родимой Кіевской сторонѣ, въ своихъ стародавнихъ городахъ и селахъ, съ своими преданіями и обычаями, – мы остались на корню, съ котораго не сильны были сорвать насъ ни какіе вихри и бури, ниже гроза Батыевская.... И какъ въ древнее время, мы и наша земля назывались собственно Русью и Руською землею, а наше южное нарѣчіе называлось Руськимъ языкомъ²), такъ въ позднѣйшіе вѣка Русью преимущественно стала называться Великая или Московская Русь, а нарѣчіе Московское стало Русскимъ языкомъ, господствующимъ нынѣ во всемъ Русскомъ мірѣ.

Ты, въ закладку своей Новороссійской системы, положилъ выписки изъ Кіевской лѣтописи и Нестора, и хочешь доказать, будто бы въ нихъ нѣтъ ничего Малороссійскаго! Я разсмотрѣлъ твои выписки, всего 6 дюжинъ; и знаешь ли что? Вѣдь это основаніе для тебя не надежное! Тѣ слова и обороты, которые ты отмѣтилъ какъ чисто-Великороссійскія, какъ не-Церковныя и явно не-Малороссійскія, вѣдь они не чисто-Великороссійскія! Для разувѣренія тебя, чтобы мнѣ не слишкомъ много писать, я предположилъ себѣ разобрать только двѣ дюжины твоихъ выписокъ, т. е. третью часть; полагаю, что на первый случай и этого довольно. Но чтобы и въ этой части не вышло у насъ разногласія и недоразумѣнія, я спрошу тебя: голова, борода, дерево – какія это формы словъ, Великороссійскія или Малороссійскія? Когда говорятъ эти слова на Русскомъ Сѣверѣ Смольнянинъ, Суздалецъ, Новгородецъ, Москвичъ, ты имѣешь право назвать ихъ Великороссійскими; а когда говорятъ ихъ на Русскомъ Югѣ Подолянинъ, Волынецъ, Переяславецъ, Кіевлянинъ, я имѣю право назвать ихъ Малороссійскими. Обоимъ Русскимъ нарѣчіямъ эти слова принадлежать какъ родовое, наслѣдственное имущество; и каждое изъ двухъ нарѣчій можетъ считать ихъ у себя своею, неотъемлемою, неприкосновенною собственностью; и если бы которое изъ двухъ нарѣчій вздумало присвоить ихъ себѣ исключительно, и отобрать ихъ у другаго, то на это можно сказать: «Не добро есть преступати предѣла чужаго», какъ сказалъ нѣкогда Несторъ, повѣствуя объ изгнаніи Изяслава изъ Кіева младшими братьями. Неправда ли?... Теперь обратимся къ твоимъ выпискамъ.

Письмо пятое

Юля 31-го

Ты предупреждаешь доказательныя выписки свои двумя замѣчаніями, о которыхъ и мнѣ должно упомянуть предварительно.

Первое замѣчаніе твое состоитъ въ слѣдующемъ: «Если бъ Несторъ и продолжатели его, Кіевскіе лѣтописатели, были Малороссіяне, то какимъ бы образомъ могло случиться, чтобы они не дали ни гдѣ примѣтить своего Малороссійскаго происхожденія? Какимъ бы образомъ могло случиться, чтобы они не обронили тамъ-сямъ какого-нибудь Малороссійскаго слова, не употребили Малороссійскаго оборота?...» и т. д.

² Въ лѣтописи Волынской, подъ 1261 г., сказано: «и къ тому толмача, розумѣюща Рускый языкъ, што иметь молвити Василько, пріѣхавъ подъ городъ».

Но вѣдь Кіевскіе и Волынскіе продолжатели какъ и Пѣвецъ Игоря, писавши на языкѣ Церковно-Славянскомъ, частехонко включали въ него слова и обороты изъ своего роднаго Малороссійскаго нарѣчія. Вольно же тебѣ называть чисто-Великороссійскимъ то, что принадлежитъ, въ Несторѣ и въ Кіевской лѣтописи, – Малороссійскому нарѣчію и языку Церковному! А впрочемъ могло бы случиться и то, что у нашихъ Кіевскихъ лѣтописателей не обнаружилось бы ничего Малороссійскаго, если бѣ они захотѣли писать чистымъ Церковно-Славянскимъ языкомъ! Послушай, какъ писалъ Малороссіянинъ въ началѣ XVII-го вѣка (когда писали здѣсь вообще языкомъ Польско-Русскимъ).

«Въ сіе же лѣто (1516) начашася на Украинѣ казаки, о нихъ же, откуда и како начало свое пріяша, нѣчто речемъ. Аще и отъ начала своего сей нашъ народъ Рускій брани всегда употребляешася, и отъ исперва въ нихъ сіе художество бѣ, оружіе и брани, якоже вышше пространнѣе речеса, въ главѣ той, откуда изыйде народъ Словенскій; по семъ, егда начаша Князи быти, нача въ нихъ лучшее строеніе и обычаи пріятнѣйшія въ землѣ нашей; но обаче сей народъ нашъ бранилюбный не преста строити брани, аще не со околными народы, си есть, Греки, а потомъ Половцы, Печенѣги, то сами межи собою».... (см. Полн. Собр. Рус. Лѣт. II. 367).

Много литутъ Малороссійскій лѣтописатель, въ самый разгаръ Козачины, обронилъ изъ своего нарѣчія?... Слово межи, вмѣсто Церковнаго между, слово которое издревле видно и въ географическихъ Южнорусскихъ именахъ: Межибожье, Межимостье, Межигоры, Межирѣчь, также написано оно въ Олеговомъ договорѣ: «быти межи вами», и у Нестора: «что ради губивѣ дружину межи собою», или: «а Кытанѣ ста межи валомъ съ вои», – и въ Кіевской лѣтописи (объ тѣхъ же Переяславскихъ двухъ валахъ, до нынѣ уцѣлѣвшихъ, и сходящихся въ одинъ валъ невдалекѣ отъ села Строковы) сказано, подъ 1149 годомъ: «а Гюрги стоя три дня у Стряковѣ... и ста межи валомъ».

Второе твое предварительное замѣчаніе состоитъ въ слѣдующемъ:

«Еще болѣе – слова, относящіяся до жилища, до одежды, до пищи, въ лѣтописи, отнюдь не Малороссійскія. Вездѣ вы видите избу, истопку, а не хату; сапоги, лапти, а не чоботы; квась, медь, жито и т. п.»

Какой же ты прихотливый сталъ въ своей Новороссійской системѣ, словно Потемкинъ! Ты и знать не хочешь ни про свитку (1147 г.) и свиту (1074 г.), ни про черевья (1074 г.) т. е. черевики; тебѣ непремѣнно подавай чоботы, – какъ будто Кіевскіе писатели должны были въ свое лѣтописанье включить цѣлый Малороссійскій словарь! Тебѣ захотѣлось уже отобразить у Малороссійскаго нарѣчія и квась, и медь, и жито!... Но объ этомъ рѣчь впереди, чтобы не отбиться намъ отъ главнаго, отъ твоихъ доказательныхъ выписокъ.

Ты говоришь: «Малороссійскаго нарѣчія до сихъ поръ, къ стыду своему, мы основательно незнаемъ.... Изслѣдуйте особенности Малороссійскаго нарѣчія». Ну, вотъ кстати мы вмѣстѣ теперь изслѣдуемъ, узнаемъ его, по его отрывкамъ въ Несторѣ и въ другихъ древнихъ Южнорусскихъ писателяхъ. Вѣдь все, что въ нихъ отмѣнено отъ языка Церковно-Славянскаго, должно принадлежать языку Южнорусскому!

Вотъ первая твоя выписка изъ Кіевской лѣтописи:

«Половцы присунушася къ Баручю». Ты отмѣтилъ глаголь «присунушася», какъ чисто-Великороссійскій, явно не-Малороссійскій: за что? Развѣ глагола присунуться нѣтъ въ Малороссійскомъ нарѣчіи?

«Зеленѣнкій барвіночку,
Стелися низѣнько;
А ты, милый чорнобривый,
Присунься близѣнько!»

Этот глаголь, извѣстный и въ Западной Славянщинѣ, весьма употребителенъ въ Малороссіи: сунуться, сосунуться, одсунуться и т. д. Кіевскій лѣтописецъ поставилъ его по Церковно-Славянски «присунушася»; а чисто по Великороссійски и по Малороссійски было бы: присунулися.

Обратимъ вниманіе и на слово Половци. Я думаю, что чисто по Великороссійски было бы Половцы; ибо по господствующему Великороссійскому выговору звукъ *ц* въ концѣ словъ требуетъ дебелыхъ гласныхъ и *ь-а*. (Половѣць, Половца, Половцы).

Малороссійское нарѣчіе (во многихъ случаяхъ сходное съ Церковно-Славянскимъ болѣе, чѣмъ Великороссійское) требуетъ послѣ *ц*, въ концѣ словъ, непременно *ь-я* и тонкихъ гласныхъ, даже болѣе, чѣмъ этого требоваль древній языкъ Церковно-Славянскій, допускавшій *а* послѣ *ц*. И если у Нестора написано: «цариця Володимеря Анна» или: у отця, у оконця, ко оконцю, и т. п.; если въ Кіевской Лѣтописи, на примѣръ, въ описаніи Игорева похода на Каялу, написано: «идушимъ же имъ къ Донцю.... перебрѣде Донецъ... дойти рѣкы Донця... до города Донця», – то мы должны признать, что это написано Малороссіянами. Если же тамъ встрѣчаемъ иногда постановку и дебелыхъ звуковъ послѣ *ц*, то это явный слѣдъ позднѣйшей переписки Великороссійскими писцами, которые то копировали свой подлинникъ буква въ букву, то ставили иногда буквы по своему Сѣверному произношенію. Отъ того-то въ Несторѣ, въ Кіевской Лѣтописи, въ Игоревой Пѣсни, которые дошли къ намъ не въ древнихъ Южнорусскихъ, но въ позднѣйшихъ Сѣвернорусскихъ спискахъ, отъ того въ нихъ такая пестрота и разнобоярщина звуковъ, несомвѣстимыхъ въ одномъ и томъ же живомъ нарѣчіи; на примѣръ, въ Игоревой пѣсни: бѣшетъ и бѣшетъ, трубятъ и трубятъ, къ Софѣи и у Софѣи, полунощи и полунощы и т. д. Филологическая критика наша, разбирая древній Южнорусскій памятникъ, непременно должна различать, что въ немъ подлиннаго и древняго, и что пришлаго, наноснаго и позднѣйшаго, подобно тому, какъ геологъ различаетъ въ пластахъ земной коры разновременныя формаціи кряжевиковъ (roches). А если филологическая критика наша иногда не умѣетъ еще различать, то объ этомъ можно сказать словами Лаврентія-мниха: «книгы ветшаны, а умъ молодъ, не дошелъ!» Когда ты въ Лаврентьевскомъ спискѣ Нестора читаешь, «ты еси старейшей братъ» (1024 г.), или: «вдамъ ти которой ти городъ любь» (1097 г.), – не ужели ты не слышишь, что здѣсь старейшей, которой, какъ диссонансы, которые написалъ по своему Великороссійскому нарѣчію можетъ быть самъ «Лаврентей мнихъ»; но Кіевляне – Нестеръ, Селивестръ, Василій написали бы по Южнорусски, и по Церковно-Славянски, не иначе, какъ старѣйшій, который. Но когда мы читаемъ въ томъ же спискѣ Нестора: Печенигы, или «Мойсій же хапаяся за шію» (вм. Печенѣгы, Мойсѣй, какъ тамъ же обыкновенно писано), то это мы отнесемъ къ списку, написанному еще въ Кіевской сторонѣ Южнорусскимъ писцемъ, который по своему выговору поставилъ *и* вмѣсто *ь*; Суздальскій переписчикъ только скопировалъ эти буквы въ своемъ спискѣ; а самъ отъ себя, по своему выговору, онъ могъ бы написать Моисей, Печенегы, подобно тому, какъ въ Игоревой пѣсни позднѣйшій писецъ ея (очевидно Суздалецъ) писалъ:

о Днепрѣ! вм. о Днѣпре! и т. п.; или какъ г. Дубенскій предлагаетъ вм. полегоша, почнемъ писать правильнѣе (!!) – полѣгоша, почнѣмъ... Вотъ также несвойственно и вы, Сѣвернорусскіе историки, вмѣсто Перипетово поле, Перипетовы (могилы), какъ написано правильно въ Кіевской Лѣтописи, пишете: Перипѣтово, Перепѣтовы! или: вмѣсто Богданъ Хмельницкій – Богданъ Хмѣльницкій!

Но вотъ другая твоя выписка изъ Кіевской лѣтописи: «Святославъ Ростиславичъ отпровождая Половци». Смотри – въ твоемъ письмѣ (въ Москвитянинѣ) корректоръ Великороссіянинъ даже переиначилъ этотъ глаголь, несвойственный его Великороссійскому нарѣчію; онъ поставилъ по своему отпровождая, когда въ Кіевской Лѣтописи и написано, и напечатано: отпровадя (подъ 1154 г.). Малороссійскому нарѣчію понынѣ свойственны глаголы провадити, запровадити, отпровадити, припровадити и т. д. А потому, если мы читаемъ въ Олеговомъ договорѣ допровадимъ, съ куплею ихъ поздорову», – въ Кіевской Лѣтописи «отпровадя Половци», – въ Волынской Лѣтописи «препровадѣдиша рѣку Лютую» (1208 г.), то имѣемъ полное право сказать, что это писано по нарѣчію Малороссійскому.

Третья выписка: «бѣ рѣка бережиста». За что ты назвалъ это прилагательное имя чисто-Великороссійскимъ, явно не-Малороссійскимъ? Въ Кіевской Лѣтописи оно принадлежитъ несомнѣнно Малороссійскому нарѣчію, въ которомъ вообще любимы прилагательныя имена съ окончаніемъ истый: норовистый, головистый, коренистый, рожайстый, и – очевистый. Припомню въ Кіевской Лѣтописи (подъ 1173 годомъ) слово: очевисто; оно такъ знакомо каждому, кто обращался съ Малороссійскими судовыми актами XVI-го, XVII-го и XVIII-го вѣка. Не ужели скажешь, что и слово «очевисто» въ Кіевской Лѣтописи чисто Великороссійское, не-Малороссійское? А въ Сѣвернорусскомъ Ипатскомъ ея спискѣ это слово даже подчищено было и написано «очивѣсто»! [...]

Запитання і завдання

Письмо четвертое

1. Знайдіть, як у тексті сказано про існування у давньоруській державі церковної (книжної) і нецерковної (народної) мови.
2. На мові яких найдавніших пам'яток (X ст.) це простежується?
3. Знайдіть у тексті слова, які підтверджують існування народної мови. Як це обгрунтовано М. О. Максимовичем?
4. Проаналізуйте зіставну таблицю давньоруських слів, наявних у «Пѣсне о Полку Игоревѣ», і церковнослов'янських. Вкажіть на найвиразнішу фонетичну відмінність між ними.
5. Простежте за текстом і визначте, якими основними фонетичними рисами відрізняється «руская народная речь» від церковнослов'янської та західнослов'янських мов?
6. Простежте, як у тексті обгрунтовуються усі відмінності.
7. Що в тексті сказано про наявність старослов'янських літер ѡ (юс великий) і ѡ (юс малий) у давньоруських грамотах?
8. Знайдіть у тексті пояснення відсутності носових голосних у східнослов'янських мовах.

Письмо пятое

1. Прочитайте весь текст п'ятого листа до М. П. Погодіна. Визначте, яка основна причина полемічного змісту його?
2. Прочитайте першу цитату з листа М. П. Погодіна. Проаналізуйте текст відповіді М. О. Максимовича, зверніть увагу на те, які аргументи наводить він на захист українського літопису.
3. Прочитайте другу цитату з листа М. П. Погодіна. Простежте за переконливістю відповіді М. О. Максимовича.
4. Знайдіть у тексті відповідь М. О. Максимовича на таке зауваження М. П. Погодіна: «Малороссійскаго нарѣчія до сихъ поръ, къ стыду своему, мы основательно незнаемъ... Изслѣдуйте особенности Малороссійскаго нарѣчія». На яких конкретних прикладах побудовані переконливі докази М. О. Максимовича?

Мельничук Олександр Савич

(12. VII. 1921 – 19. III. 1997)

Олександр Савич Мельничук народився 12 липня 1921 року в селі Писарівка Кодимського району Одеської області в селянській родині. У 1938 році він закінчив на «відмінно» Кодимську середню школу та вступив на філологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, однак навчання завадила Друга світова війна. Разом з іншими студентами О. С. Мельничук добровольцем пішов на фронт. Воював на Волховському фронті, був поранений, потрапив у полон, з якого згодом вдалося втекти, і знову повернувся в діючу армію. У важких боях визволяв Варшаву, а війну закінчив гвардії рядовим у Берліні.

У 1945 році О. С. Мельничук повертається до Києва й продовжує навчання на українському відділенні філологічного факультету університету, який закінчує у 1947 році з рекомендацією до вступу в аспірантуру. Після недовгого викладання загального мовознавства у Кременецькому учительському інституті на Тернопільщині у вересні 1947 року він вступає до аспірантури Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАНУ. Науковим керівником його дисертаційного дослідження був академік Л. А. Булаховський. За час навчання в аспірантурі О. С. Мельничук сформувався як сумлінний, глибокий дослідник, тому після її закінчення у 1950 році його залишають в інституті працювати молодшим науковим співробітником. У 1952 році О. С. Мельничук успішно захистив кандидатську дисертацію з теми «Понятие предложения в советском языкознании». Захист дисертації засвідчив появу в українському мовознавстві перспективного вченого й організатора наукових досліджень.

Інститут мовознавства став місцем роботи упродовж усього творчого життя академіка О. С. Мельничука. Олександр Савич працював у відділі загального і слов'янського мовознавства, а від 1961 року очолив цей відділ. У 1964 році він успішно захистив докторську дисертацію на тему «Развитие структуры предложения в славянских языках». У 1966 році йому було присвоєно звання професора. У грудні 1967 року О. С. Мельничука обрано членом-кореспондентом АН УРСР, а 1981 року – членом-кореспондентом АН СРСР. У 1985 році йому було присвоєно звання академіка АН України. Від 1991 року він очолив відділ загального мовознавства.

Наукові інтереси академіка О. С. Мельничука були дуже широкими. Його виняткова лінгвістична ерудиція дозволяла успішно досліджувати складні проблемні питання не лише українського, але й слов'янського мовознавства, індоєвропеїстики. Учений володів багатьма мовами (російською, польською, чеською, німецькою, англійською, французькою молдавською, румунською), розумівся на граматичних системах низки інших мов світу, і це було добрим підґрунтям того, що зроблені у його працях теоретичні висновки та узагальнення переконливі й мають незаперечну вагу в мовознавстві. О. С. Мельничук – учений-лінгвіст зі світовим ім'ям, його праці опубліковані українською, російською, англійською, німецькою мовами.

Уже перші розвідки молодого вченого засвідчили глибину теоретичних знань і широту наукових проблем, які були в полі зору дослідника. Це і статті з загального мовознавства («Порівняльно-історичний метод у мовознавстві», «Розвиток загального і індоєвропейського мовознавства на Україні за 40 років», «К оценке лингвистического структурализма», «Порівняльно-історичне вивчення сімей і груп мов» та ін.), і праці з української діалектології («Південноподільська говірка села Писарівки (Кодимського району Одеської області)», «Яке значення діалектних даних для укладання історичного синтаксису окремих слов'янських мов?»).

Постійну увагу вченого привертала глобальні проблеми лінгвістики: система і структура мови, мова і мислення, знакова теорія мови, роль мови в житті суспільства, проблема мовного значення тощо. У 1966 році надруковано працю «Принципи вивчення природи мови», у якій викладені основні положення його концепції мови. Граматичний рівень мовної системи розкритий у статті «Теоретичні основи граматики української мови» (1967). У розвідці «Розвиток мови як реальної системи» (1981) проаналізовано причини і характер постійного процесу зміни мови. Стаття «Про роль мислення у формуванні структури мови» (1967) присвячена загальнофілософській проблемі взаємозв'язку мови й мислення. У статті «Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства» (1997) розглядаються такі фундаментальні поняття лінгвістики, як мова, мовлення, мовленнєва діяльність, дискурс тощо. Учений вважав, що головним завданням мовознавства є дослідження мовної діяльності і функціонування мови в усіх сферах людського життя. За участю О. С. Мельничука і під його керівництвом були створені такі колективні монографії, як «Современное зарубежное языкознание. Вопросы теории и методологии» (1983), «Методологические основы новых направлений в мировом языкознании» (1992).

Однак у центрі уваги О. С. Мельничука завжди був синтаксичний рівень, на той час ще недостатньо досліджений і описаний не лише в україністиці, а й у зарубіжному мовознавстві. Теоретичні питання синтаксису розглядаються в його кандидатській дисертації «Понятие предложения в советском языкознании» (1952), в якій автор висловлює важливі думки й теоретичні висновки про граматичну й смислову природу речення, про основні риси цієї найвищої одиниці мови в ієрархічній системі мовних одиниць, а також у фундаментальній монографії «Розвиток структури слов'янського речення» (1966), яка залишається й сьогодні одним із найважливіших методологічних джерел з діахронного слов'янського синтаксису. Він був також автором розділу «Синтаксис» і відповідальним редактором академічного видання «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966) та одним зі співавторів і відповідальним редактором тому «Синтаксис» в академічному виданні «Сучасна українська літературна мова» (1972).

Помітне місце в розробці загальнотеоретичних проблем синтаксису, зокрема знакової природи речення, складних процесів взаємодії мовних одиниць різних рівнів у межах речення, особливостей словопорядку в реченні й синтагматичного членування його, посідають такі праці вченого, як «О знаковой природе предложения» (1967), «Взаимодействие грамматических единиц различных уровней в рамках предложения» (1969).

Загальнотеоретичним питанням синтаксису були присвячені доповіді О. С. Мельничука, виголошені на V (1963) Міжнародному з'їзді славістів у Софії («Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах»), на двох Всесвітніх Конгресах лінгвістів – на X (1967) у Бухаресті («Аспекты общей теории предложения как единицы речи») і на XI (1972) у Болоньї («Синтаксис как сфера проявления смыслообразующей и формообразующей роли языковой структуры»).

О. С. Мельничук багато уваги приділяв лексикографічній праці. Він був відповідальним редактором «Словника іншомовних слів» (1974, перевидання – 1977, у новій редакції – 1985), автором багатьох статей у «Лингвистическом энциклопедическом словаре» (1990), енциклопедії «Українська мова» (2000). Однак найбільша його заслуга в лексикографії полягає в тому, що під керівництвом і за безпосередньою участю вченого вперше в україністиці створювався семитомний «Етимологічний словник української мови», який обіймає близько тридцяти тисяч словникових статей. Роботу над ним було розпочато у 1964 році.

Праця над ЕСУМ надихнула Олександра Савича на написання низки етимологічних розвідок, у яких розглядалися генетичні зв'язки між коренями, що раніше не вважалися спорідненими. Ці питання висвітлюються у статтях «Корень *-kes- и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков» (1968), «Этимологическое гнездо с корнем *-cei- в славянских и других индоевропейских языках» (1978). Саме ця проблема була виголошена в доповіді О. С. Мельничука на VIII Міжнародному з'їзді славістів у Загребі та Любляні (1978), а також на XIV Конгресі лінгвістів у Берліні (1978). У статті «О всеобщем родстве языков мира» (1991) вчений стисло виклав свою концепцію спорідненості мов світу.

Крім того, О. С. Мельничук досліджував й інші питання з історії мови. Проблематика індоєвропейського порівняльно-історичного мовознавства представлена у статтях «Следы взрывного ларингального [в] в индоевропейских языках» (1960), «О генезисе индоевропейского вокализма» (1979), «Проблематика реконструкции в сравнительно-историческом языкознании» (1989), «Вопросы реконструкции лексического состава праязыков» (1991). Проблеми історичної типології подані в колективній монографії «Историческая типология славянских языков» (1886), кілька розділів якої написав О. С. Мельничук і здійснив її загальне редактування.

Не втрачають наукової ваги такі праці О. С. Мельничука, як «Роль слов'янської писемності у розвитку літературних мов і культур слов'ян та інших народів» (1963), «О начальных этапах развития письменности у восточных славян» (1987), «Диалектика языковой формы и содержания в произведениях художественной литературы» (1986).

У колі наукових зацікавлень О. С. Мельничука були також соціолінгвістичні питання, зокрема проблема мовної політики, розкрита в статті «Замечания о современном состоянии и перспективах дальнейшего развития украинского литературного языка» (1964).

Перу вченого належать також праці, пов'язані з дослідженням наукової спадщини видатних вітчизняних та зарубіжних лінгвістів. Серед них статті про академіка Л. А. Булаховського («Видатний радянський мовознавець Л. А. Булаховський» (1958), «Історична взаємодія слов'янських літературних мов в освітленні Л. А. Булаховського» (1988), «Світогляд О. О. Потебні» (1981), «Академік М. Я. Калинович (До 90-річчя з дня народження» (1978), «Ярослав Бауер» (1969).

О. С. Мельничук – автор понад 40 статей до енциклопедій різних типів, статей з етимології слів, редактор трьох десятків збірників з теоретичних питань мовознавства, рецензент близько двох десятків монографій.

Бібліографія академіка О. С. Мельничука налічує 276 позицій.

О. Мельничук багато уваги приділяв підготовці кваліфікованих лінгвістів. Під його керівництвом захищено близько тридцяти кандидатських і докторських дисертацій. Він дуже уважно ставився до думок молодих дослідників, уміло спрямовував їх наукові студії у потрібному напрямку.

О. С. Мельничук працював у редакційних колегіях таких солідних наукових часописів, як «Научные доклады высшей школы», «Известия Академии наук СССР» та інших. Помер О. С. Мельничук 19 березня 1997 року в Києві.

Література

1. 70-річчя академіка АН УРСР О. С. Мельничука // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 7.
2. Русанівський В. М. Мельничук Олександр Савич // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 349.
3. Олександр Савич Мельничук: Біобібліографія до 80-річчя. – К., 2001.
4. Ткаченко О. Б. Олександр Савич Мельничук як людина і вчений (1921–1997) // Мовознавство. – 2001. – № 6. – С. 4–7.
5. Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство // Збірник наукових праць до 90-річчя з дня народження. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 280 с.

Основні лінгвістичні праці О. С. Мельничука

1. Видозміни оформлення речень непрямої модальності в історії української мови // Слов'янське мовознавство. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. II. – С. 120–163.
2. Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках. Краткая характеристика общих закономерностей. – К.: Изд-во АН УССР, 1958. – 64 с.
3. Історія вживання давального безприйменникового відмінка в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 261–295.
4. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. III. – С. 124–194.
5. Історичний розвиток системи відносних слів в українській мові // Слов'янське мовознавство. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. IV. – С. 80–121.
6. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
7. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1966. – 596 с. (співавтор).
8. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с. (співавтор).
9. Этимологические разыскания // Восточнославянское и общее языкознание. – М.: Наука, 1978. – С. 103–114.
10. Историческая типология славянских языков. Фонетика. Словообразование. Лексика и фразеология. – К.: Наук. думка, 1986. – 285 с. (співавтор).
11. О генезисе индоевропейского вокализма // Вопросы языкознания. – 1979. – № 5. – С. 3 – 16; № 6. – С. 3–16.
12. Розвиток мови як реальної системи // Мовознавство. – 1981. – № 2. – С. 22–34.
13. Вопросы реконструкции лексического состава праязыков // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Лексическая реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков. – М.: Наука, 1991. – С. 102–119.
14. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району Одеської області) // Лексикографічний бюлетень Інституту мовознавства АН УРСР. – 1952. – Вип. II. – С. 67–98.
15. Методологические проблемы языкознания. – К.: Наук. думка, 1988. – 216 с. (співавтор).

Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. – Київ: Наукова думка, 1966. – 324 с.

III. Розвиток зовнішньо-синтаксичної структури речення

Як показано в попередньому розділі, зовнішньо-синтаксична структура речення в слов'янських мовах складається з тих компонентів загальної синтаксичної структури, які оформляють зовнішньо-синтаксичні відношення цілого речення до дійсності, інакше кажучи, є виразниками співвіднесеності основного змісту речення з дійсністю. З трьох перерахованих вище типів зовнішньо-синтаксичних відношень, властивих слов'янським мовам, тут будуть піддані історичному аналізу лише два – модальні і часові відношення, оскільки зовнішньо-предикативні відношення так тісно пов'язані з структурою односкладних речень, що перетворення їх в окремих об'єкт історичного дослідження, відірваний від структури односкладних речень, здається недоцільним.

1. Різновиди модальності речення

Функціонально-семантичне протиставлення розповідної, спонукальної (наказової) і питальної модальності речень, безперечно, повинно було цілком виразно виявлятися вже на перших етапах розвитку звукової мови, бо змішування в процесі комунікації основних функцій висловлення – повідомлення, спонукання і запитання – неминуче перешкоджало б налагодженню взаєморозуміння в колективі. Очевидно, більш пізньою є бажальна модальність саме як синтаксичний різновид речення. Таке припущення базується на тому, що момент бажання в модальності речення, відмінний від розповіді про наявність бажання і від спонукання до його здійснення, зовсім не передбачає співрозмовника, якому могло б бути висловлене відповідне бажання, а для налагодження колективної взаємодії і взаєморозуміння бажальні висловлення не мають безпосереднього значення. Деяко своєрідним різновидом модальності речення є модальність умовна, яку не слід змішувати з синтаксичним значенням підрядних речень умови як певним типом підрядності. Своєрідність умовної модальності полягає в тому, що вона не домінує над змістом речення так всеохоплююче, як інші різновиди модальності. Вона значною мірою сама належить до основного змісту речення, на який інші різновиди модальності тільки нашаровуються. Умовна семантика зберігає свій характер лише в тому разі, коли умова, в залежність від якої ставиться відповідність основного змісту речення об'єктивній дійсності, знаходить лексичне вираження як частина основного змісту – чи то в вигляді обставини умови, чи в вигляді підрядного речення умови. В тих випадках, коли умова в складі самого умовного речення лексично не виражається, вона здебільшого мається на увазі, а якщо ні, то умовна форма речення набуває іншої семантики (пор. різні модальні відтінки значень речення «Я міг би це зробити»). На відміну від речень інших модальних різновидів, кожне умовне речення може одночасно бути і розповідним або питальним чи спонукальним, але ніколи не може бути бажальним.

На перших етапах розвитку мови при відсутності готових афіксальних чи службово-лексичних засобів розрізнення трьох найдавніших типів модальності найбільш простим і цілком достатнім засобом виявилось інтонування речень. Цим пояснюється той факт, що навіть на досить пізніх етапах розвитку індоєвропейської прамови не тільки питальна, а й

спонукальна модальність не дістали спеціальних формальних ознак у структурі головного члена речення – особового дієслова. Так, наказовий спосіб індоєвропейського дієслова в формах 2-ої особи, тобто саме в тих формах, де безпосередньо і найповніше виявляється спонукальна модальність речення, або взагалі не мав ніякого закінчення (в однині) і лише в частині випадків приймав закінчення, створене пізніше для форми наказового способу 3-ої особи, або ж оформлявся закінченням дійсного способу (у множині)¹. Тим часом форми оптатива, які виражали в основному бажальну модальність, виникнувши в результаті розвитку цієї модальності значно пізніше, мали в індоєвропейській прамові вже свою власну дієслівну основу².

У праслов'янській мові поряд з розповідним модальним різновидом речень були широко представлені два різновиди непрямой модальності – питальні і спонукальні речення. Очевидно, в пізніший період розвитку праслов'янської мови в ній відновився модальний різновид бажальних речень, стара форма якого вже в період балто-слов'янської єдності втратила свою первісну індоєвропейську семантику, а згодом у слов'янських мовах перейняла на себе модальну семантику спонукального різновиду. Приблизно одночасно з новим бажальним різновидом розвинувся в праслов'янській мові модальний різновид умовних речень. Загальний характер перерахованих модальних різновидів речень залишився незмінним у слов'янських мовах і після розпаду праслов'янської мовної єдності. Збереглися в значній своїй частині і ті формальні засоби вираження модальних синтаксичних значень, які були властиві праслов'янській мові. Але в ряді деталей синтаксичне оформлення модальних різновидів речень на протязі історичного розвитку слов'янських мов зазнало помітних змін³.

а) Розповідна модальність

У період початкового розвитку мови в процесі праці розповідна модальність навряд чи мала більшу питому вагу, ніж модальність питальна чи спонукальна. Але згодом, у ході збагачення і вдосконалення мови, коли поряд з небагатослівними діалогами, що супроводили

¹ Див. А. Мейє, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М., 1938, стор. 238, 249.

² Там само, стор. 238 та ін.

³ Речення непрямой модальності в історії різних слов'янських мов досліджувались порівняно мало. З історичних граматики, у яких висвітлювались речення непрямой модальності, можна назвати тільки історичну граматику болгарської мови С. Младенова, де цим реченням відводиться невеличкий розділ (S. Mladenov, Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin – Leipzig, 1929, стор. 274 – 276), і граматику білоруської мови Ю. Ф. Карського, що висвітлює відповідний матеріал повніше (Е. Ф. Карский, Белорусы. Язык белорусского народа, вып. 2–3, М., 1956, стор. 376–384, 451–453). Я. Гебауер у своїй величезній за обсягом історичній граматиці історії вживання умовного способу відводить шість сторінок, історії питальних речень у чеській мові присвячує одну сторінку, а про наказові речення тільки згадує (J. Gebauer, Historická mluvnice jazyka českého, d. IV, Skladba, Praha, 1929, стор. 43, 44–45 і 561–567). Досить докладно зупиняється на цих різновидах речень В. Вондрак у своїй порівняльній граматиці (W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, Bd II, 2-te Aufl., 1928, стор. 442–457). Але матеріал окремих мов, у тому числі й української мови, охоплено у Вондрака далеко не повністю.

фізичну діяльність робочих груп, почали все більше практикуватися повідомлення про окремі явища і розповіді про цілі події поза безпосереднім зв'язком з виконуваною роботою, розповідна модальність дістала значно ширшу сферу виявлення, ніж модальності спонукальна, питальна та інші. Так поступово створилось те співвідношення між окремими модальними різновидами речень у мовах, при якому розповідна модальність, найбільш звичайна порівняно з іншими різновидами, сприймається вже як позбавлена специфічних ознак модальності взагалі, як нульова модальність, і лише в частині граматик визнається прямою модальністю, на відміну від інших модальних різновидів речень, які об'єднуються при цьому в загальну категорію речень непрямої модальності⁴.

Оскільки в реченнях розповідної модальності немає жодної формальної ознаки, пов'язаної виключно з цим модальним значенням, а основні структурні елементи розповідних речень слов'янських мов виявляються властивими також більшості інших модальних різновидів речень, історичний розвиток цих структурних елементів доцільніше розглядати поза безпосереднім зв'язком з розповідною модальністю.

б) Питальна модальність

Праслов'янська мова успадкувала з індоєвропейської два основних різновиди питальних речень: питальні речення з питальними словами, які паралельно могли вживатися і в ролі неозначених займенників чи прислівників (так звані з'ясовуючі питання), і питальні речення без питальних слів, але з питальною інтонацією (так звані уточнюючі питання).

Роль питальних слів у праслов'янській мові виконували різні відмінкові форми займенників *къто, ѣто, къъ, каја, које, котогъ, -аја, -оје, ѣъ, ѣја, ѣје* і под. та прислівники *къде, камо, како, въскојо* і под. В процесі історичного розвитку слов'янських мов мінялись тільки звукові і частково словотворчі форми питальних слів, але це ніякого впливу на структуру відповідних питальних речень не мало. Пор. ст.-сл. *Къде естѣ вѣра ваша* (Лука VIII 25); давньор. *Кому дань дае?* (ПВЛ Л 20, 885); *Чий се градокъ?* (ПВЛ Л 18, 862); *Охъ, брате, камо мя ведут(ь)?* (КЛ I 351, 1147); ст.-укр. *Где которий зъ васъ священство по закону узаконеному постигл?* (Ів. Виш., АЮЗР II 235); рос. *Куда ты мчишься, гордый конь, И где опустишь ты копыта?* (П.); укр. *Хто ж од нас у світі дужчий, Із яких країн?* (Тич.); білор. *Ну, а Маша дзе працуе?* (Шам.); п. *Jakim sposobem waćpan się tu znalazłeś?* (Žer.); ч. *Co se tam stalo?*; болг. *Що е живот? Що е човек? И кой го праща В светъ за мъки, скръб и пот? Защо той мре, защо се ражда? Къде е висшата му цел?* (Ваз.); с.-х. *Какву су вам неправду учинили? Кога тужите и зашто? (Цанк.); словен. Od kod in kam greste?* (Bunc II 83) і под.

Порівняно пізньою конструкцією питального речення, відомою більшості слов'янських мов (за винятком болгарської, македонської і словенської) є конструкція з питальним зворотом *що за (что за, со за і т. д.)*, який пов'язується з формою називного відмінка іменника в ролі підмета чи присудка і з формою знахідного відмінка іменника в ролі прямого додатка (у чеській літературній мові в обох випадках вживається форма знахідного відмінка, називний відмінок при *со за* відомий тут лише в діалектах⁵. Перший приклад вживання такої

⁴ Виключення розповідної модальності з загальної категорії модальних різновидів речення піддається обґрунтованій критиці в статті: В. В. Виноградов, О категории модальности и модальных словах в русском языке, «Труды Института русского языка», М.–Л., 1950, стор. 44.

⁵ J. Gebauer, вказ. праця, стор. 511.

конструкції в слов'янських мовах засвідчено в історичній пам'ятці польської мови коло 1500 р.: *Coś ty za człowiek* (Rozm. 813). Пор. ст.-укр. Што то за дитя будеть? (Перес. єв., Жит. 27); А що бак ти, у чорта, искажи, за птиця? (Довгал., Интерл. I, Біл. 360); рос. Что у тебя за коробка? (А. Остр.); Что за книгу ты несешь?; ч. Co je to za člověka? і под⁶.

Питальні речення без питальних слів у ранні періоди розвитку праслов'янської мови відрізнялись від інших модальних різновидів речень, в основному, лише питальною інтонацією. Зразки таких питальних речень зустрічаються ще в давніх писаних пам'ятках окремих слов'янських мов. Пор. давньор. Бра(ть)я моя, воротившеса, поидуть у волость свою, а мнѣ ся воротити в Половци? Не могу ити... (КЛ I 517, 1161); И долго, намъ зрѣвшимъ на старѣишиѣ игумени, и долго сему князю лежати? (КЛ I 591, 1175); ст.-ч. Chceš zdráv býti? (Jo V 6); Nemuožeš zabit býti? (Otc B 156^b). Виключно інтонаційне оформлення питальних речень без будь-яких додаткових формальних засобів залишається властивим і сучасним слов'янським мовам, особливо розмовним. Але поряд з інтонацією, в пізніші періоди розвитку праслов'янської мови і згодом в окремих слов'янських мовах розвинулось вживання спеціальних питальних часток, роль яких зводиться до увиразнення питального характеру речення або до надання питанню певного смислового чи емоційного відтінку. Особливої вживаності питальні частки набули в письмовій мові.

Найдавнішою і найбільш поширеною в слов'янських мовах є питальна частка *li* (ли), питальна функція якої розвинулась із функції розділового сполучника *li* в альтернативних питаннях (пор. ст.-сл. **Къто съгрѣши, съ ли, или родителѣ его** (Зогр., Io. IX 2). У давніх пам'ятках слов'янських мов питальна частка *li* має ширше застосування, ніж у сучасних мовах. Напр.: ст.-сл. **Ты ли еси царь нюдѣискъ**. (Матв. XXVII 11); ст.-п. *Može li murzyn przemienić skorę swą?* (BZ Jos. 13, 23); ст.-ч. *I to li navgascješ hospodinu, l'ude bláznivý* (ŽWittb. 6); давньор. Видите ли горы сия? (ПВЛ Л 12); Добра ли вы честь? (ПВЛ Л 41, 945); ст.-укр. Годи(т) ли ся дань дати чи ли нѣть? Дамо ли или не дамо? (Перес. єв., Жит. 17, Жит. 68); ст.-білор. Або ли я есмь псею головою нынѣ? (Бібл. кн. XVII в. 170 б) і под. Пізніше в українській і білоруській мовах частка *ли* в питальній функції була зовсім витіснена іншими питальними частками. Більш обмежено, ніж у російській і південнослов'янських мовах, вживається питальна частка *li* також у польській і в серболужицьких мовах.

Значного поширення, починаючи з праслов'янського періоду, набула в слов'янських мовах питальна частка *či* (чи), генетично пов'язана з питальним займенником *сь-то*. Вживання питальної частки *чи* (і її фонетичного варіанта *ци*) було звичайним уже в давньоруських пам'ятках. Напр.: *С(вя)тополк про волость чи не уби Бориса и Глѣба? А самъ чи долго поживе?* (КЛ I 305, 1140); *А тамо ци не наша о(ть)чина?* (КЛ I 607, 1178). У чеських пам'ятках частка *či* фіксується, починаючи з XIV ст., в польських (*czy*) – з XVI ст. Найбільшого поширення ця питальна частка набула в сучасних українській і білоруській, значною мірою в польській і словацькій мовах. У чеській мові її питальна функція обмежилась до вираження відтінку непевності. У південнослов'янських і російській мовах частка *чи* невідома.

⁶ Про походження звороту з *що за див.* у статті: О. С. Мельничук, Видозміни оформлення речень непрямой модальності в історії української мови, «Слов'янське мовознавство», т. II, К., 1958, стор. 124–128.

У західнослов'янських мовах стала звичайною питальна частка *za*, яка нерідко поєднується з питальною часткою *li* та з сполучниками *a*, *i* тощо. Напр.: ст.-ч. *Va za nevieš, že pro vinu takú potrafiš?* (Hrad. 19 a, 10); ст.-п. *Zali nam nie dostawa wściekłych?* (BZ I Reg. 21, 15). Під впливом польської мови питальні частки *za*, *(a)зали*, *(u)зали* починають вживатись і в літературних староукраїнській і старобілоруській мовах, особливо в XVII ст., але згодом знову виходять тут з ужитку. У чеській мові частка *za* набула звукової форми *zda*.

В старослов'янській і старосербській мовах питання, що здебільшого передбачають негативну відповідь, оформлялись часткою **ѣда**, в сучасній сербо-хорватській мові, а також частково в македонській, звичайною є питальна частка *zar*, яка виводиться і з давнього *za ž(e)*, і з турецького *zahir* «очевидно», «напевно». Поряд з *li* для оформлення питальних речень різних семантичних відтінків у словенській мові вживаються питальні частки *mag* і *ali*, в болгарській *нали*, *дали*, *нима* (у значенні «невже»), у нижньолужицькій – *tolí*

Починаючи з ранньописемного періоду у слов'янських мовах вживається питальний вироз (*ne*) *уже ли* для оформлення питань, які передбачають негативну відповідь⁷. Напр.: ц.-сл. **Не ѹжели и свою м(а)т(є)рь ѹкори съ мъною?** (Пат. Син. XI в. 100); **Не ѹже ли естъ твѡрьцю несъзданѹ быгги?** (Іо. екз. Бог. 29); **Аще ѹвѣмь, како д(ѹ)ша бес плѣти естъ, и бес колнчѣства и безъ образа, то ѹже ли и сѹщѣство ен вѣмь** (Іо. екз. Бог. 93). Давній семантичний відтінок риторичності в звороті *не уже ли* пояснюється його походженням. Частка *не*, яка в історичний період осмислюється як складова частина питального звороту *не уже ли*, що може сполучатися як з реченням ствердним, так і заперечним («Не уже ли свою матерь укори?» – «Не уже ли свою матерь не укори?»), в давнину відносились до дальшої, основної частини речення як звичайна заперечна частка. Таким чином, наведений приклад раніше мав би розумітись так: «Уже (ли) свою матерь не укори?», тобто як звичайне питальне речення заперечної конструкції, в якому виразником питальності є тільки питальна частка *ли*, що може й зовсім опускатись. Розташування заперечної частки *не*, що відноситься до змісту всього заперечного речення, не безпосередньо перед дієсловом, як у сучасних слов'янських мовах, а перед іншими словами, які стосуються дієслова, було в праслов'янській мові звичайним явищем. Пор. деякі залишки такого вживання в старослов'янській мові: **не оу бѣ пришелъ годъ его** (Іо. VII 30); **аще не прѣжде крѣпъкааго съвжеть** (Марк III 27). Зокрема, спільнослов'янський сполучник і частка *ni* (*nei*) є результатом лексикалізації частки *не* з сполучником (і часткою) *i*, який у відповідних випадках завжди стояв після *не*. Поки таке розташування частки *не* в слов'янських мовах було природним, сполучення *не уже*, принаймні в давньоруській мові, стало до певної міри усталеним (пор. помітну зв'язаність і зворотного сполучення *уже не* в сучасних східнослов'янських мовах) і в сполученні з питальною часткою *ли* чи питальною інтонацією набуло спеціальної функції вираження питальності. Після того як звичайним місцем заперечної частки *не*, що відноситься до змісту всього речення, стало в слов'янських мовах положення перед дієсловом-присудком, частка *не* із звороту *не уже (ли)* перестала осмислюватись як заперечення змісту всього речення і питальні речення з *не уже (ли)*, що первісно мали заперечний характер, почали переосмислюватись на ствердні. Можливість такого переосмислення була забезпечена тим, що в рамках питальної модальності, коли питання стосується змісту всього речення, об'єктивна семантика ствердних і заперечних конструкцій розрізняється далеко не так різко, як при модальності розповідній

⁷ Близький до цього вираз **не оу ли** вжито в старослов'янській пам'ятці в значенні «як (же) не»: **Не оу ли разоумѣте** (Зогр. 99, Марк VIII 21).

чи наказовій: основна суть запитання не міняється від того, як поставлене питання – «Ти був дома?» чи «Ти не був дома?». Але оскільки це переосмислення відбувалось у тих самих умовах контексту і ситуації, в яких дані конструкції функціонували раніше як заперечні, то воно об'єктивно не могло відбутись відразу і повністю. Загальна заперечна семантика таких речень продовжувала зберігатись і далі, і саме тому питальна функція звороту *не уже (ли)* набула риторичного характеру: речення «Не уже ли матір свою укори?» з первісним значенням «Чи вже матір свою не укорив?» стало розумітись як «Чи вже ж матір свою укорив?». Як і в інших конструкціях, питальна частка *ли*, що була звичайною в звороті *не уже ли* для давньоруської мови, в українській мові зникла. Сучасна літературна мова і відповідні говори знають тільки частку *невже (ж)*, яка вживається в питаннях, що передбачають заперечну відповідь. У такій самій формі виступає ця частка і в білоруській мові (білор. *няўжо*). Форма, тотожна російському *неужели*, із збереженням старого *ли*, зустрічається лише в окремих західноукраїнських говорах⁸. У македонській мові відповідно до рос. *неужели* вживається питальна частка *нели*.

В українській і білоруській мовах розвинулась питальна частка *хіба*. У функції сполучника слово *хіба* зустрічається в українських пам'ятках, починаючи з XVI ст., тимчасом як у функції питальної частки воно лише зрідка з'являється в окремих пам'ятках XVII ст. (Реш. єв.). Слово *хіба*, яке первісно було іменником, а потім прийменником, що вимагав родового відмінка⁹, в функції допустового сполучника властиве і західнослов'янським мовам (польській, верхньолужицькій, словацькій, моравським діалектам чеської мови), але функції питальної частки воно набуло тільки в українській і білоруській мовах. Аналогічний шлях розвитку пройшла російська питальна частка *разве*, яка в давнину теж була прийменником, що керував родовим відмінком¹⁰. Це ставить під серйозний сумнів твердження деяких учених про те, ніби *хіба* в українській мові є полонізмом¹¹. У сучасній українській мові частка *хіба*, як і частка *разве* в російській мові, вживається в тих випадках, коли говорящий хоче показати, що підтвердження того, про що він питає, було б для нього до певної міри несподіваним¹².

У польській мові і в південно-західних говорах української мови роль питальної частки із значенням «хіба» виконує слово *алебо (або)*. В деяких південно-західних говорах української мови відповідно до частки *невже* вживається слово *але* з виразним логічним наголосом.

в) Спонукальна модальність

У ранньопраслов'янський період на місці втрачених у цей час індоєвропейських форм імператива як основного засобу оформлення спонукальних речень у цій функції почали використовуватись різні інші засоби, в тому числі вживання дійсного способу

⁸ Див. С. Желехівський, Малорусько-німецький словар, Львів, 1886, під словом **не-вже-ж**.

⁹ Див. А. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, під словом **chyba**.

¹⁰ Див. И. И. Срезневский, Материалы для Словаря древнерусского языка, СПб., 1912, під словом **разве**; Т. П. Ломтев, Очерки по историческому синтаксису русского языка, М., 1956, стор. 420.

¹¹ Пор. А. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, а також інші праці.

¹² Характеристика рос. *разве* як питальної частки, що передбачає негативну відповідь (W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, II, 1928, стор. 455), є неточною.

дієслова з відповідним інтонуванням речення, вживання давньої форми оптатива (бажального способу) тощо. Поступово давні індоєвропейські форми оптатива стали в праслов'янській мові основним засобом оформлення спонукальних речень і в результаті цього перетворились у нові форми імператива (наказового способу).

Поряд з формами старого оптатива, який почав функціонувати в спонукальних реченнях праслов'янської мови з одним із його давніх значень допущення (дозволу), відтінок спонукальності могли переймати на себе і переносно вживані особові форми дієслів дійсного способу. Пережитки такого вживання фіксуються ще в ранніх писаних пам'ятках слов'янських мов безпосередньо, а також у структурних особливостях деяких історично засвідчених описових форм наказового способу.

Власне спонукальні (наказові) речення найчастіше застосовуються в тих випадках, коли має місце безпосереднє звертання з наказом, вимогою, проханням і т. п. до слухача (або читача). Через це в багатьох мовах категорія власне наказового способу не має форм 1-ої ос. (насамперед однини) та здебільшого 3-ої ос., які замінюються в разі потреби описовими зворотами. Але категорія оптатива, яка застосовувалась у колишніх бажальних реченнях індоєвропейської прамови, мала всі особові форми в усіх числах. Тому після того, як форми оптатива перейняли на себе в праслов'янській мові функцію вираження спонукальної модальності, категорія наказового способу постала в повному складі всіх особових форм.

Оформлення спонукальних речень за допомогою показників наказового способу (колишнього оптатива) при всіх особових значеннях дієслова-присудка чи дієслівного головного члена односкладного речення продовжувалось на протязі всього праслов'янського періоду. Лише під час розпаду праслов'янської мови на окремі групи діалектів починає проявлятися тенденція до витіснення синтетичних форм наказового способу в 3-ій ос. всіх трьох чисел, які, до того ж, збігались у своєму звуковому складі з відповідними формами 2-ої ос., різними аналітичними засобами вираження спонукальної модальності.

Спеціальні показники наказового способу в особових формах дієслів 2-ої ос. всіх чисел залишаються звичайними засобами оформлення спонукальних речень на протязі всього історичного періоду розвитку слов'янських мов. Пор. ст.-сл. **Рачи ми помолшти** (Требн. 72 в 16); **придѣтє оубо, братръѣ, видимъ болѣзни гробъныи** (Клоц. 744); давньор. Не ѣзди никаможе, но жди ту, доколѣ по тя выслу (КЛ I 463, 1152); На войну вышедѣ, не лѣнитесь, не зрите на воеводы (ПВЛ Л 157); ст.-ч. *Hospodine, žži ledvie mé* (ŽWittb. 25, 2); *Jed' s bohem* (DalC. 14) і т. д. Досить послідовно вживаються в історії більшості слов'янських мов також спонукальні речення з формою наказового способу 1-ої ос. множини. Напр.: давньор. Чѣто стоите зряще? Приступивъше, сконъчаимъ повелѣное намѣ (ЖФП Гудз. 43); И лежавъ въ немоци, въсхопився, глаголаше: «Побѣгнѣмы!» (ЖБГ Гудз. 47); ст.-укр. И рекль к нимъ: «Переплынѣмо на оную сторону озера» (Перес. ев., Жит. 42); Шукаймо та говорити перестанѣмо (Гав.); білор. Шпарчэй хадзем (Чорны); п. *Módlmy się, bracia. Na kolana padnijmy i opiece boskiej się oddajmy* (Str.); словац. «*Viete čo*», *povie Miško, «v kalendári sú vraj všetky mená, hl'adajmeže ho tam!*» (Kuk.); в.-луж. *Za to khwalmy jeho swěrnje* (Khěrl. 8, Liebsch 42) і под. В російській, болгарській і македонській мовах стара форма наказового способу 1-ої ос. множини втрачена, але замість неї в російській мові почала вживатись форма дійсного способу 1-ої ос. множини з часткою *-те*. Напр.: Ну, поговорим-те пока о другом (Г.). Поряд з цим, особливо в дієсловах руху, в значенні наказового способу 1-ої ос. множини вживається форма 1-ої ос. множини дійсного способу. В болгарській і македонській мовах значення спонукальності при 1-ій ос. множини передається часткою *да*.

У ранніх пам'ятках слов'янських мов ще досить вільно вживаються спонукальні речення з синтетичними формами наказового способу 3-ої ос. всіх трьох чисел. Напр.: ст.-сл. **По вѣрѣ ваю бѣди вама** (Матв. IX, 29); давньор. Се буди мати градомъ русьскимъ (ПВЛ Л 20, 882); Б(ог)ъ ти помози, брате, оже на еси тако помогль (КЛ I 420, 1151); ст.-укр. А се знаменито будь и свѣдочно веѣмъ добрымъ людѣмъ (Роз., Гр. 45, 1400); Вѣдай то каждыи ч(е)л(о)в(ѣ)къ, кто на тыи листь посмотришь (Роз., Гр. 5, 1352); Будеть ли жона моя седесть на своемъ удовиномъ столци, она тые имена держи до своего живота (Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, 12, друга пол. XV ст.); ст.-білор. Добрый д(е)нь буди вамъ (Зб. XV ст. 85 б); ст.-п. Pokrzepi się serce wasze (Ps. Fl., Gr. H. 377); Powyszona bądź ręka twoja (Ps. Fl.); Popowie twoi obleczeni bądźcie (Ps. Fl.); ст.-ч. bud'te nám dáni sedm mužův (Kladr. 2. Reg. 21, 6). Але поряд з цим уже в найдавніших слов'янських пам'ятках переважають такі конструкції спонукальних речень з дієслівними формами 3-ої особи, в яких спонукальна модальність передається за допомогою описових виразів з формами дійсного способу і спонукальними частками, що розвинулись із сурядних сполучників, з допоміжних дієслів тощо.

Найбільш поширеною в слов'янських мовах раннього історичного періоду була спонукальна частка *atí* (*ать*), утворена з сполучника *a* і займенниково-сполучникового елемента *tí* (*ти*). Напр.: давньор. Новагорода не березѣта, ать сѣдятъ сами о своеи силѣ (КЛ I 303, 1140); Сестра твоя, умираючи, велѣла мь тя пояти за ся; тако рекла: «Ать иная дѣтии не цвѣлить» (ГВЛ I 860, 1262); ст.-п. ас ми роžegna twa dusza (BZ, Gr. H. 377); dziewczka ас się nie pokala (BZ); kapłani ас się poświęсą (BZ, Gr. H. 378); ст.-ч. at' nesú brzo hanbu svú, již mně rieкаjú (ŽGlos. 39, 16) і под. Поряд з часткою *ать* у давньоруській мові зрідка зустрічається її варіант *оть*. Про утворення частки *ать* із сполучника *a* свідчать зафіксовані в давньоруських пам'ятках випадки вживання в ролі спонукальної частки слова *a*. Напр.: Да дѣти мои или инь кто, слышавъ сю грамотицю, не посмѣйтеся, но ему же любя дѣтии моихъ, а приметь е в сердце свое (ПВЛ Л 153); Паки ли господинь не хотѣти начнеть платити за нь, а продасть и отдасть же переди или за конь, или за воль, или за товарь (РП Тр. I 64). Функція частки для вираження спонукування була набута сурядним сполучником *a* в результаті поступового переосмислення його в складносурядних реченнях типу «Мьлви ему, а (ти) поидеть», яке спочатку означало просто «Скажи йому, і він піде», а потім «Скажи йому, хай він піде»¹³. При цьому характер нової синтаксичної функції колишнього сурядного сполучника *a* залежав від того, якої синтаксичної функції набирало перше з двох простих речень, що пов'язувалися раніше простим сурядним зв'язком. Якщо перше з таких простих речень починало осмислюватись і оформлятись як підрядне (умовне, підметове і т. п.) речення, то при зміні синтаксичної функції колишнього сурядного сполучника *a* він ставав спонукальною часткою, що стосувалась до головного речення, як у наведених вище прикладах, а звідси легко могла поширитись і на прості речення. Якщо ж перше з пов'язуваних сурядним колись сполучником *a* речень (здебільшого здавна спонукальне) починало осмислюватись як головне при наступному підрядному, сурядний сполучник *a*, разом з елементом *ть*, набуваючи спонукального відтінку, перетворювався на підрядний сполучник, що приєднував головним чином підрядні речення мети і додаткові. Відповідні приклади в давніх пам'ятках слов'янських мов зустрічаються навіть частіше, ніж

¹³ Пор. F. Trávníček, *Historická mluvnice česká*, d. III, Skladba, Praha, 1956, стор. 64–65. Див. також W. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*, II, 1928, стор. 523, 531.

приклади функціонування *ать* у ролі спонукальної частки. Пор.: а што Олгово, а то нама даи, ать вѣ ся тѣмь подиливѣ (КЛ I 444, 1151); Пусти ко мнѣ дѣтя Олга, ать познаеть кияны лѣпшиа, и берендичѣ, и торкы (КЛ I 512, 1161); Нарядита носилицѣ, ать поѣдемь возмемь князя (КЛ I 593, 1175); Иди же повѣсти с нимь та отряди и, ать поѣдеть прочь (ГВЛ I 909, 1287); Нын(ѣ) же, брате, прими мя к собѣ, и даи ми, и короля понудь, ать мя примет (КЛ I 451); ст.-ч. Sudi mě, hospodine, at' sě nenaveseliuji (ŽWittb 34, 24); ст.-п. Otemkni mu kościół boży, ać na tym mrozie nie leży (Gr. H. 456, XV ст.). Менш переконливою здається думка, нібито підрядні речення з *ать* являють собою результат переосмислення самостійно-спонукальних речень (Т. П. Ломтев, Очерки по историческому синтаксису русского языка, стор. 524).

Розвиток функції спонукальної частки на базі функції сурядного сполучника *а* особливо ясно простежується на ряді відзначених у давньоруських пам'ятках проміжних конструкцій, у яких сполучника *а* проявляє виразний відтінок синтаксичної функції спонукальної частки, але разом з тим через відсутність у контексті чіткої вказівки на спонукальний характер вводжуваної ним конструкції осмислюється в основному як сурядний сполучник. Пор.: Аже исправишь, а то добро, не исправишь ли, а б(ог)ъ будет за всимь (КЛ I 306, 1140); А кто нас будеть живь, а прибѣгнеть к тобѣ (КЛ I 467, 1153); А хто мое слово порушить, а станеть со мною передь б(ого)мь (ГВЛ I 932, 1289).

Первісно сурядний характер частки *а(ть)* і, таким чином, походження форми спонукальних речень з часткою *ать* від форми давніших сурядних речень розповідних підтверджується поодинокими фактами вживання в давньоруських і староукраїнських пам'ятках у ролі спонукальної частки слова *и*, основною функцією якого є оформлення сурядного зв'язку, а також відсутність будь-яких часток при формах 3-ої особи дійсного способу, вжитих у спонукальних реченнях. Пор.: Каждо держить очьину свою (ПВЛ I 231, 1097); А гостя не приневолити, но куда хочеть, туды поидеть (Роз., Гр. 14, 1366); А такъ же что есмь подавал имѣнна бояром своим, а кто вѣсхочеть женѣ моеи и дѣтем моим служит(и), и они служат сѣ тых имѣнии женѣ моеи и дѣтем моим (Роз., Гр. 154, 1446). Давній характер спонукального вживання форм дійсного способу знаходить підтвердження і в прикладах з історичних пам'яток інших слов'янських мов. Пор. ст.-сл. **не прѣлюбы сътвориши** (Матв. V 27); ст.-ч. Nebudete činiti krádeže, nebudete bráti, ani oklamaj jeden jako druhý bližního svého (Lev. 19. 11–12, Olm. Ev. 128 a).

У старослов'янській і, можливо під її впливом, частково в давньоруській письмовій мові, а також у інших південнослов'янських мовах роль спонукальної частки виконувало слово *да*, тотожне за походженням із сурядним сполучником *да*. Напр.: **Да николиже плода отъ тебе не бждеть въ вѣкъ** (Матв. XXI 19); давньор. а за тымъ, гдѣ его налѣзуть ударенни тои мужь, да бють его (РП Ак. I 17); Да не изнесѣтъ ся из монастыря никогда же (Напис Євфр. Пол. 1161) і под. Частки *да* і *ать* вживались для вираження спонукальної модальності також при формах 1-ої особи всіх трьох чисел дійсного способу. Напр.: ст.-сл. **Да шедъше коупимъ дѣвѣма сътома пѣнъль хлѣбы** (Марк VI 37); давньор. Молитвами твоими, владыко, да сохранена буду от сѣти неприязньны (ПВЛ Л 44, 955); Се уже Игоря есте убили. Ать похороним тѣло его (КЛ I 353, 1147). У ряді випадків ці частки приєднувались і до форм наказового способу 2-ої особи. Пор. давньор. Да поидѣте княжить и володѣти нами (ПВЛ Л 18, 862); Се уже иду к вамъ, да пристройте меды многи в градѣ, иде же убисте мужа моего (ПВЛ Л 41, 945); Се изгналь мя Изяславъ ис Киева, а самъ сѣль в Киевѣ. А поѣдите

помозите ми (КЛ I 398, 1150). Таке вживання часток *да* і *а(ть)* є пережитком того періоду, коли вони ще не мали виразної спонукальної функції при особових формах дійсного способу, а вживались як сполучники при реченнях із значенням спонукальної модальності.

В історичний період розвитку слов'янських мов спонукальні частки поступово стали основним засобом вираження спонукальності при дієслівних формах 3-ої особи і значною мірою при формах 1-ої особи. У зв'язку з цим давні форми наказового способу 3-ої особи фактично зникли з ужитку по всіх слов'янських мовах, зберігшись лише в деяких архаїчних виразах типу укр. «Щасти вам», «Чорт забори», «Побий тебе лиха година», рос. «Упаси бог», «Пропади все пропадом», білор. «Чорт пабяры», «Воўк яго рэж», п. «Bóg zapłać», «Rozstap się ziemia», болг. «Помози бог» і под. Разом з тим, вживання спонукальних часток у різних слов'янських мовах протягом їх історичного розвитку зазнало помітних змін. Так, спонукальна частка *at'* збереглась досі лише в чеській мові, і то з значним обмеженням вживання, тимчасом як у східнослов'янських, польській і словацькій вона була витіснена іншими частками. Помітно обмежилось також вживання спонукальної частки *да* в південнослов'янських мовах, тимчасом як у російській мові вона як залишок давньокнижної мови збереглась лише у сталому виразі «Да здравствует...». Витіснення і обмеження часток *at'* і *да* майже в усіх слов'янських мовах було пов'язане з розвитком спонукальної частки, яка в українській мові має звукову форму *нехай* (із заперечного дієслова *не хати* «не чіпати, не турбуватись, дозволити» і под.). Пор. ст.-укр. тоє отписываю княжнѣ Ульянѣ, то собѣ нехай выкупить (АЮЗР II 124, 1509); ст.-білор. Нехай, пане, такъ будеть, якъ ты велишь (Трист., Нарысы 286); ст.-п. *niechaj stawa* (Gr. H. 378, XV ст.); ст.-ч. *nechajť řku o tom, což mohu* (ŠtítE. 303); *šlechetný pane, což t' prosím, nechajť se stane* (Baw. 188 b); словац. *Nech sa vam l'úbi večerat'* (Timr.); в.-луж. *Njech nam Měrcin powěda, štož chce* (Wuknjemy s. 56); болг. Нека отида с уруците в тяхното село. Нека стана ханъмка черноока с бяло фередже (Карал.); мак. Нека работат децата! (Кеп., Мак. гр. 123); с.-х. *нек(а) купује*. Частка *нехай* (*няхай*) в українській і білоруській мовах має паралельний словотворчий варіант *хай*; крім того, в ряді південно-західних говорів вона виступає в формі *нех*, спільній із західнослов'янськими мовами, а в частині західноукраїнських говорів, як і в словенській мові, звукова форма *нехай* зазнала спрощення в *най*, *ней* (*най*, *најмо*, *најте*). На відміну від інших слов'янських мов, російська мова в функції спонукальної частки закріпила слово *пусть* (*пускай*). Слово *пусть* (*спусть*) у ролі спонукальної частки зустрічається зрідка і в українських пам'ятках XV–XVIII ст.: а коли б(ог)ъ дасть, спусть будеть (Роз., Гр. 150, 1445); Пусть нынѣ латыня фарисейски хвалит, пусть в богатствѣ с оным богатым гобзует (Ив. Виш. Соч. 133). Здавна спонукальні речення слов'янських мов могли включати до свого складу вигук *ну* (який міститься і в основі слова *спонукальний*, від *спо-нукати*). У деяких мовах цей вигук або похідні від нього утворення (укр. *нум*, *нумо*, *нута*; рос. *нута*, *нута-ка* і под.) набули функції спонукальної частки, яка вживається або при формі наказового способу, або при формі інфінітива. Пор. укр. Ну, братця, нум ховать (Чуб. II 69); Нумо тилко спитаймо тенета розбити (Довгал., Інтерл. 1, Біл. 365).

Поряд із синтетичними чи аналітичними формами наказового способу і в певних випадках з формами дійсного способу, значення спонукальної модальності здавна могло передаватись у слов'янських мовах іншими дієслівними формами, зокрема формами умовного способу й інфінітивами. Спонукальна функція форм умовного способу розвинулась у слов'янських мовах на основі бажальної функції цих самих форм, що сама почала закріплюватись уже тільки в період розпаду праслов'янської мови. Спонукальна

функція форм умовного способу, супроводжуваних звичайно сполучником (часткою) *a*, здавна засвідчена в пам'ятках давньоруської і старопольської мов. Напр.: давньор. А мы доколь хочемь Рускую землю губити? А быхомь ся уладили (КЛ I 364, 1148); Се, кн(я)же, чюжеземци угре з тобою. А быше не створилъ зла ничто же граду нашему (КЛ I 410, 1150); ст.-п. Odwroci język twój, a wargi twoje bychą nie mołwiły łści (Ps. Fl. 33, 13); Gdyż będzie sądzon, aby wyszedł potępien (Ps. Fl. 108, 6). Очевидно, форми дієслова *бы* в цих конструкціях є продовженням праслов'янських форм опатива *біть*, *бі* і т. д., які згодом злилися з формами аориста *бухъ*, *бу* і т. д. Вживання форм умовного способу з частками *бы*, *абы*, *чтобы*, *якби* (*by*, *aby* і под.) для вираження спонукальної модальності продовжується і в пізніші періоди розвитку слов'янських мов. Пор. укр.: мы... тоє селищо Климятинъ ему дали, со всимъ съ тымъ, какъ ся тоє селищо здавна въ собѣ маеть; и твоя бы милость ему въ то увязанье даль (АЮЗР I 44, 1510); Дав би ти, синочку, і міні кавалок хліба (Чуб. II 77–78); тотъ чтобы ему не порушилъ нашего данія, али бы ему потвердилъ и укрѣпилъ (Головац., Пам. Гал-Волод. кн. 49, 1424); Щоб ти батькам допомагав, а як треба буде, то й більшовикам (Панч); Якби ви, дядьку, якої байки нагадали (Укр.); рос. Вы бы хоть у этой девушки поучились (Казак.); И чтоб завтра же не было здесь этой старой воровки, старой хрычовки (Ч.); білор. А ты, Ціхан, расказаў бы раней, што у вас тут робіцца (Лыньк.); п. Jeśli nie przyjedziesz, żeby nam nie miał za złe (Czubek, Pisma polit. 1572); О, о! Wolałby jegomość nie wymawiać takich przykrości! (Tetm.); ч. Snad by ses proto nezlobil (Tr. II 665); Tetičko, dybyste nám šli pomoct (BartD. I, 192); словац. Ňaňka, aby ste šli jest' (Taj.); мак. Би си решил! (Lunt 101); Би сме решиле! (Lunt 101); словен. Jaz pojdem danes v hribe, ti bi prišel za menoj jutri (Sl. sl. 216). У деяких найчастіше вживаних усталених спонукальних виразах з формою умовного способу умовна частка *би* здавна зазнає опущення, в результаті чого в таких спонукальних реченнях дієслово набуває форми, тотожної з старим перфектом (без зв'язки). Напр.: рос. Пошел вон!; Взяли!; Пошли с нами; укр. Поїхали!; Пішли; ч. Šel sem (до дітей).

Вживання інфінітива в ролі виразника спонукальної модальності фіксується в найдавніших пам'ятках різних слов'янських мов. Напр.: ст.-сл. **и не оклеветати и не завидѣти; съ же кдинъ хранити обычии** (Клем., Vondr. Studie 138); давньор. Аще же придетъ кровавъ мужъ любо синь, то не искати ему послуха (РП Ак. I 30); а грамоты ти, кн(я)же, не посуживати (Дог. гр. Новг. з Яр. Яр., О.-Б. 53); ст.-ч. Spytáci byli řekli: nikoho sě nebáti, kromě českého krále, tako nikoli nedočakávati (DalC. 82). Спонукальне значення таких інфінітивних конструкцій розвинулось на ґрунті властивого їм здавна більш загального значення можливості, необхідності тощо. Напр.: ст.-сл. **семоу кстѣ выгги** (Супр. 51, 2); давньор. Что, кн(я) же, стоиши? Поѣди из города, намъ ихъ не перемочи (КЛ I 544, 1171) і под. Оформлення спонукальних речень за допомогою інфінітива продовжується і в пізніші періоди розвитку слов'янських мов. Пор. укр. Негайно очистити вози від усього стороннього. Викидати геть усе, що не може стріляти або вибухати. Натомість довантажитись боеприпасами (Гонч.); рос. Не сметь меня раздражать (Ч.); білор. Таварышы! Рыхтавацца у поход! (Кол.); п. Okulbaczyć siwą, dobiec w cwał do mojego dworu, wziąć co żywo dwie pijawki! (Mick.); ч. Nesvěřovati vesla těm, kteří na vodách nebývali (ČMudr. 364); словац. Volal z veliteľ'skej veže: Trúbit'! Trúbit'! Trúbit'! (Fig.) і под. У південнослов'янських мовах спонукальні конструкції з інфінітивами в основному вийшли з ужитку в результаті загального обмеження або й цілковитого припинення вживання інфінітива. Але в словенській мові ці конструкції поширились заново під впливом інших мов, головним чином у написах. Напр.: Vrata zapirati! Desno voziti! (Sl. sl. 216).

Спеціальне оформлення в слов'янських мовах здавна мають спонукальні речення заперечні, інакше кажучи, речення заборонні. Нерідко в таких реченнях вживалась заперечна особова форма допоміжного дієслова *moġti*, *děti* та ін. при інфінітиві основного дієслова. Напр.: ст.-сл. **не мози оубо никтоже съ льстыѣхъ прити** (Супр. 420. 28–29); давньор. Не мози повѣдати никому же (ПВЛ I 201); Брат(ь)е моя, не мозите сего створити зла (КЛ I 351–352, 1147); ст.-ч. *nerod' plakati* (Vondr. II 445). Іноді в староукраїнській мові заборонні конструкції будувалися з допоміжним дієсловом *имати*. Напр.: На тыхъ городѣхъ и у томъ держяню не имаи никаки(хъ) иныхъ урядниковъ поставити (Роз., Гр. 133, 1435). Пор. давньор. Къ тому не имаши отити мене (ЖФП 5₁). Але на пізніших етапах розвитку східнослов'янських і західнослов'янських мов вживання спеціальних допоміжних дієслів у заборонних реченнях припинилось. Лише південнослов'янські мови зберігають спеціальні факультативні конструкції заборонних речень з виразами *не мой*, *не мой* (з давнього *не мози*) і *не дей* (у болг. мові). Напр.: болг. Не мой да се срьдиш (Vondr. II 445); Не-дей разправа, страх ме е от тебе (Карал.); с.-х. *Ne moj plakati* (Prp. 34.60); *Ne mojte me ubiti* (Prp. 165); Душе наше губити немојмо (Кар., Срп. р. 430). У словенській мові для оформлення заборонних речень використовується те саме допоміжне дієслово *naj* (*najmo*, *najte*), яке в інших випадках виконує функцію спонукальної частки з ствердним значенням. Пор.: *najte soditi* (Ev. Tirm.); *naj se groziti* (Vondr. II 445) і под.

г) Бажальна модальність

Утративши можливість оформлятися за допомогою колишнього оптатива, який у праслов'янський період поміняв свою бажальну функцію на спонукальну, бажальні речення в праслов'янській мові так і не дістали спеціального нового засобу оформлення. Залишком давніх оптативних конструкцій бажальних речень є такий приклад із старослов'янської мови: **отъпадѣмъ** (замість **-мъ**) **оубо отъ врагъ монхъ тѣшгъ** (Псалт. 5.7). Десь під кінець праслов'янського періоду, очевидно вже після злиття форми умовного способу дієслова *бімь* і т. д. з формою аориста *бухъ* і т. д. у складі форми плюсквамперфекта, роль виразника бажальної модальності перейняло на себе сполучення допоміжного дієслова *бухъ* із формою дієприкметника на **-л-** або інфінітивом основного дієслова, супроводжуване, як правило, спеціальними частками (у старослов'янській мові **гароу**, **кша**, іноді разом з **да**, у давньоруській мові **а**, **да**). Напр.: ст.-сл. **гароу и того да бухъ не вѣдѣлъ** (Супр. 410, 12–13); **еша моглъ бухъ азъ васъ оувѣштати крѣстианомъ быти** (Супр. 131, 9–10); **кша оубо да высте са вѣцѣсарилн** (Ap. christin. I. Кор. 4,8); давньор. Да быхъ понѣ самъ чьстное твое тѣло своима рукама съпряталъ и гробу предалъ (ЖБГ Гудз. 40); Абы мь далъ б(ог)ъ и своимъ мочи изволодѣти в се время (ГВЛ I 898, 1287); Абы нынѣ земля своя устеречи (КЛ I 676, 1193); ст.-п. *Abi sprawiani bili drogi moje* (Modl. Wacł., Ps. 118, 5).

Загально визнано, що бажальне значення подібних конструкцій походить від праслов'янських оптативних конструкцій з формами *бімь*, *бі* і т. д., функції яких згодом перейняли на себе близькі до них форми аориста *бухъ*, *бу* і т. д.¹⁴ Таким чином, індоєвропейський оптатив на праслов'янському ґрунті не повністю перетворився в наказовий спосіб, а зберіг у допоміжному дієслові *byti* також і своє старе оптативне значення.

¹⁴ Див. W. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*, II, 1928, стор. 136–137; А. Мейє, *Общеславянский язык*, стор. 166, 213. Пир. А. А. Потєбня, *вказ. праця*, т. I–II, 1958, стор. 270.

У східнослов'янських мовах приблизно під кінець давньоруського періоду допоміжне дієслово *быхъ*, *бы* і т. д. у складі бажальних конструкцій почало втрачати свою дієслівну природу і перетворюватись у незмінну частку *бы*, як це мало місце і в умовних конструкціях. Аналогічний процес відбувається пізніше в польській, чеській і словацькій мовах.

Бажальні конструкції з часткою *би* (*аби*) найкраще збереглись у східнослов'янських мовах. Напр.: укр. Юж нам тилко б коней допастися, пойду к Днепру на той бок (Кн. м. Полт. I 196, 1670); За тими волами я посивів парубком, побила б їх морока (Коц.); Їм аби тільки зідрати побільше баришів, – сказав пискливим голосом Сусідка (Панч); рос. Погулять бы сейчас (розм.); Хоть бы травка, хоть бы листок на дереве шелохнулся! (Пис.); білор. О бых мѣль мечь, же бым тебе забиль (Бібл. кн. XVII в., 92); Не брало бы цябе лихо (Карск. II–III, 382). Із західнослов'янських мов частка *aby* вживається для організації бажальних речень у чеській і словацькій мовах, напр.: *Šlak aby to četl* (Rais); *Aby si tam skamenel – aby ti havrany srdce d'obali* (Vans.). Частка *da* з формами умовного способу зберігається в бажальних реченнях сербо-хорватської, словенської і македонської мов. Напр.: с.-х. Чарне очи, да би не гледале! (Н. п.); Бог би дао, да би добро било (Н. п.); словен. *Da bi bilo že konec* (Sl. sl. 220); мак. Да би те чума удрила (Кеп., Мак. гр. 94). У болгарській мові в таких випадках здебільшого вживаються форми дієприкметника на *-л-* без допоміжного дієслова *бих*, яке, очевидно, перестало вживатись у бажальних конструкціях внаслідок систематичного опущення. Напр.: Свири, свири, бог убил те, луд гидия! (П. П. Слав.); Дявол взял го! (Ваз.) і под. Аналогічні конструкції зустрічаються також у сербо-хорватській, чеській і словацькій мовах. Напр.: ч. *Zdrávi pŕižčovali! Zdrávi užili!*; словац. *Parom to brall!; Udušilo ho!*; *Vietor ti nohu hnísal!*; с.-х. Жив био! (Кар., Срп. р.); Живела власт радног народа! (Стев. 278); Вода га однела! (Лал. 164); Не родило јој жито у њиви! (Лал. 164). Щодо виразів типу укр. Здоров був! Здоровенькі були!; с.-х. Добро дошли; болг. Добре дошел; ч. *Zdrávi došli*, то в них значення побажання, близьке до спонукального, розвинулось із питальних речень, що мали в своєму складі звичайну форму перфекта.

Поряд із збереженням давніших засобів оформлення бажальних речень і особливо в зв'язку з утратою чи обмеженням цих засобів, характерною насамперед для західнослов'янських мов, за бажальними конструкціями закріпилась вживання деяких новіших часток. Так, у східнослов'янських мовах поряд з *бы* (*би*) і збереженням тут лише українською мовою *аби*, що одночасно виступає і як цільовий сполучник, у ролі бажальної частки закріпились цільові сполучники *чтобы*, *щоб(и)*, *коб(и)*, *каб(ы)*, чим збереглась відповідність східнослов'янських бажальних конструкцій південнослов'янським з виразом *да бих*, який теж може виконувати роль цільового сполучника. Пор. укр. Познайте, молодиці гожі, З Енеєм бахурі всі схожі, Щоб враг зрадливих всіх побрав! (Котл.); Коби лише був мій Іванчик золотий дихав! (Фр.); рос. Чтоб тебя рѳзорвало! – ворчала бабушка, вставая (Г.); білор. Каб ён так с духам быў (Ляцк., Посл. 15). Пор. п. *Boďajto dobre czasy, ųebyų ich doczekać!* (Крас.); *ųebyųmy aby doųyli* (Sienk.). Поряд з цим, у східнослов'янських мовах роль бажальної частки можуть виконувати сполучники умовні з часткою *бы* (*би*, *б*) – *коли б*, *якби*, *если б(ы)*. Напр.: укр. Если бых'мо шли и накупили страв'ных' речии на тот то вес(ь) людь (Перес. ев., Жит. 44); Коли би го огледати (Гав., Біл. 176); Кобила, – кае, – зійшла против ночі з двора, а він і байдуже; коли б то мені її піймати (Кв.); Пісок, дак сюди як пройшло три дні, то якби й дощик випав (ДАУ мат. I 335); білор. Да коли б тябе, мое детятко, да деўки полюбили б (Ром., Мат. Гр. I, 209 Слоним); рос. Ах, если бы скорее день настал, И солнце красное поля здесь осветило (Кр.). Відповідно до цього в західнослов'янських мовах

вживається в ролі бажальної частки умовний сполучник *gdyby* (*kdyby*), словац. *keby*. Пор. п. *O! gdyby to mieć pieniądze!* (Kras.); ч. *Jen kdyby ti chlapani tak diví nebyli* (Němc.); словац. *Dobrý chlap. Keby sme len všetkých takých mali* (Pláv.); в.-луж. *Hdy bych ja tajkeho konika měl* (Sm. 52, 3, Liebsch 44). У польській мові відповідно до *би, аби* східнослов'янських мов усталилась бажальна частка *oby*. Напр.: *Oby życzenie twe spełniły nieba* (Mick.). У чеській і зрідка в книжній словацькій мовах бажальні конструкції будуються за допомогою частки *kěž* (*kiež*) при формі дійсного або умовного способу дієслова. Напр.: ч. *Kěž je to pravda* (Tr. II 644); *Kěž by to byla pravda* (там само); словац. *Kieže ste ma pustili!* (Taj.). У деяких слов'янських мовах (українській, білоруській, польській, чеській, словацькій) сформувалась нова бажальна частка *bodaï* (*бадай*, *bodaj*, *bogdaj*, *bodej*, *bohđaj*). Напр.: укр. *А бадай бы не была толко послѣдня горша первых* (Відп. Іп. Потію); *Возьміть його, бо покину, Як батько покинув. – Бадай тебе не кидала Лихая година* (Ш.); *Шо пережили, бадай не вертається* (ДАУ мат., Дніпроп. 5); білор. *Бадай вас черти задавюць* (Пщелко, Очерки II 4); п. *Bogdaj mnie jasny piorun ubi!* (Mick.); *Bodaj usechł i upadł zły język wszeteczny!* (Kochan.); ч. *Buohđaj někto poddal lid tento pod mú ruku* (Ol. Súdč. 9.29); *Bodejž tě husa koplá* (розм.); словац. *Bohđaj váš kabát ešte sto rokov trval a vy s ním!* (Kuk.); *Bodaj bola nohu zlomila* (Taj.); в.-луж. *Bóh daj so cí derje wjedlo; Bóh daj strow* (Liebsch 43); до останнього прикладу з опущеним допоміжним дієсловом пор. укр. *Бадай здорова, кречна панночко!* (Гол. II 86). В українській літературній мові пожовтневого періоду вживання частки *bodaï* виразно скоротилось. Досить поширеним у різних слов'янських мовах є вживання в бажальних реченнях часток *нехай* (*хай*, *nech*, *niech*, *naj*) і *ат'*, які частіше виконують функцію спонукальної частки. Пор. укр. *Хай живе Перше травня!*; п. *Niech nam żyje!* (Benni, Łoś... 344); словац. *Nech žije mladý manželský pár!* (Vaj.); словен. *Edinost, sreča, správa k nam naj nazaj se vrnejo* (Sl. sl. 217); ч. *At' se všichni št'astně vrátí* (Tr. II 1399) і под.

д) Умовна модальність

Єдиним і постійним формальним виразником умовної модальності речень у слов'янських мовах, починаючи з пізньопраслов'янського періоду, є умовний спосіб особових форм дієслова в складі головного речення в складнопідрядному, а згодом і в простому самостійному реченні. Праслов'янська мова раннього періоду умовної модальності як спеціальної граматичної категорії не знала. Умовна модальність речень як граматична категорія сформувалась, головним чином, у рамках складнопідрядних речень з підрядними умови в процесі переосмислення форм давноминулого часу з допоміжним дієсловом *бухь* і т. д. в форми умовного способу. Про безпосередню залежність модальної семантики умовності в головному реченні від ірреально-умовного характеру підрядного речення цілком виразно свідчить той факт, що в історії слов'янських мов ніде не засвідчено конструкцій, в яких при наявності умовного способу в підрядному реченні головне мало б форму дійсного способу або, навпаки, при оформленні підрядного речення дійсним способом головне речення (за винятком конструкцій пізнішого походження в південнослов'янських мовах та деяких специфічних випадків з відмінною модальною семантикою в інших слов'янських мовах) виступало б з формою умовного способу¹⁵.

¹⁵ Протилежне твердження О. О. Потебні про те, що нібито «дійсність (изъявительность) у вираженні висновку тягне за собою дійсність умови («не може, якщо не є») і, навпаки, тільки

Питання про шляхи переосмислення доісторичних слов'янських плюсквамперфектних конструкцій в умовні є досить складним. Спроби О. О. Потебні, Я. Гебауера та інших пояснити це переосмислення тим, що і форми минулого часу і форми умовного способу виражають дію, яка в даний момент не має місця¹⁶, здаються занадто загальними і мало переконливими. Значно більшої конкретності набувають подібні міркування, якщо виходити з того, що перетворення плюсквамперфекта в умовний спосіб відбувалося не в усіх випадках, а тільки в рамках складнопідрядних, у тому числі й безсполучникових, речень з підрядними умови, оформлюваних дійсним способом (типу «Ішов був дощ – я сидів був дома»). В такому разі питання зводиться до того, чому в рамках умовних складнопідрядних конструкцій саме форми плюсквамперфекта, а не якісь інші форми дійсного способу, стали безпосередніми виразниками умовної модальності, втративши своє початкове часове значення, і в зв'язку з цим перетворилися в форми умовного способу. На це питання можна відповісти лише в той спосіб, що форма плюсквамперфекта в складнопідрядних реченнях з підрядними умови вступила в протиставлення з формами перфекта, аориста чи імперфекта в таких самих складнопідрядних не тільки як форма, що означала дію більш давню, ніж дія, виражена іншими формами минулого часу, а й як виразник дії, яка знімається чи замінюється, отже до певної міри заперечується, діями аориста, перфекта чи імперфекта. Оскільки дії, що виражалися різними формами минулого часу, крім давноминулого, зберігали і в складнопідрядних реченнях з підрядними умови своє значення дійсного способу, то дії, висловлювані формами плюсквамперфекта як протиставлювані іншим минулим діям з погляду їх реальності в відповідний минулий період, почали в рамках умовних конструкцій все частіше розумітись як зовсім нереальні минулі дії, а згодом і взагалі втратили своє часове значення, перетворившись у дії чисто умовні.

Таким чином, процес перетворення форм плюсквамперфекта в форми умовного способу являв собою, по суті, тільки переосмислення форм плюсквамперфекта в рамках умовних складнопідрядних конструкцій з виразників умови реальної чи, скоріше, нерозрізнуваної з погляду реальності – нереальності у виразники умови нереальної. Відсутність у слов'янських мовах систематичної потреби в формах плюсквамперфекта з їх давнім суто часовим значенням значно полегшила процес цього переосмислення, а в тих випадках, коли потреба в плюсквамперфекті давала про себе знати, в його ролі почали використовуватись нові аналітичні форми типу *běch nesl, byl jsem nesl* тощо.

Залишки давнього часового значення умовного способу (колишнього плюсквамперфекта) простежуються ще в архаїчному оформленні непрямих питань і взагалі непрямой мови, яке фіксується в пам'ятках різних слов'янських мов. Напр.: ст.-сл. **вѣниде же помышленѣ въ нѣ, кѣто ихъ вѣштнѣ ви былъ** (Зогр., Лука 9, 46); ст.-укр. **Тогда их м(ило)сти пытали его, хто бы в том замочку... врядникомъ былъ** (ЦДІА, ф. 223, оп. 1, 6, 1576); **що ми вряд питали Мартина Яковенка, для чого бы он юй збороняв** (Стор. Арх. 6, 29); ст.-білор. **Я пытал того Еска Юревича, если бы он кому служил, а хто бы его пан был** (Акты В. А. К., т. 36, 2 Мин. XVI в.); ст.-п. **Pytał okrutnik Pitjasa, jeśli by to chciał uczynić**

умовність висновку вимагає умовності умови: «не міг би, якби не був» («Из записок...», I-II, 1958, стор. 280), не переконує ні з погляду історико-лінгвістичних міркувань, ні з погляду загальної логіки відображуваного мовою мислення.

¹⁶ А. А. Потебня, вказ. праця, т. I-II, стор. 268; J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého*, IV, стор. 561.

(Rej); ст.-ч. Pop povědě, Joachyma velmi uhani, proč by k uoltáři přistúpil bliz, zda by z uma vystúpil (Levšt. 150 a) і под. Давня форма плюсквамперфекта збереглась у цих конструкціях надовго після її загального переосмислення в умовний спосіб завдяки тому, що вона тут прийняла на себе функцію вираження відтінку недослівності передачі чужої (а іноді й своєї власної) мови. Власне умовної семантики в конструкціях такого характеру немає.

Найбільш виразним свідченням остаточного переосмислення плюсквамперфекта в умовний спосіб були зміни у вживанні допоміжного дієслова *byti* в складі форм умовного способу. Набувши в цих формах ролі звичайного показника умовної модальності, аорист дієслова *byti* почав рано втрачати здатність до узгодження з підметом у формах особи і числа, перетворюючись у незмінну частку *by* (*бы*). Напр.: давньор. Аже бы лиха хотѣль, то что бы ми годно, то же бы створиль (КЛ I 306, 1140); Не дошедшимъ же имъ города Сохачева, и думаютъ о взятъи его, а бы въ землю глубокоу не входили (ГВЛ I 885, 1281); укр. вси грековѣ... были бы без утпенья шкаредною смертъю побиты (Тр. в., Біл. 550); Хотьяй бы килка лѣт их доставали, то бы их не достали (Льв. літ. 1649, 175); рос. Чтобы к той истинной вѣрѣ христьянской да правда турецкая, ино бы с нами ангели бесѣдовали (Пересв. 78); п. Mielizby wojnę wróżyć ci jeźdźcy, te bronie? (Mick.); ч. Protož-li-by že někdo umře, jiní veseli býti přestali? (Kom.); с.-х. Da su srbi mogli pričekati još koji dan, ovi bi se turci predali (Mil.-obr. III). Майже одночасно з утратою словом *by* здатності до відмінювання в формах умовного способу поряд з дієприкметниками на *-l-* за аналогією до форм перфекта почали з'являться особові форми допоміжного дієслова *byti* в теперішньому часі. Напр.: давньор. вы бы есте мнѣ повѣдали дома, же дотолѣ ити (КЛ I 654, 1187); укр. Если бы еси вѣд(а)ла дарь б(о)жии..., ты бы еси просила, а дал бы ти воду живу (Перес. ев., Жит. 20); п. Pragnąłbym wóznego lepiej się wypytać (Mick.); ч. діал. musela by sem (Suš., Mor. P., 226).

Умовна модальність здавна проявляється найбільш виразно в оформлених умовним способом головних реченнях, які мають при собі підрядні умовні, оформлені так само умовним способом. Напр.: ст.-сл. **аште ви сѣде былѣ, не ви братръ мон оумрълѣ** (Мар., Іо. 11, 21); **аште бо висте вѣрж имали мосеови, вѣрж висте ѿли и мнѣ** (Мар., Іо. 5, 46); давньор. Да же бы была рать, билися быхом (КЛ I 647, 1185); Аще быхомъ исперва вѣдалѣ мѣсто се, то градъ приять бы былѣ (ГВЛ I 823, 1254); ст.-п. Nie byłby przywrocon ku tej czci, by był nie zgrzeszył (Pr. Fil. 5, 384, коло 1500 р.); ст.-ч. Snad by ho tu byl zabil, by jemu rány neoslabil Amintas (AlxV 1703); By ty byl syn boží, pomohl by sobě i nám také (ML. 117 v) і под.

Після сформування категорії умовного способу і умовної модальності в рамках складнопідрядного речення, таке умовне речення вже до появи писаних пам'яток дістало змогу функціонувати самостійно, без підрядного умови. Просте речення з формою умовної (інакше, потенціальної) модальності уже в найдавніших пам'ятках виявляє свою умовну семантику різною мірою, залежно від того, наскільки вона підкреслюється наявними в реченні іншими засобами. Якщо в простому умовному реченні є обставина умови або коли при такому умовному реченні є сурядне речення, яке вказує на відсутність умови, необхідної для здійснення змісту умовного речення, умовна модальність даного простого речення сприймається досить виразно. Напр.: давньор. Мьстилься быхъ Всеволоду, но не лзѣ (КЛ I 614, 1180); Строю мои, рад быхъ и самъ с тобою шель, но нѣколь е мь (ГВЛ I 883–884, 1281); ст.-ч. Tu řeči tuto všecky vyučítati, bylo by velmi prodloužné (Vel.); Ale o tom vypravovati bylo by velmi dlouho (Vel.) і под. Подібні конструкції простих

виразно умовних речень без підрядних умови є звичайними і для сучасних слов'янських мов. Пор. укр. Навіть заради цього тільки визнав би отець Михайло доцільність наявності її в плєбанії (Туд.); рос. Так бы дождем с неба и опрокинул все это на землю, на людей, а не удается, не умеется (Г.); білор. Написавши Воеводою Смоленским, то бы я солгал; написавши б безвоеводскимъ, то бы Вашмости загневал (Ліст да Абух.); п. *Cóžby on na waszych polowaniach robił?* (Mick.); ч. *Bez něho by byli všichni zahynuli* (Jir.); словац. *Zdravý človek by to nezjedol* (Paul. – Ruž.–Št. 267); макед. Той би решавал (решил), ама не знае како (Lunt 101); с.-х. Не бих ја њега, управо себе, учио ни за сто динара (Јанк.) і под.

Значно менш виразною стає умовна модальність таких, не супроводжуваних умовними, простих речень, у складі яких чи поряд з якими немає безпосередньої чи посередньої вказівки на умову здійснення їх змісту. Умовна модальність таких речень зводиться до семантичного відтінку можливості, непевності, некатегоричності тощо. Напр.: давньор. *Лѣпо бы намъ, брате, надежю имѣти къ б(о)гу* (ЖФП 28₂); *Отче! Братья умножаются, а хотѣли быхомъ поставити манастирь* (ПВЛ Л 106, 1051); *Не взялъ быхъ тысяще серебра за то, оже еси пришель обычаемъ рускимъ о(ть)цевъ своихъ* (ПВЛ I 814, 1252); укр. *Я б таки, бачця, тута чогось сподѣвався* (Довгал., Інтерл. I 1737); *Чи не збiгав би ти слiдом за ним у волость та розслухався б, що воно за чоловік* (Мирн.); рос. *Комета ли идет, – не отвел бы глаз! Красота! Звезды-то уж пригляделись, все одни и те же, а это – обновка; ну, смотрел бы да любовался!* (А. Остр.); п. *Stał poważnie, a rad by z radości podskoczył* (Mick.); ч. *Proč by s tebou šel?* (Br.); *Kdopak by si byl na tohle pomyslíl? Kohopak by napadlo?* (Rais); словац. *Mohli by sme už aj začať* (Paul. – Ruž. – Št. 267); в.-луж. *Tole njebudžich nihdy tješla* (Sm. 169, 12, Liebsch, 44); болг. *Много бих желал да те вида* (Андр. 236); мак. *Јас би сакал нешто да речам* (Lunt 101); с.-х. *А откуда бих ја знао, господаре, да је то Срб?* (Ненад.); словен. *Lakomnik bi še lastnega brata prodal* (Sl. sl. 219).

У частині таких конструкцій з умовним способом (зокрема у зворотах типу «Хотів би», «Рад би» і под.) до спорідненої з умовністю семантики можливості долучається виразний відтінок бажальності. Цей відтінок може бути пояснений як результат злиття з формою аориста *быхъ* і т. д. (в складі умовного способу) колишньої форми опатива *бимъ* і т. д., яка в певних конструкціях весь час зберігала в собі бажальну семантику. Таким чином, речення типу «Хотів би знати» могли розвинути не в результаті опущення підрядних речень умови, а з простих опативних зворотів типу **Хотѣль бимъ знати*. Можливо, що в частині випадків форми умовного способу також і в підрядних реченнях умови та в пов'язаних з ними головних реченнях походять не з форм плюсквамперфекта, а з колишнього опатива в формі *бимъ* і т. д.¹⁷ В таких випадках складнопідрядні речення з підрядними умови могли розвинути в результаті переосмислення модальних значень двох сурядних бажальних речень і зміни синтаксичних зв'язків між ними. Так, безсполучникове складнопідрядне речення типу «Перестав би дощ – пішов би я в поле» первісно могло розумітися як два сурядні речення «Якби перестав дощ, якби я пішов у поле».

Про можливість розвитку умовних конструкцій на ґрунті бажальних (а не на ґрунті плюсквамперфекта) свідчить той факт, що в слов'янських мовах здавна зустрічаються умовні конструкції з відсутніми дієприкметниками на *-л-* від дієслова *бити*, з однією тільки формою аориста *бу*. Пор. давньор. *Аще бо бы перевозникъ Кии, то не бы ходилъ Царюгороду* (ПВЛ Л 13); *Аще бы бог любилъ васъ и законъ вашъ, то не бысте по*

¹⁷ Пор. А. А. Потебня, вказ. праця, т. I–II, стор. 270.

чюжимъ землямъ (ПВЛ Л 60, 986); Аще бы лихъ законъ гречьский, то не бы баба твоя прияла, Ольга (ПВЛ Л 75, 987); Что бы ми годно, то же бы створилъ (КЛ I 306, 1140); Аще быхъ вѣдалъ, оже сяко сему быти, то аче бы ми и далече того блюсти отслати, а могль быхъ Игоря съблюсти (КЛ I 354, 1147); Тобѣ бы, брате, любо ли, а быхомъ мы брат(а) твоего держали? (КЛ I 346, 1147); Добро бы ны, г(осподи)не, с тобою умрети (КЛ I 610, 1179); Вѣдяху бо: аще Тевѣтивиль не бы изгнанъ, Литовская земля в руку бѣ ихъ (ГВЛ I 817, 1252). Подібне вживання *бы* (*би*) в умовних реченнях без дієприкметника на -л- від дієслова *быти* зберігається і на пізніших етапах розвитку слов'янських мов. Напр.: укр. А коли пак потом коли нам бы надобѣ, вы нам таковы же будте (Грам. Тохтамиша, 1393); Если бѣ не ярина, гречки и проса, то люде бѣ зъ голоду помиралы (Хм. літ. 1637); Барзо б добре, и жби Хвеско межы нами не мешкал (Кн. м. Полт. I 182, 1670); Якби милий чорнобривий, Умів би спинити (Ш.); Коли б не я, дулю б вы мали, а не зиск (Ст.); рос. Аще бы не твоя сердечныя слезы..., все бы то на тебе, взыскалос (Пересв. 83); Кабы на цветы да не морозы, и зимой бы цветы расцветали (А. К. Толст.); білор. А каб не вечер – на гасцінцы ціхата б была (Чорны); п. Gdyby nie sumienie, wolałabym złych, jak głupich (Tań.); gdyby nie ja, tobyś teraz kawałka chleba nie miała (Krasz.); с.-х. Радиј бих те убити, но се посветити (Кар., Срп. рјечн. 644); Radi bi ti dobro kazivati, al' smo slabo dobra i videli (Рјес. III 563). Можна вважати, що і вживання частки *би* (*б*) чи сполучників, які містять цю частку, з інфінітивом (напр.: Коли б знати, що так буде, можна було б цього не допустити) теж є залишком колишнього вживання дієслова *бути* в формі оптатива. [...]

б) Складні речення

У структурному відношенні всі складні речення слов'янських, як і інших індоєвропейських, мов поділяються на 3 основні групи: складносурядні, складнопідрядні і складні речення безсполучникові, одні з яких у смисловому відношенні зближуються з складносурядними реченнями, інші – з складнопідрядними. В сучасних слов'янських мовах протиставлення складносурядних і складнопідрядних речень, які характеризуються спеціальними засобами формального вираження підрядного чи сурядного зв'язку їх складових частин, стало настільки послідовним, що й безсполучникові складні речення сприймаються здебільшого лише як різновиди звичайних складносурядних чи складнопідрядних речень. Але потреби висвітлення історичного розвитку сучасних типів складного речення роблять доцільним виділення безсполучникових складних речень, відповідно до їх формальної ознаки, в окрему групу речень, відмінних від власне складносурядних і складнопідрядних.¹⁸

¹⁸ Серйозні підстави має виділення безсполучникових складних речень в окрему рубрику і при описовому висвітленні сучасних слов'янських мов. Пор.: Грамматика русского языка, т. II. Синтаксис, ч. 2, М., 1954, стор. 382 і далі; И. А. Василенко, Бессоюзные сложные предложения в современном русском литературном языке, УЗ МГПИ им. Потемкина, т. 73, М., 1959; Н. С. Поспелов, О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений, «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950, стор. 338–354. Заперечуючи проти такого виділення, Я. Бауер базується не на граматичних, а на логіко-смыслових особливостях таких складних речень (див. J. Bauer, Parataxe a hipotaxe při studiu souvětí, «O vědeckém poznání soudobých jazyků», Praha, 1958, стор. 273).

Складні речення безсполучникові

Безсполучникові складні речення є первісним типом складних речень. Вони виникли в результаті смислового й інтонаційного пов'язування в єдине цілісне висловлення двох чи кількох простих речень з метою висловлення єдиного акту багаточленної думки. Сміслові стосунки між окремими простими реченнями, з яких утворювались первісні складні речення, могли бути досить різноманітними: стосунки простої однорідності з відтінком переліку, стосунки зіставні, протиставні, розділові, часові, причинно-наслідкові, умовні, порівняльні, допустові і т. д. Конкретний характер цих смислових стосунків у окремих випадках більш чи менш виразно відображався в інтонаційному оформленні первісних складних речень, у взаємному розташуванні простих речень – його частин, але основною передумовою розуміння синтаксично-смислової структури таких складних речень був безпосередній зміст простих речень і загальний контекст чи ситуація, в яких складні речення висловлювались. Оскільки співвідношення відомих інтонаційних типів складних речень не відповідає сучасному членуванню складних речень на складносурядні і складнопідрядні, а інші засоби формального розрізнення синтаксичних типів складних речень у минулому були відсутні, первісні безсполучникові складні речення становили єдиний і неподільний у граматичному відношенні структурний тип речень, у якому лише за чисто семантичними (не граматичними) ознаками могли розрізнятися різновиди, відповідні сучасним складносурядним і сучасним складнопідрядним реченням.

Безсполучникові складні речення продовжують функціонувати в слов'янських мовах досі, особливо в розмовному вжитку. Але з появою складносурядних і складнопідрядних типів речень, розрізнення яких ґрунтується на застосуванні спеціальних формальних засобів сурядного і підрядного зв'язку – сполучників і відносних слів – частота вживання первісних складних речень безсполучникових, як менш досконалих у цілому способів оформлення смислових стосунків між окремими частинами єдиної складної думки, значно зменшилась порівняно з досполучниковим періодом розвитку складних речень. Особливо рідкими стали безсполучникові складні речення в письмових різновидах слов'янських мов, де потреба в чіткому вираженні характеру смислових стосунків між частинами повідомлюваної думки відчувається набагато гостріше, ніж у розмовній мові. Разом з тим наявність у мові значної кількісної переваги сполучникових складносурядних і складнопідрядних речень над реченнями безсполучниковими зумовила зближення відповідних смислових різновидів безсполучникових складних речень за чисто семантичними (не граматичними) ознаками з сполучниковими реченнями – складносурядними чи складнопідрядними. Але й у цих умовах цілковите ототожнення багатьох прикладів безсполучникових складних речень з певними синтаксичними різновидами сполучникових складних речень, особливо складнопідрядних, виявляється неможливим.

Найдавніші пам'ятки слов'янських мов відображають уже такий стан розвитку безсполучникових складних речень, який створився в умовах їх співвідношення з окремими синтаксичними різновидами власне складносурядних і складнопідрядних речень. Зустрічаються безсполучникові складні речення головним чином у пам'ятках оригінальних, між тим як для перекладних пам'яток вони зовсім мало характерні. Напр.: давньор. Михалко бѣ еще боленъ бяшетъ, несяху на носилицах (КЛ I 601, 1176); Далече ны есть ити внизъ Днѣпра, не можемъ своѣ землѣ пусты оставити (КЛ I 631, 1183); Руси веселье

питье, не м(о)жемь безъ того быти (ПВЛ I 72, 986); Отступита вы от брату моею, азъ ваю надѣлю (КЛ I 312, 1142); Ужика ми и свать еси, помози ми на Чехы (ГВЛ I 821, 1254); От(ь)це, кланяю ти ся, нѣ лзѣ ми ся с тобою рядити (КЛ I 397, 1150); Поиди вонь, посѣди, опять взовемь (КЛ I 346, 1174); Поиди, кн(я)же, к намь, хоцемь тебе (КЛ I 322–323, 1146); Не лежи, княже, Глѣбъ ти пришелъ на тя (КЛ I 360, 1147); Убить мужь мужа, то мьстѣть брату брата (РП Арх. I 1); В то же веремя приде вѣсть к Ростиславу: Глѣбъ Дюргевичь съ множеством половець идуть к Переяславлю (КЛ I 471, 1154); Лев рыкнет, кто не устрашится, а ты, княже, речеши, кто не убоится (Мол. Дан. Зат., Зар. 66); Кн(я)же, велико зло дѣется в городѣ: хотять тя людие яти (КЛ I 510, 1161); Кр(ь)ше)ние же его льстиво быс(ть): жряше б(ог)омь своимь в тайнѣ (ГВЛ I 817, 1252); Стоита ли, брат(а), у хр(ь)стьяномь цѣловании, се есми цѣловали пятомь д(ь)ни? (КЛ I 328, 1146); Ото за городомь первыи лѣсъ, ту перея вѣсть на тя, ту же и ста (КЛ I 411–412, 1150); Посли к нему дары, искусимь и (ПВЛ Л 50, 971); И разиидошася и вьлегоша грабить, – страшно зрѣти (КЛ I 590, 1175); ст.-ч. pomoci tvé žádámy, smiluj se nad námi (PísVácl.); mnozí němí jsú mluvili, k tomu hluší slýšeli (Hrad. 18 b); lehčejet' tepe dievčie ruka, ot mužské ruky bývá veliká muka (DalL 4, 15–16); ve množě sem zemiech byl, nikdá sem lepšieho nepil (Hrad. 7 a); nepřepustím vám zde býti, musite přeč s hanbú jíti (Hrad. 26 b); byls nad málem věren, nad mnohými věcmi tebe ustanovím (ŠtítVrt'. 238); zlí duchové mi tu bydliťi nedadí, puojdu a někde jinde bydliťi budu (Háj. 66 a); brzo masti natluc dosti, po čas budem mieti hosti (MastMus. 195); jdi od nas, nechcemť učení tvých cest (ŠtítVrt'. 176); přihodi se toho času, včě Pilát na ščěpy zřieti (LegJid. 165–166); pomni, synu, vzal si dobré věci za života svého (HusE. 2.245); chceš mi odplatu dáti, chcít' slúžiti (MastDrk. 137–138); ст.-п. we łbie i na kołnierzu pierza pełno wszędy, boty spuścił do kostek prawie we trzy rzędy (XVI ст., Gr. H. 437); Kupisz jej dziś koszulkę, jutro chce rañtuszka (XVI ст., Gr. H. 440); toć się wrocila rodziczka twa k ludu swemu i k swym bogom, idzi z nią (XV ст., Gr. H. 448); ja to wiem Ondrzej nie zabił Janowi konia (XV ст., Gr. H. 456); on tego jeszcze domawia, pszyszedł Judasz (XVI ст., Gr. H. 476); poprzedź ich ręką: tobie poprzedzić się godzi (XVI ст., Gr. H. 491).

Звичайні для сучасних розмовних мов, безсполучникові складні речення в літературному вживанні на сучасному етапі зустрічаються порівняно рідко – головним чином у мові художньої літератури. В різних слов'янських літературних мовах безсполучникові складні речення вживаються з неоднаковою частотою і з дещо відмінними стилістичними функціями. Так, у східнослов'янських літературних мовах безсполучникові складні речення, відповідні складнопідрядним, зустрічаються значно частіше і є більш різноманітними, ніж у західнослов'янських, особливо в чеській¹⁹.

У структурному відношенні безсполучникові складні речення, особливо відповідні складносурядним, становлять здебільшого проміжні утворення між рядом простих самостійних речень і єдиним складним реченням, хоча за найбільш загальною ознакою всякого речення – певним, єдиним для цілого контексту рівнем вичленування з мовного ряду – вони й належать до категорії речення. Такими проміжними утвореннями вони були й історично – на шляху розвитку від простих речень до складних, оформлюваних сполучниками і відносними словами.

¹⁹ Див. К. Hořálek, Úvod do studia slovanských jazyků, Praha, 1962, стор. 250; J. Bauer, Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí, стор. 272; К. Koževníková, Asyndeton v současné ruštině ve srovnání s češtinou, «Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české», d. II, Praha, 1961, стор. 378.

Складносурядні речення

До категорії складносурядних речень належать речення, утворені з двох чи кількох частин, формально тотожних простим реченням, і пов'язаних сурядними сполучниками²⁰. Вживання сурядного сполучника є основним формальним показником синтаксичної єдності складносурядного речення, оскільки ті самі сурядні сполучники вживаються і для пов'язування членів простого речення, але, як правило, не застосовуються для зв'язку зовсім самостійних суміжних речень у контексті (там, де це правило порушується, сурядні сполучники на початку самостійних речень або значною мірою позбавляються власне сполучникової функції, або перетворюють самостійне речення в неповне, навмисне відірване від попередньої частини контексту). Сурядні сполучники були вирішальним елементом складносурядних речень також і в історичному плані: саме формування сучасних складносурядних речень з первісних складних безсполучникових речень зводилось до поступового становлення в рамках простих і безсполучникових складних речень сурядних сполучників.

Основним фактором, який привів до витворення сурядних сполучників у індоєвропейській і потім у праслов'янській мовах, була постійна необхідність якомога чіткішого вираження тих смислових стосунків між однорідними частинами простих чи первісних складних речень, які мислились при висловленні думки. У первісних простих і складних реченнях того періоду, коли сполучників ще не було, для вираження відповідних смислових стосунків, поряд із засобами ритмомелодики і взаємного розташування частин речення, нерідко застосовувались окремі члени речення, лексична семантика яких уточнювала смислові стосунки в межах речення. Особливо часто з цією метою в речення вводилися різні за лексичною семантикою вказівні слова – займенники і прислівники типу *те, такий, так, тоді* і под., які, виступаючи при якійсь певній частині речення або повторюючись при двох чи кількох частинах речення, визначали характер смислових стосунків між відповідними частинами приблизно в такий спосіб: Так день так ніч іде дощ; Дощ ішов день так (само) ніч; Ішов тоді дощ тоді сніг; Дощ тоді йде тоді перестає; Пішов дощ, тоді ми сховались; Так ви сказали, так ми зробили і под. Здавна, вже в ранньопраслов'янський період, для такого уточнення смислових стосунків між частинами простих і первісних складних речень застосовувались вказівні слова займенникових коренів на ларингальний приголосний²¹, на **l-**, **b-**, **n-**, пізніше на **t-**. Поступово ці займенникові і прислівникові форми втрачали своє самостійне лексичне значення в складі речення і перетворювались із членів речення в допоміжні засоби синтаксичного зв'язку між частинами речення – сполучники *i, a, li, bo, ba, nъ, no, ti, ta*. Ті самі слова в інших випадках могли вживатися і не для уточнення зв'язку, а для підкреслення якоїсь іншої сторони семантики речення. В таких випадках після втрати своєї лексико-семантичної самостійності в реченні ці слова перетворювались у частки.

²⁰ Деякі граматисти до складносурядних речень зараховують і прості речення з однорідними присудками (див. у розділі про присудок).

²¹ На походження сурядних сполучників *i, a*, кашуб. *e*, як і відповідних підрядних сполучників і відносних слів, від займенникових основ – придихових приголосних вказував уже Ф. Ф. Фортунатов (див. Ф. Ф. Фортунатов, Избранные труды, т. 2, М., 1957, стор. 226–227, 253–254). Ця вказівка Фортунатова, яка може бути підтверджена новими даними і міркуваннями, пов'язаними з розроблюваною тепер ларингальною теорією, досі залишається поза увагою як синтаксистів, так і фонетистів.

Спочатку одні й ті самі сполучники могли вживатися для оформлення зовсім відмінних один від одного типів синтаксично-сміслових стосунків у реченні, навіть в одних випадках сурядних, у других підрядних. Але поступово різні сполучники закріпились більш або менш послідовно за якимись певними типами синтаксичних стосунків. Найбільш чіткий розподіл стався між двома основними групами сполучників – сурядними і підрядними, залежно від того, чи вживаються вони для оформлення зв'язку сурядного, тобто такого, при якому пов'язувані частини мисляться як рівноправні з точки зору даного відношення, не підпорядковані одна одній, чи зв'язку підрядного, тобто такого, при якому одна частина з точки зору даного висловлення семантично доповнює чи уточнює іншу і синтаксично її поширює. За найранішими простими сполучниками закріпились переважно функції сурядні, як більш прості і часті в мові, звичайні не тільки в складно-сурядних, а і в простих реченнях, тим часом для вираження зв'язків підрядних стали використовуватись переважно сполучники, похідні в словотворчому відношенні від перших простих.

Таким чином, складносурядні речення виникли майже одночасно з складнопідрядними в результаті формальної диференціації первісних складних речень, у яких смислові стосунки сурядності й підрядності спеціального формального вираження не знаходили. Процес диференціації первісних складних речень на складносурядні й складнопідрядні відбувався не в період появи перших сполучників, які, зберігаючи в собі ще залишки своєї досполучникової природи, разом з тим могли виконувати і сурядні, і підрядні функції, а лише після того, як стали формуватись нові засоби власне підрядного зв'язку, на фоні яких найдавніші сполучники стали все виразніше обмежувати свої функції вираженням власне сурядного зв'язку. Залишки первісної недиференційованості сурядних і підрядних функцій у найдавніших сполучників простежуються ще в ряді особливостей їх вживання у давніх слов'янських пам'ятках (див. далі тут і в розділі про складно-підрядні речення).

Як окремий тип складних речень, складносурядні речення здавна поділились на декілька різновидів залежно від специфіки відображуваного в них сурядного зв'язку. Кожний з таких різновидів ставав самостійним синтаксичним явищем лише після того, як за ним закріплювались певні сурядні сполучники, специфічні чи принаймні найбільш звичайні саме для нього. Вже досить рано в праслов'янській мові оформились три різновиди складносурядних конструкцій, які характеризувалися відповідно трьома різновидами властивого їм сурядного зв'язку: єднального, зіставно-протиставного і розділового. При цьому є деякі підстави припускати, що розділовий зв'язок оформився пізніше, ніж перші два. На таке припущення наводять головним чином розбіжності між окремими слов'янськими мовами в характері розділових сполучників (*ли, чи, або* й ін.), хоча ці розбіжності можуть бути і результатом пізніших змін первісно єдиних засобів.

У найраніших пам'ятках слов'янських мов усі три різновиди складносурядних речень виступають як уже давно сформовані синтаксичні конструкції. Найбільш звичайним різновидом сурядного зв'язку в складносурядних реченнях здавна виявляється зіставний зв'язок, при якому кожне просте речення у складносурядному (як правило, в кількості двох) членується на дві синтагми – вихідну, яка в окремих випадках може бути й опущена, і основну, причому вихідна синтагма першого часткового речення зіставляється в смислового відношенні з вихідною синтагмою другого часткового речення, а основна синтагма першого речення – з основною синтагмою другого речення. Іноді вихідна синтагма другого

речення зіставляється з основною синтагмою першого. Відповідні одна одній синтагми різних часткових речень є в таких випадках, як правило, відмінними за своїм змістом, але не взаємно протилежними. Основним засобом оформлення зіставного зв'язку в складно-сурядних реченнях здавна є сполучник *a* і сполучна частка *že* (енклітика), зрідка деякі інші сполучники (*i*, *ny*, *da* тощо). Напр.: ст.-сл. азъ оубо крѣстихъ вы водою а тѣ крѣститѣ вы доухомъ сватымъ (Зогр., Марк I 8); онъ бѣ свѣтильникъ гора и свѣта вы же хотѣсте възрадоватиса въ годинѣ свѣтѣнниа кго (Остр. 14–15, Io. V 35); рожденюк во отъ плѣти плѣтъ ксть и рожденюк отъ дѣа дѣхъ ксть (Остр. 8 а, Io. III 6); давньор. Се Володимеръ на насъ идетъ, а мы се стоимы (КЛ I 413, 1150); Ты поѣдь, а я по тобѣ пошлю рать свою (ГВЛ I 933, 1289); Ты нашъ кн(я)зь, а Олговичъ не хочемъ. А поѣди вборзѣ, а мы с тобою (КЛ I 323, 1146); Ты ми братъ есь, а други ми братъ Левъ, а сыновець ми Юрьи (ГВЛ I 900, 1287); Мънози же того от несъмыслыныхъ укаряхуть, то же сии съ радостию та приимаше (ЖФП 36); тудѣ бо сѣдятъ кривичи, та же сѣверъ от нихъ (ПВЛ Л 13); князь нашъ убьенъ, и княгини наша хочеть за вашъ князь (ПВЛ Л 41, 945); Дьяволь мя изблазни, да, г(осподи), прости мя (Новг. служ. мін., прип. вересн. л. 84); ст.-ч. oni sú Kapadočené a si pak sú Ažiene (LegDuch. 13–14); skoč a rač zpievati, a myt' budem ozpievati (MastDrk. 6 b); slyšal jsem o pěti blázních mluviece, ano jich jest po hřiechu vice (Vit. 41 b); niekterého svůj pán volá, an dříemě leze pod kola (AlxV 2445); já vás křtím u vodě, ale on vy bude křtíti v duše svatém (EvZim., Marc. I 8); ст.-п. popowie ich w mieczu spadli a wdowy ich nie płakany (XV ст., Gr. H. 438) і т. д.

Близький до зіставного, здавна засвідчений у пам'ятках протиставний зв'язок у складносурядних реченнях може розглядатись як один з відтінків зіставного зв'язку. Відмінність його від решти відтінків зіставного зв'язку полягає в тому, що основні синтагми обох зіставляваних часткових речень мають виразно протилежний один одному зміст. Одна з особливостей протиставного зв'язку порівняно з власне зіставним полягає в тому, що протиставляти можуть і такі часткові речення, кожне з яких складається з однієї єдиної синтагми. Нерідко протиставний сурядний зв'язок супроводиться запереченням в одному з протиставлюваних часткових речень. Специфічно протиставним сполучником у найдавніших слов'янських пам'ятках є *ny* (*no*), в цій же функції часто вживаються сполучники, звичайні в зіставній функції (*a*, *же*), а також зрідка інші сурядні сполучники. У старочеській мові в зв'язку з поширенням функції сполучника *a* з зіставного зв'язку також на єднальний обмежилось його функціонування в протиставних конструкціях, де замість цього поширились сполучники *však*, *avšak*, *ale*, *alebž*. Напр.: ст.-сл. не вы мене избърасте, нъ азъ избърахъ вы (Остр. 169 в, Io. XV, 16); нѣсмъ достоннѣ да въ домъ мои вѣнидеши, нъ тѣкъмо рьци слово (Зогр., Матв. VIII 8); жатва оубо мѣнога, а дѣлатель мало (Зогр., Матв. VIII 37); рабъ не прѣбывактъ въ домоу въ вѣкы сынъ же прѣбывактъ въ вѣкы (Остр. 29 б, Io. VIII 35); азъ хощтж отъ тебе крѣстити са, али ты къ мнѣ идеши (Сав., Матв. III 14); знамениѣ 'штетъ і знамение не дастъ са емоу (Зогр., Матв. XVI 4); давньор. Не ходи ты, но поидемъ мы (КЛ I 318, 1145); Не едемъ на конѣхъ, ни пѣши идемъ, но понесѣте ны въ лодѣ (ПВЛ Л 41, 945); Сѣдѣши во Киевської волости, а мнѣ достоить (КЛ I 310, 1142); унь възрасть имѣю, а старъ смыслъ во мнѣ (Сл. Дан. Зат., Зар. 22); Много же бѣ ратьныхъ, м(ь)ртвых же бѣ не много (КЛ I 576, 1174); И посла ихъ Всеволодъ звать на обѣдъ, и не ѣхаша (КЛ I 310, 1142); ст.-ч. z chlapón šlechtici bývají a šlechtici syny chlapy jmievají (DalL 41.14); tys měl dobré bydlo na světě, a Lazař zlé; již má Lazař utěšení, a ty jsi v mukách (ŠtítBarl. 46);

svět nadrží boha, a buoh svět drží (ŠtítBud. 50); dobře bě umyslil tako, ale však se sta jinako (AlxV 1445); ст.-п. tako lud boży wicieżstwo odzirżeli, a pogani śmirć podjęli (XIV ст., Gr. H. 441); bo zna bóg drogę prawych, a droga złośnych zaginie (XV ст., Gr. H. 441).

Значно рідше, ніж складносурядні речення зіставно-протиставного різновиду, зустрічаються в давніх слов'янських пам'ятках складносурядні речення з єднальним зв'язком, при якому часткові прості речення виступають як однорідні цілісні смислові комплекси без врахування їх внутрішнього синтагматичного членування. Основним засобом оформлення єднального зв'язку в складносурядних реченнях у давніх пам'ятках майже всіх мов (за окремими винятками) є сполучник *i* (в заперечних реченнях – *ni*), значно рідше інші сполучники (*ti*, *da*, *že*, в питальних реченнях *li* тощо). Але в чеській мові уже на початковому етапі розвитку писемності єднальні функції сполучника *i* почав переймати на себе сполучник *a*, який згодом набув вирішальної переваги над *i* в цій функції. Аналогічний процес відбувся і в серболужицьких мовах, у яких сполучник *i* зовсім занепав. Напр.: ст.-сл. **и оустани и оулеже вѣтръ и быстъ тишина вельѣ** (Зогр., Марк IV 39); **и свѣтъ въ тьмѣ свѣтитъся и тьма ко не обатъ** (Остр., Іо. I 5); давньор. И есть могила его и до сего дъне, и исходитъ отъ нея смрадъ зъльи на показание ч(е)ловѣкомъ (ЖБГ Гудз. 47); Пошто еси приѣхаль, и кто тя позваль (КЛ I 469, 1154); И сякова не быс(тъ) преже в Руси, ни по немъ не будетъ таии (ПВЛ I 200, 1089); И тако разидеся словѣньский языкъ, тѣм же и грамота прозвася словѣньская (ПВЛ Л 11); Брату твоєму не удержати Києва, да не будетъ его ни тобѣ, ни оному (КЛ I 394, 1150); ст.-ч. doplnichu se dňové, aby porodila, i urodi svého syna prvorozeného (EvZim., Luc. II 7); ten bude veliký a syn vrchnieho bude slúti, i dá jemu hospodin buoh stolice Davida, a bude kralovati v domu Jakobovu na věky, a jeho kralovství nebude dokonání (EvZim., Luc. I 32–33); jenž ještě netvrd v nohy, ni mu došel zúbek mnohý (AlxV 187); nepotopuj mne búře vodná, ani pohlcuj mne hlubokost, ani rozjevuj na mě propast úst svých (ŽKlem. 68.16); ba i kdo vy je sēm poslal, kto-li vám toto město dal? (Hrad. 25 b); ст.-п. pomagali krolowe ziemscy i ksiązeta zesłzi sie w jedno przeciwo bogu (XV ст., Gr. H. 437); jest ona do Chrystusa była przysłza i przed jego nogami jest ona była padła a swe grzechy jest ona przed nim była powiedála (XIV ст., Gr. H. 438); wesłzi byli w morze aniz zaiste ostał z nich nijeden (XV ст., Gr. H. 438); złamej je, ni będą mogli stać (XIV ст., Gr. H. 439); в.-луж. А wón hdzysche z nim: а wele ludzi hdzysche за nim, а woni czisheczachu (Frencel Bibl. 1670, Ze słowom 12); Kóždy rad hlada na to swoje а žadyn njehlada na to, štož toho druhého je (Serbski nowinkar, 1848, 18, Ze słowom 62). З власне єднальними конструкціями тісно споріднені приєднальні конструкції, які оформляються в пам'ятках тими самими сполучниками.

Ще рідше, ніж складносурядні речення єднальні, фіксуються в ранніх слов'янських пам'ятках складносурядні речення з розділовим зв'язком, при якому дії чи стани часткових речень подаються як такі, що взаємно виключають один одного за певних умов чи в будь-якій ситуації. Найдавнішим слов'янським сполучником, вживаним для оформлення розділового зв'язку, є енклітика *li*, яка може вживатись у складі всіх пов'язуваних часткових речень або лише в останньому з них, а також сполучники *ili*, *ali*, *či* (в т. ч. й повторюваний), *čili*, повторюваний *to*, пізніше в чеській мові *nebo*, *neboli*, *anebo*, повторювані *jednak*, *brzo* (*brzy*) та ін., в польській або, *alibo* (*albo*), *lub* (*lubo*), в українській і білоруській *альбо*, *або* тощо. Напр.: ст.-сл. **о себѣ ли се глѣши или ини рекоша тевѣ о мѣнѣ** (Остр. 182 а, Іо. XVIII 34); давньор. Брата! Намъ ли от града погинути, или граду от нас пленену быти? (Сл. Дан. Зат., Зар. 18); А промышляимы о собѣ, али начнутъ о насъ людие промышляти

(КЛ I 537, 1169); ст.-ч. ty-li jsi, jenž jmaš přijíti, čili jiného čakámy? (EvZim., Mat. XI 3); Ženo, proč tak plačeš silně neb která j' věc smutka tvého? (Hrad. 36 a); nebo aj tot' jednak s jedné strany padnieše jich mnoho, jednak s oné, jednak s této raněni ležiechu (Pulk. 95 a); ст.-п. modlcie się naszym bogom, alboć was każe wšytki ścinać (XV ст., Gr. H. 446) і под.

Як окремі різновиди складносурядних речень деякими дослідниками виділяються складні речення з стосунками наслідковими (результативними) і пояснювальними (причинними)²², але фактично такі конструкції належать до складносурядних приєднальних, частково до складних безсполучникових. Окремо виділяють також складносурядні речення градаційні (чеські *stupňovací*)²³, які фактично належать до протиставних і частково до приєднальних конструкцій. Виділюваний у польських граматиках різновид складнопідрядних речень наслідкових (*wynikowuch*)²⁴ теж вільно може бути віднесений до складносурядних приєднальних.

Зберігаючи в основному свою сурядну природу, пов'язану головним чином з виключно сурядними функціями майже всіх сполучників, застосовуваних у цих конструкціях у історичний період, складносурядні речення, починаючи з найдавніших пам'яток, у ряді випадків виявляють відтінки смислових стосунків між частковими простими реченнями в їх складі, характерні для речень складнопідрядних. Найчастіше в таких випадках на власне сурядні стосунки – єднальні і приєднальні – нашаровуються підрядно-часові стосунки. Напр.: ст.-сл. **кръстѣ въстааше и дѣволѣ сила разорена бываше, крѣстѣ въдръженѣ бываше и юдѣиска грѣдыни падааше** (Клоц. 608–612); давньор. И быс(ть) полуд(ь)не, и побѣже перескокъ от Гюргя ис полку (КЛ I 381, 1149); азъ уже бородать, а ты ся еси родиль (КЛ I 430, 1151); ст.-ч. *doplnicu sě dňové, aby porodila, i urodi svého syna prvorozeného* (EvZim., Luc. II 7); ст.-п. *wezzeli na puszcze, ano sława boża zjawila się jest na puszczy w obłocie* (XV ст., Gr.H. 439). В ряді випадків під сурядним зв'язком часткових речень простежуються смислові стосунки наслідковості, означальності, з'ясувальності (об'єктності) тощо. Пор.: ст.-сл. **и се изношаахъ оумьръшь сынѣ, иночадѣ матери своен, и та вѣ въдова** (Зогр., Лука VII 12); давньор. Се есмы села их пожгли вся и жизнь их всю, и они к намъ не выидуть (КЛ I 361, 1148); И от тѣхъ варягъ прозвася Руская земля, новугородьци, ти суть людье ноугородьци от рода варяжьска, преже бо бѣша словѣни (ПВЛ Л 18, 862); ст.-ч. *każ komornikóm, a ti provedú třetí rónon* (Rožmb. 78) і под. Переважна більшість складних речень з протиставним зв'язком містить у собі разом з тим відтінок семантики підрядного стосунку допустового.

Окремо слід виділити відомі в давніх пам'ятках випадки застосування сурядного сполучника *a* для оформлення смислових стосунків виразно підрядного типу – умовних, з'ясувальних (додаткових), означальних, цільових і ін. Напр.: давньор. Како ты могу, ятры, пустити, а пришла ми вѣсть ночьсь, оже Мьстиславъ въ Василевѣ?

²² B. Havránek, A. Jedlička, Česká mluvnice, Praha, 1960, стор. 340–341; J. Bauer, Vývoj českého souvětí, стор. 27, 103–111.

²³ J. Bauer, Vývoj českého souvětí, стор. 27, 79 і далі; J. Stanislav, Slovenská historická gramatika, IV. Syntax, Bratislava, 1963, стор. 99 і далі.

²⁴ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, Gramatyka historyczna języka polskiego, стор. 448–450; Z. Klemensiewicz, Zarys składni polskiej, wyd. 2, Warszawa, 1957, стор. 80–81; S. Szober, Gramatyka języka polskiego, Warszawa, 1957, стор. 364.

(КЛ I 547, 1171); Бьюче же Михаила, отторгоша хр(ь)сть на нем и с чепми, а в немъ гривна золота (КЛ I 352, 1147); А вѣсть ны есть, а половици во се лежать за поль д(ь)не (КЛ I 654, 1187); а едеши по корову, а възи три гривны (Бер. гр. 8); ст.-ч. kam má dušě rójde, a já jsem ještě nekřtěná? (PasMA Výb. 529); kterak se můž to státi, a já muže nechci poznati (EvPraž. L I, 34); proč prosíte odpočinutí, a vy ste nic neučinili? (ModlLeg. 20 a); paniče milý, náhle běž pryč, a se mnu tuto nesendeš! (PasMB Výb. 528); co chcete mi dáti, a jáť vám kostel posvětim? (HusSvat. 122 a); ст.-п. wiecie, a samem od siebie nie przyszedł (R. przem.) і под.²⁵ Такі конструкції, за формою сурядні, а за функцією підрядні, становлять проміжну ланку між складносурядними і складнопідрядними реченнями. Вони є залишками того давнього періоду, коли один і той самий сполучник міг виконувати ще як сурядні, так і підрядні функції.

Розглянуті основні різновиди власне сурядних конструкцій збереглись у всіх слов'янських мовах без істотних змін до сучасного періоду. Деякі зміщення відбулись по окремих мовах лише в складі і функціях сполучників, які оформляють певні різновиди сурядного зв'язку між частинами складносурядних речень. Так, до групи єднальних і приєднальних сполучників в українській мові долучився сполучник *та*, в російській – *да*, в білоруській – *ды*, в польській – *ogaz* (рідкісне), в чеській, словацькій, серболужицьких ще більше зросла частота вживання в єднальній і приєднальній функціях сполучника *a*, в словацькій розвинулись сполучники *aj*, *tiež*, у болгарській і македонській – *na*, *ta*, у сербо-хорватській – *te*, *na*, *нити*, у словенській – *pa*, *ter*, *nití*, загальнослов'янське і замінено похідним *in*. Подібного характеру зміни стались також у групах зіставно-протиставних і розділових сполучників.

Складнопідрядні речення

Слов'янські складнопідрядні речення виникали і формувались частково вже в індоєвропейській прамові пізнього періоду, але головним чином у праслов'янській мові тоді, коли прості і ускладнені речення існували вже як давно усталені структурні типи, а складні речення були представлені безсполучниковими і ранньосполучниковими конструкціями, в яких окремі прості (часткові) речення за допомогою просодичних засобів і не диференційованих з точки зору сурядних і підрядних функцій первісних сполучників пов'язувалися смисловими зв'язками різного характеру (в одних випадках ближчими до сурядності, в інших – до підрядності) в єдине цілісне висловлення. Виділяючись в окрему групу складних речень внаслідок формування спеціальних засобів підрядного зв'язку – підрядних сполучників і відносних слів, складнопідрядні речення тим самим сприяли обмеженню синтаксичних функцій первісних складних речень з давнішими сполучниками, які набували в зв'язку з цим виразно сурядного характеру.

Початок становлення гіпотаксису припадає на останній період існування індоєвропейської прамови; про це свідчить розвиток складнопідрядних конструкцій у всіх без винятку історично засвідчених індоєвропейських мовах, а також деякі найдавніші спільні

²⁵ Пор. J. Bauer, Vývoj českého souvětí, стр. 110, 213, 298, 307; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, Gramatyka historyczna języka polskiego, стр. 455; Л. И. Ройзензон, К генезису сложного предложения, «Otázky slovanské syntaxe», Praha, 1962, стр. 247.

тенденції, характерні для цього розвитку по окремих мовах, зокрема перетворення вказівних займенників і прислівників у відносні слова, хоч ця особливість і не є виключно індоєвропейською. Але вирішальні етапи формування слов'янських складнопідрядних конструкцій були пов'язані вже з праслов'янським періодом, коли витворились основні засоби введення підрядних речень, як правило, етимологічно або функціонально відмінні від аналогічних засобів інших індоєвропейських мов. Про відносно пізній історичний розвиток складнопідрядних конструкцій у слов'янських, як і в інших індоєвропейських, мовах свідчить і той факт, що всі найдавніші специфічні засоби оформлення цих конструкцій при порівняльно-історичному аналізі виявляються результатами перетворення формальних засобів, характерних у минулому для інших структурних типів речень.

Як історично найпізніший структурний тип речень складнопідрядні конструкції слов'янських мов, уже протягом цілого тисячоліття фіксовані в писаних пам'ятках, зберігають у собі численні сліди тих особливостей, які були характерні для них у період їх становлення і доісторичного розвитку. Це створює сприятливі умови для глибшого, ніж по відношенню до інших структурних типів речень, наукового проникнення в найдавніші процеси формування складнопідрядних конструкцій. Разом з тим, оскільки складнопідрядні конструкції є одним з найістотніших компонентів синтаксичної структури сучасних слов'янських, як і інших індоєвропейських, мов, вивчення умов і шляхів їх розвитку дає нові можливості для уточнення наукового розуміння зв'язку еволюції мови з розвитком мислення.

Існує вже значна кількість досліджень, у яких висвітлюються різні питання становлення і розвитку складнопідрядних конструкцій у слов'янських мовах. Найбільш докладне і переконливе висвітлення загальних питань формування основних різновидів і формальних ознак складнопідрядних речень, а також їх розвитку по окремих слов'янських мовах дається в порівняльно-історичній граматиці слов'янських мов В. Вондрака²⁶. З наукових праць, у яких історія складнопідрядних конструкцій досліджується на матеріалі окремої слов'янської мови, особливо ґрунтовною є недавно опублікована велика монографія чеського мовознавця Я. Бауера про розвиток складного речення в чеській мові²⁷, де наводиться також бібліографія переважної більшості відповідних праць, що стосуються різних слов'янських мов. Але обсяг проведених досі досліджень у галузі історії слов'янських складнопідрядних конструкцій далеко не відповідає ступеню важливості цієї проблематики для історичного і порівняльно-історичного висвітлення слов'янських мов. Досить відзначити, що відповідний розділ порівняльної граматики В. Вондрака залишається найновішою узагальнюючою працею такого масштабу вже протягом 35 років, хоча цілий ряд питань і фактів не знайшов у цій праці ніякого відображення. Відсутність нових робіт узагальнюючого характеру, присвячених проблемам історичного розвитку слов'янського гіпотаксису, пояснюється насамперед недостатньою кількістю більш-менш вичерпних спеціальних досліджень на історичному матеріалі окремих слов'янських мов. Особливо відчутним є брак таких досліджень у галузі мов південнослов'янських, не говорячи вже про серболужицькі.

²⁶ W. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*, Bd 2, 2-te Aufl., Göttingen, 1928, стор. 476–555.

²⁷ J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, Praha, 1960, стор. 113–350 та ін.

Природа складнопідрядних речень і принципи їх класифікації

Характеристика і оцінка різних процесів формування й історичного розвитку складнопідрядних речень значною мірою залежать від загального розуміння граматичної природи і семантичної функції складнопідрядних речень у синтаксичній системі мови, а також від пов'язаних з цим розумінням критеріїв, які кладуться в основу класифікації підрядних речень. Так, наприклад, прийняття поділу підрядних речень на типи, паралельні членам простого речення (підметові, присудкові, додаткові, означальні і всі обставинні), веде до визнання того, що протягом письмової історії слов'янських мов склад і характер типів підрядних речень ніяких істотних змін не зазнали, тимчасом як поділ підрядних речень на типи за іншими ознаками (наприклад, за характером засобів вираження підрядного зв'язку або за різними непослідовно дотримуваними критеріями) створює підстави для твердження про більш або менш серйозні зміни в складі і характері типів підрядних речень за цей самий період. Тому з метою досягнення найбільшої чіткості й об'єктивності в характеристиці процесів розвитку складнопідрядного речення на різних історичних етапах необхідно перш за все правильно усвідомити ієрархію тих істотних специфічних ознак, які характеризують його структуру.

Складнопідрядне речення є таким структурним типом речення, в якому частина висловлюваного ним змісту, що здебільшого могла б бути виражена в формі якогось певного члена речення – непоширеного чи поширеного, – оформляється в вигляді цілого простого речення, яке синтаксично підпорядковується за допомогою спеціальних службових слів решті складнопідрядного речення як підрядне головному. Структурний тип складнопідрядного речення разом з іншими структурними типами речень належить до єдиної загальної категорії речення, виявляючи ті самі формальні і семантичні ознаки, які характеризують всяке речення в будь-якій мові: внутрішню формальну (в тому числі ритмомелодичну) пов'язаність усіх своїх частин і відносну формальну відмежованість від інших можливих у мовному ряду речень, його виділення з мовного ряду на тому самому єдиному рівні членування мовного потоку, на якому виділяються і прості речення, а також внутрішню єдність і відносну відмежованість висловлюваного змісту, який завжди становить відносно самостійний акт думки. Ніякі інші формальні ознаки, навіть якщо вони властиві переважній більшості речень певної мови чи ряду мов, як уже відзначено, не є обов'язковими для загальної категорії речення. Тому той факт, що підрядне речення виявляє, як правило, структурні ознаки, властиві більшості простих речень, – двоскладну предикативну будову, наявність особової форми дієслова при двоскладній чи односкладній будові, – ще не може бути підставою для віднесення підрядного речення до загальної категорії речення поряд з реченнями самостійними. Подібно до членів простого речення, підрядне речення не відзначається формальною і семантичною відмежованістю, не виділяється в контексті на одному рівні членування з самостійними простими реченнями, воно становить лише частину складнопідрядного речення. З цієї ж причини не може розглядатися в одному ряду з самостійними реченнями і головне речення у відриві від підрядного. Та обставина, що до складу термінів «головне речення» і «підрядне речення» входить умовна назва «речення», на розуміння змісту цих термінів не повинна мати ніякого впливу.

Основним формальним показником синтаксичної підпорядкованості підрядного речення головному і його належності до єдиної складнопідрядної конструкції є наявність у його складі (як правило, на початку) спеціального службового слова – підрядного сполучника, відносного слова або зрідка сполучного слова чи виразу, функціонально близького до підрядного сполучника. Відносні слова і, за рідкими винятками, підрядні сполучники ні в яких інших конструкціях, крім підрядних речень, не вживаються. З цього випливає важливе значення конкретного характеру вживаних у складнопідрядних реченнях службово-лексичних засобів синтаксичного підпорядкування для дослідження історичного розвитку структури складнопідрядних конструкцій, у тому числі їх початкового формування.

У значній частині випадків підрядні сполучники і відносні слова – чи самостійно чи у взаємодії з структурою головного речення – є основними формальними показниками конкретної синтаксичної ролі підрядного речення в складнопідрядному, його належності до певного типу підрядності. Але в інших випадках конкретна синтаксична роль підрядного речення в складнопідрядному визначається насамперед за змістом і граматичною структурою головного речення, в тому числі за характером наявного в ньому дієслова (так, додатковий характер підрядних речень визначається в основному перехідним характером дієслів у головному реченні в разі відсутності при них простого додатка). Значну роль у цьому відношенні можуть відігравати факультативно вживані в складі головного речення співвідносні з підрядними реченнями вказівні слова. Іноді тип підрядного речення з'ясовується лише на основі загального змісту складної конструкції або на основі контексту чи ситуації (пор. українські підрядні речення з сполучником або відносним словом *коли*, які можуть бути і часовими і умовними).

Застосовувані в славістичній літературі системи класифікації підрядних речень на типи розрізняються, головним чином, залежно від того, що кладеться в основу поділу – синтаксична роль підрядного речення в цілому складнопідрядному чи характер службових засобів вираження підрядності (відносні слова, підрядні сполучники різних семантичних груп тощо). При цьому іноді спостерігається відсутність єдиного критерію поділу підрядних речень на типи: поряд з типами, виділеними на підставі відмінностей формальних засобів підпорядкування, виділяються типи підрядних речень залежно від способів їх історичного формування (напр., підрядні речення питальні, спонукальні, розповідні і под.)²⁸ або залежно від характеру їх загальносемантичного стосунку до змісту головного речення (напр., підрядні з'ясувальні в розумінні, прийнятому чеськими мовознавцями)²⁹. Виходячи з розуміння типу підрядних речень як найбільш загальної і стійкої одиниці класифікації цих синтаксичних конструкцій, необхідно визнати, що типи підрядних речень мають об'єднувати підрядні речення, які виконують однакову синтаксичну роль у рамках цілого складнопідрядного речення і зокрема по відношенню до головного. Структура складнопідрядного речення повторює лише в більш комплікованому вигляді структуру простого речення, яка мала вирішальний вплив на формування гіпотаксису. Той факт, що деякі конкретні приклади підрядних речень не знаходять собі відповідників серед членів простого речення, не може заперечити загальної співвіднесеності цілого структурного типу, до якого належить дане підрядне речення, з відповідною категорією членів простого речення. І подібно до того, як частини простого речення прийнято в синтаксисі класифікувати

²⁸ Див. W. Vondrák, вказ. праця, стор. 528–533.

²⁹ Пор. J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, стор. 15–18 та ін.

не за їх різноманітними формальними особливостями, а за їх синтаксичною роллю як членів речення, що характеризується лише найбільш загальними граматичними ознаками, так і при класифікації підрядних речень було б недоцільно висувати на перший план їх часткові формальні особливості, залишаючи осторонь їх найістотнішу структурну ознаку, тобто їх синтаксичну роль у складному реченні. Зрозуміло, що в рамках основних типів підрядних речень, встановлених за ознакою синтаксичної ролі підрядних речень у складно-підрядному, характеристика їх формальних і семантичних різновидів має відігравати першорядне значення як при синхронічно-описовому, так і при історичному підході. [...]

Запитання і завдання

III. Розвиток зовнішньо-синтаксичної структури речення

1. Різновиди модальності речення

1. Чому з найдавніших часів у мові розрізнялося три види модальності – розповідної, спонукальної і питальної?
2. Яке є припущення про пізніше виникнення бажальної модальності?
3. У чому полягає своєрідність умовної модальності?
4. Як у тексті пояснено розрізнення трьох найдавніших типів модальності «на перших етапах розвитку мови»?
5. Що у тексті сказано про співіснування різних типів модальності у праслов'янській мові?
6. Що у тексті сказано про питому вагу різного типу модальності?
7. Які два різновиди питальних речень успадкувала праслов'янська мова з індоєвропейської?
8. Які питальні слова входили до структури питальних речень?
9. Яку роль відіграє інтонація у питальних реченнях?
10. Які частки найчастіше оформляють питальні речення в сучасній українській мові?
11. Прочитайте про історію формування питальних часток у слов'янських мовах.
12. Як почала оформлятися спонукальна модальність речень після втрати форм імператива в індоєвропейській мові?
13. Коли застосовуються власне спонукальні речення в сучасній українській мові?
14. Які мовні засоби спонукальності наявні в цих реченнях?
15. Що в тексті сказано про спонукальні частки в слов'янських мовах раннього історичного періоду?
16. Як пояснюється виникнення спонукальної частки «нехай» в українській мові?
17. Якими ще дієслівними формами, крім наказового способу, оформляється спонукальна модальність в українській мові?
18. Яке спеціальне оформлення мають спонукальні заперечні речення?
19. Які речення мають бажальну модальність? Звідки походить бажальне значення синтаксичних конструкцій?
20. Яка історія частки *би*?
21. У яких слов'янських мовах найкраще збереглися бажальні конструкції з часткою *би*?
22. Яка частка у бажальних конструкціях властива лише українській мові?
23. Який є формальний виразник умовної модальності у слов'янських мовах?
24. Яка співвіднесеність дієслівних форм присудків у головній і підрядній частинах складних речень умовної модальності?
25. На основі яких дієслівних форм утворився умовний спосіб дієслова?
26. У яких конструкціях найвиразніше проявляється умовна модальність?
27. У конструкціях якого типу до умовної модальності долучається відтінок бажальності?

б) Складні речення

1. Які три основні групи складних речень наявні у слов'янських мовах?
2. Який тип складних речень вважається первісним?
3. Які смислові відношення можливі між частинами безсполучникових речень?
4. Чому безсполучникові складні речення раніше «становили єдиний і неподільний у граматичному відношенні структурний тип речень...»?
5. Знайдіть у тексті пояснення, чому безсполучникові речення у сучасному мовленні не такі активні, як інші типи складних речень.
6. Знайдіть у тексті пояснення структурної специфіки безсполучникових речень і їх місця у синтаксичній системі складних речень.
7. Які речення належать до категорії складносурядних?
8. Які елементи речення були вирішальними при оформленні їх в окремий структурний тип?
9. Який фактор привів до витворення сурядних сполучників у індоєвропейській і згодом у праслов'янській мовах?
10. Знайдіть у тексті, як пояснено функціонування сполучників і їх вживання для оформлення синтаксично-смислових відношень між частинами складного речення.
11. Знайдіть у тексті визначення часу виникнення складносурядних і складнопідрядних речень.
12. Які є різновиди складносурядних речень? Коли вони виділилися і як представлені у найдавніших пам'ятках слов'янських мов?
13. Як визначають час виникнення і формування складнопідрядних речень в окремий структурний тип?
14. Знайдіть у тексті історію дослідження складнопідрядних речень.
15. Простежте за текстом, як у ньому пояснено граматичну природу і семантичну функцію «складнопідрядних речень у синтаксичній системі мови».
16. Що є основним формальним показником синтаксичної підпорядкованості однієї частини іншій у складнопідрядному реченні?
17. Що в тексті сказано про критерії, які беруться до уваги при класифікації складнопідрядних речень?

Пояснення окремих слів

Імператив – наказовий спосіб;
оптатив – бажальний спосіб;
плюсквамперфект – давноминулий час.

Михальчук Костянтин Петрович

(21. XII. 1840(02. I. 1841) – 07(20). IV. 1914)

Українську лінгвістичну науку не можна уявити без такого вченого, як Костянтин (Кость) Петрович Михальчук. І хоч перелік його друкованих праць містить усього 15 позицій (дві наукові роботи було надруковано посмертно в 1929 році), але ці дослідження стали основою для подальшого розвитку не одного напрямку лінгвістичної науки, а в українській діалектології він був основоположником.

К. П. Михальчук народився 21 грудня 1840 (2 січня 1841) року в селі Зозулицях Бердичівського повіту Київської губернії (нині Козятинського району Вінницької області). К. П. Михальчук навчався спочатку в місті Сквирі, потім у Полонному, нині Житомирської області. У 1859 році К. Михальчук вступив до Київського університету св. Володимира. У студентські роки він брав активну участь в українському громадському русі, але перед польським повстанням 1863 року був змушений залишити навчання, не закінчивши повного курсу. Після кількох років господарювання на землі в Бердичівському і Житомирському повітах, де його двічі заарештовували за агітацію серед народу, у 1867 році К. П. Михальчук повернувся до Києва. Шлях до офіційної наукової кар'єри був йому назавжди закритий. Тому до кінця свого життя, понад 40 років, він працював бухгалтером Товариства Київського пивоварного заводу. Сам він характеризував свою роботу як «пекло, де я щодня киплю, мов у казані. Встаю о 5 годині ранку і до вечора кругом рахунки, гроші, векселі, атмосфера гандлю і користі».¹ Та все ж у вільний від роботи час він віддавав себе філології і публіцистиці.

К. П. Михальчук у 1873–1876 роках співпрацював із Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, Петербурзькою Академією наук. Він був дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка, зокрема головою мовної групи цього товариства, дійсним членом Українського наукового товариства у Києві.

Мовознавство було його улюбленою справою. К. П. Михальчук заклав наукові основи української діалектології, порушував проблеми історичної фонетики та морфології української мови, а також загальної методології мовознавства.

Час від часу К. П. Михальчук друкував свої публіцистичні статті, спрямовані на захист української культури й мови. Їх публікували в газетах і журналах «Kurjer Wileński», «Gazeta polska», «Киевский телеграф», «Заря», «Труд», «Діло», «Правда», «Рада». Для нього «українство» було «релігією життя».² Симон Петлюра у некролозі писав про К. П. Михальчука: «Костянтин Петрович Михальчук прийшов до свого народу тоді, коли багато хто пішов від нього чи, живучи посеред нього, не знав, а то й забув чи не віддавав собі звіту, де і з ким живе; прийшовши до народу і знайшовши його, він уже не покинув його, і все, що було у нього, що він, як люблячий син, міг дати йому, – все повернув.»³

К. П. Михальчук багато анонімно працював як редактор і порадник у таких виданнях, як «Українська граматика», «Російсько-український словар» Є. Тимченка, брав участь в організації київського археологічного з'їзду, в редагуванні часописів «Киевская старина», «Україна», «Записок Українського наукового товариства в Києві».

Помер К. П. Михальчук 7(20) квітня 1914 року.

¹ Ощипко І. Й. К. П. Михальчук як діалектолог // Доповіді та повідомлення. Львів. ун-тет. – Вип. 9. – Ч. 1. – 1961. – С. 132.

² Шерех Ю. Кость Михальчук. – Вінніпег, 1952. – С. 8.

³ Петлюра С. Памяти К. П. Михальчука // Украинская Жизнь. – 1914. – №4. – С. 20.

Усі наукові праці дослідника заслуговують на особливе місце в українській лінгвістиці, однак найбільша його заслуга перед українською діалектологією. Він вперше здійснив систематичний опис українських діалектів на основі фактичного матеріалу, зібраного за єдиною програмою на великому обсязі українських говірок, здійснив діалектне членування української мови, окреслив не лише межі поширення основних трьох наріч – північного, південно-західного і південно-східного, але й менших одиниць діалектного поділу. К. П. Михальчук підготував першу карту українських говорів, а також обґрунтував поділ їх на давні й новожитні, дав свою генетичну інтерпретацію багатьох явищ сучасних говірок. Його наукова праця «Наріччя, піднаріччя і говори південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини» (1872, 1877) стала надійним фундаментом у розвитку української діалектологічної науки. Своїми працями «Програма до збирання діалектичних одмін української мови» (1910, у співавторстві з Є. Тимченком) і «Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ» (1910, у співавторстві з А. Кримським) він сформулював наукові засади типологічного вивчення українських діалектів.

У «Відкритому листі до О. М. Пипіна» стосовно його статей у «Вестнике Европы» (1909) він запропонував критерії розмежування структурно генетичних мов і наріч; обґрунтував наддіалектний характер літературної мови, утверджував право української мови й культури на самостійний вільний розвиток («Що таке малоруська (південноруська) мова?», 1899; «До питання про малоруську літературну мову» (1898, опублікована в 1929 році).

Література

1. Грушевський М. С. Константин Михальчук // Україна. – 1914. – № 2.
2. Ніковський А. К. Михальчук як фільольог // Літературно-науковий вістник. – 1914. – Т. LXV. – Кн. IV. – С. 76–84; Т. LXV. – Кн. V. – С. 242–250.
3. Шахматов А. Памяти К. П. Михальчука // Украинская жизнь. – 1914. – № 4.
4. Тимченко Є. Огляд наукових праць К. Михальчука. // Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. – К., 1915.
5. Шерех Ю. Кость Михальчук. – Вінніпег: УВАН, 1952; передрук: Ю. Шевельов. Портрети українських мовознавців. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2002. – С. 93–126.
6. Жилко Ф. Т. Костянтин Петрович Михальчук // Українська мова у школі. – 1954. – № 2. – С. 32.
7. Жовтобрюх М. А. Наукова спадщина К. П. Михальчука // Мовознавство. – 1990. – № 6.
8. Железняк М. Г. «Я піду туди, куди піде мій народ ...» // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 24–28. [З публікацією «Автобіографічної записки К. Михальчука». – С. 29–32. та ст. «Чого хочуть від нас росіяни?» – С. 33–44.].
9. Проблеми сучасної ареалогії К., 1994.
10. Гриценко П. Ю. Михальчук Костянтин Петрович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 360.
11. Петлюра С. Останній український діяч шестидесятих років (До півріччя смерті К. П. Михальчука). Джерело доступу:
http://symonpetlura.ucoz.ua/publ/ostannij_ukrajinskij_dijach_shestidesjatih_rokiv_do_pivrichchja_sterti_k_p_mikalchuka/2-1-0-38

Основні лінгвістичні праці К. П. Михальчука

1. Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины (з картою): Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край, снаряженной Имп. русскимъ географическимъ обществомъ. Югозападный отдѣл. Матеріалы и изслѣдованія собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. – СПб., 1872. – Том 7, вып. 1. – С. 453–512.
2. Къ Южно-русской Діалектологіи // Кіевская Старина. – 1893, сентябрь. – С. 453–487.
3. Статистика въ области діалектологіи // Кіевская Старина. – 1893. – № 5.
4. К. М. [Михальчук К.] [Рецензія] // Кіевская Старина. – 1894. – № 2. – С. 352. – Рец. на кн.: В. Шимановскій. Очерки по истории русскихъ наречій: Черты южнорусского наречія в XVI–XVII в. – Варшава, 1893. – 101 с.
5. Филологическое надоразумѣніе (О формѣ имен. падеж. мн. ч. прилаг. въ малорусск. яз. на -ое и т. п.) // Кіевская Старина. – 1896, апрѣль. – С. 102–125.
6. К. М. [Михальчук К.] [Рецензія] // Кіевская Старина. – 1897. – № 5. – С. 71–74. – Рец. на кн.: В. Шимановскій. Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси. – Варшава, 1897. – 106, XXII с.
7. Что такое малорусская (южно-русская) рѣчь? // Кіевская Старина. – 1899, августъ. – С. 135–195; сентябрь. – С. 111–112.
8. [Рецензія] // Кіевская Старина. – 1901. – № 7–8. – С. 48–54. – Рец. на кн.: В. Богородицкій. Говор села «Сушки» Золотоношского уезда Полтавской губернии. – Казань, 1901. – 11 с.
9. Къ вопросу объ отвердѣніи слоговъ въ малорусскомъ языкѣ // Ученыя Записки Имп. Казанского Ун-та. – 1903. – LXX: 12.
10. До правопису де-якихъ форм “мякої деклінаціі” въ українській мові // Зап. Укр. Наук. Т-ва. – К., 1908. – Кн. II. – С. 248–261.
11. Открытое письмо къ А. Н. Пыпину по поводу его статей въ «Вѣстникѣ Европы» о спорѣ между Южанами и Сѣверянами. Къ исторіи отношеній къ Украинству представителей прогрессивной части русскаго образованнаго общества. – К.: Артель печатного дѣла, 1909. – 76 с.
12. Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ // Издание Имп. Академии Наукъ. – СПб., 1910. – IV. – 162 с. (співавтор).
13. Програма до збирання діалектичнихъ одмін української мови. – К., 1910. – 202 с. (Відбитка з ЗУНТ в Київі, співавтор).
14. До питання про українську літературну мову // Український діалектологічний збірник. – 1929. – Кн. 2. – С. 1–42.
15. Обзор фонетическихъ особенностей малорусской речи // Український діалектичний збірник. – 1929. – № 2.

Михальчук К. П. Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. Томъ седьмой съ тремя картами, изданный подъ наблюденіемъ чл.-сотр. П. А. Гильтебрандта. – С.-Петербургъ, 1872.

II

Какъ уже было сказано въ I-й главѣ настоящей статьи, Южно-Русскій языкъ состоитъ изъ трехъ главныхъ видовыхъ отдѣловъ или нарѣчій: Украинскаго, Полѣшскаго и Червоно-Русскаго (Русинскаго). Разсмотримъ каждое изъ этихъ нарѣчій порознь.

А. Украинское нарѣчіе

Область. – Украинское нарѣчіе – самое распространенное изъ трехъ упомянутыхъ выше Южно-Русскихъ нарѣчій. Оно занимаетъ слишкомъ 2/3 всего пространства, населеннаго Южно-Руссами, и охватываетъ слѣдующія мѣстности: въ *Минской* губерніи: юго-западную часть Пинскаго уѣзда (такъ называемыя Загорье и Зарѣчье), ограниченную съ сѣвера лѣвымъ побережьемъ р. Ясельды, а съ востока – правымъ побережьемъ р. Стыри; въ *Гродненской* губерніи: юго-восточную полосу Кобринскаго уѣзда; въ *Волынской* губерніи: уѣзды: Ковельскій, Луцкій, юго-западную полосу Ровенскаго, ограниченную съ сѣвера и запада р. Горыню, двѣ трети восточной части Дубенскаго, восточную половину Кременецкаго, весь Острожскій, Заславскій, Староконстантиновскій (за исключеніемъ западной полосы), двѣ трети южной части Новоградъ-Волынскаго (по городъ Новоградъ-Волыньскъ) и всю южную и среднюю часть Житомирскаго уѣзда, по рѣку Иршу; въ *Подольской* губерніи: всѣ уѣзды, за исключеніемъ: Каменецъ-Подольскаго, западной полосы Проскуровскаго, западной части Ушицкаго, по рѣку Ушицу, и юго-западнаго угла Балтскаго уѣзда, образуемаго рр. Днѣстромъ и Ягорлыкомъ; въ *Бессарабіи*: сѣверо-западную половину Сорокскаго уѣзда (за исключеніемъ небольшого клина, идущаго съ запада на востокъ, отъ пограничья Бѣлицкаго и Хотинскаго уѣздовъ), приморскую и среднюю полосу, идущую съ юго-востока на сѣверо-западъ Аккерманскаго уѣзда, и южный небольшой клинъ въ Бендерскомъ уѣздѣ; въ *Кіевской* губерніи: всѣ уѣзды, за исключеніемъ сѣверной части Радомысльскаго по р. Иршу и сѣвернаго угла Кіевскаго; всю южную часть *Черниговской* губ. до р. Десны, за исключеніемъ Новгородъ-Сѣверскаго уѣзда; всю *Полтавскую* губернію, *Харьковскую*, *Екатеринославскую*, *Землю Черноморскихъ и Азовскихъ Козаковъ*, *Таврическую*, за исключеніемъ Крыма, до Перекопскаго перешейка; но также и въ *Крыму*: всю сѣверо-западную половину Керченскаго полуострова и многія колоніи, особенно по берегамъ моря; *Херсонскую* губернію, за исключеніемъ по-Днѣпровской тонкой полосы Тираспольскаго и Овидіопольскаго уѣздовъ (до города Овидіополя, на югъ); въ *Курской* губерніи: весь Путивльскій уѣздъ, юго-западную полосу Рыльскаго, Суджанскій, Грайворонскій, Бѣлгородскій, двѣ трети южной части Старо-Оскольскаго, южную полосу Корочскаго и Ново-Оскольскаго уѣзда; въ *Воронежской* губерніи: уѣзды Валуйскій, Бирюченскій, юго-западную часть

Коротоякского, почти всю южную часть Богучарского, Острогжской и восточную половину Павловского. Сверхъ того, населеніе, говорящее Украинскимъ нарѣчіемъ, расположено спорадически довольно густыми массами въ *Земль Войска Донскаго* къ югу отъ рр. Донца и Маныча до Азовскаго моря и Земли Черноморскихъ Козаковъ, а также въ восточной половинѣ *Ставропольской* губерніи и, на югъ отъ р. Кубани, вдоль Чернаго моря въ западной отрасли Кавказскихъ горъ. Въ *Турци* Украинцы заселяютъ приморскую полосу, между границей Бессарабіи и сѣвернымъ рукавомъ р. Дуная, и область Добруджу.

Общіе признаки. – Украинское нарѣчіе – самое типичное изъ всѣхъ Южно-Русскихъ нарѣчій: на немъ созданъ историческій народный эпосъ (думы); его особенности представляются образцовыми для массъ, говорящихъ другими нарѣчіями, въ особенности, для жителей мѣстечекъ и городовъ и, въ силу этого, сказанныя особенности замѣтно проникаютъ въ область этихъ нарѣчій, образуя переходные говоры; наконецъ, на немъ явились лучшіе образцы письменной Южно-Русской литературы, благодаря которымъ Украинское нарѣчіе, особенно въ послѣднее время, начало усвоиваться также Галицкою письменностью, попытки которой создать для себя мѣстный литературный языкъ, въ концѣ концовъ, оказались несостоятельными.

Общіе признаки Украинскаго нарѣчія на-столько уже извѣстны, что распространяться о нихъ въ этомъ очеркѣ было бы излишнимъ; поэтому мы приведемъ вкратцѣ главнѣйшіе только изъ нихъ и наиболѣе характеризующіе это нарѣчіе, сравнительно съ двумя другими. Эти признаки слѣдующіе:

1) Перезвуки краткіе нѣбнаго характера, съ преобладающимъ элементомъ *i*; впрочемъ, они имѣютъ нѣсколько формъ:

$\acute{o} = i, \acute{y}i, u$ и даже *e*: *лій, лѣій, лий, лей; \acute{e} = i, u*: *привізъ, привизъ*.

2) *ѣ*, съ удареніемъ и безъ ударенія, большею частію = *i*, но иногда и *u*.

3) *a* твердое и *a* смягченное (*я*) иногда, хотя очень рѣдко, = *i*: *край* и *крій*, *сядѣй* и *сідѣй*, *роззявляти* и *роззівляти*, *одягатись* и *одігатись*, въ *штанахъ*, *штаняхъ* и *штаніхъ*, и проч.

4) *e* всегда твердо безъ всякихъ исключеній; *e* безъ ударенія въ произношеніи приближается къ *u*.

5) *u* общее, какъ для дебелаго, такъ и для остраго, тоже безъ всякихъ исключеній; но въ разныхъ говорахъ различаются оттѣнки болѣе или менѣе твердаго произношенія его.

6) *o*, безъ ударенія; въ нѣкоторыхъ случаяхъ, близко подходитъ въ произношеніи къ *u*.

7) Способъ посредственнаго смягченія губныхъ съ помощью приставки *л* сильно развитъ, но встрѣчаются исключенія; *л* любитъ принимать эвфоническое *н*, хотя иногда смѣняетъ его также йотой.

8) *ц* и *с*, въ суффиксахъ, почти всегда мягки: *хлопецъ*, *молодиця*, *людзькій* и *людзьській*, вмѣсто *людьській*.

9) Вліяніе мягкихъ звуковъ на сочетающіеся съ нимъ твердые въ полной силѣ.

10) Формы неопредѣленнаго наклоненія: *бігти*, *сікти*, *сохти*, *гребти*, *ревти*, *лити* и пр. Въ глаголѣ *бути* всегда *у*, а не *и*; въ *мати* всегда *a*.

11) Въ глаголахъ съ возвратнымъ мѣстоимѣніемъ *ся*, глагольный суффиксъ *т* никогда не выпадаетъ, но въ нѣкоторыхъ случаяхъ, сочетаясь съ *с*, образуетъ *ц* или *цц*: *питатися* или *питаця* = *питать-ся*, *питася* и *питасця* = *питается*; *несеця* или *несецця* = *несеть-ся*, и пр. (Тоже и въ Польшскомъ нарѣчій). Но въ Побережско-Подольскомъ поднарѣчій встрѣчаются отступленія отъ этого правила.

12) Будущее время съ *буду* и *иму*.

13) 2-е лицо множеств. числа повелительнаго наклон. на *-ите, -ить, -ить*: *ходите, ходить, ходить*, и пр.

14) Существительное ед. числа средняго рода, большею частью, на *-я, -а*: *теля, лоша, кохання, біганья, багаття* и пр.

15) Дательный падежъ ед. числа муж. рода преимущественно на *-ові, -еві*: *коневі, домові, дубові, волові* и пр., но изрѣдка бываетъ и на *-у, -ю*: *коню, волу* и пр.

16) Творительный падежъ ед. числа жен. рода на *-ою, -ёю, -ею*: *бідною, синёю, кривлею, волею, силою, пічою*, а также, послѣ ассимилированныхъ дифтонговъ, на *-ю, -у*: *піччу, ніччу, по-підъ тинню, сіллю* и пр.

17) Окончаніе именит. падежа ед. числа мужескаго рода прилагательныхъ полное: *бідний, сивий*.

18) Въ родительномъ и творительномъ падежахъ ед. числа *е* не переходитъ въ *о, ё*: *конемъ, коневі*; но послѣ шипящихъ равно употребительны *е* и *о*: *мечемъ и мечомъ, ножемъ и ножомъ* и пр.

Поднарѣчія. – Украинское нарѣчіе не имѣетъ особенно-рѣзко выдѣляющихся поднарѣчій, но тѣмъ не менѣе въ главнѣйшихъ своихъ признакахъ представляетъ мѣстныя отличія; обозначающія отдѣльныя его вѣтви. По этимъ отличіямъ Украинское нарѣчіе состоитъ изъ трехъ поднарѣчій: а) Сѣверно-Украинскаго или Украинско-Польскаго; б) Средне-Украинскаго или Собственно-Украинскаго, и в) Южно-Украинскаго или Степоваго.

а) Сѣверно-Украинское или Украинско-Польское поднарѣчіе

Область. Оно занимаетъ: 1) въ *Минской* губерніи: юго-западную часть Пинскаго уѣзда¹⁾; въ *Гродненской*: юго-восточную полосу Кобринскаго уѣзда; въ *Волинской*: уѣзды – Ковельскій, Луцкій, сѣверо-восточный уголъ Дубенскаго, сѣверо-западный уголъ Острожскаго и юго-западную полосу Ровенскаго уѣзда, по р. Горынь; 2) въ *Волинской* же губерніи: сѣверо-восточную полосу Острожскаго уѣзда, сѣверный уголокъ Заславскаго уѣзда и среднюю полосу, идущую съ запада на востокъ и занимающую около 1/3 всего Новоградъ-Волинскаго и нѣсколько меньшую часть Житомирскаго уѣздовъ; въ *Кіевской* губерніи: всю южную часть Радомысльскаго уѣзда, до р. Ирши, на сѣверѣ; юго-восточный уголокъ Сквирскаго уѣзда, по р. Ирпень, сѣверную полосу Васильковскаго уѣзда, по р. Упаву и Стугну, и Кіевскій уѣздъ, безъ сѣверной полосы, выше впаденія въ Днѣпръ р. Ирпени, и южной, лежащей по правую сторону р. Стугны, и 3) въ *Черниговской* губерніи: все пространство ея къ югу отъ р. Десны, за исключеніемъ Новгородъ-Сѣверскаго уѣзда. А равно, въ *Полтавской* губерніи: сѣверныя части уѣздовъ – Переяславскаго, Пирятинскаго и Лохвицкаго, по южную черту, идущую отъ впаденія въ Днѣпръ р. Трубежа на востокъ, на гор. Пирятинъ до гор. Лохвицы; весь Прилукскій уѣздъ и всю сѣверную часть Роменскаго уѣзда, по р. Сулу; въ *Харьковской* губерніи: сѣверный уголъ Лебединскаго уѣзда, по р. Сулу, и сѣверо-западную полосу Сумскаго уѣзда, и въ *Курской* губерніи: весь Путивльскій уѣздъ, съ прилегающимъ къ нему западнымъ угломъ Рыльскаго уѣзда.

¹ См. подробности выше: *Область Украинскаго нарѣчія*.

Признаки. 1) Перезвук $\delta = u$, которое иногда видоизменяется в e , или принимает легкое приращение $y = \hat{y}i$: виль, кинь, вель, кень, вуйль, куйнь; o остается чаще, чѣмъ въ другихъ нарѣчіяхъ: овса, бокъ и пр.

2) e и $\bar{e}$ безъ ударенія = e : беда, песокъ, ведро, камень; но употребительно также i : билий, біда, ріка, піску; $\bar{e}$ и e съ удар. всегда = i или u .

3) i послѣ z, k, x : гинути, кидати и пр.

4) Послѣ $ж, ч, ш$ иногда употребляется $я$: держать, ускочать и пр.

5) z и $ж, ц$ и $ч$ мѣняются: мезъ, озередь, зеврити и межъ, ожередь, жеврити; $ци$ и $чи$, черезъ, черезъ и керезъ.

6) δ вм. t въ частицахъ: до, да, дакъ вм. *то, та, такъ*.

7) n мягкое и n твердое: сміня и сміна, піня и піна.

8) e вм. $я$ въ сущ. ср. рода: хлопе, проханне.

9) эвфоническое $\hat{y}$ въ словахъ: до ёго (його), імъ (йімъ), ёю (йею) и пр.

10) Причастіе страдательное на *-ений*: печений, варений.

Разнорѣчія. Сѣверно-Украинское поднарѣчіе дѣлится на разнорѣчія: I) Нѣжинско-Переяславское или Сѣверско-Украинское, II) Собственно- или Средне-Украинско-Полѣшское и III) Пинско-Волинское.

I. – *Нѣжинско-Переяславское* или *Сѣверско-Украинское разнорѣчіе* занимаетъ южную часть Черниговской и сѣверную Полтавской губерній, а также сѣверо-западную полосу Харьковской и западный уголъ Курской губерніи; точнѣе же вся площадь его обозначена выше въ общемъ описаніи области Сѣверно-Украинскаго поднарѣчія, п. 3-й.

Главнѣйшія его особенности:

1) $o = u$ съ легкимъ приращеніемъ y : куйнь, пуйпъ; иногда же o остается: конь, попь. Звукъ $\hat{y}i$, несмотря на свою сложность, на-столько кратокъ, что г. Новицкій почиталъ его равнымъ глухому $\bar{z}$, почему приведенныя слова онъ пишетъ: кѣнь, пѣпъ.

2) $a, я$ = иногда e : запрегати, сонешникъ.

3) i среднее: гледіти, делі, сімне.

4) Губные согласные принимаютъ эвфоническіе $\hat{y}, l$, весьма часто даже передъ i : обйідъ, привйізъ, дивлїться, куплїть, мйїгъ, а при m употребительно также n : ломню, мянсо и пр.

5) p на концѣ слова – твердое, но передъ $я$ произносится мягко: царъ, писаръ; царя, буря (послѣднее требуетъ еще повѣрки).

6) δ, t, c, z смягчаются въ *дж, ч, ш, ж*, но δ иногда также требуетъ йотированнаго гласнаго звука: розсердюсь.

7) Неопредѣленное наклон. на *-ть* и *-ця*: бігать, ходитъ, писать, биця, свариця и пр.

8) Формы 3-го лица единственнаго числа настоящаго времени: ходитъ, робитъ и ходе, робе; біга, бігає и бігаєть.

9) 3-е лицо множ. ч. наст. вр.: ходять и ходють, носятъ и носятъ.

10) Будущее время чаще съ вспомогательнымъ глаголомъ *иму*, чѣмъ съ *буду*.

11) Формы 2-го лица множ. ч. повелит. наклон. глаголовъ: пить, литъ, битъ = пйїть, ллїть, бйїть.

12) Дательный падежъ ед. ч. существительныхъ почти всегда на *-у, -ю*: коню, чоловіку.

13) Именительный падежъ единств. числа прилагательныхъ муж. рода на *-ї, -ї* долгія вм. *ий, ії*: білії, синї произносится какъ-бы: білиш, синіи.

14) Юсу ѣ соотвѣтствуетъ $я$.

II. – Собственно- или Средне-Украинское-Польшское разнорѣчіе, начинаясь у Днѣпра довольно широкою полосой, имѣющею въ центрѣ своею Кіевъ, идетъ на западъ, чрезъ Кіевскую и Волынскую губерніи, въ видѣ тупаго клина, достигающаго своею узкою оконечностью р. Горыни. Болѣе подробное обозначеніе площади его см. въ общемъ описаніи области Сѣверно-Украинскаго поднарѣчія, п. 2-й.

Главнѣйшія особенности его слѣдующія:

- 1) *o = u*: кинь (конь), кінь (брось), пипь, виль (попь, воль).
- 2) *u* твердое: бикъ, сила произносятся какъ быкъ, сыла.
- 3) *p* твердое, но передъ *a* обыкновенно смягчается: *рядно*, *прясти*, *грядка*.
- 4) *d* смягчается въ *дж* и *жс*: *ходжу* и *хожу*.
- 5) Неопредѣленное наклоненіе на *-ть*; но въ западномъ говорѣ на *-ти* и *-ця*.
- 6) 2-е лицо множеств. числа повелительн. наклоненія глаголовъ: пить, бить = *пийте*, *бійте*.
- 7) Именительный падежъ единств. числа мужскаго рода прилагательныхъ на *-ий*, *-ій*: *жовтий*, *синій*.
- 8) Дательный падежъ единств. числа муж. рода существительныхъ на *-у*, *-ю*: *пану*, *коню*, но въ западномъ говорѣ также и на *-ові*.
- 9) Юсу **ѣ** соотвѣтствуетъ *я*.

III. – Пинско-Волынское разнорѣчіе занимаетъ мѣстности Минской, Гродненской и Волынской губерній, обозначенныя выше въ общемъ описаніи области Сѣверно-Украинскаго поднарѣчія, п. 1-й.

Главнѣйшія особенности его слѣдующія:

- 1) *o = u*, произносящемуся гортанно и дебело; на сѣверѣ это *u* переходитъ въ *e*. Но часто также *o = ѣі, і*: кинь, сикъ, нись, виль, пипь; кень, секъ, несъ, вель, пепъ; кінь, сѣкъ, нѣсь, віль, пїпъ.
- 2) *u* дебелое: *бити*, *синій* = *быты*, *сыній*.
- 3) Юсу **ѣ** большею частью соотвѣтствуетъ *є, е, и*: *мнесо*, *пїеть*, *нанети*, *бїеце*, *держить*, *робить* вм. *держать*, *роблять*.
- 4) *o* безъ ударенія всегда = *y*: *увечка*, *угонь*, *урати*, *убідь*, *кулоссе*, *кулу* *припечка*. Иногда также вм. *o* бываетъ *e*: *білею*, *чорнею*, *мему*, и пр.
- 5) *p* твердое во всѣхъ случаяхъ.
- 6) *d, t, z, s* смягчаются, въ южныхъ говорахъ, въ *дж, жс, ч, ш*; въ сѣверныхъ въ *дь, ть, зь, сь*; но послѣдняя форма смягченія встрѣчается отчасти также и на югѣ.
- 7) Формы неопредѣленнаго наклоненія полныя: *любити*, *огледати*, *любитисє*, *огледатисє*. Вмѣсто *ревти* употребляется *русти*, но *гребти* остается.
- 8) 3-ье лицо множ. числа настоящаго времени на *-еть* и *-ить*, вмѣсто *-ятъ*, но встрѣчается отчасти и послѣдняя форма: *вони держать*, *держить*, *робеть*, *робить*, но и: *держать*, *роблять*.
- 9) Повелительное наклоненіе имѣетъ полную форму: *дивитесє* или *дивитесь*, *купїте* вм. *дивїцє*, *купїть*, хотя встрѣчаются изрѣдка и послѣднія.
- 10) Окончаніе именит. падежа единственнаго числа прилагательныхъ мужскаго рода – полное: *бідний*, *злый* и пр.; множеств. числа – усѣченное: *чорни*, *біли*.
- 11) Творительный падежъ именъ женскаго рода *-ею* вм. *-ою*: *білею*, *чорнею*.
- 12) Дательный падежъ существительныхъ мужскаго рода на *-ови*, *-єви*: *конєви* или *конѣви*, *чоловікови* и пр.

13) Формы уменьшительныхъ: соненко и сонейко вм. соненько.

14) Именительный падежь множественнаго числа существительныхъ иногда на -с вм. -і: конє.

б) Средне-Украинское и в) Южно-Украинское или Степовое поднарѣчія

Область Средне-Украинскаго поднарѣчія заключаетъ въ себѣ слѣдующія мѣстности: 1) въ *Волынской* губерніи: юго-восточную треть Дубенскаго уѣзда, восточную половину Кременецкаго, Староконстантиновскій, за исключеніемъ сѣверной его полосы, Заславскій, кромѣ сѣвернаго угла, болѣе трети южнаго пространства Новоградъ-Волынскаго и почти всю южную половину Житомирскаго, по г. Житомиръ; въ *Подольской* губерніи: восточную часть Проскуровскаго уѣзда, почти двѣ трети сѣверной части Летичевскаго и Литинскаго уѣздовъ и сѣверную половину Винницкаго уѣзда; въ *Кіевской* губерніи: весь Бердичевскій уѣздъ, южную часть Сквирскаго уѣзда до истоковъ р. Упавы и до р. Каменки на сѣверѣ; юго-западный уголь Васильковскаго уѣзда до р. Каменки и Роси, весь Тарашанскій уѣздъ; тонкую сѣверо-западную полосу Звенигородскаго уѣзда, сѣверный уголь Уманскаго и почти всю сѣверную Липовецкаго; 2) въ *Кіевской же*: полосу Сквирскаго уѣзда, входящую острымъ клиномъ въ Житомирскій и заключенную между истоками р. Здвига и р. Ирпенью – съ одной стороны, и истоками р. Упавы и р. Каменки – съ другой; среднюю полосу Васильковскаго уѣзда, раздвигающую свои границы къ востоку, суживающую къ западу и заключенную между р. Каменкой и Росью – съ юга, и чертою между Упавой и Стугной – съ сѣвера; южную часть Кіевскаго уѣзда, по р. Стугну, весь Каневскій уѣздъ и сѣверную часть Черкаскаго уѣзда, почти до р. Ольшанки; въ *Полтавской* губерніи: южныя части Переяславскаго, Пирятинскаго и Лохвицкаго уѣздовъ, по сѣверную черту, идущую изгибами, отъ впаденія въ Днѣпръ р. Трубежа, на Пирятинъ до Лохвицы, и далѣе на сѣверъ р. Сулою до границы Лохвицкаго уѣзда; южную полосу Роменскаго, по р. Сулу; весь Золотоношскій, Лубенскій, Хорольскій, Миргородскій, Гадячскій, Полтавскій, Зеньковскій и Кременчугскій уѣзды, за исключеніемъ южнаго его угла, ниже города Кременчуга; сѣверную полосу Кобелякскаго и сѣверо-западную Константиноградскаго уѣзда; въ *Харьковской* губерніи: Лебединскій и Сумскій уѣзды, за исключеніемъ сѣверо-западныхъ полосъ, а также весь Ахтырскій, Богодуховскій и западную половину Валкскаго; въ *Курской* губерніи: южную полосу Рыльскаго, Суджанскій уѣздъ, западную полосу Грайворонскаго, и, отдѣльно, на югѣ, *Земли Черноморскихъ и Азовскихъ Козаковъ*.

Область Южно-Украинскаго поднарѣчія занимаетъ: 1) въ *Подольской* губерніи: южную треть Летичевскаго и Литинскаго уѣздовъ, юго-западную треть Винницкаго, восточную треть Ушицкаго, по р. Ушицу, весь Могилевскій, Ямпольскій, Ольгопольскій и, за исключеніемъ пограничныхъ сѣверо-восточныхъ полосъ, уѣзды: Брацлавскій, Гайсинскій и Балтскій, безъ его южнаго угла, и въ *Бессарабіи* части уѣздовъ: Хотинскаго, Сорокскаго и Бѣлицкаго, обозначенныя выше въ общемъ описаніи области Украинскаго нарѣчія; 2) затѣмъ, также въ *Подольской* губерніи: сѣверо-западные полосы уѣздовъ: Винницкаго, Брацлавскаго, Гайсинскаго и Балтскаго; въ *Кіевской* губерніи: южную половину Липовецкаго, почти весь Уманскій, за исключеніемъ сѣверо-западныхъ полосъ, и весь Чигиринскій; въ *Полтавской*: южный уголь Кременчугскаго уѣзда, Кобелякскаго и Константиноградскій, за исключеніемъ сѣверо-западныхъ полосъ; въ *Харьковской*: всѣ уѣзды на востокъ отъ

границы Богодуховскаго и Харьковскаго уѣздовъ и до черты, проведенной съ сѣвера на югъ, чрезъ гор. Валки, серединою Валкскаго уѣзда; въ *Курской*: всѣ обозначенныя въ описаніи области Украинскаго нарѣчія части уѣздовъ: Грайворонскаго (кромѣ западной его полосы, упомянутой уже выше), Бѣлгородскаго, Корочскаго, Ново-Оскольскаго и Старо-Оскольскаго, а также всѣ мѣстности, обозначенныя тамъ же (въ описаніи области Украинскаго нарѣчія), въ *Воронежской* губерніи, въ *Земль Войска Донскаго*, въ *Екатеринославской*, *Таврической*, *Херсонской* губерніяхъ и въ уѣздахъ: Аккерманскомъ и Бендерскомъ *Бессарабской* губерніи; а также въ *Турціи*. Рѣчь колонистовъ Ставропольскихъ, Кавказскихъ и Крымскихъ мы вовсе не знаемъ, къ какому она относится говору.

Примѣчаніе. Мы обязаны сказать, что всѣ мѣстности, обозначенныя выше, во 2-мъ пунктѣ, отнесены нами къ области Южно-Украинскаго поднарѣчія на основаніи весьма недостаточныхъ свѣдѣній, почерпнутыхъ нами изъ разсказовъ разныхъ лицъ; но и эти свѣдѣнія относятся лишь къ небольшому району. Если же провести черту приблизительно отъ Тирасполя (на Днѣстрѣ), чрезъ Вознесенскъ (на р. Бугѣ), и далѣе на Екатеринославъ до Изюма (на р. Донцѣ), а оттуда къ сѣверу на Волчанскъ, то все пространство Южно-Русскаго материка, къ югу и востоку отъ этой черты, совершенная для насъ terra incognita относительно особенностей рѣчи. То же самое мы должны сказать и относительно Южно-Русской рѣчи въ Курской и Воронежской губерніяхъ. Поэтому, на прилагаемой картѣ Южно-Русскихъ нарѣчій и говоровъ мы обозначили сказанныя мѣстности черточками, означающими сомнительную принадлежность мѣстныхъ говоровъ къ одному изъ двухъ Украинскихъ поднарѣчій – среднему, или южному. Но и это предположеніе основывается лишь на нашихъ личныхъ догадкахъ, которыя, быть можетъ, окажутся со временемъ ошибочными.

Общія признаки общихъ поднарѣчій. Средне-Украинское и Южно-Украинское поднарѣчія, въ существенныхъ чертахъ, мало отличаются другъ отъ друга. Главнѣйшее же отличіе, подавшее поводъ къ раздѣленію ихъ, состоитъ въ весьма послѣдовательной разницѣ смягченія согласныхъ въ спряженіи. Общія признаки обоихъ поднарѣчій слѣдующіе:

1) *o = i, ъi: вѣзъ* (вѣзь и возъ), *бѣгъ* (богъ и бѣжалъ), *рѣвъ* (канава и ревьлъ), *мѣвъ* (мѣль и рѣчей), *сѣкъ* (сокъ и сѣкъ), *нѣсъ* (носъ и нѣсъ) и пр. Но послѣ *н, л, з, с, д, т* въ произношеніи часто также различается *o* отъ *ѣ, e*, – тѣмъ, что хотя всѣ эти звуки переходятъ въ *i*, но при *i* (изъ *o*) сказанныя согласные удерживаютъ твердый звукъ: *нѣисъ, лѣизъ, сѣкъ, дѣиль, тѣкъ* (носъ, лозъ, сокъ, долина, гумно); *нѣсъ, лѣзь, сѣкъ, дѣль, тѣкъ* и пр.

2) *e* и *ѣ* всегда = *i* остроуму.

3) Юсу *ѣа* всегда соотвѣтствуетъ *я*.

4) *a*, послѣ смягченныхъ и шипящихъ согласныхъ, никогда не переходитъ въ *e*.

5) Эвфоническія, при губныхъ, въ большемъ употребленіи, а именно: *л* при всѣхъ губныхъ согласныхъ, а также *н* при *м*, особенно въ западныхъ разнорѣчіяхъ; йота же употребляется весьма рѣдко.

6) *з, к, х* и *ж, ч, ш* всегда сочетаются съ *и*, и только первыя (въ одномъ Побережско-Подольскомъ разнорѣчій) изрѣдка также съ *i*.

7) Двойная форма будущаго времени съ *иму* и *буду* въ полномъ развитіи.

8) Именительный падежъ единств. числа средняго рода на *-а, -я*: *ноша, теля, коханя, писання, бігання* и пр.

9) Дательный падежъ единств. числа муж. рода на *-овѣ, -евѣ*, но въ восточныхъ разнорѣчіяхъ встрѣчается также форма на *-у*.

10) Именительный падежъ множ. числа прилагательныхъ имѣеть окончанія усѣченного и полное: *бідні, бідніі, сині, синіі* и пр. Тоже въ единственномъ числѣ, для женскаго и средняго рода: *бідна, синя, бідная, синяя, бідне, синє, біднеє, синєє*.

Существенное отличіе обоихъ поднарѣчій состоитъ, какъ уже было сказано, въ способѣ смягченія согласныхъ *д, т, з, с* въ спряженіи, а именно: *Средне-Украинское* поднарѣчіе смягчаетъ ихъ посредствомъ видоизмѣненія въ шипящіе *дж*, а также иногда въ *ж, ч, ш*: ходити – *ходжу, хотіти – хочу, возити – вожу, носити – ношу*. Второстепенныя особенности слѣдующія: 1) причастіе страдательное на *-еній* и *-анній* и 2) третье лицо единственнаго числа настоящаго времени на *-ить, -ить*: *ходитъ, робить*. *Южно-Украинское* – смягчаетъ посредствомъ йотировки: ходити – *ходю, хотіти – хотю, возити – возю, носити – носю*. Второстепенныя особенности слѣдующія: 1) причастіе страдательное всегда на *-енный* и 2) третье лицо единственнаго числа настоящаго времени, особенно на юго-западѣ и сѣверо-востокѣ, часто оканчивается на *-е, -и* вм. *-ить, -ить*: *ходе, робе, ходи* и пр.

Разнорѣчія. Каждое изъ этихъ двухъ поднарѣчій распадается еще на разнорѣчія, составляющія двѣ несходныя группы: Юго-Восточную и Западную. Къ каждой изъ этихъ группъ принадлежитъ по два разнорѣчія, а именно, къ *первой*: I) Каневско-Полтавское разнорѣчіе (отрасль Средне-Украинскаго поднарѣчія) и II) Слободско-Украинское разнорѣчіе (отрасль Южно-Украинскаго поднарѣчія), и къ *второй*: III) Вольнско-Украинское разнорѣчіе (отрасль Средне-Украинскаго поднарѣчія) и IV) Побережско-Подольское (отрасль Южно-Украинскаго поднарѣчія).

I. – *Каневско-Полтавское разнорѣчіе*, отрасль Средне-Украинскаго поднарѣчія, занимаетъ Землю Черноморскихъ и Азовскихъ Козаковъ и части губерній: Кіевской, Полтавской, Харьковской и Курской, обозначенныя выше во 2-мъ пунктѣ описанія области Средне-Украинскаго поднарѣчія.

II. – *Слободско-Украинское разнорѣчіе*, отрасль Южно-Украинскаго поднарѣчія, занимаетъ мѣстности Подольской, Кіевской, Полтавской, Харьковской, Курской, Воронежской, Екатеринославской губерній, Земли Войска Донскаго, Херсонской, Таврической губерній и Бессарабіи, обозначенныя выше, во 2-мъ пунктѣ описанія области Южно-Украинскаго поднарѣчія.

Примѣчаніе. Западная часть области, занимаемой этимъ разнорѣчіемъ, кажется, не имѣеть нѣкоторыхъ изложенныхъ ниже признаковъ рѣчи, отличающихъ Юго-Восточную группу разнорѣчій, но, за неимѣніемъ точныхъ данныхъ, мы не можемъ указать ни этихъ отступленій отъ приводимыхъ нами признаковъ, ни предѣловъ, до которыхъ они простираются.

Общіе признаки Юго-Восточной группы слѣдующіе: 1) *о* почти всегда произносится какъ острое *i*, и согласныя не удерживаютъ передъ нимъ твердости. Переходъ *о* въ *i* болѣе распространенъ, чѣмъ въ Западной группѣ.

2) *и* – среднее между *ы* и *i* острымъ.

3) *л* твердое произносится мягче, чѣмъ на западѣ, и приближается по звуку къ *ль* (почти какъ *льj*).

4) *р* мягкое преобладаетъ надъ твердымъ, выходя даже за предѣлы йотировки его въ Велико-Русскомъ языкѣ, а также аналогичнаго видоизмѣненія въ шипящій звукъ въ сѣверо-западной вѣтви Славянскихъ языковъ, особенно передъ *а*: *зарязився, гаряздь, бурякъ, рязокъ* и пр.; но предъ *е* и на концѣ словъ *р* всегда твердо.

5) Ассимилированные дифтонги употребительны гораздо чаще, чѣмъ на западѣ: *ніччю, піччю, сіллю, пірря, писання, бігання, биця, граця, любіця, бьця, граця* и пр.

6) Эвфоническое *н* (при *м*) и *л* (при другихъ губныхъ согласныхъ) рѣже, чѣмъ въ Западной группѣ; вмѣсто нихъ чаще бываетъ *ь*: *здоровья, безголовья, пупьяночокъ, мясо, мяти* и пр.

7) *є* иногда остается во 2-мъ лицѣ настоящаго времени: *бігаєшь, читаєшь*.

8) Неопределенное наклоненіе на *-ти* и *-ть*, – безразлично. Глаголы, соединенные съ возвратнымъ мѣстоименіемъ, имѣють формы на *-ця*: *биця, журиця, бояця* и др.

9) Дательный падежъ единственнаго числа мужескаго рода, кромѣ *-ові, -еві*, также иногда оканчивается на *-у, -ю*.

10) 3-ье лицо единственнаго числа настоящаго времени глаголовъ на *-ати* часто стягиваетъ окончаніе *-ає* въ *-а*, особенно на По-днѣпровьи: *біга, пита* и пр.

11) 3-ье лицо множественнаго числа настоящаго времени глаголовъ 2-го спряженія на *-ять* и *-уть*: *ходять, ходють, носятъ, носятъ* и пр.

12) Дѣпричастіе и причастіе дѣйствительное настоящаго времени на *-ячи, -ючи; -ячий, -ячий*: *ходячи* и *ходючи, носячи* и *носячи, ходячий* и *ходячий, носячий* и *носячий* и пр.

13) Передъ начальными гласными придыханіе рѣже употребительно, чѣмъ въ Западной группѣ, или, правильнѣе сказать, оно здѣсь не такъ явственно. Эта группа разнорѣчій послужила главнымъ матеріаломъ для литературнаго Южно-Русскаго языка.

III. – *Волинско-Украинское разнорѣчіе*, отрасль Средне-Украинскаго поднарѣчія, занимаетъ мѣстности Волинской, Подольской и Кіевской губерніи, означенныя выше, въ 1-мъ пунктѣ описанія области Средне-Украинскаго поднарѣчія.

IV. – *Побережско-Подольское разнорѣчіе*, отрасль Южно-Украинскаго поднарѣчія занимаетъ мѣстности Подольской губерніи и Бессарабіи, означенныя выше, въ 1-мъ пунктѣ описанія Южно-Украинскаго поднарѣчія.

Примѣчаніе. Собственно *Побережьемъ* называется мѣстность, заключенная между рѣками Мураховою и Кодымою, Бугомъ и Днѣстромъ.

Общіе признаки Западной группы слѣдующіе: 1) *о* послѣ *д, т, з, с, ц, н, л = ъі*, послѣ остальныхъ согласныхъ = *і*.

2) *ы* вм. *і* послѣ *д, т, з, с, ц, н, л*, въ именительномъ падежѣ множественнаго числа прилагательныхъ, оканчивающихся въ им. п. ед. ч. м. р. на *-ий*: *бідний – бідныі, веселій – веселыі* и пр.; *и* = Велико-Русскому и Польскому *ы*: *вила, сила, милий = выла, сыла, мылый*.

3) *л* твердое тверже Восточнаго, равняется Велико-Русскому и Польскому *л, ѓ*.

4) *р* твердое, никогда не смягчаемое: *прасти, радїти, хрукати*, но передъ *і* оно принимаетъ видъ мягкости: *хрїнь, рїзати* и пр.

5) *є* всегда = *і* *бігаїшь, бігаїмо, читаїмо* и пр.

6) Ассимилированные дифтонги не такъ рѣзки, какъ въ Восточной группѣ, и въ произношеніи приближаются къ единичнымъ согласнымъ: *писання, бігання* почти произносятся какъ: *писанья, біганья* и пр. Вмѣсто *пірря, ніччю, піччю, сіллю, біця, граця, любіця, бьця, граця* и пр., употребляются формы: *пірья, ньичею, -ию, пічею, -ию, сьілею, -ию, -ію; битися, -тись, гратися, -тись*; *любіця, -тєся, -тєсь; бьця, журиця, бо-ятися, -тєсь* и пр.

7) Эвфоническое *н* (при *м*) и *л* (при другихъ губныхъ согласныхъ) въ значительномъ употребленіи: *мясо, мяти, мягкий, здоровля, бізголовля, пупляночокъ* и пр.

8) Формы неопределенного склонения *всегда* полные: *ходити, бігати, битися, журитися, боятися*, но также: *битись, журитись, боятись*.

9) Формы 3-го лица единственного числа настоящего времени: *бігає, иде, ходить, носить*; 3-е лицо множественного числа оканчивается на *-ть* и *-ть*: *бігають* и *бігають*, *идуть* и *идуть* и т. д. Глаголы 2-го спряжения оканчиваются всегда на *-ять, -ять*: *ходять, ходять*, и никогда на *-уть*.

10) Дѣепричастіе и причастіе дѣйствительное на *-ачи*, а не на *-учи*.

11) Дателный падеж единственного числа мужескаго рода всегда на *-ові, -еві*.

12) Эвфоническое *н* при мѣстоименіяхъ: до *нѣго*, до *неі*, до *нихъ* и пр.

13) При начальныхъ гласныхъ всегда употребляется придыханіе: *горель, горіхъ* и пр.

14) Обильные остатки двойственного числа: *дві оці, дві вусі* (уши), *дві нозі, дві руці, дві слові* и пр.; но и *вѹха*: (вм. Велико-Русскаго: уши, Польск, *uszy*), а также *вѹса* и *вѹси* (первая форма для обозначенія двойственного числа, а вторая – для мн. числа).

Въ отдѣльности, каждое изъ вышеприведенныхъ разнорѣчій, составляющихъ двѣ сказанныя группы, имѣетъ свои спеціальныя особенности. Болѣе заслуживающія вниманія изъ нихъ слѣдующія:

Особенности Каневско-Полтавскаго разнорѣчія:

1) *ж, ч, ш* часто бываютъ мягкими: *лежать, ускочать, лошя*.

2) *д* смягчается въ *дж*, но также и въ *ж*.

3) *сь*, предшествуя *ть*, не вліяетъ на видоизмѣненіе послѣдняго въ *ць*: *гісьть, тесьть, щасьтя* и пр.

4) Причастіе страдательное чаще на *-ений*, чѣмъ на *-аний*: *роблений, печений, варений*.

5) *д* въ словахъ *да, дакъ*.

Особенности Волынско-Украинскаго разнорѣчія:

1) *ж, ч, ш*, за исключеніемъ сочетанія съ *і* (изъ *о, ъ* и *е*), во всѣхъ остальныхъ случаяхъ никогда не смягчаются.

2) *д* никогда не смягчается въ *ж*, а всегда въ *дж*.

3) *сь*, предшествуя *ть*, видоизмѣняетъ послѣднее въ *ць*: *гісьць, кісьць, щасьця* и пр. (см. п. 6-й).

4) Причастіе страдательное всегда на *-аний*: *печаний, вараний, ношаний* и пр.

5) *т* не переходитъ въ *д*, въ словахъ: *та, такъ, то*.

6) Относительно процессовъ смягченія звуковъ стоить замѣтить, что такъ какъ губные согласные непосредственно не смягчаются, то иногда стоящая за ними йота освобождаетъ ихъ отъ себя, сообщаясь находящейся передъ ними удобосмягчаемой согласной: *святій* вм. *святій*. Вліяніе смягченія, въ связи съ другими процессами ассиляции звуковъ, порождаетъ новыя ихъ комбинаціи, такъ напр. *ть+сь = ць* и, по аналогіи, *сь+ть = сьць*: *исьць, сьціна, щасьця* и проч.; *дь+сь = дзь+сь* и *дзь*: *людзьській* и *людзькій* вм. *людьській*; *ж+сь = зь+сь* и *зь*: *вразьській* и *вразькій* вм. *вражській* и пр.

Особенности Слободско-Украинскаго разнорѣчія: 1) 3-е лицо единственного числа настоящего времени встрѣчается въ восточныхъ говорахъ, въ формахъ: *не-сеть, бігаєть*.

2) *г* вм. *ж* въ словѣ – *каге* вм. *каже*.

3) *нь* въ словахъ: *слиня, Мокриня*.

4) *ж, ч, ш* иногда бываютъ мягкими: *держать, ускочать* и пр.

5) *д* въ словахъ: *да, дакъ.*

6) Рядомъ съ переходомъ *д, т, с, з* въ *дѣ, тѣ, сѣ, зѣ*, въ восточныхъ говорахъ встрѣчается изрѣдка переходъ въ *ж, ч, ш.*

Особенности Побережско-Подольскаго разнорѣчія:

1) Придыхательное *с* въ глаголахъ: *гребсти, ревсти, плести.*

2) Форма глагола *лѣти* = *лѣяти, лѣяю, лѣяишь, лѣяе, лѣяйте* и т. д.

3) Творительный падежъ единств. числа женскаго рода: *-ою, -ею*; но также, *-ов, -ев*, а по свидѣтельству г. Свидницкаго²⁾, въ Винницкомъ уѣздѣ, сверхъ того, еще: *-оѣв, -еѣв*: *бѣдною, родиню, бѣднов, родинов, бѣдноѣв, родиноѣв* и т. п.

4) 3-е лицо множ. числа настоящаго времени глаголовъ 2-го спряженія, по свидѣтельству г. Свидницкаго³⁾, имѣть иногда усѣченное окончаніе на *-я*, вмѣсто *-ятъ*: *ходя,нося* вмѣсто: *ходятъ, носятъ*, и т. д.

5) По свидѣтельству гг. Свидницкаго и Шейковскаго⁴⁾, прошедшее время глаголовъ часто слагается съ настоящимъ временемъ вспомогательнаго глагола *бути*, какъ въ Червоно-Русскомъ нарѣчїи, особенно во 2-мъ лицѣ: *будесь, ходивесь, булисьте* и пр.

6) Кажется, существуетъ форма будущаго времени: *буду ходиу, буду писау* и пр. рядомъ съ *буду ходити, буду писати*. [...]

² См. въ «Основѣ» его статью «Великдень у Подолянь».

³ См. тамъ же.

⁴ См. тамъ же и брошюру г. Шейковскаго: «Быть Подолянь».

Запитання і завдання

1. З яких головних «видовихь отдѣловь или нарѣчій» складається українська мова?
2. Простежте за текстом, на якій території поширене «украинское нарѣчие». Зіставте з визначенням території південно-східних говірок на сучасній діалектологічній карті української мови; проаналізуйте і зробіть висновок.
3. Поясніть, чому «Украинское нарѣчие – самое типичное изъ всѣхъ Южно-Русскихъ нарѣчій»?
4. Простежте за текстом, які найголовніші риси на різних мовних рівнях характеризують це наріччя: а) на фонетичному (п. 1–9); б) на морфологічному (п. 10–18).
5. На які «поднарѣчія» поділяється «украинское нарѣчие»? Що у тексті сказано про найголовніші ознаки, за якими вони відрізняються одне від одного?
6. Простежте за текстом, як визначена територія «Сѣверно-Украинскаго или Украинско-Полѣшскаго поднарѣчія». Зіставте з сучасною картою говірок української мови; проаналізуйте; зробіть висновок.
7. Які ознаки на фонетичному та морфологічному рівнях характеризують це наріччя?
8. Простежте за текстом, як визначена територія «Собственно или Средне-Украинское-Полѣшское разнорѣчие». До яких сучасних говірок вона належить?
9. Які ознаки на фонетичному і морфологічному рівнях характеризують це наріччя?
10. Простежте за текстом, як визначена територія «Пинско-Волынскаго разнорѣчія». До яких сучасних говірок вона належить?
11. Які ознаки на фонетичному і морфологічному рівнях характеризують ці говірки?
12. Простежте за текстом, як визначена територія «Средне-Украинскаго и Южно-Украинскаго или Степового поднарѣчія». До яких сучасних говірок ця територія належить?
13. Простежте за текстом, які фонетичні та морфологічні риси спільні для цього наріччя.
14. На які «разнорѣчія» поділяються обидва «поднарѣчія»?
15. Простежте за текстом, як визначена територія кожного з «поднарѣчій»: I. Каневско-Полтавскаго; II. Слободско-Украинскаго; III. Волынско-Украинскаго; IV. Побережско-Подольскаго.
16. Простежте за текстом, які фонетичні і морфологічні риси їх характеризують.

Михальчук К. П. До питання про українську літературну мову // Український діалектологічний збірник. – 1929. – Кн. 2. – С. 1–42.

Так само й західньо-руський ізвід, що мав також свої часткові варіанти – білоруський та український, з їх поділами, почав уже з XVI в. поступінно наблизитися на Україні до народньої української мови (напр., у перекладах на цю мову Євангелії та інших церковних книжок, у хронографах, віршах тощо); а далі з кінця XVIII в., починаючи з Котляревського, цілком замінений був у літературних творах українських народніх письменників на мову засновану на живій говірці середини південно-східнього наріччя. Українська літературна мова, що повстала була таким способом на Україні, починаючи вже з 50-х років XIX віку, дістається й до галицької письменности, помітно змінюючи її на свій кшталт, але при цьому дещо запозичуючи і в неї, надто щодо лексики.

Сьогочасна українська літературна мова, що склалася була в такому вигляді, підпадає дальшій обробці, до того вже не в самій тільки белетристиці, а й у писаннях суто наукового змісту. У Галичині її запроваджено до середних та вищих шкіл, до суду, до адміністрації; нею говорить тамтешнє українське освічене громадянство, видаються часописи та газети (у тому числі й офіційні) й твори суто наукові; до того, з погляду суто природних умов поширення літературних мов у цьому середовищі, українська літературна мова своєю природою має такі самі підстави зробитися нормальним культурним органом мови в обсягові цілого українського наріччя, як і російська літературна мова в обсягові цілого свого великоруського наріччя. Кажучи це, ми залишаємо, звичайно, остеронь нерідкі випадки, коли деякі культурні мови поширюються й поза межами їх природного діалектичного оточення, часом навіть в оточенні цілком чужих їм мов, бо такі поширення цих культурних мов не зумовлюють уже їх природні прикмети, а залежать вони цілком од різних зверхніх причин, що не мають нічого спільного з природними умовами їх нормального поширення.

Щождо власне останніх умов, що визначають нормальну царину поширення тієї чи іншої літературної мови й обмежують її од такої самої царини іншої найближчої до неї літературної мови, то до таких умов належать спільні в своїй основі й заразом органічні особливості, які об'єднують собою певну літературну мову й усеньку групу говірок, що ввійдуть до її обсягу й утворюють з них одну спільну діалектичну цілість, називану «наріччям», у безвідносному розумінні цього терміну. Це «наріччя», як таке, істотно відрізняється від будь-якого іншого, навіть найближчого до нього «наріччя», що його утворюють уже інші органічні особливості подібного ж роду.

Ці особливості найбільше принципового характеру й полягають: а) в особливому доборі лексичного матеріалу (з загального його запасу у даній мовній сім'ї), що складається здебільшого з слів, однакових походженням, утворенням і спеціальним значінням в усіх говірках даного наріччя, а так само з більш або менш значної маси своєрідних своєю формою та значінням слів, властивих тільки говіркам цього наріччя; б) у певних, однаково властивих усім говіркам цього наріччя особливих граматичних формах та їх значінням, що так чи інакше варіюються лиш по говірках, і в) найбільше, в окремій системі спеціальних фонетичних законів даного наріччя, що під них можна підвести усеньку різноманітність індивідуальних звукових явищ по всіх його говірках.

Обмежуючися на самих но фонетичних особливостях подібного роду, зазначимо деякі з них, що принципово відрізняють українське наріччя не тільки від російського, а й від білоруського наріччя. До таких належать: «ствердіння» в різних ступенях основного *i* (власне тільки українському наріччю) і поплутання його з основним *и* (відоме так само півд.-слов. та чехо-слов. нар.); «отвердіння» *e* (також власне півд.-слов. та чехо-слов. нар.) і цілковите розрізнення від нього звуків ряду *ѣ* (відоме так само усім слов'янським наріччям, окрім білоруського та російського); закон особливої зміни за певних умов основних *o* і *e* в інші звуки (аналогічний подібній зміні *o* в наріччях чесько-словацьких та польсько-лужицьких і зміні *e* у наріччі польському, – але тільки почасті) і незмінність у подібному роді *o* та *e* відповідних ц.-слов'янським *ъ* та *ь*; намагання зберегти дзвінки приголосні наприкінці слів і перед глухими приголосними; цілковите ствердіння губних приголосних і сполучення їх з *я* (= **А**) за допомогою *й*; перевага у більшості говірок м'якого *ц* (основного); спорадичні випадки заміни основного з звуком *дз* і т. п.

До подібних же спеціальних особливостей, властивих цілому великоруському наріччю, належать, напр.: розрізнення звуків ряду *i* і ряду *ы* (відоме так само білоруському, польському та лужицькому наріччям); постійна «м'якість» голосного *e* (невідомо такою мірою а ні польському, а ні лужицьким, ба навіть, либонь, білоруському наріччям, де цей звук так само м'який); вплив наголосу на перехід *e* в *ě* (властивий так само білоруському і відомий також польському та лужицьким наріччям, але чужий українському); поплутання звуків ряду *e* й ряду *ѣ* (власне й білоруському наріччю); панування у певних випадках звукових сполучень *ой*, *ей* зам. *ый*, *ий*; перехід у більшості говірок за певних умов дзвінкого *в* у *ф*, а так само перевага *г* над *h* і твердого *ц* – навіть перед так званими «м'якими» голосівками; цілковите зникнення в мові стародавнього пом'якшення перед *ѣ* приголосних *г*, *к*, *х* в *з*, *ц*, *с* тощо.[...]

* * *

Мова править за живий та безпосередній відбиток усього психічного складу того народу, що нею говорить. У словнику, фразеології, у так званих ідіомах мови нерідко відбилися щонайінтимніші і щонайхарактерніші риси фантазії, почуттів та думок даного народу, які часом не можна віддати мовою іншого народу. Разом із тим, з рідної мови є носій вікових надбаннів розумової та моральної культури даного народу й пам'ятка побутових, громадських та політичних долі і вражінь, що він зазнав їх протягом усенької своєї історії. Нарешті, з рідною мовою даного народу органічно зв'язуються віками накопичені продукти його художньої – усної й пісенної творчості, що з ними тісно сполучені так само різні інтимні подробиці його світового й побутового вжитку. Одне слово, рідна мова народу – цей живий, безпосередній вислів усієї його особистості, його душевного життя й його генія. Тим то для багатьох людей з суцільною, живою й уразливою натурою вимога зректися своєї рідної мови дорівнює вимозі зректися свого особистого я. І, справді, в наслідок такого зречення, як це помітили відомі психологи та педагоги (напр., Фіхте, Дістервег та інші), з одного боку, думки, почуття й воля у таких людей нерідко певною мірою збезбарвлюються, а це призводить часом до того, що їх особиста вдача псується; з другого – вони неминуче байдужіють до свого народу та краю, а це породжує собою часом навіть загальний реакційний настрій, сповнений мізантропії й антипатії до всього рідного.

«Еслибы объединение человечества по языку и вообще по народности было возможно, – каже О. О. Потебня, – оно было бы гибельно для человеческого мысли, как замѣна многих чувств одним, хотя бы это было не осязанием, а зрѣнием. Для существования человека нужны другие люди; для народности – другие народности. Последовательный национализм есть интернационализм» (Рецензія на Сборник народных пѣсен Я. Головацького. Стор. брошури 30).

Отож оці внутрішні психічні властивості мови кожного окремого народу й викликають просту потребу, щоб вона недоторканно існувала, а так само моральну повинність і необхідність її розвивати й культивувати, скоро ця мова виявила виразне намагання зробити літературною мовою для певного народу.

І коли такі вимоги законні й справедливі щодо кожного народу й його мови, то тим більш вони законні й справедливі щодо українського народу та його мови. Різно окреслена індивідуальність українського плем'я виявилася у своєрідних особливостях усенької його історії й побуту. Характерні її риси можна вхопити в цілій галерії типових представників й діячів цього плем'я на терені політики, громадськості, релігії, культури, – починаючи з найдавніших часів і аж дотепер, – в особі його князів-володарів, от як легендарного Святослава, Володимира Св., Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького; Гетьманів козацьких та отаманів запорізьких, от як Конашевича-Сагайдачного, «Байди»-Вишневецького, Сірка, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка; єрархів церковних, от як Іова Борецького, Сильвестра Косова, Йосипа Тукальського, Йоасафа Кроковського; достойників та зем'ян, що виступали були в ролі громадських та політичних діячів, от як Костянтина Острозького, Адама Киселя, Юрія Немирича, Данила Братковського; письменників духовних, от як Христофора Бронського, Захарія Копистенського, Зизанія Густановського, Кирила Ставровецького, філософа Сковороди тощо, а так само й різних інших, менш відомих історичних діячів цього плем'я, – геть аж до сьогочасних працівників його на ниві громадській, літературній та мистецькій.

Психічна індивідуальність українського плем'я відбилася особливо яскраво й оригінально в утворах його розумової, моральної й поетичної творчості, – в його загальнонародних прислів'ях, казках, думах, піснях, обрядовості, музиці; а так само в літературних писаннях окремих осіб цього плем'я, як, напр., у Мономахових повчаннях, в Слові о Полку Ігоревім, у Волинському літопису, у хронографах козацьких часів, нарешті в поетичних творах Котляревського, Квітки, Шевченка і в сьогочасному українському письменстві. Різні моменти в історичному й побутовому життю українського плем'я, завдяки своїй особливій кольоритності й своєрідності, привертали до себе увагу вищих талантів у письменстві інших народів, що черпали нераз сюжети для своїх творів з цього джерела, як от, напр., Байрон, Пушкін, Словацький, Захер-Мазох тощо. Якою мірою українська натура визначається взагалі оригінальністю й інтенсивністю своїх психічних особливостей, можна судити з того, що участь письменників-українців з роду в сусідніх літературах виявилася навіть у тому, що вони утворили в них особливий літературний жанр і стиль, з специфічним українським забарвленням, як от гоголівський жанр у російському письменстві, жанр Богдана Залеського й Мих. Чайковського в польському письменстві. Окрім того, особливий український жанр почасти вже утворено, почасти його починають утворювати артисти й малярі, українці з роду, і в інших галузях мистецтва – у сценічному мистецтві, у музиці, ба навіть у малярстві.

З другого боку, усі ці особливості, які характеризують українське плем'я історичною, побутовою, антропологічною та психологічною сторонами, такою мірою відмінні від таких особливостей великоруського плем'я, що це вже давно є річ відома, ба навіть зробилася загальним місцем у російській літературі та науці. Навіть більше, відміни між цими двома спорідненими племенами й народностями, цими сторонами, багато письменників та вчених мали за такі великі, що деякі з них добачили навіть цілковитий контраст між цими двома народами, і на цю тему люди цілком безсторонні написали чимало дуже поважних розвідок та міркувань.[...]

* * *

Та як розуміти запевнення газети, що «такої язык [літературний] не создается искусственно»? – Хіба газета не знає, що літературна мова тим найбільше й одрізняється від мови народної, що з неї, порівнюючи з останньою, є витвір переважно штучний? Строго кажучи, навіть народню мову не можна назвати у цілковитому розумінні продуктом нештучної, себто цілком несвідомої й безпосередньої творчості, бо й у ній спостерігається нерідко поява нових слів, форм та мовних зворотів, утворюваних більш або менш свідомо й навмисне, тому що народ почуває потребу відшукати відповідні особливі вислови для нових розуміннів та уявлень, які поступінно народжуються в його розумі, з різних нагод і під різними культурними впливами; не кажучи вже про те, що народ нерідко так само запозичує чужі слова й технічні вислови підо впливом культурних та інших зв'язків його з іншими народами й робить це цілком уже свідомо через їх виучування. Та штучні елементи в народній мові, усе ж, явище більше чи менше випадкове й спорадичне, тимчасом мова літературна є вже систематичний витвір найвищого мистецтва, так само, як і культурна музика, малярство, різьбарство й інші мистецтва. До того, звичайно, штучність літературної мови це не та, – цілком довільна, механічна – безживна й безрунтова штучність, яку являють собою різні вигадані ad hoc мовні «воляпюки» та «есперанто», придатні хіба тільки на те, щоб обмінюватися сухенькими й елементарними діловими думками, як і мова цифр та математичних формул, що й не мають через те жаднісіньких шансів на те, щоб їх засвоїли маси народу та громадянства; саме навпаки, це штучність художня, яка полягає у культивуванні й удосконалюванні готової вже живої мови органічного походження. – Тим то праця над виробленням та вдосконалюванням літературної мови, яку провадить багато талановитих розумів у цілій низці поколінь, у тому саме, найбільше, і полягає, щоб, з одного боку, збагатити цю мову силою наново втворених з тих, котрі вже існували в мові, елементів – слів та висловів, щоб позначати різні культурні ідеї й думки, слів – не раз-у-раз однаково вдалих; з другого – щоб досягти можливо повнішої асиміляції й погодженості як цих слів та висловів, так і запозичених з інших мов, з характером та ладом живої мови того народу, що за відповідне знаряддя його культурних думок і має бути ця літературна мова. Та, як і в кожній справі, в історичному ходові розвитку кожної літературної мови попервах завсіди неминучі бувають стадії такого її стану, який являє чимало невдалих, або навіть попросту часом потворних своїм утворенням форм, слів та висловів. – А втім, останні з протягом часу або виправляються, або ж замінюються на інші, вдаліші, або, нарешті, залишаючись у своєму вигляді, стають потроху звичні й таким способом втрачають у свідомості тих, хто їх уживає, потворний характер.[...]

К. Михайльчук
До питання про українську літературну мову

На основі уривків з статті К. П. Михайльчука «До питання про українську літературну мову» (стаття була написана як відповідь на шовіністичну статтю під заголовком «Праздная затгья», яку опублікувала газета «Киевлянин» у № 49 за 1898 рік) дайте відповіді на такі питання:

1. Коли і на якій мовній основі формувалася українська літературна мова?
2. Коли і в яких сферах діяльності почала функціонувати літературна мова в Галичині?
3. Що означає вислів «... українська літературна мова своєю природою має... підстави зробитися нормальним культурним органом мови в обсязі цілого українського наріччя...»?
4. Які особливості говірок беруться в основу для формування літературної мови?
5. Які фонетичні особливості української мови відрізняють її від білоруської та російської?
6. Як розуміти вислів «мова править за живий та безпосередній відбиток усього психічного складу того народу, що нею говорить»?
7. До яких наслідків призводить зречення рідної мови?
8. Чим підтверджуються законні і справедливі вимоги кожного народу, зокрема українського, мати свою літературну мову?
9. У чому виявляється індивідуальність українців?
10. Як розуміти тезу «...мова літературна є вже систематичний витвір найвищого мистецтва...»?
11. Як розуміти «штучність літературної мови»? Чим вона відрізняється від мови «волап'юк» та «есперанто»?

Пояснення окремих слів

Ізвід (сучасне – ізвод) – один із списків (варіантів) старослов'янської пам'ятки, яка відрізняється від інших списків цієї ж пам'ятки мовними особливостями.

Хронограф – пам'ятка писемності, зведений огляд всесвітньої історії.

Діалектичне оточення – діалектне оточення.

Спорадичний – поодинокий, випадковий.

Ad hoc – досі, дотепер.

Воляпюк (сучасне волап'юк) – світова мова.

1. Одна зі штучних міжнародних мов, яку створив Й. Шлейер у 1879 році. Вона поширення не набула.

2. Переносно – зіпсована і незрозуміла мова, набір слів з різних мов.

Есперанто – міжнародна штучна мова, яку створив у 1887 році польський лікар Л. Заменгоф.

**Овсянико-Куликовський
Дмитро Миколайович**

(23. I(04. II). 1853 – 09. X. 1920)

Дмитро Миколайович Овсянико-Куликовський народився 23 січня (4 лютого) 1853 року в Каховці (нині Херсонська область) у поміщицькій сім'ї. Д. М. Овсянико-Куликовський згадує, що батько був пристрасним, розумним, з відкритою душею поміщиком, хазяїном, але невдалим підприємцем. Мати померла, коли Д. М. Овсянико-Куликовському було лише 12 років.

Протягом 1862–1866 років він навчався вдома, дуже багато читав і навіть пробував писати вірші й прозові твори на історичні теми. Після цього Д. Овсянико-Куликовський вступив до третього класу Рішельєвської гімназії в Одесі. Йому легко давалися гуманітарні дисципліни, особливо захоплювала історія і географія, бо викладав їх талановитий педагог, згодом лідер Одеської Громади Л. А. Смоленський. На канікулах після третього класу Д. М. Овсянико-Куликовський взявся самостійно писати «Курс стародавньої історії».

Після канікул його перевели до гімназії в місті Сімферополі, в якій навчався протягом 1867–1871 років. Хоч він виявляв глибокі знання з усіх предметів, але найбільших успіхів досягнув у вивченні мов, літератури та історії. Нахил до гуманітарних дисциплін зумовив зацікавленість Д. Овсянико-Куликовського книгами, підручниками й серйозними дослідженнями зі стародавньої історії, спонукав до вивчення грецької мови та предметів, які не входили до програм гімназійних курсів.

У 1871 році Д. М. Овсянико-Куликовський вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Він був добре підготовленим і мав чітко визначену мету – поглиблювати й розширювати свої знання, бо пов'язував майбутнє життя тільки з наукою, мріяв про «наукову кар'єру», тому в університеті мав намір вперто та впевнено йти до здійснення своєї мети. Але не все складалося так, як задумав юнак. Уже на другому курсі він змушений був залишити столичний університет. Після важкої хвороби (тифу) за наполяганням лікарів довелося переїхати на південь і продовжувати навчання в Новоросійському (Одеському) університеті. На щастя, професорсько-викладацький склад тут був висококваліфікований, що допомогло студентові Д. Овсянико-Куликовському ґрунтовно оволодіти основами наук.

Уже на перших курсах університету він обирає галузь порівняльного мовознавства і санскриту, бо дослідженням саме цих питань хоче займатися майбутній науковець. Він глибоко вивчає фактичний матеріал, захоплено студіює граматики, словники і тексти, з великим інтересом читає «Порівняльну граматику» Ф. Боппа, «Компендіум» О. Шлейхера та праці інших учених. У цей час молодому Д. Овсянико-Куликовському здавалося, що цим матеріалом оволодів добре, і тільки «ледь-ледь мерехтіла догадка про те, що існує особливий тип мислення, який називається науковим чи науково-філософським, і що недаремно в інвентарі вищого мислення є такі відділи знання, як логіка і методологія».¹

У студентські роки та після закінчення університету Д. Овсянико-Куликовський більше захоплювався лінгвістикою і навіть літературу сприймав насамперед як мовознавець.

Час навчання Д. Овсянико-Куликовського в університеті збігається з активним суспільно-політичним життям у країні, зокрема з поширенням ідей соціалізму та народництва серед інтелігенції. Не стояв осторонь суспільного життя й студент Д. Овсянико-Куликовський.

¹ Овсянико-Куликовський Д. Н. Литературно-критические работы: В 2-х т. – Т. 2. – М.: Художественная литература, 1989. – С. 375.

Він спостерігає за подіями, які відбуваються, вивчає соціалістичну літературу. У 1877 році, коли виїхав за кордон готуватися до наукової діяльності по кафедрі порівняльного мовознавства і санскриту, опублікував свою першу велику працю «Записки южнорусского социалиста».

Д. Овсянико-Куликовський перебував за кордоном протягом п'яти років (1877–1882). Він відвідав Прагу, Париж, Женеvu. У Женеві і Цюриху була сконцентрована політична еміграція з Російської імперії. Д. Овсянико-Куликовський знайомиться з М. П. Драгомановим, який видавав журнал «Громада», із П. Л. Лавровим, редактором журналу «Вперед». У перший рік перебування за кордоном Д. Овсянико-Куликовський дуже захопився соціально-політичними питаннями, і це на якийсь час відтіснило на другий план його наукові інтереси. Згодом, особливо за час перебування в Парижі, він значно збагатив знання з порівняльного мовознавства і санскриту. Для своїх наукових студій учений обирає найдавніший період релігії та міфології індусів (ведаїзм) і під керівництвом відомих французьких учених посилено вивчає тексти Вед.

За кордоном Д. Овсянико-Куликовський написав першу фундаментальну працю «Опыт изучения вакхических культов индоевропейской древности в связи с ролью экстаза на ранних ступенях развития общности. 1. Культ божества Soma у древних индусов в эпоху Вед».

Влітку 1882 року Д. Овсянико-Куликовський повернувся з Парижа на батьківщину. На той час збанкрутів його батько, і маєток продали за борги. Молодий учений взимку 1882 року звернувся на історико-філологічний факультет Московського університету з проханням про присвоєння йому звання приват-доцента. Як дисертацію він подав розділ наукової праці «Миф о соколе, принесшим цветок Сомы», підготовленої за кордоном. Наукову роботу схвалили відомі професори В. Ф. Міллер та Ф. П. Фортунатов. Одержавши звання приват-доцента, Д. Овсянико-Куликовський їде в Новоросійський університет читати лекції з санскриту і порівняльної граматики давньоіранських мов.

Відтоді розпочався життєвий шлях вченого-лінгвіста і літературознавця, який уміло поєднував читання лекцій із значною творчою науковою діяльністю.

У 1887 році Д. Овсянико-Куликовський у Новоросійському університеті успішно захищає докторську дисертацію на тему «К истории культа огня у индусов в эпоху Вед». Названа праця підсумувала дослідження вченого в галузі історії культури давніх народів. Однак ця галузь науки його вже так не захоплювала, як раніше. Він усе більше цікавиться проблемами соціології і психології. Наприкінці 80-х років учений посилено вивчав проблеми загальної та соціальної психології. Це допомагало йому глибше зрозуміти процеси мовленнєвої діяльності людини, зокрема в художній творчості письменників. Згодом психологія перетворилася в його науковій діяльності з предмета вивчення у засіб пізнання.

Після захисту докторської дисертації Д. Овсянико-Куликовський рік працював екстраординарним професором Казанського університету, а ще через рік його запросили на посаду професора Харківського університету, у якому він викладав від 1885 до 1905 року. Тут відбулося зближення молодого професора з уже відомим на той час лінгвістом О. О. Потебнею. Перше їхнє знайомство відбулося в 1884 році під час захисту Д. М. Овсянико-Куликовським магістерської дисертації. Одним із опонентів був О. О. Потебня. Молодий учений з пієтетом ставився до свого вчителя, з великим бажанням прагнув оволодіти науковою методологією цього видатного вченого.

Маючи науковий ступінь доктора філології та вчене звання професора, Д. М. Овсянико-Куликовський стає учнем О. О. Потебні, систематично відвідує його лекції з синтаксису й теорії словесності. На жаль, це тривало недовго, оскільки в 1891 році О. О. Потебня помер. «Зайве пояснювати, – пише Д. М. Овсянико-Куликовський у своїх спогадах, – як я був зацікавлений цим курсом. І коли я прослухав його, новий світ мені відкрився... Я сприйняв науковий метод Потебні. А це було головним, без чого не можна було приступати до самостійної роботи в цій галузі»². Від 1882 року він працює над порівняльним та історичним синтаксисом за методом свого вчителя, розвиваючи його ідеї, поступово відходячи від досліджень із історії та міфології стародавніх індусів.

Свої погляди про психологічну основу дослідження граматичних одиниць мови найчіткіше він виклав у праці «Синтаксис русского языка». У посібнику «Грамматика русского языка» науковець висловлює думку про те, що суть граматичного вчення становить речення, після дослідження якого варто займатися «анатомією слова», тобто аналізувати звуки, морфеми тощо. Сповідуючи цей принцип, він побудував свій посібник за таким планом: речення та його частини; частини мови й частини речення; частини мови, їх властивості та особливості; слово та його частини; звукова форма слів і її частини; звуки і їх зміни.

Оригінально також побудована праця «Руководство к изучению синтаксиса русского языка». У п'ятнадцяти главах докладно розглянуто питання про частини мови та їх синтаксичне вживання, про так зване «граматичне речення і пов'язане з цим поняття предикації, тобто присудковості, про головні й другорядні члени речення, про так звані частинки речення – приєдники і сполучники, про види речень і про слова, що стоять поза реченням.

Праці Д. М. Овсянико-Куликовського містять важливі спостереження й теоретичні положення (наприклад, про взаємозв'язок логічних, психологічних і мовних категорій, про художні функції мови тощо), які не втратили своєї актуальності й донині. Д. М. Овсянико-Куликовський був оригінальним мовознавцем, який мав широку наукову ерудицію й глибоке розуміння сутності мовних законів. І хоч учений залишався лінгвістом, але його все більше цікавила психологія й соціологія. І він, спіраючись на ідеї О. О. Потебні, розробляв власну концепцію та свої методи дослідження. Згодом учений писав: «Я усвідомив, що в галузі науки мені треба займатися питаннями психології мови, думки і творчості»³. Дослідження в галузі мовознавства стосовно еволюції синтаксичних форм мови завершилося працею «Синтаксис русского языка», яка у другому виданні 1912 року отримала премію філологічного факультету Московського університету, а сам автор вважав її «любимим дитищем». З початку 90-х років XIX ст. Д. М. Овсянико-Куликовський повертається до літературознавства і стає одним із найвідоміших літературознавців кінця XIX – початку XX століть. Багато критичних статей про художні твори він регулярно друкував у газеті «Харьковские губернские ведомости», але не надавав їм важливого значення й ніколи в інших виданнях не публікував. Лише статтю «Идея бесконечного в положительной науке и в реальном искусстве» учений увів до складу свого зібрання творів, бо в цій статті

² Там само. – С. 469.

³ Там само. – С. 431.

містилися теоретичні узагальнення його роздумів про співвідношення науки й мистецтва, про специфіку кожного з них. Ці ідеї згодом були розвинуті в критичних статтях з літературознавства.

У 1905 році Д. М. Овсянико-Куликовський читав лекції з порівняльного синтаксису індоєвропейських мов у Петербурзькому університеті, а на Вищих жіночих курсах – з психології художньої творчості. У 1907 році ученого обирають дійсним членом Російської академії наук.

У 1920 році Д. М. Овсянико-Куликовський переїхав до Одеси, де завідував кафедрою російської літератури на філологічному факультеті університету.

Помер Д. М. Овсянико-Куликовський 9 жовтня 1920 року в Одесі.

Література

1. Сумцов Н. Ф. Д. Н. Овсянико-Куликовский. 35-летие научно-литературной деятельности // Вестник Харьковского историко-филологического общества. – 1913. – Вып. 3. – С. 56–60.
2. Ольденбург С. Ф. Д. Н. Овсянико-Куликовский, санскритист и лингвист // Начала. – 1922. – № 2. – С. 7–21.
3. Чувпило Л. А. Индологическое наследие Д. Н. Овсянико-Куликовского // Вісник ХДУ. – 1998. – № 411. – С. 224–227.
4. Шкляревский Г. И. Д. Н. Овсянико-Куликовский. Психология – нация – язык. // Вісник ХУ. – 1998. – № 411. – С. 261–267.
5. Грицик Л. В. Психологічна школа Потєбні і розвиток порівняльного літературознавства в Україні: Д. Овсянико-Куликовський // Вісник ХУ. – 2000. – № 491. – С. 445–449.
6. Мазуркевич О. Р. Овсянико-Куликовський Дмитро Миколайович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 442–443.

Основні лінгвістичні праці Д. М. Овсянико-Куликовського

1. Лингвистика как наука // Русская мысль. – 1888. – № 1.
2. А. А. Потебня, как языковед-мыслитель // Киевская Старина. – 1893. – № 7. – С. 30–46. Окремо – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – 59 с.
3. Язык и искусство. – СПб.: Изд. И. Юровского, 1895. – 72 с.
4. Из синтаксических наблюдений. К вопросу об употреблении индикатива в ведийском санскрите // Сборник статей по филологии и лингвистике в честь проф. Ф. Е. Корша. – М., 1896. – С. 203–222.
5. Очерки науки о языке // Русская мысль – 1896. – № 12.
6. Синтаксическія наблюдёнія. Выпускъ I. Къ вопросу о составномъ сказуемомъ. – СПб.: Типографія «В. С. Балашевъ и К.», 1899. – 127 с.
7. Синтаксис русского языка. – СПб.: Изд. Д. Е. Жуковского, 1902. – VIII. – 312 с.; 2-е изд. испр. и доп. – СПб.: Изд. И. Л. Овсянико-Куликовской, 1912. – XXXV. – 322 с.
8. Грамматика русскаго языка: книга для современной школы. – М.: Типографія Т-ва И. Д. Сытина, 1907. – 237 с.
9. Практический курс синтаксиса русского языка : для 3-го (4-го) класса среднеучеб. заведений. – СПб.: Изд. И. Л. Овсянико-Куликовской, 1912. – 265 с. (співавтор).
10. Руководство къ изученію синтаксиса русскаго языка. Изд. 3-е. – М.: Типографія Т-ва И. Д. Сытина, 1912. – 240 с.

Овсянико-Куликовський Д. Н. Синтаксисъ русскаго языка (Издание 2-е, исправленное и дополненное). – Санкт-Петербург: Издание И. Л. Овсянико-Куликовской, 1912. – 322 с.

Глава I

Части рѣчи и части предложенія

§ 1. Русскій языкъ въ его современномъ состояніи имѣеть слѣдующія *части рѣчи*: 1) *имя существительное*, 2) *имя прилагательное*, 3) *глаголь*, 4) *причастіе*, 5) *дѣепричастіе*, 6) *нарѣчіе*, 7) *мѣстоименіе*, 8) *предлогъ*, 9) *союзъ*, 10) *имя числительное*. Къ нимъ принято присоединять и 11) *междометіе*, которое въ сущности не можетъ быть названо „частью рѣчи“ въ собственномъ смыслѣ.

Предложеніе современнаго русскаго языка имѣеть слѣдующія *части*: 1) *подлежащее*, 2) *сказуемое*, 3) *связку*, 4) *дополненіе*, 5) *опредѣленіе*, 6) *обстоятельство*.

Къ этимъ *частямъ* предложенія слѣдуетъ присоединить еще *частицы*, выражающія отношенія между частями предложенія, а также и между отдѣльными предложеніями.

Части рѣчи отвѣчаютъ *частямъ предложенія* въ слѣдующемъ порядкѣ:

Имя существительное является 1) *подлежащимъ* (напр. „человѣкъ смертенъ“), 2) *частью сказуемаго* (напр. „онъ былъ *силачъ*“, гдѣ сказуемое состоитъ изъ двухъ частей: *связки* „былъ“ и существительнаго „*силачъ*“), 3) *дополненіемъ* („я прочиталъ эту *книгу*“), 4) *опредѣленіемъ* (такъ назыв. *приложеніемъ*), напр.: „Бывшій богатый дворникъ, уважаемый въ околоткѣ *человѣкъ*, сидѣлъ съ связанными руками на соломѣ...“ (Тург. „Постоялый дворъ“).

Имя прилагательное является: 1) *опредѣленіемъ*, которое можетъ относиться къ подлежащему, ко второй части сказуемаго, выраженной существительнымъ, къ дополненію, къ приложенію существительному (напр. „*внимательное* чтеніе *глубокихъ* твореній Спинозы, этого *геніальнаго* мыслителя, оказало *благодарное* вліяніе на *умственное* развитіе Гете, который самъ былъ *великій* мыслитель“), 2) *частью сказуемаго* (напр. „онъ былъ *боленъ*“, гдѣ „былъ“ – связка, а „*боленъ*“ – вторая часть сказуемаго, выраженная прилагательнымъ).

Глаголь является 1) *сказуемымъ* („я *читаю*“, „онъ *поетъ*“), 2) *связкою* („онъ былъ *боленъ*“).

Причастіе, какъ увидимъ ниже, въ старомъ русскомъ языкѣ играло важную роль, служа весьма часто выраженіемъ именной части сказуемаго. Въ современномъ общерусскомъ въ этой роли выступаютъ причастія страдательныя („онъ – всѣми *любимъ*“, „урокъ былъ *выученъ*“), причастія же дѣйствительныя (въ народныхъ нарѣчьяхъ совсѣмъ исчезнувшія) сохраняются, какъ остатокъ старины, и служатъ для выраженія опредѣленій („всѣмъ недовольные, все *порицающіе*, вѣчно *жалующіеся* люди – несносны“) и для образования такъ назыв. „сокращенныхъ“ *придаточныхъ предложеній*, о чемъ будетъ речъ въ гл. II-ой, § 8.

Дѣепричастіе и *нарѣчіе* служатъ выраженіемъ *обстоятельства*: „онъ лжетъ *не краснѣя*“, „онъ ходитъ *прихрамывая*“, „она поетъ *хорошо*“, „я иду *домой*“. О роли дѣепричастій въ такъ назыв. „сокращенныхъ“ *придаточныхъ предложеніяхъ* будетъ рѣчь въ гл. II-ой, § 7.

Мѣстоименіе, какъ замѣна существительныхъ и прилагательныхъ, играетъ въ предложеніи ту-же роль, что и эти послѣднія: „*онъ* уѣхалъ“; „*нѣкто* сказалъ, что...“; „я не знаю *его* (мѣстоим.-дополн.)“; *такой* человекъ, какъ N, не можетъ быть приятель“ (мѣстоим.-опредѣленіе подлежащаго); „онъ всегда былъ *такой*“ (мѣстоим. – вторая часть сказуемаго); „я прочиталъ *эту* книгу“ (мѣстоим.-опредѣленіе дополненія) и т. д.

Числительныя играютъ въ предложеніи тѣ же роли, какія принадлежатъ существительнымъ, прилагательнымъ и нарѣчіямъ; „*пять* – половина *десяти*“, „*первый* день прошелъ благополучно“, „*трижды* пропѣлъ пѣтухъ“ и т. д.

Предлоги и *союзы* служатъ тѣми *частицами*, которыми опредѣляются отношенія между частями предложенія („я ѣду *въ* Петербургъ“; „насъ было двое: братъ *и* я“ и т. д.); *союзы* выражаютъ, кромѣ того, и отношенія между отдѣльными предложеніями.

Междометіе стоитъ внѣ предложенія (кромѣ тѣхъ случаевъ, когда оно взято не какъ выраженіе чувства, а вмѣсто существительнаго или глагола, какъ напр. „*увы* есть междометіе“; „я первый сказалъ э!..“; „Татьяна – *ахъ!*...“).

Прим. Въ нѣкоторыхъ великорусс. діалектахъ существуетъ еще одна часть рѣчи, именно *членъ* (-тъ, -та, -то).

Приведу здѣсь слѣдующія свѣдѣнія изъ статьи пок. проф. М. Г. Халанскаго, посвященной этой любопытной формѣ, аналогичной соотвѣтственному явленію в болгарскомъ языкѣ, – „Изъ замѣтокъ по исторіи русскаго литературнаго языка. II. О членѣ въ русскомъ языкѣ“ („Извѣстія отдѣленія русск. языка и словесности Императорской Академіи Наукъ“, т. VI (1901 г.), кн. 3, и отдѣльно), гдѣ указана и литература вопроса.

„Въ великорусскихъ говорахъ (читаемъ на стр. 23) членъ встрѣчается въ болѣе или менѣе архаичной формѣ... Наблюдателями отмѣчены членныя формы рѣчи въ слѣдующихъ мѣстностяхъ, занятыхъ южно- и сѣверо-великоруссами: въ губерніяхъ: Московской, Тульской, Орловской, Калужской, Рязанской, Самарской, Нижегородской, Владимирской, Пермской, Костромской, Вятской, Тверской, Новгородской, Псковской, Олонецкой, Вологодской, Архангельской и нѣкоторыхъ губ. Сибири“. – Примѣры: слышу крикомъ, изба-*та*, изба-*ту*, хлѣбомъ, масло-*то*, каша-*та*, бабы-*ти*, бабу-*ту*, бабы-*тъ* дома остались. – Пока эта форма сохраняетъ измѣняемость по падежамъ и числамъ, какъ въ приведенныхъ примѣрахъ, она должна быть понимаема, какъ членъ, т.-е. совершенно такъ, какъ понимаются франц. *le, la, les*, итал. *lo, la*, нѣм. *der, die, das*. Но въ тѣхъ случаяхъ, гдѣ она уже не склоняется, а равно и въ тѣхъ, гдѣ она присоединена не къ существительному (или прилаг.), а къ глаголу, нарѣчію и т. д., она уже, очевидно, – не членъ, а частица. Таковы: рядомъ-*то*, у избы-*то*, избѣ-*то*, проѣздить-*то* и т. д. – Таково именно происхожденіе частицы *то*, употребительной въ общерусскомъ. – Въ старомъ русскомъ членъ -*тъ, -та, -то* встрѣчается нерѣдко, начиная съ древнѣйшихъ памятниковъ. Напр.: градъ-*тъ*, масло-*то*, съсоудъ-*тъ* и т. д. („Житіе Θεодосія Печер.“, сост. преподоб. Несторомъ, рукоп. XII-го в., см. Халанскій, указ. статья, стр. 4 и сл.); бѣ же варягъ-*тъ* пришелъ отъ грѣкъ (Ипат. л.), холмотъ, отрокотъ (въ Лавр. л.; тамъ же и формы съ чл. -*сь*: градъ-*сь*, свѣтотъ). Членныя формы находимъ также въ грамотахъ XIV–XV вв., въ „Хожденіи“ игум. Даниила, въ особенности же у протоп. Аввакума (Халанскій, стр. 9–17). Вотъ примѣры изъ Аввакума: „О имени Господни повелѣваю ти, напиши и ты рабу-*тому* Христову, какъ Богородица бѣса-*того* въ рукахъ-*тѣхъ* мяла и тебѣ отдала, и какъ муравьи-*тѣ*... и какъ бѣсотъ дрова-*тѣ* сожегъ и какъ келья-*та* обгорѣла, а въ ней цѣло все, и какъ ты кричалъ на небо-*то*“...

Членъ возникъ изъ ослабленнаго мѣстоименія указательнаго или анафорическаго, потерявшаго свое мѣстоименное значеніе.

§ 2. Теперь намъ нужно уяснить себѣ *значеніе* частей рѣчи. Дѣло идетъ о *формальномъ* значеніи словъ, которое слѣдуетъ отличать отъ ихъ *матеріальнаго* или *лексическаго* значенія.

Всякое слово имѣетъ свой смыслъ, т.-е. выражаетъ извѣстное понятіе, представленіе, отношеніе. Это – его *содержаніе*, которое называютъ *матеріальнымъ* или *лексическимъ*¹⁾. Такъ, матеріальное (лексическое) содержаніе или значеніе слова „человѣкъ“ это – *понятіе* о человѣкѣ, какъ о разумномъ существѣ, одаренномъ рѣчью, имѣющемъ такіе-то и такіе-то признаки, отличающіе его отъ другихъ существъ. Матеріальное (лексическое) значеніе слова „домъ“ это – само *понятіе* дома, – слова „ходить“ – понятіе дѣйствія, производимаго ногами съ цѣлью передвиженія, и т. д. и т. д. – Слѣдов., матеріальныя (лексическія) значенія словъ это – тѣ, которыя указываются въ словаряхъ.

Формальное (*грамматическое*) значеніе словъ это – то, въ силу котораго они распредѣляются между частями рѣчи, такъ что одно является существительнымъ, другое прилагательнымъ, третье глаголомъ и т. д. Въ словѣ „человѣкъ“ дано не только *понятіе* объ извѣстномъ существѣ (это – лексическое содержаніе этого слова), но еще и то, что это понятіе, это содержаніе отлито въ форму существительнаго, а не напр. прилагательнаго или глагола. Въ данномъ случаѣ форма и содержаніе находятся въ полной гармоніи между собою, потому что человѣкъ – въ самомъ дѣлѣ существо. Въ силу этой гармоніи, этого какъ бы сліянія формы съ содержаніемъ, мы, разбирая слово „человѣкъ“, не сразу замѣчаемъ границу, отдѣляющую ихъ другъ отъ друга. Но возьмемъ другіе примѣры. *Близна, доброта, красота, высота, глубина, вѣдь*, – не существа и не вещи, а качества или признаки вещей; слѣдов., по своему матеріальному содержанію, по лексическому значенію, эти слова скорѣе подходили бы къ *формальному значенію* прилагательнаго, чѣмъ – существительнаго. А между тѣмъ они, несомнѣнно, существительныя, а не прилагательныя. Съ другой стороны, „хождение“, „взда“, „борьба“, „посѣщеніе“, „чтеніе“ и т. п. обладаютъ матеріальными значеніями, согласующимися съ *формальнымъ значеніемъ* глагола, а не существительнаго; но они, несомнѣнно, – существительныя, а не глаголы. – Итакъ, *содержаніе* (матеріальное, лексическое) всѣхъ словъ этого рода („доброта“, „быстрога“, „глубина“ ... „хождение“, „чтеніе“, „исканіе“ ...) *не находится въ согласіи съ ихъ грамматическою формою*. Оттого-то, разбирая ихъ, мы яснѣ видимъ, гдѣ, такъ сказать, кончается ихъ содержаніе и гдѣ начинается ихъ форма, мы легче улавливаемъ различіе между содержаніемъ и формою и съ тѣмъ вмѣстѣ усваиваемъ себѣ понятіе о *грамматическомъ значеніи*, какъ особой (и очень важной, какъ сейчасъ увидимъ) части слова, которую нужно строго отличать отъ содержанія слова, отъ его лексическаго значенія.

Вотъ теперь и обратимся къ объясненію и опредѣленію формальныхъ, грамматическихъ значеній словъ, т.-е. *значенія частей рѣчи*. Для удобства изложенія начнемъ съ прилагательнаго.

Мы различаемъ съ одной стороны *предметы* (*вещи и существа*), а съ другой – *свойства, качества* этихъ предметовъ. Эти свойства или качества суть не что иное, какъ тѣ *впечатлѣнія*, которыя мы получаемъ отъ предметовъ, черезъ посредство

¹ Возводится къ греч. λέξις – слово, реченіе, выраженіе, откуда λεξικὸν – словарь.

нашихъ органовъ чувствъ (глазъ, ушей и т. д.). Эти впечатлѣнія мы, такъ сказать, возвращаемъ обратно вещамъ, – мы ихъ вновь приписываемъ предметамъ, какъ будто они (наши впечатлѣнія) принадлежать не намъ, а самимъ предметамъ. Въ дѣйствительности, предметы суть только источники нашихъ впечатлѣній, а сами впечатлѣнія принадлежать намъ, а не имъ. Но таково уже свойство нашего мышления, что мы неудержимо стремимся представлять себѣ вещи такими, какими онѣ намъ кажутся; а кажутся онѣ намъ такими или иными – въ силу извѣстнаго устройства нашихъ органовъ чувствъ и нашей нервно-мозговой системы съ одной стороны, и въ силу вѣками сложившихся формъ и привычекъ мысли – съ другой. Существо, обладающее другими органами чувствъ и другимъ устройствомъ нервно-мозговой системы, получало бы совсѣмъ иныя впечатлѣнія отъ вещей, не похожія на наши. И потому самые предметы представлялись бы ему не такими, какъ онѣ представляются намъ.

Наши впечатлѣнія, получаемыя отъ предметовъ, лежатъ въ основѣ всего нашего мышления объ окружающемъ мірѣ. Это мышленіе было бы невозможнымъ, еслибы мы не обладали способностью или склонностью приписывать вещамъ тѣ свойства, которыя служатъ выраженіемъ нашихъ впечатлѣній. Такъ напр. еслибы я, получивъ впечатлѣніе бѣлизны отъ снѣга и другихъ вещей, не могъ бы приписать имъ соотвѣтственнаго качества, не могъ бы назвать ихъ „бѣлыми“, то я и не зналъ бы, что дѣлать мнѣ съ этимъ ощущеніемъ бѣлизны, какъ воспользоваться имъ для познанія окружающаго міра. Наша способность приписывать вещамъ *свойства*, соотвѣтствующія полученнымъ впечатлѣніямъ, помогаетъ намъ различать вещи, ориентироваться въ окружающей средѣ, изучать ее. Это – начало и источникъ всякаго знанія. Такая способность называется способностью *объективировать* впечатлѣнія. *Объектъ* значитъ *внѣшній предметъ*; слѣдов. *объективировать* впечатлѣніе значитъ превращать его въ нѣчто внѣшнее, внѣ насъ находящееся. *Всякое объективированное впечатлѣніе, т. е. приписанное предмету, какъ его принадлежность, его свойство, будемъ называть признакомъ предмета.*

Послѣ этихъ предварительныхъ поясненій, уже нетрудно понять значеніе той части рѣчи, которая называется „именемъ прилагательнымъ“.

Прилагательное есть именно такое *движеніе нашей мысли*, въ силу котораго мы приписываемъ предметамъ *признаки* и представляемъ себѣ, что эти признаки находятся въ предметахъ, принадлежать имъ. – Предметъ „снѣгъ“ вызываетъ въ насъ впечатлѣнія бѣлаго цвѣта и холода, – мы возвращаемъ эти наши впечатлѣнія снѣгу и представляемъ себѣ, что бѣлый цвѣтъ и холодъ находятся въ снѣгѣ, составляютъ его принадлежность, – и выражаемъ это въ прилагательныхъ „бѣлый“, „холодный“, которыя и относимъ къ снѣгу, говоря „бѣлый снѣгъ“, „холодный снѣгъ“.

Итакъ, прилагательное есть часть рѣчи или, иначе, форма мысли, изображающая признаки находящимися въ предметахъ, пассивно въ нихъ пребывающими.

Теперь представимъ себѣ, что наша точка зрѣнія на отношеніе признака къ предмету измѣнилась. Намъ представляется, будто признакъ не просто принадлежитъ предмету или находится въ немъ, какъ бѣлизна – въ снѣгѣ, а будто предметъ дѣйствуетъ и самъ производитъ свой признакъ. Тогда мы получимъ другую форму мысли, другой способъ представлять себѣ отношеніе между предметами и признаками.

Этот другой способ есть *глаголь*. Такъ, въ выраженіи „снѣгъ *бѣлѣть*“ признакъ бѣлизны изображенъ уже не просто находящимся, не пассивно – пребывающимъ въ снѣгѣ, а какъ бы производимымъ дѣятельностью даннаго предмета, – какъ будто снѣгъ самъ производитъ свою бѣлизну.

Итакъ, глаголь есть часть рѣчи или форма мысли, изображающая признака производимыми дѣятельностью предмета, при чемъ все равно, признаемъ ли мы эту дѣятельность, какъ фактъ, или только такъ – условно – представляемъ себѣ это. На самомъ дѣлѣ, мы не можемъ думать, что снѣгъ производитъ свою бѣлизну, но, не думая этого, мы однако придаемъ именно такое направленіе своей мысли, когда говоримъ „снѣгъ бѣлѣть“.

Теперь представимъ себѣ, что признакъ изображенъ производимымъ дѣятельностью предмета, но что – разъ онъ произведенъ – мы снова приписываемъ его предмету и уже разсматриваемъ его, какъ признакъ, пассивно-находящийся въ этомъ послѣднемъ. Здѣсь представленіе о предметѣ, какъ о *производителѣ* признака, совмѣщается съ представленіемъ о немъ, какъ *обладателѣ* признака. Иначе говоря, здѣсь *глагольность* совмѣщена съ *прилагательностью*. Эта двойственная форма мысли есть *причастіе*. „Бѣлѣющій снѣгъ“ значитъ снѣгъ, который самъ произвелъ свою бѣлизну и засимъ представленъ обладателемъ этого признака. Здѣсь сочтались оба пріема мысли, – тотъ, который данъ въ выраженіи „снѣгъ бѣлѣть“ и тотъ, который данъ въ выраженіи „бѣлый снѣгъ“.

Эти три части рѣчи, *прилагательное*, *глаголь*, *причастіе*, говорятъ намъ о *признакахъ* предметовъ и суть не что иное, какъ различные способы представлять въ мысли отношеніе признака къ предмету. Но въдь это предполагаетъ, что уже существуетъ четвертая форма – *для обозначенія самого предмета*. Для того, чтобы была возможность представить себѣ признакъ, напр. – бѣлизны, въ тѣхъ или иныхъ отношеніяхъ къ какому-нибудь предмету, напр. снѣгу, нужно заранѣе имѣть въ мысли общее представленіе о предметѣ вообще, о всякомъ предметѣ; только при такомъ условіи и возможно противопоставить „бѣлизну“, какъ признакъ, „снѣгу“, какъ предмету, и воображать, что этотъ признакъ либо просто находится въ снѣгѣ, либо является продуктомъ его предполагаемой дѣятельности. Итакъ, необходима особая форма мысли, приспособленная къ тому, чтобы получаемыя нами впечатлѣнія представлялись намъ – какъ *предметы (вещи и существа)*. Эта форма слагается изъ тѣхъ же впечатлѣній, но только перерабатываемыхъ въ другомъ направленіи. Получая одновременно рядъ впечатлѣній, которыя тѣсно связаны между собою и составляютъ постоянную группу, отличную отъ другихъ группъ впечатлѣній, мы безсознательно составляемъ себѣ представленіе о такой группѣ, какъ объ особомъ цѣломъ. Если бы у насъ не было вышеуказанной способности объективировать впечатлѣнія, то это были бы только группы впечатлѣній, группы нашихъ ощущеній, нашихъ внутреннихъ, душевныхъ состояній. Но, благодаря способности объективировать, группы впечатлѣній превращаются въ группы признаковъ. Эти группы признаковъ и образуютъ ту форму мысли, которую мы называемъ *идеей или категоріею предмета*. Въ языкѣ ея выраженіемъ служитъ *имя существительное*.

Въ имени существительномъ группы признаковъ, т.-е. предметы (вещи и существа), обозначались первоначально по одному изъ данныхъ признаковъ, и такой способъ обозначенія сохраняется во многихъ словахъ и доселѣ; даже возникаютъ новыя слова этого

типа. Напр., цвѣтокъ *подснѣжникъ* состоитъ изъ группы признаковъ, въ числѣ которыхъ находится и тотъ, что этотъ цвѣтокъ прозябаетъ подъ снѣгомъ. И вотъ по этому одному признаку обозначенъ весь предметъ, т.-е. одинъ изъ признаковъ выбранъ для обозначенія и всѣхъ прочихъ, при чемъ сюда внесено представленіе, что всѣ они, вмѣстѣ взятыя, образуютъ одно цѣлое, одну вещь, отличную отъ другихъ вещей. Признакъ, выбранный для обозначенія цѣлаго, съ теченіемъ времени можетъ быть забытъ, но слово остается обозначеніемъ цѣлаго предмета, только при этомъ мы уже не знаемъ, съ какой стороны оно его изображаетъ, по какому признаку называется его. Такъ, давно уже забыто первоначальное значеніе существительныхъ *солнце, мѣсяць, домъ, день, зима, весна* и т. д. И только научныя изысканія открываютъ намъ, что напр. слово *мѣсяць* значило нѣкогда „измѣритель“, и что это свѣтило было такъ названо въ древности потому, что тогда измѣряли время по фазамъ луны; слѣдов., изъ группы признаковъ луны былъ избранъ одинъ (именно – что она служитъ для измѣренія времени) и этотъ признакъ былъ взятъ для обозначенія цѣлаго предмета. Потомъ значеніе этого признака было забыто въ словѣ, но слово сохранилось – какъ обозначеніе даннаго предмета. – Слова, въ которыхъ ясенъ признакъ, взятый для обозначенія цѣлаго, называются *словами съ внутренней формою*, а тѣ, въ которыхъ этотъ признакъ забытъ, суть *слова безъ внутренней формы*. Сама же внутренняя форма, названная такъ въ противоположность *внѣшней, звуковой*, опредѣляется такъ: *она есть отношеніе даннаго признака* (напр. прозябаніе подъ снѣгомъ въ „подснѣжникъ“, измѣреніе времени въ „мѣсяць“) *къ лексическому значенію слова* (къ понятію объ извѣстномъ цвѣткѣ, о лунѣ)².

Итакъ, имя существительное есть часть рѣчи или форма мысли, обозначающая совокупность признаковъ, т.-е. цѣлый предметъ, по одному изъ нихъ, который можетъ либо сознаться, либо не сознаться (помниться или быть забытъ).

Но есть особый разрядъ существительныхъ, о которыхъ нельзя сказать, что они обозначаютъ группу различныхъ признаковъ. Таковы *бѣлизна, высота, глубина, доброта, красота* и мн. др. Здѣсь мы имѣемъ слѣдующее. Признакъ *бѣлизны* наблюдается въ весьма различныхъ вещахъ. И вотъ онъ какъ бы извлекается мысленно изъ нихъ, – все „бѣлое“, гдѣ-бы-то-ни-было усматриваемое, собирается, такъ сказать, въ одно мѣсто, и такимъ путемъ образуется также *группа* признаковъ, только *однородныхъ, и эта группа представлена въ видѣ особой вещи*. При этомъ все равно, вѣримъ ли мы въ отдѣльное существованіе такой вещи, или не вѣримъ, – важно здѣсь то, что въ языкѣ извѣстные признаки вещей представляются такъ, какъ будто они сами суть особая вещь. Такія существительныя можно назвать *фиктивными*, т.-е. не отвечающими дѣйствительности. *Фикція* („выдумка“) – это такой приѣмъ мысли, въ силу котораго мы *условно* принимаемъ существованіе того, что въ дѣйствительности не существуетъ, или, хотя и существуетъ, но – не въ томъ видѣ, въ какомъ мы его представляемъ себѣ. Такой – ложный – способъ представленія намъ почему-либо нуженъ или полезенъ для дѣятельности нашей мысли, – и мы миримся съ этою полезною „выдумкою“, съ этою „грамматическою ложью“. Нужно однако имѣть при этомъ въ виду, что фиктивность существительныхъ

² Слова съ „внутреннею формою“ являются словами *образными*, и мы, по праву, можемъ назвать ихъ „художественными“, „поэтическими“. Напротивъ, слова безъ „внутренней формы“ лишены образности, – мы ихъ называемъ „прозаическими“.

есть дѣло относительное: то, что для одного человѣка фиктивно, для другого можетъ и не быть таковымъ; то, что теперь считается фикціей, въ прежнее время признавалось дѣствительнымъ. Такъ, въ древности думали, что напр. „бѣлизна“ есть въ самомъ дѣлѣ особая вещь, находящаяся въ другихъ вещахъ. И всѣ вообще признаки, качества, свойства понимались какъ вещи, при чемъ вѣрили даже въ самостоятельное существованіе многихъ изъ нихъ, отдѣльно отъ предметовъ, въ которыхъ они усматриваются. До сихъ поръ еще простые люди думаютъ, что *болѣзнь* есть особое существо, вселяющееся въ человѣка. *Смерть* также представлялась какимъ-то существомъ.

Принимая во вниманіе тотъ родъ существительныхъ, къ которому принадлежатъ *бѣлизна, доброта, хожденіе* и т. д., мы дадимъ слѣдующее общее опредѣленіе этой части рѣчи:

Имя существительное есть часть рѣчи или форма мысли, служащая для обозначенія предмета (вещи, существа), какъ совокупности признаковъ, причемъ эти признаки могутъ быть или разнородные, или однородные, могутъ въ дѣствительности составлять особые предметы или не составлять ихъ, а быть только принадлежностью другихъ предметовъ, наконецъ могутъ совсѣмъ не существовать въ дѣствительности ни какъ вещи или существа, ни какъ признаки (напр. вѣдьма, русалка, домовой).

Этотъ очеркъ главныхъ частей рѣчи показываетъ намъ, что части рѣчи суть особія формы мысли, которыя служатъ намъ для переработки получаемыхъ нами впечатлѣній; послѣднія мы отливаемъ въ эти формы, какъ въ готовыя рубрики или категоріи, помогающія намъ разбираться въ окружающемъ, классифицировать впечатлѣнія, относя одни къ понятію вещи, другія къ понятію признака, находящегося въ предметѣ или имъ производимаго. Безъ этой переработки и классификаціи, данной въ языкѣ, незамѣтно усваиваемой нами въ дѣтствѣ и (какъ мы видѣли во „Введеніи“) дѣствующей въ сферѣ безсознательной, мы бы бродили во мракѣ и были бы неспособны къ дальнѣйшему развитію ума. Прежде чѣмъ усвоить научныя понятія и знанія о мірѣ, мы приобретаемъ въ дѣтствѣ *грамматическое понятіе о немъ*, и въ дальнѣйшемъ пользуемся этими грамматическими формами, какъ необходимымъ орудіемъ мысли.

Но пойдѣмъ дальше. Не трудно понять, что *признакъ* (т.-е. объективированное впечатлѣніе) можетъ быть усмотрѣнъ не только въ какомъ-либо предметѣ, *но и въ другомъ признакѣ*. Напр. признаки, выраженные прилагательными *большой, яркій, бѣлый, черный, горячій, громкій* и т. д., могутъ сами обладать особыми признаками, которыми одна величина, яркость, бѣлизна и т. д. отличается отъ другой величины, яркости, бѣлизны. Такъ, положимъ, къ горѣ Чатырь-Дагу отнесены прилагательныя *большая, высокая, крутая, величественная*, и мы говоримъ: „Чатырь-Дагъ, это – большая, высокая, крутая, величественная гора“. Засимъ рѣчь зашла о Казбекѣ, и тѣ же признаки величины, высоты, крутизны и т. д. мы находимъ и въ этой горѣ, но только въ гораздо большей мѣрѣ и съ другими отѣнками. И вотъ, сравнивая эти признаки одной горы съ таковыми же другой, мы приходимъ къ заключенію, что между тѣми и другими есть извѣстная разница, что признаки Казбека обладаютъ извѣстными свойствами, отличающими ихъ отъ соответственныхъ признаковъ Чатырь-Дага. И мы говоримъ: „Казбекъ, это – гора *болѣе* высокая, *гораздо болѣе*

величественная, *несравненно болѣе* крутая и трудная для подъема, чѣмъ Чатырь-Дагъ“. Вотъ именно эти *признаки признаковъ* и выражены нарѣчьями *болѣе, гораздо болѣе, несравненно*. Возьмемъ теперь такой примѣръ. Признакъ отнесенъ къ другому признаку, который представленъ продуктомъ дѣйствія вещи, т.-е. выражень глаголомъ, а не прилагательнымъ. „Снѣгъ бѣлѣть“, т.-е. производить свою бѣлизну; этотъ признакъ „бѣлѣть“ можетъ въ свою очередь характеризоваться особыми признаками, напр. можно *блѣтъ* ярко и неярко, долго и недолго, красиво или некрасиво и т. д. И вотъ говорятъ напр.: „на огромной равнинѣ *величаво* бѣлѣли снѣга“, или „*ослѣпительно* – *ярко* бѣлѣлъ снѣгъ подъ лучами солнца“ и т. п. Эти признаки признаковъ, производимыхъ предметомъ, т.-е. признаки глаголовъ, также выражаются *нарѣчьями*.

Итакъ, нарѣчье есть часть рѣчи или форма мысли, обозначающая признаки другихъ признаковъ, какъ тѣхъ, которые выражаются прилагательными, такъ и тѣхъ, которые отлиты въ форму глагола.

Къ числу нарѣчій принадлежатъ дѣепричастія, отличающіяся отъ обыкновенныхъ нарѣчій тѣмъ, что въ нихъ точка зрѣнія нарѣчія осложнена глагольною: признакъ представленъ не только даннымъ въ другомъ признакъ, но и производимымъ дѣятельностью предмета. Такъ „онъ шель *прихрамывая*“ значитъ: признакъ „*итти*“ заключаетъ въ себѣ другой признакъ „*прихрамывать*“, и послѣдній, какъ находящійся въ другомъ признакъ, отлить въ форму нарѣчья, но онъ въ то же время, представленъ и производимымъ дѣятельностью предмета (прихрамываніе производилось тѣмъ лицомъ, о которомъ сказано, что оно „шло“). Дѣепричастіе относится къ собственному нарѣчью такъ, какъ причастіе относится къ прилагательному.

Вмѣсто выраженія „признакъ признака“ можно (и это представляется болѣе удобнымъ) взять другое: „*способъ (образъ) обнаруженія (проявленія) признака*“³), и тогда наше опредѣленіе нарѣчья получить такую форму:

Нарѣчье есть часть рѣчи или форма мысли, обозначающая способъ (образъ) обнаруженія (проявленія) признака, даннаго въ предметѣ (выраженнаго прилагательнымъ) или производимаго дѣятельностью предмета (признака, выраженнаго глаголомъ).

§ 3. Всѣ разобранныя доселѣ части рѣчи образуютъ особую группу и извѣстны подъ именемъ знаменательныхъ. Ихъ отличительная черта въ томъ, что они *обозначаютъ признаки*, съ различныхъ точекъ зрѣнія, съ точки зрѣнія существительнаго, прилагательнаго, глагола, причастія, нарѣчія, дѣепричастія. Эти „*точки зрѣнія*“ „дѣйствуютъ“ въ сферѣ безсознательной, самый же *признакъ* данъ въ сознаниі (см. „Введение“).

Другую группу составляютъ тѣ части рѣчи, *которыя прямо не выражаютъ самихъ признаковъ, а только устанавливаютъ ту или другую точку зрѣнія на признакъ*. Если самый признакъ не данъ, а только дана точка зрѣнія *существительнаго*, то и получаютъ такія формы мысли, какъ *я, ты, мы, вы, они, тотъ, этотъ*. Если, при отсутствіи самого признака, дана точка зрѣнія *прилагательнаго*, то являются формы: *такой, всякій, каждый*. Далѣе, когда, при отсутствіи признака, взята точка зрѣнія *нарѣчья*, тогда возникаютъ формы: *тамъ, тутъ, здѣсь, такъ*.

³ Замѣчаніе академика Ѳ. Е. Корша.

Ясное дѣло, что во всѣхъ этихъ случаяхъ признаки отсутствуют не вполнѣ, не абсолютно: иначе не къ чему было бы прилагать точки зрѣнія существительнаго, прилагательнаго и т. д. Отсутствие признака нужно понимать относительно: онъ подразумѣвается, его наличность признается, но только онъ не воспроизводится въ словѣ и не данъ непосредственно въ сознаниі. Такъ напр., если вмѣсто „зеленый“ я говорю „такой“, то признакъ зеленого цвѣта (т.-е. представленіе его) этою замѣною не устраненъ изъ моей мысли, но его нѣтъ въ словѣ „такой“, которое можетъ быть употреблено и вмѣсто словъ „желтый“, „красный“, „черный“, „бѣлый“, „добрый“, „злой“, „большой“, „малый“ и т. д. и т. д.; однако, въ данномъ случаѣ, представленіе „зеленаго“ все-таки дано въ мысли, но только оно проявляется въ сознаниі не съ тою мгновенностью, съ какою оно проявилось бы тамъ, если бы я сказалъ „зеленый“: оно выступаетъ въ сознаниі не непосредственно, не вмѣстѣ со словомъ („такой“), а либо вслѣдъ за нимъ, либо раньше его. – Далѣе, есть случаи, когда, слыша слова „онъ“, „этотъ“, „такой“, „такъ“ и пр., мы не знаемъ, къ чему собственно они относятся: предметъ, признакъ предмета, признакъ признака не выяснены, но при этомъ вполнѣ признается ихъ наличность, ихъ существованіе. Самонаблюденіе приводитъ насъ къ заключенію, что напр. въ словѣ „такой“ его грамматическая форма, его точка зрѣнія прилагательнаго стоитъ значительно ближе къ свѣтлой точкѣ сознаниа, чѣмъ въ словѣ „зеленый“, гдѣ поле сознаниа заполнено самимъ признакомъ, лексическимъ значеніемъ слова.

Вотъ именно этого рода слова и составляютъ особую группу. Ихъ называютъ *незнаменательными, формальными, мѣстоименными* частями рѣчи. Въ отдѣльности они опредѣляются такъ:

Мѣстоименіе есть часть рѣчи или форма мысли, выражающая точку зрѣнія существительнаго или прилагательнаго на признакъ, который не обозначенъ въ словѣ и не данъ непосредственно въ сознаниі.

Малознаменательныя (формальныя) нарѣчья (*такъ, тамъ, здѣсь, какъ, когда, тогда, гдѣ* и пр.), большею частью происшедшія отъ мѣстоименныхъ корней, это – часть рѣчи или форма мысли, выражающая точку зрѣнія нарѣчья на признакъ, который не обозначенъ въ словѣ и не данъ непосредственно въ сознаниі.

Теперь спрашивается: возможны ли соотвѣтственныя формы въ глаголѣ, причастіи и дѣепричастіи? – Вполнѣ возможны, но ихъ немного. Представимъ себѣ, что признакъ, выраженный глаголомъ, не есть прямое впечатлѣніе или опредѣленное представленіе въ родѣ, *блѣзть, краснѣть, говорить, итти, лежать, сидѣть* и т. д., а является результатомъ отвлеченія отъ многихъ впечатлѣній, – результатомъ обобщенія различныхъ признаковъ. Въ такомъ случаѣ это будетъ очень общій, какъ бы неуловимый, незримый, неошутимый признакъ. Таковъ именно тотъ, который данъ въ глаголахъ *быть, существовать*: отъ разныхъ формъ бытѣя (существованія), какія мы наблюдаемъ (всякая вещь существуетъ на свой ладъ), отвлечены лишь самыя общія, всѣмъ имъ принадлежащія черты. Это – обобщеніе разныхъ формъ бытѣя, – той, которая присуща живымъ существамъ, и той, которая свойственна вѣщамъ; тутъ и существованіе человѣка, и – звѣрей, и – насѣкомыхъ, и – растений, и – минераловъ, и – планетъ и т. д., – однимъ словомъ – всего, о чемъ только можно сказать, что оно существуетъ. Понятно, что такой общій признакъ столь блѣденъ и несодержателенъ, что его можно сравнить съ тѣмъ, который данъ въ мѣстоименіяхъ и формальныхъ нарѣчьяхъ. Въ глаголахъ *быть, существовать*, при отвлеченности ихъ лексическаго значенія, ярче проявляется (стоитъ ближе къ свѣтлой точкѣ сознаниа)

ихъ формальная, грамматическая сторона. Подобно мѣстоименіямъ и формальнымъ нарѣчьямъ, они могутъ быть названы *малознаменательными-формальными*. Таковы же и соотвѣтственные причастья и дѣепричастья: *сущій, бывшій, будущій, будучи, бывъ, бывши*.

Идя дальше въ этомъ направленіи, т.-е. слѣдя за убывающею знаменательностью и возрастающею формальностью словъ, мы находимъ *третью группу* – словъ *незнаменательныхъ, чисто-формальныхъ*.

Сюда относится глаголь *быть* (*есть, суть, быть, буду* и пр.), когда онъ служитъ *связкою*, напр. въ предложеніи „онъ *быль* боленъ“, гдѣ въ глаголѣ *быль* устраняется даже отвлеченный признакъ „существованія“: здѣсь *быль* не значитъ „существовалъ“, – онъ только выражаетъ *связь* между *онъ* и *боленъ*; въ немъ признакъ, т.-е. лексическое значеніе, есть величина мнимая, и такой глаголь-связка *совсѣмъ незнаменательный*, и его формальность еще значительно больше формальности мѣстоименій, малознаменательныхъ нарѣчій и таковыхъ же глаголовъ. Послѣдніе (*быть, есть* въ смыслѣ „существовать“, „находиться“, напр. „я *быль* тогда въ Кіевѣ...“, „у меня *есть* деньги...“), въ отличіе отъ глагола-связки, такъ и называются „глаголами *существительными*“, т.-е. означающими существованіе.

Связка *быть* (*есть, суть*) есть связка *отвлеченная*, въ противоположность другимъ глаголамъ-связкамъ, въ которыхъ данъ извѣстный признакъ, напр. *лежать* въ предложеніи „въ то время я *лежалъ* больной“ вмѣсто „я *быль* боленъ“. Объ этихъ „конкретныхъ“ (или „полуотвлеченныхъ“) связкахъ у насъ будетъ рѣчь вполнѣдствіи.

Къ той же третьей группѣ словъ *незнаменательныхъ* – формальныхъ относятся *предлоги* и *союзы*. Они не выражаютъ признаковъ, а только устанавливаютъ связь между другими словами. Такъ предлогъ въ предложеніи „я ѣду въ Кіевъ“ устанавливаетъ связь между *ѣду* и *Кіевъ* и является *связкою дополненія*; союзъ *и* въ предложеніи „у него *есть* деньги *и* домъ“ служитъ связкою двухъ частей предложенія (двухъ подлежащихъ). Взятые отдѣльно, эти слова не имѣютъ смысла. Подобно глаголу-связкѣ, они не самостоятельны. Ихъ и называютъ *служебными* частями рѣчи.

Что касается *числительныхъ*, то они занимаютъ середину между знаменательными и формальными частями рѣчи. Въ нихъ признакъ *есть* (количество, число), но онъ – внѣшній, несодержательный, не качественный; онъ самъ, въ извѣстномъ смыслѣ, формаленъ, какъ все, что принадлежитъ къ математическимъ категоріямъ мысли. Съ грамматической же стороны мы имѣемъ въ ряду числительныхъ – *существительныя* (*одинъ, два, три... сто, тысяча...*), *прилагательныя* (*первый, второй... десятый... сотый...*) и *нарѣчья* (*дважды, трижды...*).

Междометіе, какъ выраженіе чувства, а не мысли, не есть настоящая часть рѣчи: въ немъ нѣтъ ни признака, ни грамматической формы. Его можно назвать *фиктивной* частью рѣчи. Въ связи съ этимъ оно и не входитъ въ составъ предложенія, а стоитъ внѣ его.

На основаніи всего вышеизложеннаго, мы дадимъ слѣдующую классификацію всѣхъ словъ русскаго языка по частямъ рѣчи:

I. *Со стороны формально-грамматической слова дѣлятся на:*

1) *Существительныя*: *домъ, человекъ, Богъ, высота, доброта, знаніе, истина, правосудіе, хожденіе, человекство, этотъ, тотъ, онъ, она, я, ты, мы, кто, два, сто, тысяча...*

2) *Прилагательныя*: *добрый, злой, бѣлый, высокій, желѣзный, трудный, береговой, мой, твой, каждый, такой, который, первый, второй, сотый...*

3) Глаголы: *говорю, идешь, бѣлѣть, ходимъ, сидятъ, пѣть, играть, быть, есть, существую...*

4) Причастья: *говорящій, сказавшій, бѣлѣющій, любимый, взятый, поющій, сказанный, бывшій...*

5) Нарѣчья: *хорошо, много, мало, высоко, болѣе, сильнѣе, тамъ, здѣсь, такъ, гдѣ, когда, дважды, трижды...*

6) Дѣепричастья: *говоря, сказавъ, будучи, взявши...*

7) Служебныя слова: глаголы–связки, предлоги, союзы.

II. Со стороны убывающей знаменательности и возрастающей формальности слова дѣлятся на:

а) Знаменательныя.

1. *Существительныя* (кромѣ немногих – отвлеченныхъ).

2. *Прилагательныя*.

3. *Глаголы* (кромѣ немногих – отвлеченныхъ и связокъ).

4. *Причастья* (кромѣ немногих – отвлеченныхъ).

5. *Нарѣчья* (кромѣ формальныхъ).

6. *Дѣепричастья* (кромѣ немногих – отвлеченныхъ).

б) Знаменательныя-отвлеченныя.

1. *Глаголы существительныя* (*быть, существовать*), соотвѣтственныя *причастья и дѣепричастья* (*бывшій, сущій, будучи*) и также *отглагольныя имена существительныя, выражающія отвлеченное понятие бытія* (*бытіе, существованіе*).

2. *Числительныя*.

в) Малознаменательныя-формальныя.

1. *Мѣстоименія*.

2. *Формальныя нарѣчья*.

3. *Конкретныя* (или *полуотвлеченныя*) *глаголы–связки* (*являются, жить, идти, сидѣть и др.*).

г) Незнаменательныя-формальныя.

1. *Отвлеченныя глаголы–связки* (*быть, есть, суть*).

2. *Предлоги*.

3. *Союзы*.

§ 4. Теперь намъ предстоитъ болѣе трудный вопросъ о томъ, что такое предложеніе и его части.

Во „Введеніи“ мы ознакомились съ грамматическимъ явленіемъ *предицированія*. Имѣя въ своемъ распоряженіи понятіе о немъ, мы устанавливаемъ слѣдующее опредѣленіе *предложенія*:

Предложеніе есть такое слово или такое упорядоченное сочетаніе словъ, которое сопряжено съ особымъ движеніемъ мысли, извѣстнымъ подъ именемъ „*предицированія*“ („сказуемости“). – Если этого движенія мысли нѣтъ, то нѣтъ и предложенія. Такъ напр. слово „морозный“ такого движенія въ

себѣ не заключають, и потому оно и не можетъ быть предложениемъ. Но „морозить“, несомнѣнно, есть слово, обладающее предикативностью, и потому оно является не только словомъ, но и предложениемъ. Сочетаніе словъ „домъ – хорошій – этотъ – купецъ“ не составляетъ предложенія; чтобы изъ нихъ образовалось такое, нужно присоединить къ нимъ слово, обладающее предикативностью, и засимъ привести ихъ въ порядокъ, установить между ними синтаксическія соотношенія, сдѣлать изъ нихъ синтаксически-организованное цѣлое. Это осуществится, если придадимъ имъ напр. такую форму: „этотъ купецъ построилъ хорошій домъ“, гдѣ имѣется предикативное слово „построилъ“, и гдѣ всѣ слова выступаютъ въ извѣстныхъ роляхъ, одно – какъ подлежащее, другое – какъ сказуемое, третье – какъ дополнение и т. д., и всѣ они приведены въ стройный порядокъ, по правиламъ согласованія и управленія.

Итакъ, вотъ условія, которыя необходимы для возникновенія предложенія: 1) *наличность словъ (хотя бы одного)*; 2) *наличность предикативнаго движенія мысли, воплощеннаго въ одномъ изъ данныхъ словъ*; 3) *организация словъ въ порядкѣ согласованія и управленія*. – Гдѣ нѣтъ хотя бы одного изъ этихъ условій, тамъ нѣтъ и предложенія.

Важнѣйшая часть предложенія, это – сказуемое, иначе называемое предикатомъ. Оно-то и есть носитель и выразитель того движенія мысли, которое извѣстно подъ именемъ предикативности (предицированія, сказуемости), и безъ котораго предложеніе невозможно. Безъ сказуемаго не можетъ быть предложенія, между тѣмъ, какъ всѣ прочія части могутъ отсутствовать. Такъ, „свѣтаеть“, „морозить“, „тошнить“, это – предложенія, состоящія изъ однихъ сказуемыхъ.

Въ современномъ русскомъ, какъ и въ другихъ родственныхъ языкахъ, *необходимымъ носителемъ сказуемости (предикативности) является глаголь*. Наблюдая различныя формы выраженія сказуемаго въ современныхъ индоевропейскихъ языкахъ, мы приходимъ къ выводу, гласящему такъ: *безъ глагола или, по крайней мѣрѣ, безъ глагольности нѣтъ предложенія*. Этому выводу ничуть не противорѣчатъ тѣ случаи, гдѣ глаголь опущенъ: опущенное слово подразумѣвается, т.-е. присутствуетъ въ мысли. Мало того: *пропускъ глагола – сказуемаго не означаетъ отсутствія глагольности даже и тогда, когда этотъ глаголь не подразумѣвается*. Такъ напр., въ предложеніи „ты – боленъ“ отсутствуетъ и не подразумѣвается глаголь *еси*, совѣмъ не существующій въ современномъ русскомъ; но что тутъ есть *глагольность*, есть *ея умственное – грамматическое – ощущеніе*, – это всѣ мы чувствуемъ и сознаемъ, и это обнаруживается, какъ только возьмемъ прошедшее или будущее время: „ты *былъ* боленъ“, „ты *будешь* боленъ“⁴). – Далѣе, когда я говорю „морозь!“ или „вотъ-такъ морозь!“ вмѣсто „морозить“, то существительному „морозь“ несомнѣнно сопутствуетъ умственное грамматическое ощущеніе глагольности, и такое существительное можно назвать въ извѣстной мѣрѣ *оглаголеннымъ*. Въ русскомъ, какъ и въ другихъ языкахъ, есть извѣстное количество *глагольныхъ и оглаголенныхъ словъ*; таково напр. нарѣчіе *пѣлно* въ выраженіи: „ну, *пѣлно!*“ (т.-е. „перестань“); къ нему даже присоединяется окончаніе 2-го лица мн. ч.: „*полно-те!*“ Таковы-же и „*ну!*“ – „*ну-те!*“ – „*вонь!*“ – „*Бухъ!*“ – „*Баць!*“ и др.

⁴ Въ предложеніяхъ „я боленъ“, „ты боленъ“, „она больна“ и т. д. пропускъ глагола не только не означаетъ его отсутствія, но даже указываетъ на его наличность (въ мысли) въ опредѣленной формѣ, именно въ формѣ настоящаго времени.

Возьмемъ еще примѣръ:

„Татьяна – ахъ!.. Пошла – и что-жь? Медвѣдь за ней“. (Пушк. *Ев. Онѣг.*). *Здѣсь глаголы пропущены, но это въ пропускѣ отнюдь не означаетъ отсутствія глагольности въ самой грамматической мысли.* При этомъ все равно, какіе именно глаголы мы могли бы тутъ подразумѣвать (напр. Татьяна *вскрикнула* „ахъ“; медвѣдь *идеть* или *лѣзеть* за нею); даже лучше будетъ вовсе не останавливаться мыслью на опредѣленномъ глаголѣ (это обуславливается и оправдывается быстротою, оживленностью рѣчи-мысли въ данномъ случаѣ); но безусловно–необходимо и существенно–важно здѣсь то, что *въ мысли проявляется умственное ощущеніе необходимости глагола, мелькаетъ какъ бы чистая глагольная форма, и только въ силу быстроты рѣчи-мысли эта глагольная форма не успѣла наполниться опредѣленнымъ лексическимъ содержаніемъ.* *Здѣсь глаголь присутствуетъ – какъ форма, какъ грамматическая идея или категорія глагольности, и отсутствуетъ въ смыслѣ опредѣленнаго, точно обозначеннаго лексическаго значенія.* *Это отсутствіе, эта невыраженность лексическаго значенія* есть въ своемъ родѣ *особый способъ выраженія*; очевидно, будь обозначены глаголы, – фраза не имѣла бы той выразительности, не производила бы того эффекта, какіе ей присущи. Такой *отрицательный* способъ выраженія въ томъ и состоитъ, что лексическое значеніе глагола не дано съ полной опредѣленностью, и только контекстъ указываетъ на тѣ – правда, очень тѣсныя – границы, въ которыхъ оно замкнуто (для перваго глагола, это – значеніе „вскрикнуть“, для втораго – „итти“, „лѣзть“). Такъ какъ лексическое значеніе только намѣчено, но прямо не указано, не „названо“, то, разумѣется, не могла быть выражена и глагольная форма. Но – не выраженная – она присутствуетъ въ мысли, и это уже значить, 1) что тутъ есть слово, хотя и не произнесенное, и 2) что это произнесенное слово есть глаголь. Мало того: невыраженные глаголы выдаютъ свое тайное присутствіе въ мысли еще и *своею ролю сказуемыхъ.* Это ясно чувствуется въ томъ, что нѣкоторая тень, какъ глагольности, такъ и сказуемости падаетъ на дополненія „ахъ“ и „за ней“, которыя въ этомъ случаѣ произносятся съ извѣстною интонаціею: этой особой интонаціи не будетъ, если мы выразимъ глаголы. Сравнимъ:

Татьяна – ахъ!..

.....

Пошла – и что-жь? медвѣдь – за ней –
и: Татьяна *вскрикнула* „ахъ“!..

..... *медвѣдь лѣзетъ за ней.*

Различные случаи этого рода (отсутствіе глагола–сказуемаго при наличности ощущенія глагольности) могутъ быть освѣщены еще слѣдующимъ соображеніемъ. Въ языкѣ, т.е. въ нашей умственной дѣятельности, извѣстной подъ именемъ „языка“, въ такъ называемомъ „грамматическомъ мышленіи“, происходятъ сложные акты мысли, большею частью протекающіе въ сферѣ безсознательной. Въ томъ числѣ тамъ совершаются разнаго рода „грамматическія умозаключенія“. Въ ряду послѣднихъ есть и такое: „въ подавляюще–огромномъ количествѣ случаевъ сказуемое, въ современномъ языкѣ, выражается глаголомъ, и глагольность стала излюбленною, привычною формою сказуемаго, – а потому и тамъ, гдѣ глагола-сказуемаго нѣтъ въ грамматическомъ выраженіи,

глагольность сказуемаго должна быть такъ или иначе дана“. Такую приблизительно форму получило бы это „грамматическое умозаключение“, еслибы перевести его изъ безсознательной сферы въ сознание. Результатомъ же его скрытаго дѣйствія и является то, что, разъ дано напр. существительное, которое мы почему-бы-то-ни-было склонны принять за подлежащее предложенія, а глаголь не данъ, то мы сейчасъ же либо оглаголиваемъ это существительное (какъ въ выраженіи „морозь!“), либо подразумеваемъ тотъ или иной глаголь, либо наконецъ „мысленно ощущаемъ“ глагольную сказуемость, не ища для нея особаго выраженія въ томъ или другомъ глаголѣ. Такъ это напр. въ извѣстномъ стихотвореніи Фета:

Шопоть, робкое дыханье,
Трели соловья... и т. д.,

которое сплошь состоитъ изъ существительныхъ-подлежащихъ (съ ихъ дополненіями и опредѣленіями). Не вставляя глаголовъ (что испортило бы все стихотвореніе), мы однако сопровождаемъ эти существительныя умственнымъ ощущеніемъ глагольной сказуемости – потому только, что они даны намъ – какъ *подлежащія*.

Принявъ это основное положеніе, что сказуемое это – глаголь, или, точнѣе, безъ участія глагола или, по крайней мѣрѣ, глагольности не обходится, мы легко выведемъ оттуда и *понятіе подлежащаго, равно какъ и его выраженіе существительнымъ*.

Глаголь, какъ мы уже знаемъ, есть грамматическое выраженіе признака, производимаго дѣятельностью (подлинною или мнимою) предмета. Слѣдов. сказуемое глаголь предполагаетъ существованіе предмета, который дѣйствуетъ или представляется дѣйствующимъ. Этотъ дѣйствующій предметъ можетъ остаться неизвѣстнымъ или грамматически не обозначеннымъ. Но если онъ извѣстенъ и грамматически обозначенъ, то *это обозначеніе и есть подлежащее*. Итакъ, подлежащее есть грамматическое обозначеніе дѣятеля (подлиннаго или мнимаго), производящаго признакъ, данный въ сказуемомъ. – Данъ признакъ „бѣлѣть“ и при томъ данъ – какъ сказуемое „бѣлѣть“; если извѣстно, кто или что именно производитъ этотъ признакъ въ данномъ случаѣ, и если для этого производителя найдено опредѣленное грамматическое выраженіе, то при сказуемомъ „бѣлѣть“ и появляется подлежащее, напр. „снѣгъ“. Получается предложеніе „снѣгъ бѣлѣть“, въ которомъ „снѣгъ“ есть подлежащее, т.-е. грамматическое обозначеніе дѣйствующаго предмета, производящаго тотъ признакъ, который данъ въ сказуемомъ „бѣлѣть“ [...].

Такъ какъ грамматическимъ выраженіемъ предмета, а слѣдов. и „дѣятеля“, является *существительное* (а не другія части рѣчи), то грамматическимъ подлежащимъ можетъ быть только *имя существительное* въ имен. пад. (при чемъ, разумѣется, все равно, существительное ли оно въ тѣсномъ смыслѣ, или же мѣстоименіе, или числительное). Другія части рѣчи могутъ быть подлежащимъ только какъ *замѣны существительнаго*.

Взятое внѣ предложенія, существительное есть грамматическое изображеніе *предмета* (неодушевленнаго и одушевленнаго, – подлиннаго и фиктивнаго или мнимаго). Въ предложеніи *предметы* являются въ двухъ роляхъ: 1) *въ роли подлежащаго*, – и тогда „предметъ“ превращается въ *дѣятеля*, почему и существительное, какъ обозначеніе подлежащаго, выражаетъ не просто „предметъ“, но предметъ – *какъ дѣятеля, какъ*

дѣйствующее лицо, отвѣчающее лицу глагола-сказуемаго; 2) въ роли дополненія, которое слѣдов. также выражается существительнымъ, но уже только какъ обозначеніемъ предмета (объекта), а не дѣятеля (субъекта).

Дополненіе есть второстепенная часть предложенія, обозначающая, въ формѣ существительныхъ, предметъ (объектъ), которымъ, съ различныхъ сторонъ, разъясняется дѣятельность, выраженная сказуемымъ, а также смыслъ или значеніе другихъ частей предложенія. Такъ, напр. въ предложеніи „я читаю книгу“ дополненіе „книгу“ разъясняетъ дѣятельность, выраженную сказуемымъ „читаю“, въ томъ смыслѣ, что указываетъ на предметъ, на который прямо направлена эта дѣятельность; въ предложеніи „онъ отогналъ собаку палкою“ дополненіе „палкою“ указываетъ на орудіе, при помощи котораго осуществилось дѣйствіе „отогналъ“; въ предложеніи „онъ живетъ въ домѣ своего брата“ дополненіе „брата“ служитъ для уясненія другого дополненія „въ домѣ“. – Дополненія, т.-е. грамматическіе объекты (предметы) въ предложеніи, могутъ быть подведены подъ двѣ категоріи: 1) дополненія *приглагольныя*, относящіяся къ глаголу и имъ управляемая (непосредственно или посредственно при помощи предлоговъ), и 2) дополненія *применныя*, относящіяся къ именамъ и ими управляемая (также либо прямо, либо при содѣйствіи предлоговъ). – Различныя формы дополненія выражаются существительными (и мѣстоименіями и числительными, въ ихъ значеніи – какъ существительныхъ) во всѣхъ падежахъ, кромѣ именительнаго и звательнаго. – Излишне пояснять, что объектъ (предметъ), выражаемый дополненіемъ, можетъ быть и вещью, и лицомъ.

Кромѣ *дѣятеля* (подлежащаго), выраженія его *дѣятельности* (сказуемаго) и *объекта* (дополненія), въ предложеніи бывають еще и другія части, служащія для обозначенія *признаковъ*, принадлежащихъ: 1) *предметамъ* (дѣятелю – подлежащему, объекту – дополненію) и 2) *признакамъ* тѣхъ же предметовъ. Первые, признаки предметовъ (подлежащаго, дополненія, именной части составнаго сказуемаго), называются опредѣленіями ихъ. Мы знаемъ уже, что часть рѣчи, служащая выраженіемъ признаковъ предметовъ, есть *имя прилагательное* (съ мѣстоим. – прилаг. и числит. – порядковыми, а также и съ примыкающимъ къ нему *причастіемъ*). Слѣдоват., выраженіемъ *опредѣлений* являются *прилагательныя* (въ обширномъ см.) и *причастія*. Но, какъ извѣстно, есть случаи, когда въ роли опредѣленія выступаетъ также *имя существительное* (такъ наз. „приложеніе“). Это значить, что признакъ предмета самъ понятъ или представленъ какъ особый „предметъ“, находящійся въ другомъ предметѣ.

Вторые, т.-е. признаки не предметовъ, а другихъ признаковъ, или выраженія, обозначающія способъ обнаруженія признаковъ, образуютъ въ предложеніи то, что принято называть обстоятельствами или словами обстоятельственными. Мы знаемъ уже, что для выраженія признака, отнесеннаго къ другому признаку, существуетъ особая часть рѣчи, называемая *нарѣчьемъ* (съ примыкающимъ къ нему *дѣепричастіемъ*). Итакъ, выраженіемъ *обстоятельствъ* въ предложеніи служатъ *нарѣчья* (и *дѣепричастія*).

Запитання і завдання

1. На основі тексту з'ясуйте, скільки частин мови виділяє Д. Н. Овсянико-Куликовський? Зіставте їх з сучасним поділом на частини мови. Вкажіть, які є між ними відмінності. Прокоментуйте їх.
2. Який термін вжитий для назви членів речення?
3. Як показано співвідношення частин мови із «частями предложения» (членами речення)?
4. Що позначає термін «частицы» і яка їхня роль у реченні?
5. Яка роль «междометия» (вигука) у реченні?
6. Що значить «формальне» і «матеріальне» (лексичне) значення слова?
7. Як ви прокоментуєте тезу «Наша способность приписывать вещам свойства, соответствующия полученнымъ впечатлѣніямъ, помогаетъ намъ различать вещи, ориентироваться въ окружающей средѣ, изучать её. Это начало и источникъ всякого знанія»?
8. Прокоментуйте визначення іменника як частини мови.
9. Прокоментуйте визначення дієслова як частини мови.
10. У чому основна граматична суть дієприкметника?
11. Прокоментуйте визначення прикметника як частини мови. На якому критерії воно ґрунтується?
12. Прокоментуйте визначення прислівника як частини мови.
13. Прокоментуйте визначення займенника як частини мови.
14. Що належить до слів «незначительныхъ, чисто-формальныхъ»? Яка їхня функція в реченні?
15. З'ясуйте, які критерії покладено в класифікацію слів за частинами мови.
16. Зверніть увагу на визначення речення. Зіставте його з визначенням речення у сучасних граматиках. Зробіть висновок.
17. Знайдіть у тексті перелік умов, за яких може утворитися речення.
18. Яку роль у реченні відведено присудку (предикату)? Які є форми його вираження?
19. Яку роль у реченні виконує підмет? Які є форми його вираження?
20. Як визначена функція додатка в реченні?

Огієнко Іван Іванович
(Митрополит Іларіон)

(02(14). I. 1882 – 29. III. 1972)

Іван Іванович Огієнко (Митрополит Іларіон) народився 02(14) січня 1882 року в містечку Брусиліві Радомишльського повіту Київської губернії (нині районний центр Житомирської області) у незаможній селянській родині, яка походила з давнього козацького роду.¹

Іван Огієнко був шостою дитиною в сім'ї. Коли йому виповнилося два роки, загинув батько. Мати залишилася з чотирма дітьми, бо двоє найстарших жили вже самостійно. Через матеріальні нестатки трьох старших дітей мати віддала на виховання до інших родин, а найменшого Івана залишила при собі. Сама ж вона тяжко фізично працювала на фільварку, на бурякових та хмелевих плантаціях. Коли Іван підріс, то допомагав матері в роботі, а також прислужував у церкві, в якій місцевий священик Никанор Сташевський прищеплював йому любов до служби Божої.

У 1892 році уже десятирічного Івана мати віддала до Брусилівської початкової народної школи, бо в хлопчика змалку проявлявся потяг до навчання. Іван Огієнко мав добрі здібності й обдарування, тому виявляв неабиякі успіхи в навчанні та відзначався доброчесністю, порядністю, християнською мораллю.

У початковій школі він уже навчав грамоти менших селянських дітей, за що отримував якусь платню. Цим він допомагав матері, а також мав гроші на потрібні книжки, зокрема на передплату часопису «Сельський Вестник». У цей же час він робить перші спроби самостійної творчості – починає писати вірші. Серед випускників початкової народної школи Іван Огієнко був найкращим учнем, а тому після її закінчення у 1896 році вчителі порекомендували йому вступити до військово-фельдшерської школи в Києві. Навчання там було безкоштовним, і це зумовило вибір саме цього навчального закладу, хоч особливого бажання отримати професію медика він не мав. Іспити Іван Огієнко склав успішно, почалося навчання в Києві. Після закінчення військово-фельдшерської школи в 1900 році потрібно було відпрацювати в лікарні шість років. Свою трудову діяльність майбутній учений розпочав з посади помічника лікаря в психіатричному відділенні Київської військової лікарні. У вільний час він наполегливо займався самоосвітою, готувався до іспитів на свідоцтво зрілості, багато читав насамперед історичних та літературознавчих книг, посилено вивчав латинську та грецьку мови.

Робота в шпиталі І. Огієнка не задовольняла. Він розчаровується у виборі фаху передусім через дві причини: по-перше, вразливий юнак не зміг при звичаїтися до гнітючої обстановки у відділенні психічних та нервових хвороб, а по-друге, за свідченням його самого, саме на цей період припадає його «перше пробудження української свідомості»², що відбулося під впливом приятеля Андрія Коровая, фельдшера Колегії Павла Галагана, та відвідин вистав українського театру.

У травні 1903 року І. Огієнко екстерном успішно склав іспит зрілості (матуру) при Острозькій класичній гімназії та отримав свідоцтво, яке давало йому право вступати до університету св. Володимира. Він вирішив навчатися на медичному факультеті, бо саме

¹ Тимошик М. «Смирений богомолець за кращу долю українського народу». Маловідомі сторінки життя й діяльності Івана Огієнка. // В кн.: Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – С. 10.

² Там само. – С. 11.

за умови навчання на цьому факультеті його достроково звільнили з військової служби. Та, студіюючи медицину, майбутній учений одночасно відвідував лекції з історії, філології, літератури, бо мріяв про навчання саме на історико-філологічному факультеті. На юнака звернули увагу професори, особливий вплив на нього мав академік Володимир Перетц, дослідник давніх українських пам'яток. Після наполегливих клопотань І. Огієнкові вдалося перевестися на історико-філологічний факультет, де він був одним із найздібніших студентів.

Роки навчання у Київському університеті св. Володимира (1903–1909) суттєво вплинули на особистість І. Огієнка. Це був період національно-визвольного руху, коли українська ідея активно заволодівала широкими масами населення України, зокрема українською інтелігенцією. Саме в студентські роки І. Огієнко близько сходиться з такими вченими, як Є. Тимченко, М. Грушевський, П. Житецький, з письменником і просвітянином Б. Грінченком та іншими. Під їхнім впливом формуються патріотичні погляди, національна й громадянська свідомість юнака. Він повністю поринає в наукову й громадську роботу: співпрацює в київських виданнях «Громадська Думка», «Рада», бере активну участь у діяльності «Просвіти» та Українського наукового товариства. Від початку випуску «Записок Українського Наукового товариства у Києві» І. Огієнко, ще навчаючись в університеті, виконує обов'язки коректора, перекладача та неофіційного редактора I–IV томів. Від 1905 року він писав українською мовою. У 1907 році І. Огієнко у «Записках» друкує одну з перших своїх наукових розвідок «Огляд українського язикознавства», а в 1908 році виходить його брошура «Українська граматична література: розгляд підручників, по яких можна вчитися і вчити українській мові».

У 1909 році І. Огієнко з відзнакою закінчує Київський університет св. Володимира, завершує кандидатську дисертацію «„Ключ розуміння“ Іоанікія Галятовського» та одержує рекомендацію факультету: залишити його на кафедрі та призначити професорську стипендію. Але ректорат не підтримав цього клопотання, формальним приводом для того стала небажана для адміністрації університету активна громадсько-просвітянська діяльність І. Огієнка, пов'язана з ідеєю національно-визвольного руху в Україні.

Для молодого вченого настали важкі часи, пов'язані як із моральними, так і з матеріальними проблемами. Протягом трьох років він перебивався випадковими заробітками (репетиторством), працював учителем у Київській середній комерційній школі й водночас відвідував Вищі педагогічні курси, які закінчив у 1912 році. Весь цей час він мріяв повернутися в університет, щоб зайнятися науковим дослідженням та викладанням. У 1911 році завдяки клопотанню впливових осіб перед міністерством освіти кандидатуру І. Огієнка затвердили на кафедрі російської мови та літератури на правах професорського стипендіата. У 1915 році він склав магістерські іспити, після чого йому було присвоєно звання приват-доцента кафедри російської мови та літератури. У квітні 1915 року І. Огієнко прочитав перші лекції на історико-філологічному факультеті в університеті св. Володимира. Він був блискучим лектором, про що залишили спогади колишні студенти, які слухали його.

Уже в квітні 1917 року І. Огієнко перейшов на викладання українською мовою й фактично розпочав читати курс «Історія української мови». Рада університету відкрито протестувала проти запровадження української мови як державної та як основної мови викладання в Україні.

З постановням у Києві Центральної Ради І. Огієнка обирають членом ради новоутвореного міністерства освіти. Він ініціює заснування Українського народного університету, який було відкрито в жовтні 1917 року, а в серпні 1918 року реформовано в Український державний університет, у якому І. Огієнка було обрано професором кафедри української мови й одночасно секретарем історико-філологічного факультету. До відкриття університету учений розробив курс лекцій «Українська культура», а 5 жовтня 1917 року перед велелюдною аудиторією виголосив промову на цю тему. За наказом Генерального секретаря військових справ С. Петлюри текст промови (31с.) оперативно видало 100-тисячним тиражем для просвітницької роботи серед солдатів української армії.

Крім численних виступів, лекцій, нарад, з'їздів, І. Огієнко активно працює над створенням навчальної літератури. У цей час були написані навчальні посібники «Вчімося рідної мови», у двох частинах «Грамматика української мови», «Краткий курс украинского языка и правописания», «Наглядная таблица для изучения украинского правописания», «Орфографічний словник. Порадник з української мови», «Рідна мова в українській школі», «Рідне писання. Основи українського правопису» (у двох частинах), «Таблиця до вивчення українського правопису» та інші. Упродовж 1917–1918 років вийшло друком близько двадцяти навчальних підручників і посібників для вивчення української мови всіма верствами населення, тому й тиражі їх були великі – від десяти до ста тисяч примірників.

Навесні 1918 року І. Огієнко стає членом Міністерства освіти для вироблення нового статусу українських університетів, а згодом його призначають головою Правописної комісії, до складу якої ввійшли такі відомі вчені, як академік А. Кримський, професор Є. Тимченко. Комісія підготувала «Проект правопису української мови», який затвердила Всеукраїнська Академія наук. На основі цього Проекту в 1919 році були розроблені правила українського правопису для застосування їх у школах та інших навчальних закладах.

Влітку 1918 року І. Огієнка призначають міністром освіти, а згодом – міністром ісповідань. Як міністр освіти він особливо дбав про збереження учительських кадрів і про влаштування шкільних та громадських бібліотек.

У серпні 1918 року постановою Ради було засновано Кам'янець-Подільський державний український університет. Професор Іван Огієнко поїхав туди, щоб очолити роботу з організації цього навчального закладу, і став фактично першим його ректором. Наміри щодо діяльності й розвитку університету були великі, але сповна здійснитися їм не судилося. Новий ректор устиг провести тільки два набори студентів і розпочати наукову та видавничу діяльність.

Професор І. Огієнко працював у Кам'янці-Подільському до липня 1920 року, а потім він переїжджає спочатку в Тарнів, згодом у Винники. Це були дуже важкі часи. Тільки наприкінці 1924 року з Винників Іван Огієнко переїхав до Львова, але й тут він не мав постійної роботи, тому матеріальне становище сім'ї було дуже скрутним. Та професор не припиняє наукової роботи. Його вкрай турбує доля залишених в Україні рукописів, архівів, інших матеріалів. Він неодноразово звертається з листами до тодішнього Вченого секретаря Академії наук радянської України А. Ю. Кримського з проханням опікуватися його «науковим майном», але відповіді не отримав, бо в Україні вже свою чорну справу робили сталінські репресії.

Життя на еміграції було складним. Польські власті підозріло ставилися до національно свідомих українців, що емігрували. Іван Огієнко дає згоду працювати у Варшавському університеті, підписуючи контракт по вільному найму на рік. Польського громадянства він не приймає. У студентів Іван Огієнко користувався великою пошаною, про що свідчить факт обрання його почесним головою й опікуном Української студентської громади, а згодом і головою Допомогового комітету студентів у Варшаві. Але в Польщі посилювалася антиукраїнська політика, і уряд у 1932 році дав вказівку звільнити І. Огієнка з посади без попередження, як згодом з'ясувалося, «за спротив полонізації православних студентів».

Однак професор І. Огієнко не міг жити без наукових досліджень насамперед з україністики, і в 1933 році в Варшаві він заснував науково-популярний місячник «Рідна мова», а в 1935 році – журнал «Наша культура». У цей же час професор І. Огієнко розпочинає переклад Біблії українською мовою, а також пише низку наукових праць. У 1931 році Чехословацький університет у Брно за великий внесок ученого в дослідження слов'янської культури та за фундаментальну працю «Українська мова XVI віку і Крехівський «Апостол» 1560 року» присудив І. Огієнкові ступінь доктора філософії.

У 1940 році на соборі православних єпископів у Польщі керівництво Української Автокефальної православної Церкви порекомендувало професора І. Огієнка кандидатом у єпископи. Того ж року він прийняв чернечий постриг (дружина померла у 1937 р.) і обрав церковне ім'я Іларіон (на честь першого митрополита Київського при князюванні Ярослава Мудрого). З цим ім'ям був рукоположений у сан архієпископа Холмського й Підляського УАПЦ, а в 1943 році йому присвоїли титул митрополита.

У справах церкви митрополит Іларіон відвідує Словаччину та Швейцарію, а від 1947 року переїздить у Вінніпег (Канада). У 1951 році його обирають першоєрархом Української православної церкви в Канаді, і на цьому посту він був до останніх днів свого життя, постійно дбаючи про розвиток української мови й культури в далекій Україні. За 25 років проживання в Канаді написав понад п'ятдесят мовознавчих праць, зокрема «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови», «Нариси з історії української літературної мови», «Навчаймо дітей своїх української мови», «Книга нашого буття на чужині», «Наука про рідномовні обов'язки», «Релігійність Т.Шевченка», а також художні твори в кількох томах, дослідження з історії української церкви – «Українська церква за часів руйни (1657–1687)», «Українська патрологія: підручник для духовенства і українських родин». У 1942 році у двох томах у Празі вийшла друком його фундаментальна праця «Українська церква».

Помер І. Огієнко 29 березня 1972 року у Вінніпезі, де й похований.

Наукові розвідки І. Огієнка стосуються різних напрямків науки, але найвагоміше місце належить дослідженням розвитку української мови та культури загалом. Лінгводидактичні праці для українських шкіл, для самоосвіти та для вищої школи переважно великими накладками були надруковані в Україні за існування УНР, а ґрунтовні теоретичні праці з мовознавства й культурології були опубліковані за кордоном. Найголовнішими можна назвати десятитомну «Історію церковнослов'янської мови», перші шість томів вийшли у світ у Варшаві протягом 1926–1929 рр.; у 1934 році він завершує таку фундаментальну працю, як «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» (опублікований у 1961 р.). Одним із напрямків наукових досліджень вченого була історія українського друкарства. Протягом 1921–1925 років він опублікував низку

нарисів-розвідок із цієї теми, а в 1925 році накладом Наукового товариства імені Шевченка у Львові виходить його праця «Історія українського друкарства. Т.1. Історико-бібліографічний огляд українського друкарства в XV–XVIII вв.».

І. Огієнко залишив також і художню спадщину, яка чекає свого дослідника.

Відома науковому світу й багатолітня видавнича й редакторська діяльність ученого.

Література

1. Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження: Тези доповідей науково-теоретичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 1992. – 219 с.

2. Качкан В. А. Етнокультурний пласт Івана Огієнка // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах. – Ч. 1. – К., 1994. – С. 281–295.

3. Тимошик М. Невтомний сівач на українознавчій ниві // Огієнко І. І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – С. 7–33.

4. Дзендзелівський Й. О. Іван Огієнко – діалектолог і організатор діалектологічних досліджень // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Том ССXXXIX. Праці Філологічної секції. – Л., 2000. – С. 257 – 269.

5. Задорожний В. Б. Огієнко Іван Іванович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 443.

6. Іван Огієнко: «Тобі, Україно, віддав я всі сили»: Біобібліограф. покажчик. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. нац. ун-т, 2008. – 76 с.

7. Тимошик М. С. Іларіон (Огієнко Іван Іванович) // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2011. – Т. 11: Зор – Как. – С. 290 – 291.

8. Завальнюк О. М. Дослідження діяльності Івана Огієнка на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету Джерело доступу:

<http://kphistory.com.ua/zavalnyuk-o-m-doslidzhennya-diyalnosti-ivana-ohijenka-na-posadi-rektora-kamyanets-podilskoho-derzhavnoho-ukrajinskoho-universytetu/>

9. Українці в світі. Джерело доступу:

<http://www.ukrainians-world.org.ua/peoples/43e90746c78fd158/>

10. Rodovid. Джерело доступу:

<http://uk.rodovid.org/wk/Запис:256002>

Основні лінгвістичні праці Івана Огієнка

1. Огляд українського язикознавства // Записки НТШ. – Л., 1907. – Т. 79, кн. V. – С. 52–93; Т. 80, кн. VI. – С. 36–52.
2. Історія української граматичної термінології // Записки УНТ в Києві. – К., 1908. – Кн. 1. – С. 94–130.
3. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її // Записки НТШ. – К., 1909. – Т. IV. – С. 49–89.
4. Двійне число в українській мові // Записки НТШ. – К., 1910. – Кн. VI. – С. 88–128.
5. Издания «Ключа Разумѣнія» Іоанникія Галятовскаго // Рус. Фил. Вѣстникъ. – 1910. – № 2. – Т. 63. – С. 263–307.
6. Правильность и чистота русской рѣчи. Заметки по стилистикѣ русской рѣчи // Филолог. Записки. – Воронежъ, 1912. – 46 с.; Вып. 2. – С. 312–324; Вып. 3. – С. 395–418; Вып. 4. – С. 512–520.
7. Русское литературное ударение. Правила и словарь русскаго ударения: пособие при изученіи русской рѣчи для учащихся и самообразования. Изд. 2-е, значительно дополненное и совершенно переработанное. – К., 1914. – 240 с.
8. Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ. Історія проникновенія заимствованныхъ словъ въ русскій языкъ. – К.: Типог. В. П. Бондаренко и П. Ф. Гнѣздовскаго, 1915. – 136 с.
9. Вчімося рідної мови! Нариси про мову вкраїнську. – К., 1917. – 32 с.; вид. 2-е, поправлене й значно доповнене – К.: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. – 48 с.
10. Краткій курсъ украинскаго языка. Изъ лекцій по історії украинскаго языка: пособие для студентовъ, учителей и учащихся старшихъ классовъ среднихъ учебныхъ заведеній. – К.: Изд-во книжнаго магазина Е. Череповскаго, 1918. – 240 с.; изд. 2-е, дополненное – 1918. – 328 с.
11. Українська граматики. Ч.1. Основи вкраїнського правопису: підручник для 1-го року навчання в народніх школах та для підготовчого класу шкіл середніх. – К.: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. – 48 с.; Ч. II. Основи вкраїнського правопису: підручник для 2-го й 3-го року навчання в народніх школах та для підготовчого й 1-го класу шкіл середніх. – К.: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. – 128 с.
12. Український стилістичний словник: підручна книжка для вивчення української літературної мови – Л.: Вид. Укр. Книгарні й Антикв., 1924. – 496 с.; Вінніпег, 1978. – 496 с.
13. Наголос яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок. Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії // Записки НТШ. – Л., 1925. – Т. 136–137. – С. 197–224.
14. Український правопис з словничком: підручна книжка для учнів та для самоосвіти, а також для вжитку широкого громадянства. – Л.: Вид. А. Бардаха, 1925. – 40 с.
15. Чистота й правильність української мови: підручник для вивчення української літературної мови: популярний курс з історичним освітленням. – Л.: Вид. А. Бардаха, 1925. – 215 с.
16. Нариси з історії української мови. Система українського правопису: популярно-науковий курс з історичним освітленням. – Варшава, 1927. – VIII + 216 с.
17. Псавтир половини XVIII в. в лемківській перекладі // Записки НТШ. – Л., 1930. – Т. 99. – С. 97–140.

18. Рідне писання. Ч. 1: Український правопис і основи літературної мови. – Жовква: Друкарня ОО. Василян, 1933. – 145 с.; Ч. 2: Головні й пояснювальні члени речення. – Жовква: Друкарня ОО. Василян, 1938. – 239 с.
19. Рідне слово. Початкова граMATика української літературної мови. Ч. 1: Фонетика і правопис: підручник длч школи й самонавчання. – Жовква: Друкарня ОО. Василян, 1934. – 154 с.; Ч. 2: Морфологія і складня. – Там само, 1937. – 288 с.
20. Складня української мови. Ч. 1: Вступ до складні. – Жовква: Друкарня ОО. Василян, 1935. – 196 с.
21. Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян. – Жовква, 1937. – Т. 1–2. – 300 с.
22. Українська літературна мова. Т. 1: Граматичні основи літературної мови. – Вінніпег, 1951. – 347 с.
23. Український літературний наголос: мовознавча монографія. – Вінніпег, 1952. – 304 с.
24. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства: Факсим. вид. 1936 р. – К.: АТ «Обереги», 1994. – 72 с.
25. Історія української літературної мови. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с.; 2004. – 436 с.

Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – Київ: Либідь, 1995. – 294 с.

5. Постання української мови

Переходимо тепер до опису постання нашої української мови. Усе вищесказане дало нам правдивий малюнок дороги цього постання. Українська мова, як така, зарисувалася ще на слов'янській прабатьківщині, від якої відірвалася вже з виразними своїми рисами, як поставала й кожна інша слов'янська мова. Усі згідності й спільності в слов'янських мовах легко виявляються з їхнього давнього сусідства на слов'янській прабатьківщині, а різні форми одного й того мовного явища були вже в самій праслов'янській добі.

У слов'янській прабатьківщині українці сиділи приблизно на тих самих землях, на яких пізніше застала їх історія, цебто, українці автохтони на своїх землях, як це уловив М. Грушевський; так само й чеський археолог Нідерле твердить, що українці й білоруси найбільш автохтонні на своїх землях. «Середнє Подніпров'я було правдоподібно правітчиною нашого народу», твердить М. Грушевський (т. I, с. 5, 45). Таким чином, Подніпров'я – це центр нашої найдавнішої території, де поставала наша історія, де витворювалася наша мова. Але народ український займав розлогу землю, куди входили – вживаю пізніших назв – і Галичина, Закарпаття, південна Волинь, а також Подоння.

6. Українська земля й український народ

Українська земля, як доводять археологічні розкопки, була заселена з найдавнішого часу, ще з часів палеоліту, цебто старшої кам'яної доби. Київ постав ще з початком людського життя на Дніпрових пагірках; на його терені знайдено найдавніші сліди людського життя в Східній Європі. Дніпро (Бористен) з глибокої давнини був головною торговельною дорогою. Він має широку систему допливів, сам простий, спокійний, а тому дуже надавався на водний шлях, і Київ став його найкращим пристанком при різних зносінах.

Археологія й мовознавство тепер сильно розвинулися, й вони освітили початки українського народу і його мови ще в доісторичних часах. Археологія показала, що на наших землях, підбиваючи під себе тубільну людність, жило багато різних народів, наприклад, кімерійці (1000 літ до Христа), скити (VII ст. до Христа), сармати (IV–III віки до Христа), роксолани чи алани, готи (II–III віки по Христі), гуни (IV–V віки), болгари, авари. Народи ці позоставили на наших землях, а також у нашій мові багато своїх слідів. Цим пояснюється, що дуже багато, понад 600, різних топографічних назв, наприклад, річок, пагірків, осель і т. ін. чужого походження – готських, сарматських, аланських і ін.

Уже з IV-го віку по Христі безперечно вирисовується перед нами український народ (М. Грушевський. Історія України-Руси, I, 15), а вже з VI-го віку бачимо його зовсім ясно. Так званих антів, що жили по берегах Чорного моря, наука сприймає за предків українців, і про цих антів розповідають уже грецькі джерела VI-го віку¹. І вже

¹ Проф. Ст. Смаль-Стоцький вважає антів за південних слов'ян. За свідченнями VI віку Йордана й Прокопія анти сиділи між Дністром і Дніпром аж до Чорного моря. За Шахматовим анти – це східні слов'яни, предки руських. М. Грушевський твердить, що анти – це племена

в той далекий час росла мова цього давнього народу, з неї пізніш постала мова українська. Звичайно, ця мова розросталася тією дорогою, на яку вступила ще на своїй слов'янській прабатьківщині.

Але під тиском кочовників, що заливали українську землю, українцям часом доводилося відступати, але пізніш вони знову верталися на свої споконвічні оселі, як було це, скажемо, по готах. Був час, коли українські племена мусили відступити на Дунай, і пробули там не малий час, чого в нашій мові позостався цікавий слід: слово «дунай» у наших старих пам'ятках і піснях визначає взагалі велику воду; це бачимо, наприклад, у «Слові про Ігорів похід», нашій пам'ятці 1187-го року². Пригадую тут, що наш Початковий Літопис взагалі виводить слов'ян з-над Дунаю: «По мнозїх временїх сіли суть словени по Дунаєві, где єсть нинї Угорська Земля і Болгарська. От тих же словен розідошася по землі, і прозвашася імени своїми».

7. Українські племена

Уже на своїй прабатьківщині слов'яни ділилися на роди, а роди почали гуртуватися в окремі племена. Коли на Схід потягла частина слов'ян, то вона рано зайняла свої землі, й тут довго жила окремими племенами. Наш Початковий Літопис подає такі слов'янські племена, що лягли в основу народу українського: 1) поляни – над Дніпром, у теперішній Київщині; 2) древляни – в лісах по Горині, Прип'яті й Дніпру; 3) сіверяни, сівера – по Десні й лівих допливах середнього Дніпра; 4) уличі – між Дністром та Бугом; 5) тиверці на південний захід від уличів, над Дністром, аж до моря; 6) дуліби, волиняни – над горішнім західним Бугом і 7) хорвати й лучани – в Галичині, їх року 981-го князь Володимир прилучив до своєї держави. На жаль, Літопис подає не про всі племена, наприклад, мовчить про донців, що заселявали Подоння й пізніше злилися з українцями. Археологія цілком підтвердила ці дані Початкового Літопису про розселення східної групи слов'ян.

Одірвавшись від спільнослов'янського життя, східнослов'янські племена довго жили родами, мало еднаючись між собою, бо й добрих шляхів для єднання не було тоді, та й саме родове життя від того стримувало. Наш Початковий Літопис сильно підкреслює окремішність наших племен і твердить, що кожне з них жило своїми звичаями й обичаями. На формування окремих племен із родів сильно впливали такі фактори: географічне положення, економічний стан, стан політичний і сусідство з іншими племенами. Процес формування племен українського народу, а тим самим і української мови затягнувся на довший час, головню ж на віки IX, X і XI, коли остаточно створилися українські племена, а з тим і говори української мови.

8. Територія розселення українських племен

Територія розселення українських племен, а тим і української мови, була дуже розлога. На півночі її йшла лісова полоса – густі ліси, що залізною заслоною відділювали українські племена від тих племен (словен, в'ятичів, фінів), що пізніше склали

тільки Київської Русі. Для Нідерле анти – це волиняки, що перші утворили були свою державу. Як бачимо, однієї думки про антив ще нема. Див.: М. Грушевський. Анти. Львів, 1898 р., ЗНТ, т. 21.

² Див. мою працю про це «Слово». 1949 р., с. 164 і 185.

народ москвинів чи великоруський. Ліси й залісся були мало придатні до хліборобства й українських племен до себе не манили. На заході нашої землі були Карпати, далекі від центру на Подніпров'ї. На півдні тягнувся широкий степовий пояс – середньоазійський степ, що заходив на нашу територію великим клином. Це центральне Подоння, долішнє Подніпров'я й Подністров'я. По цьому степу постійно товклися різні азійські кочові орди, головню монгольські, з якими ми весь час мусили входити в певні стосунки, а це позоставило виразні сліди і в нашій культурі, і на нашій мові.

Справа в тому, що безмежні рівнини Азії йшли без перепон в Європу аж до Атлантийського океану, тому азійські кочовики легко сунулися далеко на захід. В Азії відбувалися різні фізичні та геологічні зміни, які гнали азіатів на захід.

Різні кочові монгольські орди, що товклися по нашій землі, довший час не давали змоги нашим племенам тісніш об'єднуватися в державну спільноту. Але коли на півдні та сході від нас постала сильна й культурна Хозарська держава, то вона в VI–IX віках стала для українських племен охоронним валом, за яким вони змогли об'єднатися й створити міцну державу. Це була половина IX-го віку, коли з племен почав складатися український народ і коли з племінних говірок стала творитися українська мова.

Чужинців на українській території було мало, але з часом вони закріпилися на наших пограниччях; це були: поляки, москвини, білоруси, литовці, словаки на заході й півночі, і всі вони позоставили свої сліди на нашій мові, як і ми на їхній. Взагалі на заході українська територія немало тратила на користь поляків, угрів, волохів та словаків, зате далеко посунулася на південь та схід, по Крим та Кавказ.

9. Постання мов білоруської та російської

На слов'янському сході постала не одна українська мова, але три мови: українська, російська та білоруська, і всі три вони, одірвавшись від мови праслов'янської, постали рівнорядно однаковим способом, і всі вони мови окремі, самостійні.

В основу білоруського народу лягли племена: полочани – по горішній Двіні, західна частина кривичів при Дніпрі, радимичі – по середньому Дніпру й Сожу, дреговичі – в Поліссі. Білоруські племена рано опинилися в українському державному об'єднанні, мали українську княжу династію в своїх пізніших князівствах: Полоцьким, Мінським і Смоленським. На сході защепилася навіть українська вимова в назві міста Мінськ замість білоруського чи російського Менск.

Треба мати на увазі, що слово «білоруський» дуже давнє слово і в'яється з Руссю українською, а не московською. Довгі віки Білорусь зв'язана була з Україною єдністю державною, церковною та культурною. Ось тому по-німецьки кажемо Weissruthenie, а не Weissrussland.

Російські племена посіли північну землю на сході. Це були племена: словени – біля озера Ільменя, на самій півночі, східні кривичі – над горішньою Волгою, в'ятичі – по горішній Оці (Ока). Племена ці, прийшовши на східну північ, застали там багато різних степовиків, малих фінських племен монгольської раси: чудь, весь, мурома, меря, мордва, черемиси, вотяки, зиряни й ін. І розпочалася тут уперта й довга боротьба слов'янських племен з племенами фінськими. Фіни були слабкі й спокійні, тому легко піддавалися русьцям, а вкінці підпали їм зовсім. Слов'янщення чи русьщення фінів розпочалося дуже рано, може ще з VIII-го віку (див. проф. С. Платонов. Учебник русской истории, 1945 р.,

с. 10) і тяглося дуже довго, цілих п'ять віків. Взагалі, всі новітні російські вчені доводять, що росіяни, як народ чи нація, постали з мішанини з підбитими фінами, й постали дуже пізно, десь у XII – XIII віці³. Звичайно, ця велика фінська домішка сильно відбилася як на російській мові, так і на самому народному житті. Про це проф. С. Платонов пише (с. 60): «Смешение русских поселенцев с финскими туземцами не прошло бесследно для русских. Они восприняли некоторые физические и духовные черты того племени, с которым роднились на новых местах. Изменился их чисто славянский тип и характер, получилось как бы новое славянское племя. Это племя, в состав которого вошли славяне разных областей и племен и некоторая примесь финов, называется великорусским племенем». Ось тому й сама російська мова складається під впливом і своїх східних сусідів, різних фінських племен, чому в ній, особливо в топографічних назвах та в мові живій, так багато різних фінських слів⁴, чого не було й нема в мові південній, українській.

Російська мова, як і мова українська та інші слов'янські мови, намітилася ще на слов'янській прабатьківщині, і то не тільки сама, але в двох своїх головних наріччях: північноруське й південноруське. Від племен українських ці російські племена були відгороджені густими величезними лісами, тому обидві ці мови розвивалися незалежно одна від одної, розвивалися кожна своєю дорогою, без якоїсь спільної доби, для якої нема місця в нашій історії.

До цього треба ще раз підкреслити, що південний кочовий степ робив життя на українській землі дуже небезпечним, тому весь час була певна колонізація з півдня на північ, в Залісся, в Суздальське князівство. Українці (як це бачимо тепер у Канаді) попереносили на північ свої південні назви міст, наприклад: Переяслав, Звенигород, Стародуб, Вишгород, Галич і т. ін. Попереносили також і поширили свої старші билини князівської доби й т. ін. Звичайно, вся ця українська еміграція на північ винародовилася, та й була вона, певно, не надто великою, хоч сліди її в російській мові полишилися надовго.

10. Спільної «руської» мови ніколи не було

Говорити про єдність давніх східних племен північних і південних не маємо жодних наукових підстав, – такої єдності ніколи не було, й ніколи не було якоїсь однієї спільної руської мови на сході слов'янства. Так, Україна, що тоді звалась Русь, під своєю державою об'єднала в IX–X віках увесь слов'янський схід, цебто народи український, російський та білоруський, але це було об'єднання виключно державне, політичне і в жодному разі не етнічне й не мовне. До нашого державного об'єднання належали й неслов'янські племена. Дійсно, з України, з Русі (це була головно Київщина) пішла наша князівська династія Рюриковичів на північ, так що московські князі аж до 1613-го року були, як знаємо, тільки з цієї династії. Але спільність князівської династії (в дійсності варязької) аніяк не свідчить про спільність племінну чи мовну, – український народ і українська мова пов'язані з народом російським і його мовою так само, як і з іншими слов'янськими народами й мовами. Державна єдність для розвитку мови – це чинник великої ваги, але не вирішальний, тим більше, що й сама ця єдність не була довгою, і в

³ Проф. Пресняков. Образование великорусского государства, 1918; Любавский. Образование основной государственной территории великорусской народности, 1929.

⁴ Див. монографію Веске.

1125 році, по смерті великого князя Володимира Мономаха, назавжди порвалася. Українська династія занесла з півдня на північ і свою державну назву Русь, а спільність держави зробила цю назву спільною для півночі й півдня вже в давнину. Русь – це була тільки державна назва, до того можливо й не своя, політичний термін, спільний спочатку на сході для півдня й півночі, але головно для півдня, а не термін якоїсь племінної чи мовної спільноти.

Що не було якоїсь спільної мови «руської» чи «праруської», про це рішуче твердить проф. Ст. Смаль-Стоцький у своїй вищезитованій праці «Східні слов'яни», 1928 р., с. 21: «Не було (спільного) центру або колиски східних слов'ян на середньому Дніпрі. Словіни новгородські, радимичі, і в'ятичі, і кривичі та й дреговичі середнього Дніпра ані не бачили, в тій колисці ніколи не лежали, і з неї в свої нові оселі ніколи не розходилися, тільки прямо із свого первісного осідку в прабатьківщині, так би сказати, найкоротшою дорогою направці, посуваючися навкруги балтів, ішли до нового осідку. Так само й бужани, і волиняни, і дуліби, і тиверці не вилігувалися в колисці над Дніпром. Якоїсь єдності й спільності східних слов'ян з одним якимсь центром не бачимо навіть ще далеко пізніш, а не то в цих давніх часах. Східні слов'яни, т. зв. їх частини (племена) стикалися в тих часах однаково і з північними, і західними, і південними слов'янами, т. зв. з поодинокими їх племенами, ніякі спільні інтереси супроти інших груп їх тоді до купи тісніше не в'язали, так що про якийсь окремішній спільний їх розвиток у суперечності до південних і західних слов'ян ані сліду ніде не бачимо».

В 988 р. великий князь Володимир охрестив Київ, а потім почав хрещення й усієї своєї величезної держави. Тоді ж розпочалася в Києві й наша літературна мова, і князь Володимир далі поширив по всій своїй державі не тільки православну віру, але й літературну мову. І на півночі запанувала та сама літературна мова, що й на півдні, і вся ця літературна мовна спільність довго накидала в науці мильний погляд ніби й про однаковість народних мов. Церковнослов'янська мова була тоді літературною мовою для всього слов'янства, але з цього ніхто не стане твердити, що й народні мови були однакові. Літературне, скажемо, *вѣра* на півдні вже в X–XI віці вимовлялося *віра*, а на півночі *вера*.

11. Відмінність української мови й раси

Пам'ятки української мови дійшли до нас тільки з XI-го віку, але й вони свідчать, що вже тоді наша українська мова мала свої основні риси, відмінні від рис мови російської⁵. Проф. Є. Тимченко випустив цінну працю «Історичний словник українського язика», Київ, 1930–1933, т. I (більше не було). Коли б цей словник брав матеріал починаючи з XI-го ст., відразу було б видно, що вже тоді українська мова була самостійна, від російської мови відмінна. Та советська російська влада дозволила друкувати цього словника тільки з матеріалом, з XIV-го віку починаючи⁶. Але й без цього за останні часи сильно розвинулася наука про людину, антропология, і вона незбито доказала, що українці й росіяни – це два різні народи; див., наприклад, працю проф. Хв. Вовка «Студії з української етнографії та антропології», Прага, 1927 р.

⁵ Див. мою працю «Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків, 1929 р., 494 с., – тут я докладно вияснив риси старої нашої мови.

⁶ Див. про це мою рецензію в «Prace Filologiczne», 1931 р., т. XV, ч. 2, с. 241–264.

12. Політика в обороні «ісконного єдинства руських наречій»

Те, що державна назва Русь перейшла з України також і на північ, а також те, що спочатку, в X–XII віках усі східні племена були в одній державі, та що з 1654 р. українці підпали під московську політичну владу, – це поставило російських учених на ложну путь, ніби народи український і російський – це один і той народ, а мова їх спільна, чи власне українська мова – це наріччя мови російської. І ось це почали російські учені боронити в своїх наукових працях, але робили це з чисто політичних поглядів: коли признати українцям окремішність їхньої мови, то, виходить, і народ окремий, а це вже накидає думки і про окремішність державну. Таким чином російська наука стала проповідувати «ісконне єдинство руських наречій», а це довело тільки до наукового баламутства.

Такі «політичні українці» по першій світовій війні появилися й по інших державах слов'янського світу. Серби захопили хорватів, і їх наука стала всіма силами доводити, ніби хорватська мова – це тільки наріччя сербської, що є тільки одна сербохорватська мова. Так само чехи захопили Словакію, і так само їхня наука стала доводити, ніби є одна чехословацька мова. Більше того, росіяни, серби й чехи тихо подали один одному руки й спільно доводили, що нема окремих мов ані української, ані хорватської, ні словацької. Польська наука, так само політично заінтересована в своїх українських підданцях, стала робити те саме, наприклад, проф. А. Брюкнер. Учений світової слави В. Ягич у своїх німецьких писаннях в Австрії зве українську мову окремою самостійною мовою, а в російських писаннях – тільки за наріччя. Покійний наш проф. С. Смаль-Стоцький, що ревно боронив самостійність української мови, живучи в чехах, не визнавав ані словацької, ані хорватської мови за мови самостійні⁷.

На такій же політичній основі постала була 1856-го року й відома теорія російсько-го професора М. Погодіна, що ніби поляни – то були великоросіяни, яких татарський погром київської землі погнав на північ, а в XIII–XIV віках опустілі українські землі зайняли галичани. За цю теорію зав'язався довгий спір, і вкінці багато вчених як українців, так і росіян, глибоко довели, що українці автохтони на своїх землях, і по татарсько-му погрому позоставилися так само вдома, а втекла тільки незначна частина⁸.

13. Необгрунтованість теорій російської школи

За останні часи, в кінці XIX-го й на початку XX-го ст. сильно була поширилася наука т. зв. російської школи, академіка Ф. Фортунатова та його учнів А. Шахматова, Поржезинського й ін. Ці вчені встановили науку про т. зв. прамови, праформи, празвуки й т. ін. В історії постання мов вони вводили загальні чи пра-доби, встановлені не на основі фактів, а виключно на голих домислах. Так, наприклад, А. Шахматов доводив, ніби була загальна праруська доба в житті східнослов'янської мови, і тільки десь у XII ст. з неї постали мови українська, російська й білоруська.

⁷ Див. його працю «Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов». Прага, 1927 р., с. 7, 13, 15 і ін. Цікаво, що «Відозва до українців» 1846 р. київського Кирило-Мефодіївського Братства зве словаків і хорватів окремими народами.

⁸ Про теорію Погодіна й зв'язаний з нею спір докладно подаю з відповідною літературою в своїй праці «Українська культура». Прага, 1923 р., с. 254 – 261.

Ця теорія Шахматова про спільну праруську добу була може бистроумна, але малодоказова. Багато вчених прийняли її й ідуть за нею и тепер. Але генеалогічна теорія Шляйхера давно вже впала, і помалу почала падати й теорія про праруську добу Шахматова, як постала на родословній теорії. Сильніші вчені західні не раз виступали проти теорій Шахматова, наприклад А. Брюкнер, В. Ягіч і ін., а Міклошич взагалі не визнавав прамов. Сумнівалися в правдивості далекойдучих гіпотез Шахматова й деякі вчені російські, наприклад, Істрин. Особливо гостро виступив проти теорії Шахматова наш проф. Степан Смаль-Стоцький, пишучи, що вона «фантастична, штучна, скомплікована й до неможливості замотана, нереальна... Праруська мова – це тільки фантазія, яку крайня пора вже раз викоринити в нашій науці... Російська школа (Фортунатов, Шахматов, Поржезинський) признає ще взагалі велике поле фантазії, й любується в комбінаціях і теоретичних конструкціях, які, на наш погляд, переступають межі науки й сягають в область поезії»⁹.

Як я вище показав, слов'янські племена з прабатьківщини порозходилися в різні місця, й ніякого праруського народу ніколи не було, а тим самим не було й праруської мови. Українська й російська мови започаткувалися ще на слов'янській прабатьківщині, а вишовши звідти, розвивалися кожна окремо й самостійно.

14. Українська мова, а не наріччя

Наукове мовознавство тепер довело власне такий погляд на життя й постання мов взагалі. Мови розвиваються рівнобіжно одна одній, а не генетично, не одна з одної. Уже Копітар у своїй праці 1836 року показав, що всі слов'янські мови – то сестри одна одній, незалежні одна від одної. Так само й Міклошич справедливо навчав, що всі мови самостійні. Так, сусідні мови завжди мають багато спільного, але все-таки кожна мова індивідуальна окрема одиниця.

З бігом часу ніби спільні мови розходяться, мовні різниці стають ясніші. Взагалі на розвій кожної мови сильно впливає час, історія, її сусіди.

Багато російських учених твердили, ніби українська мова – то тільки наріччя мови російської, а польських – наріччя польської. Це чисто суб'єктивні політичні твердження, на науці не оперті. Народ чи нація постає з племен, племена з родів; так само постає й мова з своїх племінних говірок. Зрештою, терміни язык-мова, наріччя, говірка – це все умовні терміни, для окреслення яких нема сталого змісту, нема й ясної межі між ними. Російська мова, скажемо, є окрема самостійна мова, але супроти своєї праслов'янської мови, з якої вона розвинулась, вона тільки наріччя. Життя й культура з бігом часу ведуть племена до об'єднання, так само й говори об'єднуються в мови. Свого часу російський проф. Будилевич у Варшаві, намагаючись довести, що поляки не мають окремої мови, твердив, що язиком звемо ту мову, що налічує щонайменше 20 мільйонів народу, коли ж народу менше, то це не язык, а тільки наріччя, мова, жаргон. До цього допроваджує політичне осліплення й суб'єктивне бажання обернути мови конче в говірки іншої мови!

За новішого часу глибоко вивчаються окремі мовні явища, й творяться т. зв. ізоглоси, ізофони й т. ін., а вони ніколи не пробігають рівнобіжно в одній мові, а перетинаються й перехрещуються по різних мовах. На основі власне цього можна давати зовсім інші

⁹ Др. С. Смаль-Стоцький. Розвиток поглядів. 1927, с. 52, 72, 61; Олексій Шахматов нар. 1864 р., пом. 1920 р.

поділі слов'янських мов, і це, певно, незабаром буде зроблене. І взагалі сусідні мови сильно збігаються між собою, і їх відокремити так же трудно, як трудно відокремити окремі кольори в райдузі: колір існує, але неможливо окреслити, де він починається, а де кінчається.

Антропология ясно й докладно довела, що расово українці, росіяни й поляки – це різні окремі народи. Так само різні в них мови, кожна сама в собі самостійна, а для досліджу цього треба брати мову в цілому: в фонетиці, в формах, в складні, словнику, наголосі й т. ін., – тоді тільки впливе перед нами кожна мова, як цілість у самій собі, як мова самостійна. Початок багатьох мовних явищ треба шукати не з впливу панівної мови, а ще на прабатьківщині. Як я вже підкреслював, наші пам'ятки сягають XI-го століття, і в них уже знаходимо багато основних рис української мови. Але треба тут підкреслити, що в мовознавстві ще й сьогодні подибується неправильне тільки російське читання староукраїнських пам'яток, а це веде нас до повної наукової плутанини. Навпаки, коли старі наші пам'ятки читати так, як вони справді читалися на наших землях, тоді перед нами впливає правдива наша фонетика¹⁰.

Російські вчені тільки з політичних міркувань натягують українську мову до мови російської. А між тим глибше вивчення нашої мови показує, що вона багатьма своїми ознаками наближується скоріш до мови сербської, а не російської. І це відомий факт, що українець, який не знає російської мови, легше порозуміється з сербом, аніж з росіянином. Та й расово українець ближчий до серба. І цілком можливо, що на прабатьківщині в українців було трохи інше сусідство, аніж воно тепер. У всякому разі в дунайську нашу добу ми сусідували з сербами, а не росіянами.

А вже коли українські племена закріпилися остаточно на своїх місцях, то в них ніколи жодної тяги на північ не було, – там було гірше життя, та й ліси непроходимі. Про це правдиво пише російський учений Ростовцев: Київська Русь «по своїх попередниках одержала в спадщину всі риси, притаманні для держав, що постали на її території в класичну добу й добу переселення народів: їх військовий і комерційний характер, їх стремління наблизитись, скільки можна, до Чорного моря, їх орієнтацію на південь і схід, а не на північ і захід. Як культура скитів і сарматів, як культура готів, так само й київська цивілізація є південною цивілізацією, просякнутою східними елементами»¹¹. При такому стані нема й мови про якусь там спільну праруську мову: мови українська й російська розвивалися окремо й самостійно, одна від одної незалежно.

Ось таким шляхом постала українська мова і серед слов'янських мов завоювала собі окреме становище, як мова самостійна. Науковий світ європейський скоріш визнав українську мову за мову самостійну, наприклад: чех Палацький 1830 р., Копітар, Шляйхер, Ф. Міклошич, Шмідт, Гірт, Бодуен-де-Куртене й багато інших¹². Російські вчені вперто

¹⁰ Див. мою працю «Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці» // «Елпіс». Варшава, 1926 р., т. I, с. 9–32.

¹¹ М. Ростовцев. Еллістество и иранство на юге России. Спб., 1918 р. Див. іще: Проф. Готіє. Очерк по истории материальной культуры Восточной Европы. Ленинград, 1925 р.; Б. Д. Греков. Культура Киевской Руси.

¹² А. Животко. Чужинці про красу й багатство української мови // «Холмський Православний Народній Календар на 1944 р.». Холм, с. 80 – 82; Ілько Борщак. Европа про українську мову XVII – XVIII ст. // «Рідна мова», 1933 р., ч. 2 і 8.

звали українську мову наріччям російської, але багато з них також здавна пішли за правдою й визнавали нашу мову мовою самостійною, наприклад: П. Лавровський, Даль, Срезневський, Ф. Корш і ін. А року 1905-го й уся Російська Академія наук своєю Запискою визнала українську мову за мову самостійну¹³.

Вороги української мови часом твердили, ніби вона – це «видумка австро-польської інтриги» (М. Юзефович). Подібну думку ця Записка Академії наук зве «плодом неуцтва або злобної видумки».

Література. Подаю тут тільки головніше з літератури історії нашої мови. Проф. Іван Огієнко. Історія української мови, т. I. Вступ до історії української мови. Кам'янець-Подільський, 1919 р., 88 с.; П. Житецький. Очерк звукової історії малорусского наречія. Київ, 1876 р., IV+376 с.; В. Шимановскій. Очерки по історії русских наречій. Черты южнорусского наречія в XVI–XVII вв. Варшава, 1893 р.; И. И. Огієнко. Курс украинского языка, вид. 2. Київ, 1919 р., 325 с.; вид. 1-е 1918 р.; Проф. С. М. Кульбакин. Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. Харків, 1919 р. 104 с.; І. Свенціцький. Нариси з історії української мови. Львів, 1920 р., 100 с.; Проф. П. О. Бузук. Коротка історія української мови. I. Вступ і звучня. Одеса. 1924 р., 60 с.; Проф. Др. Ол. Колесса. Погляд на історію української мови. Прага, 1924 р., 43 с.; А. А. Шахматов. Краткій очерк історії малорусского (украинского) языка // «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Спб., т. II, 1916 р.; Акад. Ол. Шахматов, Акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови. Київ, 1924 р., IV+208 с.; А. Шахматов. Очерк древнейшего периода історії русского языка. Петр., 1915 р. «Энциклопедія славянской филологии», в. II; Його ж. К вопросу об образовании русских наречій. Варшава, «Р. Ф. В.», 1894; Його ж. К вопросу об образовании русских наречій и русских народностей // «Журнал Мин. Нар. Просв.» 1899 року, кн. 4, с. 324 – 384; Його ж. Курс історії русского языка, ч.ч. I–II–III. Спб., 1909–1911, літогр. видання, нове видання 1911 – 1912 р.; Його ж. Введение в курс історії русского языка. Спб., 1916 р.; Проф. Петро Бузук. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія. Київ, 1927 р., 96 с.; К. Німчинов. Український язык у минулому й тепер. 1925 р., 2 вид., 1926 р.; Проф. Є. Тимченко. Курс історії українського языка. Вступ і фонетика. Київ, 1927 р., 170 с.; вид. 2-е 1930 р.; Ст. Смаль-Стоцький. Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні прикмети // «Дзвони», Л., 1933 р.; А. А. Шахматов. Введение в курс історії русского языка». Исторический процесс образования русских наречій. Петр., 1916 р.; Проф. М. К. Грунський, Доц. П. К. Ковальов. Нариси з історії української мови. Львів, 1941 р., 355 с.; Проф. Іван Огієнко. Українська літературна мова XVI-го ст. Вступ, фонетика, морфологія, складня. Варшава, 1930 р., т. I–II, 520+192 с.

II. Наші назви: Русь – Україна – Малоросія

Найстарша назва українського народу і його першої держави – **Русь**. Так звали ми себе довгі віки, так звали нас сусіди й чужинці. Назва ця не нашого походження, – її принесло нам одне шведське, варязьке плем'я, Русь, що захопило в IX ст. владу над східними

¹³ Див.: Об отмене стесненій малорусского печатного слова. Спб., 1905 р., видання Академії наук.

слов'янами й заклало тут першу державу. Що Русь – це справді були варяги, найсильнішим доказом цього є те, що й тепер західні фіни Швецію звать Ruotsi. Крім цього, в давній Україні було чимало імен варязького походження, наприклад: Рюрик, Олег, Ігор і т. ін., може й Володимир (у нас українізоване), багато варязьких прізвищ згадує наш Початковий Літопис; у давнину Дніпрові пороги мали й варязьку назву поруч нашої. Додам до цього, що грек Костянтин Багрянорідний у X ст. ясно відрізняє в своїм творі русів від слов'ян.

Але багато вчених не приймають цієї варязької теорії походження слова Русь, виставляючи теорію слов'янську: слово Русь місцевого дуже давнього походження, пор. наше русий, або назву річки Рось. Варяги, прийшовши на Київщину, до полян, застали вже там Русь, і незабаром і самі стали русами, як їх звать греки. Уже Густинський Літопис XVII в. твердить, що назва Русь походить «от реки, глаголемья Рось». Були варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте та земля за давніх часів Руссю ніколи не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь пристала до варягів на Київщині. Самої Русі в скандинавських сторонах і досі не відшукано. Ось тому й Іпатіїв Літопис під 898 роком рішуче заявляє: «а словеньск язык і рускый – один»¹⁴.

Варяги скоро в нас зовсім зукраїнізувалися й перестали бути чужинцями. А сама назва Русь спершу зацепилася тільки племені полян, а вже від тих вона поширилася на всю державу. Що назва одного племені передається всьому народові, всій державі, це в історії звичайне явище. Так, назва «слов'яни» була спочатку назвою тільки одного малого племені, а пізніш стала назвою всіх подібних близькомовних племен. За болгарями й уся їх держава, навіть слов'янська, була названа Болгарією.

Отож Русь – це перше назва самих полян, а потім всієї наддніпрянської держави. Назва ця панувала головню на півдні, а на півночі вона рідка й мало знана. Русь спочатку й у нас це головню Київська земля (Ключевський, I, 126); але наші племінні назви незабаром призабулися, й уся південна держава стала зватися Руссю.

Іпатіїв Літопис ясно свідчить, що на півночі росіяни відділяли себе від Русі: «Ростовці, і суждальці, і переяславці с'їхалися к Володимеру (на Клязьмі) і ріша: князь наш убьєн, синок его мал в Нові Городі, а братья его в Русі» (с. 404), – тут ясно виділюється Русь від північних країн.

Назва Русь із центру посунулася по всіх окраїнах і міцно там зацепилася, наприклад, в Галичині, на Закарпатті, де вперто тримається ще й сьогодні. Князі Рюрикової династії, а також українська колонізація рано занесли назву Русь і на північ (пор. Старая Русса в Новгородщині), де вона спочатку мало зацепилася й була чужою. За XIV–XVII віки під словом «руський» часто розуміються українці й білоруси, а в XVI–XVII віках словом білоруси часто звали українців¹⁵.

Сусіди й чужинці, наприклад греки, араби й інші, вже з VIII–IX віків звать полян або всю центральну київську землю Руссю. Так само наші князі, пізніш князі литовські звать себе князями руськими.

На півночі, в Московії, назва Русь, Росія зацепилася головню за часів Петра I (1672 – 1725), в чому цареві допомагали вихідці з України.

¹⁴ Багато доводів проти норманської чи варязької теорії подає проф. М. Грушевський у своїй «Історії». Т. I, вид. 3. 1913 р.

¹⁵ Див. мою монографію «Розмежування пам'яток українських від білоруських». 1934 р.

Слово **Україна**, що заступило в нас Русь, відоме з давнього часу. Спершу визначало воно пограниччя, див. Іпатіїв Літопис, с. 439, 447, 490, 586; так само Україною звали пограниччя поляки й росіяни. Коли українська земля, головно Київщина, стала небезпечним пограниччям з татарами, назва Україна зростає й міцніє, як окреслена назва.

Іпатіїв Літопис під 1187 р. з приводу смерті князя переяславського Володимира Глібовича додає: «Плакашася по нем всі переяславці, бі бо князь добр і кріпок на раті, і мужеством кріпком показася, всякими добродітелми наповнен, о нем же Україна многу постана». В якому саме значенні вжито тут слово Україна, трудно сказати, – може, так названо граничну переяславську землю; але не виключено, що тут це назва й ширша – й землі київської. Взагалі в давнину слово «україна» визначало якусь землю, сторону, край. Другу згадку про Україну цей же Літопис подає під 1213 роком, розповідаючи, що князь Данило «прия Берестий, і Угровеск, і Верешин, і Столпе, Комов і всю Україну». Тут Україна визначає певне окреслений край.

Зазначу ще, що церковнослов'янське «прииде в предєлы (грецьке огіа-краї) іудейскія». Пересопницьке Євангеліє 1556 р. перекладає: «пришол в країни иудейския».

Ось тому нема підстав звати стародавню нашу державу конче тільки Руссю, а мову нашу тільки руською, коли вже тоді була й друга назва, Україна, що пізніш запанувала над іншими. Наприклад, росіяни пишуть по своїх наукових працях: Русская история, або: История России, зовсім відкидаючи, що аж до Петра I їх держава звичайно звалася Московією. В праці М. Грушевського «Історія України-Руси» слово *Руси* було безумовно недоречне й зайве, й воно викликало не мале баламутство в назві нашої землі, бо за Грушевським довго робили й роблять те саме й інші.

За пізніших часів вживання слова Україна в розумінні всієї української землі стає все частішим, цебто назва малої місцевості перенеслася на всю країну, що в історії явище звичайне. За Богдана Хмельницького ця назва часта вже й по офіційних актах. Починаючи з XVII-го ст. чужинці дуже часто звать нашу землю Україною. Так, наприклад, французький інженер Боплан, що 17 літ (1630 – 1647) прожив на нашій землі, зве її завжди Україна, а народ українським. Так само звать нас в віках XVII–XVIII і різні інші чужинці: послі, подорожні, купці й т. ін. Цікаво, що в Галичині та в Закарпатті часто звали Наддніпрянщину також Україна, українці, а себе звали русинами; видно, нова назва не швидко ширилася по окраїнах нашої соборної землі. На старих мапах XVII ст. все маємо Україна.

У наших народних піснях, особливо дуже давніх, а надто з віку XVI–XVII, часто жививається слово Україна, але звичайно як назва Землі Київської чи Землі Козацької. Наприклад, в Галичині співають:

Ой Морозе, Морозенку,
Ти преславний козаче,
Гей, за тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче!

Те саме й по багатьох інших піснях, наприклад:

*Козаче-соколе, візьми мене з собою
На Вкраїну далеку.*

Але вже з XIX-го століття, з початком нашого національного відродження, слово Україна заціплюється все міцніше й глибше, і тепер тільки деякі закарпатські українці ще вперто звуть себе карпаторусами. Зміна назви Русь на Україна не проходила в нас легко й викликала помітне баламутство (наприклад, спочатку стояв за вдержання слова Русь навіть М. Драгоманів).

З XIV-го ст. входить в ужиток нова назва нашого краю, **Мала Русь**, Малоросія. По-стання цієї назви приписується грекам, які знали вже дві Русі, північну і південну, й стали Україну звати Малою Руссю, *Mikra Rosia*, цебто Русь старша, початкова, основна, давніша, бо Русь північна була для них новою. Уже Юрій II (пом. 1340 р.), князь Галицько-Волинський, підписувався: «З Божої ласки природжений князь усея Маляя Росії» (Аркас, с. 89). На грамоті 1335 р. він підписався: *Dux totius Russae Mynogis*. У грамотах царгородських патріархів, починаючи з 1347 р., галицько-волинське князівство часто зветься Малою Росією, в протиставлення московським землям. Така термінологія була добре знана греками, бо в них були Мала й Велика Азія, Мала (на Балканах, стара) й Велика (в Італії, нова) Греція.

По 1654 р. Росія часто зве вже нас Малою Росією; трохи пізніше ця назва заціплюється за Гетьманщиною, а польське правобережжя зветься по-давньому Україною. Звичайно, в цей час забулося, що слово «Мала» визначає старіша, основна, початкова, як прототип.

Отож, наша мова здавна звалася мовою руською, тепер ми її зємо українською. Назви Малоросія, малоруський, малорос теперішній українець сприймає як образливі для себе.

Північно-східні слов'яни, як казав я вище, за старих часів часом також звали себе Руссю, але це була для них чужа, не істотна, з півдня занесена назва. Тут скоро постала назва **Московія**, народ московський. Місто Москва вперше згадується в Літопису в 1147 році. І з того часу Москва все розростається, стала сильним князівським уділом, а пізніше й великим князівством. І власне коли розрослася Москва, то вона накинула свою назву всій півночі, всім тим уділам, які попідбивала під свою владу. І вже в XVI–XVII–XVIII віках чужинці – посли, подорожні, купці й ін. – завжди звуть цю державу Московія, а її мешканців – московіти, але Подніпров'я вони звуть Руссю або Україною. У південних слов'ян ще з давнього часу закорінилося «москова», «московець», у турок «москов» (Піпін, Етнографія, III, 306).

І тільки з Петром I помалу змінюється стара назва Московія на стару назву **Росія**, в чому допомагало Петрові його українське оточення. З XVIII ст., з часів цариці Катерини II ця назва Росія, руський, російський, росіянин уже сильно закріпилася й стала вседержавною.

Росіяни здавна звали українців по-різному, найчастіше русами, руськими; пізніше, в XVI–XVIII віках звали малоросіянами, черкасами («черкасішки»), а то й білорусами, а з часу Петра I звали згідливо й хохлами – від того чуба, що його козаки, наслідуючи давніх монахів, носили на виголеній голові. По повстанні гетьмана Мазепи 1708 р. росіяни стали звати українців мазепинцями, а українці росіян кацапами, цебто різниками (від татарсько-арабського *kassab* – м'ясник, різник). Поляки звичайно звали українців русинами. Часте в українській мові «москаль» визначає не тільки московця, але й військового, солдата українця; а це свідчить, що українці впізнали росіян головню через їхніх вояків.

Доісторичну назву нашого краю Сарматія в XVII віці воскресили були турки, називаючи Юрія Хмельниченка князем сарматським. В XVII ст. не рідка була й назва Роксоланія.

В науковій російській літературі звали Україну ще *юго-западний край*, або *край южно-русскій*.

Література. Б. Барвінський. Звідки пішло ім'я Україна. Відень, 1916; Л. Цегельський. Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна». Львів, 1907; С. Січинський. Назва України. Авґсбург, 1948; D. Dorosenko. Die namen Rus, Russland, Ukraine in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung // «Записки Українського Наукового Інституту в Берліні», т. III, 1931; Проф. С. Шелухин. Слово «Україна» в Пересопницькій Євангелії. Див. «Науковий Збірник в 30 річницю наукової праці Проф. Д-ра Івана Огієнка». Варшава, 1937, с. 190 – 205; М. Грушевський. Велика, Мала і Біла Русь // «Україна». 1917 р., Київ. Про наші назви див. ще далі в розділах IV, V, VI, VII і ін.

Запитання і завдання

5. Постання української мови

1. Зверніть увагу на те, як у праці пояснено, чому у всіх слов'янських мовах є спільні риси на різних мовних рівнях?
2. Знайдіть у тексті пояснення автохтонності українців.

6. Українська земля й український народ

1. Знайдіть у тексті, як визначається час заселення українських земель.
2. Які народи заселяли наші землі? Назвіть час заселення.
3. З якого часу, на думку вчених, «вирисовується перед нами український народ» і його мова?
4. Як пояснюють вчені, хто такі «анти»?
5. Чому українським племенам доводилося відступати, наприклад, аж на Дунай? Як про це сказано у Початковому Літописі?

7. Українські племена

1. Що в тексті сказано про поділ слов'ян на племена?
2. Які племена названі в Початковому Літописі?
3. Як жили ці племена? Чому кожне з племен «жило своїми звичаями й обичаями»?
4. Що у праці сказано про процес формування племен українського народу?

8. Територія розселення українських племен

1. Як розселялися українські племена?
2. Як пояснюється причина того, що племена довго не могли об'єднатися «в державну спільноту»?
3. Коли племена почали об'єднуватися?
4. Що в тексті сказано про «чужинців на українській території»?

9. Постання мов білоруської та російської

1. Які мови виникли на слов'янському сході? Як вони виникали?
2. Які племена склали основу білоруського народу?
3. Як пояснюється походження слова «білоруський»?
4. Яку землю «посіли» російські племена?
5. З якими неслов'янськими племенами велася боротьба? Яка доля фінських племен у цій боротьбі?
6. Як вплинули фінські племена на формування російського народу і його мови?
7. Як трактується виділення українських племен? Чому в українських і російських племен не було «якоїсь спільної доби»?
8. Чому «південний кочовий степ робив життя на українській землі дуже небезпечним»?
9. З чого можна робити висновок, що українцям доводилося емігрувати на північ?

10. Спільної «руської» мови ніколи не було

1. Чому «говорити про єдність давніх східних племен північних і південних не маємо жодних наукових підстав»?
2. Як учені доводять відсутність «колиски трьох братніх народів»?
3. Що сказано про початок формування української літературної мови періоду Київської Русі?

11. Відмінність української мови й раси

1. З якого часу засвідчується відмінність української мови від російської?

12. Політика в обороні «ісконного єдства руських наречій»

1. Чому частина російських учених «кваліфікувала» українську мову як «наріччя мови російської»?
2. Які аналоги такої політики наведено в тексті?
3. На якій «політичній основі постала була 1856-го року й відома теорія російського професора М. Погодіна...»?

13. Необґрунтованість теорій російської школи

1. У чому полягає необґрунтованість «теорії» про «праруську добу»?
2. Відколи беруть свій початок українська й російська мови і як вони розвивалися?

14. Українська мова, а не наріччя

1. Як можна пояснити, що «всі слов'янські мови – то сестри одна одній, незалежні одна від одної»?
2. Що впливає на розвиток кожної мови?
3. Як пояснюється теза «Народ чи нація постає з племен, племена з родів, так само постає й мова з своїх племінних говірок»?
4. Чи можна чітко визначити межі між мовними територіями? Чому?
5. Що треба брати до уваги, щоб виявити спільність чи відмінність між мовами?
6. Чи справді українська мова за всіма ознаками найбільше споріднена з російською?
7. Які погляди європейського наукового світу на українську мову?
8. Ознайомтеся з літературою, яка висвітлює історію української мови.

II. Наші назви: Русь–Україна–Малоросія

1. Що в тексті сказано про найстарішу «назву українського народу і його першої держави»?
2. Звідки прийшла назва «Русь»?
3. Які є теорії про походження назви «Русь»?
4. За яким племенем спочатку була закріплена назва «Русь»?

5. Як поширювалася ця назва на інші племена?
6. Що означає слово «Україна»?
7. Коли і для назв яких земель воно вперше зафіксовано писемними пам'ятками?
8. Коли Московія змінила свою назву на Росію?
9. З якого часу назва Україна стала вживатися в офіційних актах?
10. Як фольклор підтверджує назву Україна для Землі Київської чи Землі Козацької?
11. З якого часу «входить в ужиток назва нашого краю Мала Русь, Малоросія»?
12. Кому приписують виникнення цієї назви?
13. Які назви закріпилися за українськими землями після 1654 року?
14. Коли виникла назва Московія для північних сусідів?
15. Коли назва Росія стала вседержавною?
16. Як росіяни називали українців? Чому?
17. Як у науковій літературі ще називали Україну?
18. Ознайомтеся з літературою, у якій подано пояснення різних назв нашого краю.

Огоновський Омелян Михайлович

(8. VIII. 1833 – 28. X. 1894)

Омелян Михайлович Огоновський походив з давньої української шляхетної родини. Його дід Роман був заможним посесором на Миколаївщині у Галичині. Батько після закінчення богословського факультету Львівського університету був священником у селі Григорів Рогатинського повіту на Опіллі (нині Івано-Франківська обл.), де й народився Омелян 8 серпня 1833 року. Мати Катерина Шараневич була з Монастирця.

У родині з діда-прадіда зберігали старосвітські звичаї, розмовляли українською мовою й виховували дітей патріотами України. Усі діти (п'ятеро синів і дві дочки) здобули добру освіту й стали відомими діячами не лише Галичини, а й усієї України. Наприклад, Олександр Огоновський був професором права на українській кафедрі Львівського університету, а також редактором українських часописів. Інші діти Огоновських теж прислужилися розвитку української науки й культури.

Омелян Огоновський спочатку навчався вдома, а згодом у Бережанській гімназії, де виявив зацікавлення різними предметами і мав великі успіхи в навчанні. Він був усебічно обдарованою людиною. Крім природного нахилу до науки, він мав чудовий тенор, добре грав на скрипці, вправлявся в живописі, в орнаментуванні. Дуже рано юнак починає працювати репетитором, щоб допомогти сім'ї матеріально.

Після шести класів німецької гімназії у Бережанах Омелян Огоновський навчається у першій академічній гімназії Львова, а від 1853 року – у духовній семінарії, бо мріяв продовжити сімейну традицію. Семінарію він закінчує в 1857 році і тоді ж одружується з дочкою священника Фалиною Надвецькою.

Ще семінаристом Омелян Огоновський відвідував лекції Якова Головацького з «руської філології та письменства», що дало йому право від 1858 року обійняти посаду вчителя української мови в першій академічній гімназії Львова. Одночасно він викладав Закон Божий у німецькій гімназії. Слабке здоров'я, а головне, очевидно, прагнення займатися науково-педагогічною діяльністю визначили подальший життєвий шлях Омеляна Огоновського. Він записується на курс класичної філології та польської мови філософського факультету Львівського університету, у 1865 році здобуває університетський ступінь доктора філософії та працює на кафедрі української словесності, яку очолював Яків Головацький. У 1867 році Я. Головацький залишає кафедру, і її завідувачем стає Омелян Огоновський. Науково-педагогічна діяльність його тривала майже тридцять років.

Від 1870 року Омелян Огоновський – професор. Як україніст, він пробуджував національний дух студентства, розвивав українську літературу й науку. Це вимагало постійної праці над собою, невичерпної духовної енергії та віри в національні ідеї. Висока освіченість ученого-педагога, прекрасна добірна українська мова, особисті зразки поетичної художньої мови, лагідна товариська вдача дали відчутні результати, які гідно поцінуються сучасною наукою та культурою.

Омелян Огоновський відомий як активний громадський діяч. Він був засновником «Народної Ради», активним членом «Руського Товариства Педагогічного» (пізніше «Рідна школа»), керував філологічною секцією Наукового товариства ім. Шевченка. Багато років був членом і головою (1877–1894) товариства «Просвіта», працював у літературній секції, рецензував і редагував численні рукописи, організовував видання книжок. У той час у «Просвіті» працювали відомі українські діячі: О. Партицький, Д. Гладилевич,

Ю. Целевич, О. Стефанович та інші. Організація зростала і кількісно, і якісно: якщо в 1877 році в ній нараховувалося 564 члени, то в 1894 році – 7385. «Просвіта» здійснювала велику громадсько-просвітницьку роботу. Її члени опікувалися читальнями по всій Галичині, проводили збори в різних містах – Станіславіві (нині Івано-Франківськ), Коломиї, Тернополі, – видавали й поширювали багато книжок у містах і селах, проводили національно-виховну та патріотичну роботу (концерти, виставки, гуманітарні пожертви, захист української мови, організація бібліотек, лекцій тощо).

Свою творчу діяльність Омелян Огоновський розпочав ще в гімназійний період. Перші вірші, оповідання він надрукував у часописі «„Зоря“ галицька jako альбом» (1860); поему «Хрест», баладу «Руська піснь», окремі вірші публікував у «Галичанині» і «Зборнику».

У 1861 році він написав свою першу історичну драму про боротьбу українців за самостійність «Федько Острозький». У 1885 році на львівських сценах користувалася успіхом історична драма «Гальшка Острозька» (про політичні змагання польської аристократії щодо тодішньої України). Відомі й інші художні твори Омеляна Огоновського, які були гідно поціновані у свій час і стали об'єктом дослідження вчених.

Хоч Омелян Огоновський залишив значну художню спадщину, однак саме на ниві української науки й культури йому належить одне з провідних місць. Насамперед це стосується досліджень із української мови, фольклору та літератури. Як учений-лінгвіст він збагатив науку студіями та розвідками про багатство й неповторність української літературної мови та її говірок. Його дослідження, написані польською та німецькою мовами, прислужилися європейським мовознавцям, які вивчали слов'янські мови.

Омелян Огоновський, дбаючи про викладання в школах навчальних предметів українською мовою та вивчення української мови, уклав кілька граматик, читанок, написав і видав популярні книжки. Серед них треба назвати «Оповідане о житю святих мучеників Бориса і Гліба» (1876), «Хрестоматія староруська для висших клас гимназіяльних: Текст з поясненнями, додатком граматичним і словарцем» (1881), «Маркіян Шашкевич: Про его жите і письма» (1886), «Грамматика руського языка для шкіл середніх» (1889). Особливої уваги заслуговує його німецькомовна мовознавча праця «Studien auf dem Gebiet der ruthenischen Sprache», написана в 1880 році. Високо оцінив її Іван Франко: «Я вважаю сю книжку його найціннішою науковою працею. Він писав її з правдивим запалом, і запал той, ту любов до предмета видно з кожної її сторони. Треба додати, що помімо многих цінних монографій, які існували перед тим про одинокі часті мови, се була перша спроба одноцільної, повної граматики того языка. Автор дає більше, ніж пообіцяв титул, хоча, звісно, книжечку свою він назвав „Студіями на полі руського языка“ для того, бо почував, як багато питань і цілих більших частин того языка домагається спеціального оброблення і багатших збірок сирого матеріалу, поки буде можливим повний і відповідний до вимогів сучасної науки підручник южноруської граматики»¹.

У першому розділі книги подано інформацію про історію України, її народ і мову, про ставлення українців до росіян. Значну увагу приділено з'ясуванню термінів «Русь», «Рутенія», «Малоросія», описано також географічні межі розселення українців, названі статистичні дані про їх чисельність і визначено чотири основні діалекти української мови – червоноруський, південномалоруський, північномалоруський і білоруський.

¹ Франко І. Омелян Огоновський // Збір. творів. В 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 43. – С. 366.

У другому розділі охарактеризовано звукову систему української мови, вказано на її ефонічну особливість, зокрема звучність дзвінких приголосних. Третій розділ присвячений словотвору й словозміні, особливу увагу приділено специфічним суфіксам здрібності. У розділі про синтаксичну будову української мови основний акцент зроблено на використанні окремих граматичних категорій і частин мови зі стилістичною метою, детально описано синтаксис відмінків, усі теоретичні виклади проілюстровано оригінальними прикладами.

Однак треба зазначити, що «Studien...» О. Огоновського не є «граматикою» української мови в сучасному розумінні. Це, власне, перше монографічне оригінальне дослідження й висвітлення будови української мови з урахуванням усіх її рівнів для ознайомлення з нею європейського читача.

Значним досягненням в культурно-літературному житті України було видання шеститомної «Історії літератури руської», яка від 1886 року друкувалася в часописі «Зоря». Це була перша спроба повної історії української літератури. Обстоюючи національну самобутність українського народу, О. Огоновський наголошував на тому, що наш народ має свої, властиві тільки йому фізичні й духовні прикмети, свої звичаї й обряди, свої традиції, свою мову та свій історичний характер.

Ця літературознавчо-історична праця була позитивно зустрінута в наукових колах України й поза її межами, але чи не найоб'єктивнішу оцінку їй дав Іван Франко. Він писав, що праця О. Огоновського «є немов увінчання усіх дотеперішніх праць детальних..., а zarazом є широким фундаментом для дальших праць, з котрих многі тільки на її основі показуються можливими. Треба сказати – що признають найгостріші критики, – що праця проф. Огоновського на довгі літа буде невичерпним скарбом многоцінних біографічних і історико-літературних фактів і подробиць»².

У 1894 році на загальних зборах товариства «Просвіта» у Львові Омелян Огоновський сказав: «Не забудьте, браття-громадяни, пом'янути нас незлим тихим словом, бо хоч ми й не довершили великої просвітньої будівлі, то все ж були ми, мов ті робітники, що двигали велике каміння на засновок народної святині. Тепер уже легше будувати далі, коли покладено кріпку основу – вже легше йти вперед, коли перші робітники зладили битий шлях, що веде до витиченої мети»³.

Ці змістовні слова були ніби підсумком усього творчого шляху вченого. Омелян Огоновський помер 28 жовтня 1894 року.

² Там само. – С. 381.

³ Брик І. Омелян Огоновський. У століття народин великого громадянина. – Львів, 1933. – С. 5. Цитата за статтею: Качкан В. Будівничий української духовності. // УМЛШ, 1993, № 9. – С. 11.

Література

1. Кокорудз І. Професор доктор Омелян Огоновський: Огляд його життя і наукової та літературної діяльності // Записки НТШ. – 1895. – Т. V.
2. Макарушка О. О. Огоновський, його життя і діяльність // Записки НТШ. – 1895. – Т. V.
3. Лев В. Омелян Огоновський як мовознавець // Слово. – Л., 1937. – Т. 1, кн. 2.
4. Вілецький Л. Омелян Огоновський. – Вінніпег, 1950.
5. Демський М. Т. Огоновський Омелян Михайлович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 444.
6. Українці в світі. Джерело доступу:
<http://www.ukrainians-world.org.ua/peoples/bcc5a7ed030950da/>
7. Навчальні матеріали онлайн. Джерело доступу:
http://pidruchniki.com/kulturologiya/ogonovskiyy_omelyan_mihaylovich
8. Знамениті, великі, геніальні люди. Найцікавіше про них! Джерело доступу:
<http://100v.com.ua/ru/node/3199>

Основні праці О. М. Огоновського

1. Погляд на історію язиків слав'янських, особливо ж на історію языка руського // Правда. – Л., 1872. – № 5.
2. Слово о Пълку Игорѣве. Поетичний памятникъ Рускої письменности XII вѣку. Текстъ зъ перекладомъ изъ поясненіями. – Л.: З друкарні Товариства им. Шевченка, 1876. – 136 с.
3. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. – Lemberg, 1880. – 244 с.
4. Хрестоматія староруска для высшихъ клясъ гимназіяльныхъ. Текстъ зъ поясненіями, додаткомъ граматичнымъ и словарцемъ. – Л.: Накладом фонду краєвого, 1881. – 494 с.
5. Маркіян Шашкевич: Про его жите і письма. – Л.: Просвіта, 1886. – 104 с.
6. Історія літературы руской: у 6-ти т. – Л.: З друкарні Товариства им. Шевченка, 1887. – Ч. I. – 426 с.; 1889. – Ч. II, т. 1. – 352 с.; 1889. – Ч. II, т. 2. – С. 353–962; 1891. – Ч. III, т. 1 – 696 с.; 1893. – Ч. III, т. 2. – С. 697–1332; 1894. – Ч. IV – 346 с.
7. O ważniejszych właściwościach języka ruskiego // Rozprawy Wydziału filologicznego PAU Krakowie, 1888. – Т. X. – С. 30–93.
8. Граматика руского языка для школь середних. – Л.: Накладом фонду краєвого, 1889. – 288 с.
9. Питання азбучне й правописне // Історія літературы руской. – Л., 1894. – Ч. II. – С. 140–156; Ч. IV. – С. 22–23.
10. Методична граматика руської мови для IV кляси шкіл 5 і 6 клясових. – Л.: Вид-во книжок шкільних, 1894. – 98 с.; 2-е вид., поправлене – Л.: Вид-во книжок шкільних, 1909. – 98 с.

Огоновскій О. Граматика руского языка для школъ середнихъ. – Львѣвъ, 1889. – 288 с.

Часть перша

Наука про звуки

А. Про звуки въ загалѣ

§ 6. Всѣ звуки мовы дѣлять ся на самозвуки (vocales) и спѣвзвуки (consonantes).

1. Самозвукъ (самогласна) творить ся симъ способомъ, що голосъ проходячи свободно черезъ проводъ ротовый. (Mundkanal) вѣдъ гортани до губъ, при бѣльшѣмъ або меншѣмъ отворѣ ихъ, не дѣзнае нѣякои запоны вѣдъ поодинокихъ орудій мовы, якими суть гортань (Kehlkopf), языкъ, пѣднебѣне, зубы й губы (уста).

2. Спѣвзвуки (согласнїи) творять ся тогдѣ, коли порушують ся и вѣдповѣдно уживають ся поодинокї орудїя мовы; н. пр. *к* можна выголосити при помочи гортани, *п* при помочи губъ; *д* вымовляе ся, коли языкъ доторкне ся до горѣшнихъ зубѣвъ и т. д. Спѣвзвуки уважають ся отже ш е л е с т а м и (Geräusche), мѣжь-тымъ коли самозвуки суть справдѣшними з в у к а м и. Спѣвзвуки не являють отже въ выговорѣ повного звука, и щобъ ихъ було чутно, выголошуютъ ся они при помочи якогось самозвука; н. пр. б-е, п-е, г-а, х-а, е-м, е-н.

а) Самозвуки

§ 7. Самозвуки суть 1. головнїи *а, и, у*; 2. похѣднїи *е, о, ы*.

Самозвукъ *а* есть сильнѣйшїи вѣдъ иншихъ двохъ самозвукѣвъ головныхъ *и, у*; вѣдтакъ головнїи самозвуки суть сильнѣйшїи, нѣжь похѣднїи *е, о, ы*, котрїи утворяють ся изъ головныхъ. Мѣжь похѣдными самозвукѣвъ *е*, будучи тоншимъ, есть слабшимъ вѣдъ *о*.

А есть основою и осередкомъ самозвукѣвъ; отже:

и   е   а   о   у

И та *у* суть крайнїи самозвуки, котрїи можуть замѣнитись у спѣвзвуки *й* и *в*. Похѣднїи самозвукѣвъ *е* стоитъ мѣжь *и – а*, *о* же кладе ся мѣжь *у – а*. Именно творить ся *е*, коли языкъ, поставленый до выговору самозвука *и*, спускае ся долѣвъ, мовъ до выговору самозвука *а*; *о* творить ся изъ *а – у*, коли губы при сѣмъ выговорѣ широко заокруглюють ся.

Самозвукѣвъ *ы* творить ся изъ *у – и*, коли губы меньше заокруглюють ся, якъ при выговорѣ самозвука *у*, а при-тѣмъ языкъ трохи зближае ся до переднього пѣднебѣня. Ось и переглядъ сихъ самозвукѣвъ:

и   е   а   о   у
 .....
 ..... ы .....
 .....

§ 8. Самозвуки дѣлять ся на чистїи и змягченїи

Чистїи *а, е, и, о, у, ы*; змягченїи *я, е, ъ, йо (ё), ю* (= *ja, je, ji, jo, 'ju*). Змягченїи творять ся отже сполученѣмъ чистого самозвука зъ попереднюю йотою; про-те зовуть ся они такожъ йотованїи самозвуки (preijotirte Vocale).

Чисті самозвуки дѣлять ся зновъ на грубїи: *а, о, у, ы* и тонкїи (пѣднебеннїи) *е, и*.

§ 9. Двозвуки (двогласнїи, diphthongi) въ письменномъ нашомъ языкѣ не суть звѣстнїи; про-те ѡ въ чужихъ словахъ позбуваемо ся ихъ тымъ, що *аи, еи* замѣняемо на *ав, ев*; н. пр. замѣсть: *ауторъ, Еугенїя*, пишемо: *авторъ, Евгенїя*.

Въ мовѣ живѡй можъ замѣтити двозвуки: 1) въ окѡнченю VI. падежа числа єдиничного именникѡвъ класы III; н. пр. *рукоу, змїюу* (пише ся: *руковъ, змїювъ*); 2) въ II. дѣяльнѡмъ причастнику часу минувшого: *умѣу, хвалиу, спѣвау* (пише ся: *умѣвъ, хваливъ, спѣвавъ*); 3) въ твореню пнѣвъ именъ и глаголѡвъ, якъ: *воукъ, поуный, доубати* (пише ся: *вовкъ, повный, довбати*).

Въ нарѣчїю полѣскѡмъ двозвуки появляются тогдѣ, коли самозвукъ *о, е*, стоячи передъ спѡвзвукѡмъ, замѣняемо ся у насъ въ звукъ *і*; отже нашому выговору слѡвъ *кѡнь* (кинъ), *лѣдь* = *лѣдъ* (лїдъ) вѡдповѣдає въ томъ нарѣчїю: *куонъ, куєнь, куїнь*, – *люїдъ* и т. д.

Вѡдъ двозвукѡвъ треба розрѡзнити самозвуки пойотованїи (postjotirte Vocale), с. є. такїи самозвуки, по котрыхъ слѣдує йота, якъ: *аї, еї, ії* (*иї*), *ѣї, ої, ыї, уї*; н. пр. *дай, гей, бїи, сѣи, гой, стрїи, вуй*.

Пойотованїи самозвуки творять ся часто въ зложеныхъ словахъ, коли самозвуки *а, и, ы, о* зѡйдуть ся зъ *и* (почѡмъ *и* замѣняемо ся въ *ї*), якъ: *зайду* (изъ *за-иду*), *прїиму, выїду, поїду* и пѡду.

б) Спѡвзвуки

§ 10. Поодинокими орудїями мовы утворяють ся спѡвзвуки:

1. губнїи (labiales): *п, б; ф, в; м;*
2. зубовїи (dentales): *т, д; н;*
3. язычнїи (linguales): *с, з* (*дз*), *ц; л, р;*
4. пѣднебеннїи (palatales): *ї; ч, ж* (*дж*), *ш, щ;*
5. горловїи або гортаннїи (gutturales): *к, г, х.*

Изъ сихъ спѡвзвукѡвъ суть мѣшанїи *ц* (изъ *тс*), *ч* (изъ *тш*), *дз, дж*; зложенымъ же єсть *ш* (изъ *штш*). Всѣ иншїи спѡвзвуки суть поєдинчїи.

§ 11. Зъ поглядомъ на выговоръ дѣлять ся спѡвзвуки на твердїи и мягкїи. Твердїи суть: *б, п, в, ф, м, т, д, н, с, з, ц, л, р, к, г, х*. Мягкїи суть: *ї, ч, ж, ш, щ; ль, рь, нь, дь, ть, зь, сь, ць*.

§ 12. Зъ поглядомъ на гомѡнъ дѣлимо спѡвзвуки на звучнїи (mediae, tönend), и беззвучнїи (tenues, tonlos). Звучнїи суть: *б, в, м, н, д, з, л, р, ї, ж, г* (*г*); *дз, дж; ль, рь, нь, дь, зь*. Они вымовляють ся зѡ звукомъ, подобно якъ самозвуки. Беззвучнїи суть: *п, ф, т, с, ц, ч, ш, щ, к, х; ть, сь, ць*.

Зъ причины, що звучнїи самозвуки орудїями мовы выголошують ся легко, зовуть ся они слабыми; навпаки-жъ беззвучнїи называють ся сильными (мѡцными), тому-що въ утвореню сихъ спѡвзвукѡвъ орудїя мовы зьявляють бѡльше натуги.

§ 13. Зъ поглядомъ на способъ, якимъ выголошуємо спѡвзвуки, визначують ся:

1. нѣмїи (mutae): *п, б; т, д; к;*
2. шумнїи (spirantes): *ф, в; г, х; ї;*
3. сичачїи (sibilantes): *с, з, ц;*
4. шипячїи: *ж* (*дж*), *ч, ш, щ;*
5. плавнїи (liquidae): *л, р;*
6. носовїи (nasales): *м, н.*

Наибѡльше до плавныхъ зближають ся шумнїи спѡвзвуки *ї, в*. Спѡвзвукъ *ї* творить ся изъ самозвука *и* (*і*), коли языкъ доторкне ся трохи-не до пѣднебѣня, а голосоє стане тертись о боки языка. Саме-жъ *и* (*і*) творить ся симъ способомъ, що верхъ передньої части языка зближає ся до пѣднебѣня твердого, лишачуи тѡлько вузку дорогу голосови.

Водтакъ творить ся в изъ самозвука у, коли губы ще больше стягнуть ся, нѣжь при выговорѣ самозвука у, и коли воздухъ проходить крозь отвѣръ губъ. [...]

Часть третя

Наука про формы або словотвѣръ

Подѣль слѣвъ

§ 180. Изъ пнѣвъ номінальныхъ і вербальныхъ (глагольныхъ) творять ся имена й глаголы доданемъ вѣдповѣдныхъ наростковъ або окѣнченъ. Про-те наука про словотвѣръ дѣлится на науку про творене именъ и на науку про творене глаголѣвъ. Имена основують ся на пняхъ номінальныхъ, а глаголы – на пняхъ вербальныхъ. Наука про творене именъ зове ся деклінаціею (склоненемъ), а наука про творене глаголѣвъ – конъюгаціею (спряженемъ). – Такъ отже наука про деклінацію показуе намъ формы готовѣ, изъ-за чого наука про словотвѣръ зове ся такожъ наукою про формы (Formenlehre).

§ 181. Слова по свому значѣнію дѣлять ся на девять клясъ або частій мовы:

1. именники (substantiva)	}	имена (nomina)
2. приложники (adiectiva)		
3. заименники (pronomina)		
4. числѣвники (numeralia)		
5. глаголы (verba)	}	частицѣ (particulae)
6. прислѣвники (adverbia)		
7. приименники (praepositiones)		
8. союзы (coniunctiones)		
9. чувственники (interiectiones).		

1. Першій чотыри клясы творять разомъ одинъ вѣддѣль, с. е. имена (nomina), тому-що одвѣтна кляса служить або до означена именника, н. пр. отецъ, кѣнь, камѣнь, або до выражена свѣйства именника, якъ: добрый, першій (означене свѣйства що-до кѣлькости), або уживае ся замѣсть имени (за имя), с. е. замѣсть именника або приложника: я, ты, вѣнь; сей, той; котрый и т. д.

2. Глаголь выражае дѣйство або станъ особы або рѣчи; н. пр. хлѣборобъ молотить збѣже; дитина спить.

3. Чотыри послѣдній клясы слѣвъ творять одинъ вѣддѣль несамостѣйныхъ частій мовы, с. е. частицѣ. Они належать до складнѣ.

I. Именники

Рѣзнѣ роды именикѣвъ. Подѣль именикѣвъ на клясы

§ 182. Именники суть слова, котрѣ означаютъ щось дѣйственного, змыслового (nomina concreta), або щось погаданого, уявного (n. abstracta). Тѣ именники, котрѣ означаютъ щось дѣйственного, змыслового, дѣлять ся: а) на имена власнѣй (n. propria), б) на имена спѣльнѣй (n. communia).

1. Имена власні суть назвы поодинокихь осібъ (або звѣрять), народѡвъ, краѣвъ, мѣсть, рѣкъ, гѡрь и т. и., н. пр. Шевченко, Рябко, Словянинъ, Галичина, Львѡвъ, Днѣстеръ, Бескиды.

2. Имена спѡблнѣ означаютъ многѡсть рѡвнорѡдныхъ предметѡвъ або частій. Они дѣлятъ ся: а) на имена загалнѣи (п. *appellativa*), с. е. назвы цѣлого роду предметѡвъ и каждои единицѣ, щѡ належить до одвѣтного роду; н. пр. чоловѣкъ, швецъ, левъ, гѡродъ, рѣка, дерево, цвѣтъ; – б) на имена зборовѣи або збѡрни (п. *collectiva*), котрѣ означаютъ цѣлый збѡръ осібъ, звѣрять або рѣчей, причѡмъ тѡлько цѣлѡсть того збору, а не единица одвѣтну назву одержуе; н. пр. громада, вѡйско, череда, лѣсъ, рѣй; – в) на имена матерѣялнѣи або знадобковѣи (п. *materialia*), щѡ высказуютъ матерѣю (вещь) дѣлиму, зъ котрои найменша частина має назву цѣлости: вино, вода, желѣзо, масло, молоко, мука, сыръ.

3. Тѣ именники, котрѣ означаютъ щѡсь погаданого або уявного, суть: а) назвы свѡйствъ: краса, молодѡсть, старѡсть; – б) назвы душевнои вѡдчѣ або погаданого стану: супокѣи, щасте, доля, горе, дорожнята. Сюди належать назвы doby дня и поры року, хочъ они приняли вже прикмету конкретныхъ именъ; н. пр. день, нѡчь, ранокъ, вечѡръ, рѡкъ, весна; – в) назвы дѣй: любовь, хвальба. Сюды вѡдносятся и имена глагольнѣи, утворенѣи изъ страдалныхъ причастникѡвъ часу минувшого: мовчане, спане.

4. Зъ поглядомъ на свѣдому дѣяльнѡсть або личнѡсть дѣлятъ ся именники: а) на назвы осібъ: Тарасъ, мужъ, жѡна; – б) на назвы рѣчей: дерево, дѡмъ, хлѣбъ.

5. Суть еще имена здрѡбнѣлѣи (*deminutiva*), котрѣ выражаютъ якусь малечу (дрѡбницю), або пестошѣ: коникъ, лѣсокъ, городочокъ; вѡконце; батенько, козаченько; водиця, матѣнка. Супротивъ именъ здрѡбнѣлыхъ поставляютъ ся имена згрубѣлѣи, котрѣ уживаютъ ся тогдѣ, коли хто про кого або про щѡ выражае ся зъ презирствомъ: хлопчиско и хлопчище, кониско и коняка.

§ 183. Именники, с. е. особы, звѣрять и рѣчи рѡзнятъ ся мѣжь собою граматичнымъ родомъ (*genus*). Въ мѡвѣ рускѡй суть три роды: мужескѣи (*g. masculinum*), женскѣи (*g. femininum*) и середнѣи або нѣякѣи (*g. neutrum*).

§ 184. Рѡдъ пѡзнае ся по значѣнню и по окѡнченню:

а) по значѣнню:

1. Роду мужеского суть имена мужчинъ, звѣрять-самцѣвъ и такихъ истѡтъ, котрѣ представляемо собѣ въ видѣ або зѡ свѡйствами мужчинъ: панъ, отецъ, Иванъ, воєвода, слуга, хлопчиско; вовкъ, песь; ангель, чортъ; – вѡдтакъ назвы мѣсяцѣвъ: сѣчень, лютый, марѡтъ и т. д.

2. Роду женского суть назвы женщинъ, звѣрять-самицъ и такихъ истѡтъ, котрѣ представляемо собѣ въ видѣ або зѡ свѡйствами женскими: дочка, сестра, Ольга; гуска, кѡтка; благѡсть, душа.

3. Роду середнього суть именники, означаючѣи истѡту якусь недорослу, недавно народжену и въ загалѣ малу: дитя, кача, потя, теля, янголя. Роду середнього суть такожь имена зборовѣи: гвѡзде, желѣзе, ключе, пруте, – вѡдтакъ назвы буквѣ: мале *a*, мягке *i*. Роду середнього суть иногдѣ поодинокѣи слова та цѣлѣи реченя, взятѣи въ значѣнню именника; н. пр. жидѡвске заразы; мое ты не-знати-що.

б) по окѡнченню:

1. Роду мужеского суть именники, окѡнченѣи въ I. падежи ч. ед. спѡвзвукѡмъ твердымъ, або йотою, або спѡвзвукѡмъ мягкимъ, котрого знакъ ъ вѡдповѣдае первѣстному *ъ*: дубъ, край, кѡнь (изъ конѣ).

2. Роду женьского суть именники, щó кóнчатъ ся въ I. падежи ч. ед. самозвукомъ *а, я, ѣ*, або спóвзвукóмъ мягкимъ, котрого знакъ *ь* вóдповѣдає первѣстному *і*: вода, змія, воля, господинѣ, кóсть (изъ кості).

3. Роду середнього суть именники, окóнчені самозвукомъ *о, е, є, я* (я изъ *ен*, и изъ *ят* = ст.-слов. **ѡт**): дѣло, поле, весѣле, имя (имен), теля (телят).

§ 185. Крómъ роду зъявляє ся въ именахъ число (numerus): а) число єдиничне (n. singularis), коли говорить ся про одну особу або рѣчь: отецъ, орель, дубъ; – б) число многе (n. pluralis), коли бóльше предметóвъ тои-самои назвы высказує ся: отцѣ, вóрлы, дубы.

Въ язычѣ старорускóмъ було ще число двóйне (n. dualis), котре въ мовѣ жіночóй запропастилось, та лише въ деякихъ останкахъ уживає ся: оцѣ, нозѣ, руцѣ и и. (§. 195, 199, замет., §. 203, 5).

§ 186. Рóзні вóдносины осóбъ або рѣчей выражаемо рóзными вóдмѣнами окóнченъ, або формами одвѣтного имени; н. пр. тутъ сидить хлѣборобъ; се хата хлѣбороба; вóддай честь хлѣборобови; о хлѣборобе! тяжка твоя праця; и т. д.

Такі вóдмѣны имени, котрі показують рóзні вóдносины осóбъ або рѣчей мѣжъ собою, зовуть ся падежами (падами).

Въ мовѣ рускóй маємо сѣмъ падежѣвъ:

I. падежъ	nominativus	на пытанє хто? що?
II. — —	genitivus	— — кого? чого? — чій? чія? чіє?
III. падежъ	dativus	на пытанє кому? чому?
IV. — —	accusativus	— — кого? що?
V. — —	vocativus	коли особу, яку кличемо, або коли до кого промовляемо;
VI. падежъ	instrumentalis	на пытанє кимъ? чимъ?
VII. — —	localis	— — въ кóмъ? въ чóмъ?

I. и V. падежъ суть независимі и зовуть ся падежами прямыми (casus recti); всѣ же прочі падежѣ суть зависимі и зовуть ся скóсными (с. obliqui).

§ 187. Вóдмѣна окóнченъ имени пóсля чисель и падежѣвъ зове ся деклінацією (склоненєнь).

1. Въ деклінаціи имени розрóзняемо пень (Stamm) вóдъ окóнченя падежево-го (Casusendung). I. падежъ числа єдиничного є звычайно и пнемъ: панъ, дѣло, рыба, кóсть, – але: имя – пень имен; теля – пень телят. Въ иншихъ падежахъ ч. ед. и въ ч. мн. лекше вже вóддѣлити окóнченє вóдъ пня; н. пр. въ падежахъ рыба-мъ, кóсть-ми, имен-и, телят-а пень єсть рыба, кóсть, имен, телят, а окóнченя суть -мъ, -ми, -и, -а.

Основою до подѣлу именникóвъ на клясы служить пень.

2. Въ деклінаціи именникóвъ поставляє ся пять клясѣ.

До першої клясы належать именники роду мужеского, котрыхъ пень кóнчить ся спóвзвукóмъ (твердымъ, змягченымъ або йотою): пан(ъ), кóнь, край.

Первѣстно кóнчились именники сеи клясы глухимъ (слабымъ) спóвзвукóмъ **ъ**, котрый вымовляє ся якъ коротке *о*. Передъ симъ **ъ** стоявь або твердый спóвзвукъ: дѣд-ъ, або йота: край-ъ = край, або спóвзвукъ, змягченый йотою: конѣ = конь-ъ = кóнь. Изъ сего видно, щó глухий самозвукъ **ъ** пóсля йоты и спóвзвукъ змягченого вóдкинено.

До другои клясы вóдносятъ ся именники роду середнього, котрыхъ пень кóнчить ся самозвукомъ *о, е, є*: село, поле, весѣле.

До третьои клясы належать именники роду женьского, котрыхъ пень кóнчить ся самозвукомъ *а, я*: рыба, воля.

До четвертои клясы належать именники роду женьского, котрых пень кѡнчиться спѡвзвукѡмъ змягченимъ: кѡсть.

Знакъ змягченя ь бувъ тутъ колись самозвукѡмъ глухимъ (слабымъ), щѡ основувавъ ся на первѣстнѡмъ самозвуку *i*.

До пятои клясы причисляють ся именники роду середнього, котрых пень кѡнчить ся спѡвзвукѡмъ *н, т* [...].

Часть четверта

Наука про складню

А. Загальна часть складнѣ

І. Пѡдметъ. Присудокъ. Реченѣ наге

§ 286. Складнѣ (syntaxis) учить, якъ зъ поодинокихъ слѡвъ складають ся реченя для выраженя мысли, и якъ реченя зъ собою въ бѡльшу цѣлѡсть сполучають ся.

§ 287. Реченѣ (zdanie, Satz) есть мысль, выражена словами; н. пр. Хлѣборобъ оре. Сонце свѣтитъ.

§ 288. Въ кождѡмъ реченю мусять находитись слѣдующі двѣ конечнѣ складовѣ его части: 1) особа або рѣчь, про котру говорить ся, щѡ она щось дѣлає, або щѡ чимъ-то есть (пѡдметъ, subiectum): *хлѣборобъ, сонце*; 2) се, щѡ о тѡй особѣ або рѣчи каже ся (прѣсудокъ, praedicatum): *оре, свѣтитъ*.

1. Пѡдметомъ въ реченю есть ѣменникъ: *Ученикъ* пише. *Кѡнь* бѣжитъ. *Вѣтеръ* вѣе. – Въ заступствѣ и въ значѣню именника може бути пѡдметомъ такожь заименникъ, числѡвникъ, приложникъ, причастникъ, способъ неозначеный и всяка инша часть мовы, ба ѣ цѣле реченѣ; н. пр. *Я* вчу ся. *Одинъ* говоритъ, *другій* мовчить. *Скупый* двѣчи платитъ. *Трудячій* не вмре зъ голоду. *Бѣдувати* (есть) гѡрко. Буде тобѣ *аминь!* *Прости-Бѡгъ* ти буде. *Знати самого себе* есть наибѡльша мудрѡсть.

2. Присудкомъ въ реченю буває глаголъ або имя, с. е. именникъ, приложникъ, причастникъ, заименникъ и числѡвникъ. Коли присудкомъ есть имя, то додає ся до него звязъ (сорула). Звязею въ реченю буває глаголъ спомагаючій (пень *єс, бы, буд*). Звязею сполучає ся отже пѡдметъ зъ присудкомъ, котрый есть именемъ; н. пр. Батько *пише*. Кѡнь *бѣжитъ*. – Ангелы суть *духи*. Робота буває *тяжка*. Хлопецъ є *трудячій*. Книжка буде *твоя*. Богъ есть *одинъ*.

Кожде реченѣ складає ся зъ двохъ слѡвъ, если присудкомъ є глаголъ; коли-жь присудкомъ есть имя, то реченѣ творить ся трѡма словами: пѡдметомъ, звязею и присудкомъ.

§ 289. Въ реченю можна опустити одну або ѣ двѣ зъ основныхъ частей реченя, почѡмъ тее слово, щѡ остає ся, уважає ся цѣлымъ реченѣмъ.

1. Пѡдметъ опускає ся, коли пѡдметомъ суть заименники особовѣ *я, ты, мы, вы; вѡнъ, она, оно; они*. Въ нашѡй мовѣ можъ дѡзнатись зъ присудка въ часѣ теперѣшнѣмъ и въ способѣ приказуючѡмъ, хто есть пѡдметомъ, чи особа перша, чи друга, чи третя, такъ въ числѣ единичнѡмъ, якъ и въ многѡмъ; н. пр. учу ся; пишешъ; читаемо; роби! поможѣть! – Коли-жь на сихъ заименникахъ спочиває вага, то не можна ихъ опустити: *Я* читаю, не *ты*.

Не тільки підметь, але й присудокъ, а иногдѣ й обоє разомъ можуть опуститись въ прислѡвяхъ и въ такихъ вѡдповѣдяхъ, въ котрыхъ пѡсля завданого питаня можна дорозумѣтись тыхъ частей основныхъ; н. пр. Днесъ менѣ, а завтра тобѣ. Чи здоровъ твоѣй братъ? – Здоровъ. Чи се написавъ Шевченко? – Шевченко. Хиба-жь сей ученикъ є пильный? – Нѣ (сей ученикъ не є пильный). Хто-жь цей сивый | попросавъ ся зъ свѣтомъ? | Семень Палѣй Запорожець (Шевч. II, 123).

2. Зв'язъ опускає ся въ такихъ реченяхъ, въ котрыхъ легко єи догадатись можна. Се дѣє ся особливо въ прислѡвяхъ, коли зв'язую є глаголь спомагаючій (пень *єс*) въ часѣ теперѣшнѣмъ: Весна разъ красна. Гѡркій чужій хлѣбъ.

Зв'язъ не опускає ся, коли стоить въ часѣ будучѡмъ або минувшѡмъ; н. пр. вѡнь буде сумный; я бувъ щасливый.

Форма глагола спомагаючого не опускає ся, коли є присудкомъ, выражаючи истнованє: *Єсть* надъ нами создатель нашъ.

§ 290. Таке реченє, котре складає ся лишъ изъ пѡдмета и присудка (иногдѣ зѡ зв'язю), зове ся реченємъ нагимъ (*nackter Satz*); н. пр. Дитина спить. Лѣсы зеленѣють. Свѣтъ процвитає.

II. Реченє розширене

1. Поясняючій додатки именника головного

§ 291. Кожду часть реченя нагого, такъ пѡдметь, якъ и присудокъ, або одинъ и другій разомъ, можна пояснити якимъ додаткомъ, котрымъ реченє розширює ся, изъ-за чого оно зове ся реченємъ розширенимъ (*erweiterter Satz*).

Наведені три реченя нагій дадутъ ся ось-такъ розширити: *Здорова* дитина спить *спокѡйно*. – *На крутыхъ горахъ, въ глибокихъ долинахъ* зеленѣють *дубові та грабові старі* лѣсы (Лев. Бурл. 3). – *Свѣтъ ясный всякими барвами буйно-буйно* процвитає (Русал. XI).

§ 292. Поясняючимъ додаткомъ именника може бути: а) приложникъ; б) именникъ въ II. падежи; в) именникъ, доданий до головного именника за-помочію приименника; г) именникъ, стоячій въ тѡмъ-самѡмъ падежи, щѡ й головный именникъ.

а) Придатокъ

§ 293. Приложникъ (причастникъ, заименникъ, числѡвникъ), поставлений при именнику на питанє *якій? чій?* зове ся при дат комъ (*attributum*); н. пр. *Ледачая* хвала сама себе хвалить (Ном. 2562). Зъ *великою* хмары *малый* дощъ буває (*ibid.* 4138). Слово правды понесли | по *всѣй невольничѡй* земли | *Твои* апостолы *святіи* (Шевч. II, 173).

1. Именникъ може мати кѡлька при даткѡвъ: Назустрѣчь иде дѣдусь *старенькій, маленькій, горбатенькій* (Квѣт. II, 167).

2. Замѣсть приложника стоить иногдѣ именникъ, якъ: *гордыня* князь = *гордый* князь; вовки *сѣроманць* = вовки *сѣрїї*; *малолѣтокъ* сынъ = *малолѣтній* сынъ; чоловѣкъ *прямота* = *чоловѣкъ* *прямый*.

3. При именнику стоить иногдѣ при датокъ, утворений зъ того-жь пня, зъ котрого вѡнь самъ повставъ; н. пр. вѣкъ *вѣчный, давня* давнина, молодикъ *молодой, чужа* чужина и т. и.

б) Доповнене

§ 294. Именникъ, котрый додае ся до головного именника въ II. падежи, зове ся доповненемъ; н. пр. книжка *школяря*; хата *ратая* (§ 346).

Замѣсть II. падежа, высказуючого посѣдане, може стояти приложникъ яко придатокъ, и за-для того сей II. падежъ зове ся такожь при д а т к о в ы м ъ; отже: двѣрь *княжій* = двѣрь *князя*; Маруся *Квѣтчина* = Маруся *Квѣтки*; плачь *материнъ* – плачь *матери*. (§ 132, 4).

в) Означенє приименникове

§ 295. Именникъ, доданыи до пѣдмета за-помочію приименника, зове ся означенемъ приименниковымъ; н. пр. дорога *до царства небесного*; пасѣчникъ *зъ бѣлоу боро-дою*; жаль *за родину*. – *Вѣдъ серця до Бога* навпростецъ дорога (Ном. 94).

г) Приложенє

§ 296. Приложенемъ (*appositio*) зове ся той именникъ, котрый кладе ся при именику головнѣмъ за-для докладнѣйшого его означеня.

1. Приложенє додае ся до своего именника въ тѣмъ-самѣмъ падежи, а по можности такожь въ тѣмъ-самѣмъ числѣ й родѣ; н. пр. Ростиславъ, *князь моравскій*, выправивъ послѣвъ до греческого цѣсаря Михаила III. (Вѣн. I, 36). Еней, *бѣдаха*, излякавъ ся (Котл. 104). Не такъ було у нашої Маруся, *Наумовои та Настасинои дочки* (Квѣт. I, 6). Весело й тяжко згадувати намъ тебе, *старый нашъ дѣду*, Кійове! (Кул. Ч. Рада 61).

2. Въ мовѣ рускѣй стоить приложенє часто передъ именникомъ, до котрого вѣдносить ся: *Сынъ Володаря* Володимирко, збудувавъ городъ Галичь (Кіѣв. кн. 62).

3. Такій приложеный именникъ має часто поясняючі додатки, особливо-жь придатки: Лѣта мои молодіи, | сило *молодая!* (Шевч. I, 165). Вѣдтакъ до одного именника належить деколи кѣлька приложенъ: Твои сынъ Алькидь, *твоя дитина*, | *единая твоя родина*, | *любовь единая твоя*, | гине въ неволи (Шевч. II, 175).

2. Поясняючі додатки присудка

§ 297. Такими додатками суть:

1. Означенє прислѣвникове, с. е. прислѣвникъ, стоячий при глаголѣ або й при приложнику, або й именникъ въ рѣзныхъ падежахъ, найчастѣйше зависимый вѣдъ приименника.

Означенемъ прислѣвниковымъ выражае ся:

а) Мѣсце, на пытанє: *де? вѣдки? куды?* и. пр. Вѣнь (Перебендя) *усюды* вештаесть ся (Шевч. I, 1). Вѣтеръ вѣс-повѣвае, | *по полю* гуляе (*ibid.* 2). Зѣрочки засіяли у Бога милосердного *на небесахъ* (Квѣт. I, 28). *Зъ-пѣдъ могиль*, казавъ-бысь, холодочкомъ вѣс (Шашк. Вѣн. I, 74).

б) Часъ, на пытанє: *коли? доки?* н. пр. У *недѣлю въ-ранцѣ рано* | синє море грало (Шевч. I, 170). *До смерти* учиця чоловѣкъ (Ном. 6017).

в) Спосѣбъ, на пытане: *якъ?* н. пр. Сей лѣсь густый бувъ *несказано* (Котл. 71). *Чудно* якосъ | дѣється мѣжь нами ! (Шевч. I, 142).

г) Причина, средство, матерія, цѣль, на пытане: *чому?* *для чого?* *чимъ?* *зъ чого?* *на що?* н. пр. Голова *вѣдъ клопоту* трѣщитъ (Ном. 10.044). *Огнемъ* – ты играєшь (Котл. 68). *Зъ щастя та зъ горя* скувалась доля (Ном. 1725). *На прощу* у Кіѣвь | пѣшла Ганна (Шевч. I, 147).

§ 298. 2. Предметъ (obiectum). Предметомъ есть имя (именникъ, заименникъ, числѣвникъ), щѣ служить доповненемъ присудкови, и стоить не тѣлько въ IV. падежи при глаголѣ переходнѣмъ, але й въ падежи II. III. и VI. при глаголахъ и приложникахъ; н. пр. а) въ IV. падежи: Богъ любить *праведника* (Ном. 8073). – б) въ II. падежи: (Люде) дожидають *великого свята* (Шевч. I, 81). – въ III. падежи: Одинъ чоловѣкъ *уьсому миру* не вгодить (Ном. 4601). Будь *людямъ добрымъ* угодень! (ibid. 4424). – въ VI. падежи: Прекрасный Иосипъ завѣдувавъ *снами* (Нар. пред. 98). [...]

Запитання і завдання

Часть перша. Наука про звуки

А. Про звуки вь загалъ

1. Як творяться голосні звуки?
2. Як творяться приголосні звуки?
3. Ознайомтеся з характеристикою голосних (самозвуків) і приголосних (спозвуків) звуків.
4. Проаналізуйте таблицю приголосних звуків; зіставте з сучасною таблицею цих же звуків.

Часть третя. Наука про форми або словотвѳръ

Подѳль слѳвъ

1. Що таке деклінація?
2. Що таке коньюгація?
3. На які класи поділяються слова за своїм значенням? Зіставте з сучасним поділом слів на частини мови.
4. Проаналізуйте поділ іменників на лексико-граматичні розряди. Зіставте з поділом їх у сучасних граматиках.
5. Як поділено іменники за родами? Зіставте з поділом їх у сучасних граматиках.
6. Скільки відмінків є в українській мові? Які вони мають ідентичні латинські назви?
7. На скільки відмін поділено іменники? За яким принципом? Зіставте їх з поділом на відміни в сучасних граматиках.

Часть четверта. Наука про складню

А. Загальна часть складнѳ

1. Що вивчає синтаксис?
2. Знайдіть у тексті визначення речення, зіставте його з визначенням речення у сучасних граматиках.
3. Як визначаються головні члени речення? Зіставте з визначенням у сучасних граматиках.
4. За яких умов у реченні може бути пропущений підмет чи присудок?
5. Якими членами має здатність поширюватися речення?
6. Як називаються другорядні члени речення? Зіставте їх з назвами і визначеннями в сучасних граматиках.

Пояснення окремих слів

Вербальний – дієслівний;
деклінація – відмінювання;
кляса – відміна іменників;
кон'юнгація – дієвідмінювання дієслів;
наросток – суфікс;
номінальний – іменний;
окончане – закінчення;
пень – корінь слова;
самозвуки – голосні звуки;
складня – синтаксис;
скосний – непрямий відмінок;
спбзвуки – приголосні звуки.

Зміст

Зілінський Іван Миколович	3
Ковалик Іван Іванович	15
Кримський Агатангел Юхимович	39
Курило Олена Борисівна	59
Максимович Михайло Олександрович	92
Мельничук Олександр Савич	129
Михальчук Костянтин Петрович	167
Овсянико-Куликовський Дмитро Миколайович	188
Огієнко Іван Іванович (Митрополит Іларіон)	210
Огоновський Омелян Михайлович	235

Українська мова. Хрестоматія: в 3 кн. Книга 2
Укладачі: М. Железняк, Г. Козачук. К., 2014. – 252 с.

Верстка – Р. П. Судик
Художнє оформлення – В. В. Тарасюк

Підписано до друку 24. 12. 2014 р.
Формат 70×100/16.
Папір офсетний.
Наклад 40 прим. Зам. №

Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 6
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29. 10. 2002.
(044) 239-30-26